

АРБЕН КЪАРДАШ

ЮКЪ

Шиирар ва поэмаяр
Гьикаят
Макъалаяр
Таржумаяр

Дагестанское книжное издательство
Махачкала 2010

ББК – 84(2-Лезг.) – 5
УДК 821.351.
К-21

Арбен Къардаш

К – 21 Юкъ: Шиирар, поэмаяр, повесть, гыкаяяр, макъалаяр, таржумаяр. – Махачкала: ГУ «Дагестанское книжное издательство» 2010. – 672 с.

Арбен Кардаш. Середина: Стихи, поэмы, повесть, рассказы, статьи, переводы:

Дагъустандин гьукуматдин премиядин лауреат Арбен Къардашан ктабда шиирар, поэмаяр, гыкаятдин эсерар, макъалаяр ва таржумаяр гъатнава. Абуру вирида шаирдин яратмишунрин терефрин гзафвиликай ва устадвиликай шагъидвалзава.

Эсеррин кватIал автордин 50 йис тамам хьунихъ галаз алакълалу яз акъудзава.

ББК – 84(2-Лезг.) – 5
УДК 821.351.

А $\frac{4702380206121}{M123-2010}$

© Арбен Кардаш, 2010.
© Дагестанское книжное издательство. 2010.

ISBN 978–5–297–01762–7

АВТОРДИКАЙ

Арбен Къардаш (Къардашов Арбен Мегъединович) – шаир, гъикаятчи, таржумачи, тамашиятчи.

1961-йисан 11-февралдиз Дагъустандин Докъузпара райондин Миграгъ хуьре дидедиз хъана. 1979-йисалай 1984-йисалди ада Москвада А.М.Горькийдин тIварунихъ галай Литераурадин институтда кIелна. Ана ам советрин тIвар-ван авай шаир, СССР-дин Гьукуматрин премийрин лауреат Лев Ошанинан семинардин иштиракчи хъана. Адалай гуьгъуьниз йисни зура Туркестандин военный округда (Туьркменистан, Уьзбекистан) Советрин Армиядин жергейра къулдугъна.

Ам 1991-йисалай СССР-дин (гилан Россиядин Федерациядин) писателрин ва 1992-йисалай Россиядин журналистрин Союзрин член я.

Шаирдин сифтегъан шишарар чапдай Ахцегъ райондин «Цийи дуйнья» газетдин 1976-йисан 73-нумрадиз акъатнай. Абуруз сифте гаф жегъил шаирдин муаллим Шихнесир Къафланова кхъенай. «Адан цIарарай заз пакад йикъан алванрин цIирер аквазва», – кхъенай муаллим-шаирди.

Литинститутда кIелдай йисара А.Къардашан шишарар «Жегъилрин сесер» (Дагкнигоиздат, 1983) ва «Дуйньяда гатфар» (Дагучпедгиз, 1984) уртах кIватIалра гъатнай.

Адан кылдин сад лагъай ктаб – «Сифте цуьквер» Дагъустандин ктабрин издательствода 1985-йисуз чапдай акъатнай.

Гуьгъуьнин йисара лезги чIалалди адан «Ичерин багъ» (Дагкнигоиздат, 1990), «Пешапай» (Дагучпедгиз, 1993), «Йифен суфатар» (Дагкнигоиздат, 1994), «Ари» (Дагкнигоиздат, 2001), урус чIалалди «Шехъ, зи цIвелин тар» (И.Д.

Сътинан тІварунихъ галай фонд ва Р.Гъамзатован фонд, Москва, 1995), «Ватандин гум» (Дагкнигоиздат, 1997), «Багъа мугъман» (Дагъустандин педагогикадин НИИ-дин издательство, 2005) «Сегъердинни рагъдандин арада» (Дагкнигоиздат, 2006) ктабар акъатна.

А. Къардаша гыкаятдани вичин бажсарагъ къалурна.

НТВ телекомпанияди ва Москвадин «Пальмира» издательстводи санал «Россиядин сюжет – 2004» тІвар алаз тешиклай ахъа конкурсда лезги гыкаятчидин «Нехирбанни лекъ» повесть конкурсдиз атай ирид агъзур эсердикай хъягъай лап хъсан яхџурни џудан жергеда гъатна. Ахпа и повесть «Цавдар» тІвар алаз «Литературная Россия» газетдин редакцияди акъудзавай «Литрос» альманахдин 2005-йисан 6-нумрада чап авуна. И эсердиз, лезги гыкаятчидин халисан агалкъундиз хъиз, урусрин машгъур критик Руслана Ляшевади «Литературадин Россия» газетдин 2006-йисан 10-февралдиз акъатай 6-нумрада чІехи къимет ганай. Урусрин критикар тир Вадим Дементьева-ни, Вячеслав Огрызкодини А.Къардашан яратмишунрикай чпин хъбинар авуна, ам алай аямдин Къафкъаздин вилик-къилик квай авторрикай сад тирди къейд авуна.

А.Къардашан эсерар, Дагъустандин газетра-журналра хъиз, Россиядин изданийрани чап ийизва. Адан чІалар Ростовда акъатзавай «Дон» ва «Къафкъаздин гимн» журналрин, Саранскда акъатзавай «Сиягъатчи» («Странник») журналдин кІелзавайбуруз малум я. А.Къардашан шишарни, гыкааярни макъалаяр «Литературадин газетдизни» «Литературадин Россия» ва «Россиядин писатель» газетдиз акъатзава.

А.Къардашан шишар 2005-йисуз Россиядин Федерациядин Госдумадин Председателдин къаюмвилек кваз акъатай «Кеферпатак Къафкъаздин халкъарин шишардин Антологиядик» акатнава.

Адан шишарни гыкааяр Москвада акъатнавай «Дидебубадин кІвал» («Литературадин Россия», 2002), «Руьгъ руьгъдив агатна» («Литературадин Россия», 2004) «Уъмуър къван яргъи дяве» («Фолио», 2007), «Зи халкъ чІехи

хзан я» («Литературадин Россия», 2007), «Живедин дагъларин цӀиргъ» («Фолио», 2009) ва эдебиятдин маса уртах кӀваталра гъатнава.

Шаирдин чӀалар мукъвал ва яргъал къецепатан халкъарин чӀалариз таржума авунва, Дагъустандин мектебра, училищейра ва вузра чирзава.

А.Къардаша таржумачивилин рекъени гзаф зегъметар чӀугъазва. Ада Рудакидин, Низами Генжевидин, И.Гётедин, А.Пушкинан. А.Блокан, С.Есенинан, Н.Хикметан, Р.Гьамзатован. Е.Евтушенкодин ва масабурун шишар лезги чӀалаз акъагъарна. Ада урус чӀалаз элкуьрнаваз Етим Эминан «Гуьгъуьл» (Дагучпедгиз, 1990), СтӀал Сулейманан «Малум тушир чӀалар» («Юпитер», 1994), дарги шаир Омарла Батыраян «РикӀин гафарин михъи чим» («Къибледин гъед», 1999) шишррин ктабар акъудна.

1991-йисуз А.Къардаша таржума авунваз Дагучпедгизда сербрин гъикаятчи Джорже Катичан «Тапархъан Пётр» мах къылдин ктаб яз лезги чӀалалди акъатна.

1994-йисуз А.Къардаша вичин хуьруьнвийрин эсеррикай ибарат яз «Миграгърин булахар» ктаб туькӀуьрна ва чапдай акъудна.

2001-йисуз «Юпитер» издательствода А.Къардаша туькӀуьрнаваз «Туьхуьн тийир цӀай» ктаб акъатна. Ана сифте яз Дагъустандин халкъарин векилар тир ва жуьреба-жуьре девирра яшамии хъайи вишини яхӀурни цӀудалай гзаф шаиррин чӀалар санал кӀватӀнава. И кӀватӀалдин къетӀенвал адакай ибарат тир хъи, ана гъатнавай шишар анжах муьгъуьббатдиз бахшнавайбур я.

А.Къардаша туькӀуьрнаваз Дагкнигоиздатда 2008-йисуз урус ва лезги чӀаларалди Етим Эминан «Руьгъдин чирагъ» (Абдуселим Исмаиловахъ галаз санал) ва СтӀал Сулейманан «Къулан вацӀI» ктабар акъатна.

А.Къардаша вич тамашиятчи тирдини къалурна. Сегъне патал кхъенвай «Фана багъдин гъуьруьяр, ва я Етим Эминан эхиримжи югъ» поэмадин бинедаллаз 1998-йисуз, «Хукац-Ханум» махунин бинедаллаз 2000-йисуз Лезгийрин Гьукуматдин муздрамтеатрди тамашаяр эцигна.

А.Къардашан манийриз композиторар тир Мегъамед Гуьсейнова, Къагъриман Ибрагъимова, Сергей Алагъкъулие-ва, Сергей Халаимова ва масабуру манияр кхъенва. Абурукай са бязибур Дагъустандин халкъдин артистар тир Тарлан Мамедова, Роза Максумовади, Тамара Абдуллаевади ва масабуру тамамарзава.

1991-йисуз Е.Эминан шиирин таржумайрикай ибарат тир «Гуьгъуьл» ктабдай А.Къардашаз Дагъустандин демократ жегъилрин Союздин (вликан ВЛКСМ-дин) «Олимп» премия гана. «Литературадин Россия» газетдиз акъатай шииррай 1997-йисуз чи шаир и газетдин премиядиз лайихлу хъана. 1999-йисуз «Ватандин гум» ктабдай адаз Дагъустандин Гъукуматдин премия гана. 2001-йисуз А.Къардаш милли медениятдик чIехи пай кутунай «Шарвили» премиядиз лайихлу хъана. 2006-йисуз А.Къардашаз публицистикадин макъалайрай Дагъустандин журналистрин союздиз «Къизилдин лекъ» премия гана.

Шаир кIелдайбурухъ галаз, мектебра кIелзавай аялрихъ галаз, вузрин студентрихъ галаз мукъвал-мукъвал гуьруьшимши жезва.

2000-йисан 8-ноябрдиз Дондал-алай-Ростов шегъерда Россиядин президент В.В.Путинахъ галаз къиблепатан федеральный округдин общественностдин векилар гуьруьшимши хъана Дагъустан Республикадин патай А.Къардаша иштирак авуна.

А.Къардашаз «Дагъустандин искусствойрин лайихлу сеняткар» лагъай гъуьрметдин тIварни ганва (2004). 2010-йисуз адаз Урусатдин писателрин Союздин Москвадин тешиклатдин ва таржумачияр тир писателрин Союздин уртах къарардалди А.С.Грибоедован тIвар алай рикIел хуьдай медаль гана.

Алай вахтунда ам Махачкъала шегъерда яшамши жезва ва Дагъустандин ктабрин издательстводин лезги редакцияда редакторвиле кIвалахзава.

ШИИРАР

ДУЪА

Эй сад Аллагъ! Первердигар!
Уьмуьр гайи заз ядигар!
За ваз дуъа ийизва къе,
За ваз шазда ийизва къе.
Гишиндаз фу, къанихдаз яд,
Чуплахдазни алуќдаќ затІ
Гузва вуна, ийиз гьалал, –
Зи ванни ваз хьухь, Зулжалал!

Нефсер къатибуруз,
Вилер къайибуруз,
Риклер гуьтлуьбуруз,
Руьгьер буьркьуьбуруз,
Мецер яргьибуруз,
Кьинер гуььргьуьбуруз,
Фендер ягьибуруз,
Сивер харчибуруз
Тагьким це,
Регьим це!
Абур це,
Сабур це!

Эй сад Аллагъ! Чехи Халикъ!
Чун гьар са кас ква ви вилик.
Зунни я ви вафалу луќІ
Гьиз кІанзавай бахтунал кІуќІ.
Зи гьар хиял я ваз аян:
Агакьра зи дуьадин ван
Асибурув, дугьрибурув –
Вирибурув, вирибурув!

Гъиссер михъибуруз,
Зендер экуъбуруз,
Дердер чIехибуруз,
Къилер рехибуруз,
Хирер цIийибуруз,
Гъетер мичIибуруз,
Гъилер ичIибуруз,
Рекъер кIевибуруз
Са экв це,
Куъмек це!
Лувар це,
Бахтар це!

2002

ЧЕПЕЛУКЪ

Эй чепелукъ даим ашукъ экуьнал,
Рази я жал вун ви чан цІа туьхуьнал?

Ви ашукьвал буьркьувал я, я кьейди!
ЦІайни буьркьуь я хьи – вични куькІвейди!

Къвез акъазва вун зи йифен дакІарда,
Къару хъана зи лампадин парпардал.

Вилер ганва хупІ дакІардин шуьшедиз,
Гуя дуьнмиш хъана ам зи рикІе дуьз:

Ада вун цІув агудзавач, я кьейди,
Бедбахтвилик акудзавач, я кьейди!

Хкадарда, ингъе, килиг, лампа за,
Зи пенжерни ахъайда ваз ахпа за.

Вун кун тийир цІай зи рикІин къатІана,
Гъахъдани вун зи къазмадиз атана?

Ваъ! Квахъна вун мичІи йифен къурсахда
Вун алугдай са лампадин суракъда...

Зазни кІандай ахътин са цІай-лаван саз,
Герек, гъайиф тежен заз а цІа чан тваз.

1995

---

* * *

Чепелукъди чепелукъ цІал тухуда,
Вични, гьамни цІун мецерив вугуда.

Жанавурди жанавурдиз суьруьдал
Вегьидай са жигъир кьалур ийида.

Билбил хъиткъин жеда кьизгъин манида,
Муькуьдини – хъиткъинайдан дердидай.

Инсандини инсан цІа тваз тухуда,
Вичиз игит, адаз хаин лугъуда.

Инсандини инсан халкъар кърмишдай
Рекъел гьида, адаз тажар багъишда.

Инсан кьейи чІавуз инсан ишеда,
Инсан хайи чІавуз инсан хъуредда.

Гьашаратдиз, ничхирдиз ва гьайвандиз –
Гьардаз вичин макъсад чизва хъсандиз.

Амма, инсан – акьул авай гьашарат,
ХупІ залан пар тушни ваз ви башарат?!

Амма, инсан, гьашарат кван акьулди
Ви мурадда цифер твазва рагъул тир.

Писвал авун – жуваз авур гьисаб я,
Масадаз жув кърбанд авун суваб я.

1996

НА НИЗ ЛУГЪУДА?

На низ лугъуда, ацІанвайла рикІ,
Шаклувилери авурла гъарикІ?!
Ви хурун къувдиз дар тирла кІалхан,
На низ гъарайда, такъатдайла ван?
Ялгъузвилин йиф – ламу лит чулав,
КІеви хъанвай чил, къакъан хъанвай цав
Элкъвенвайла вал, рамиз ви бейни,
На низ лугъуда? Яб гуда ваз ни?
Вун тар я хъайи гатфариз штІум,
Вун – Яран йифиз хкахъай палдум.
Ви дувулрик къеж, ви руьхъведик цІай
Кумазма! На низ ийида гъарай?!
Я няметра вил, я девлетра вил
Тунач на, руьгъдин фу ийиз гъасил,
Ви руьгъдин ризкъи абурдай вегъиз
Алахънавайла, на лугъуда низ?
Низ жеда ви ван, низ жеда аян? –
РикІер къванер я тежедай миян.
На низ лугъуда? – Жуваз лугъуда,
«Ни гъанва зун и йикъаз?» – лугъуда.
На низ луглуда? – Цавуз лугъуда,
Цаву ваз атІуз-атІуз лугъуда:
«Къуранни ийиз, хкида на цуьрц,
Хкахъай ви цІук мад ахкатда гъуьрс.
Къванцизни ви тум вегъидай са фер
Гъатда ваз – ада ахъайда цІирер.
Чулав лит жувахъ галчукна алад,
Ви руьгъдин ризкъи жерди туш баят».

1996

ЯШ

Заз Месигъдин яшар хъана алатна,
Амма гъеле алама зун хашунал.
Пушкинан яш багъишна заз къисметди,
А йисарин парцик, иви авахъиз,
За баябан чуълда гъамлуз цӀугъзава:
«Я чан Аллагъ! Я регъимлу Зулжалал!
Куъз вун завай чара хъана, зун туна?!
Ваъ, зи азаб михервай туш зун къунвай,
Хиревай туш кузвай пакун тӀвалара,
Туш Дантесан гуълледивай къене ви, –
КичӀевиляй, шаклувиляй шезва зун:
Белки, бицӀи алатунни легъзе са
Реббиди зав чарчин луъле вугуда
АцӀурнавай къисмет гъялдай кхъинрив
Ва лугъуда: «Фад кӀела кван ван алаз!
Яраб, Аллагъ, завай кӀелиз жедатӀа?

2001

САИЛАР

1.

Шегъер тирвал сиягъ хъанва саилар,
Гуя цавар илифнава чилерал.
Бахтсузвилин, ажузвилин векилар,
Вуч каламар кхъенва куь вилера?

Тлалабзава гъар са пипел, куьчедал,
Тлалабзава, гатаз са-сад ракларар...
Амани куьн тахъай чка уьлкведа?
Куь вил алай затI амачни цавара?

2.

«Це лугъудай кас атайла варарал,
Яъ лугъумир, бала чан.
Фу-къафун це, яд це тирдаз гъарарат,
Ваъ лугъумир, бала чан.

Пайгъамбарар, михьи ксар къведалда
Къекъверагдин хун алаз,
Багъри ксар – къейи ксар къведалда
Саилвилин дун алаз...» –

Ахварай ваъ, фад алатай йисарай
Зи бадедин гафарин
Ван гъатзава зи рикIе, зи мастара –
Садакъа яз цаварин.

3.

Аквар гъалда, чилерал
Артух хъанва йикъар заз,

ГъикI хьи – кье зи кьуьнерал
Теквал хъанва са пар заз.

Хъфенва зи багъабур
И дуьньядин рекъерай –
Акурбур зи такабур
Руьгъда авай гевгъерар.

Ялгъузвилин хура заз
Гзаф жезва сефилвал –
Це лугъурбур пара яз,
Тагурбурун саилвал.

4.

Пайгъамбарар? Акърабаяр? Муъминар?
Куьн гъим ятIа? Вуж ятIа?..
Чилин гишин руьгъдиз цавун рикIинар
Ачухзавай луж ятIа?..

Зун лайихлу жедатIа пак Регъимдиз
Даимлухдин жигъирра,
Хкведайвал чилел етим-саил хъиз,
Къил чIугваз зи ерийрал?..

2001

ШИШ-КЪАВАХ

Шиш-къавах тар къурана зи дақІардихъ,
Мад адан вил галамукънач шагъвардихъ.

Къакъан цавар ам паталди ичІи я;
Дувулриз чил сур хъанва, сур мичІи я.

Гила адаз ни лугъуда: къавах я?
Им ажал вич, адан буйни бухах я.

Нивай акъваз хъуй ажалди къаншарда?! –
Алахъна зун килиг тийиз дақІардай.

Вахтар фена, йисар фена алатна,
Бахтар фена, ясар фена алатна.

Садра сагъиб хъана закай суалдин:
«Алачир хъиз яни вал вил ажалдин?»

Лагъана за: «Жувни адаз килига,
Гъазур хъухъ ам къабул ийиз виликай».

Тамашна зун дақІардай шиш-къавахдиз,
Ягъдин тегъне текъвервал зи тангъахдиз.

Къуру тарцел са шумуд хъахъ акуна –
Заз ажалдай уьмуьрдин гъахъ¹ акуна!

Къенвай танди а хъахъариз чан гана! –
Худа, мад заз ви сирери кван гана!

Мегер гъар са инсанни шиш-къавах я,
Беден – рекъир тан яз руьгъни са хъахъ я?

24.12.2001

---

¹ Гъахъ – нефес.

ЗИ МИГРАГЪ

Ви ерияр, вун алай чил
Женнет хътин макан я хьи.
Вун акулал ацудач вил,
Гъакъван рикиз масан я хьи.
Шалбуз дагъни Къурушрин дагъ,
Келетрин дагъ, гъам дагъ Яру
Ви къеледин цлар я сагъ,
Хан тийидай гару-хару.

Т и к р а б е н д :

Рухваяр уях я
Ви гъундуър вине хуыз,
Лекъерин тангъах яз,
Ви гъар къван, бине хуыз.
Ягъдин муг яз даим,
Зи Миграгъ, зи Миграгъ,
Асирра хъухъ къадим,
Зи Миграгъ, зи Миграгъ!

Ви Йиг, ви Сув, ви Яран пел,
Ви Зукун пел, Алид векъер...
Ви яйлахрин гуърчегвилел
Женни са кас гъейран тежер!
Чандар булах, Марвар булах,
Регъвер булах, Латар, Замзам –
Гъар садан цихъ ава са тах:
Ягъ, Ахлакъ, Суй, Ашкъи, Илгъам.

Ви рухвайрин тлулни виждан
Урун тлулал жезва лигим.

Эренлардин незуър кьакьан
Пакдиз хуърди я ви гьар ким.
Ви тарих хьиз, ви гьар са югъ
Баркаллу хьуй, багъа Миграгъ.
Хайи хуъруз ийиз къуллугъ,
Миграгъвияр, сад хьиз къарагъ!

2002

ШИИРАТНИ, ЧЕХИРНИ, ВУН

Захъ авайди лугъун, яр, ваз: Шииратни, Чехирни, Вун.
Зи пуд дуъа, пуд капI, пуд вяз: Шииратни, Чехирни, Вун.

Зулжалалдин жумартвилдин жем яни им, жерме яни –
Зи гуьгъуьлдин пуд тар, пуд саз: Шииратни, Чехирни, Вун.

Вафасузвал агуд тийиз, хвена за куьн, пуд къизилгуьл,
Кваз такъаз квел алайди цаз, Шииратни, Чехирни, Вун.

Квел пудал за тухна нефс, руьгъ; пуд дин хъиз куьн
къабулна за, –
Квяй гъакъикъат жагъанач заз, Шииратни, Чехирни, Вун.

Пуд цIай хъана, – яргъай экв гуз, агатайла чимивал гуз,
Сих хъайила, зав цIай къаз таз, – Шииратни, Чехирни, Вун.

Куь ялавра кана закай вуч аматIа гъадакай квез
Гила кIусни хквезмач гъяз, Шииратни, Чехирни, Вун.

Чим квай руьхъ яз ама зун къе, пака чIулав накъв жеда зун,
ЭкъечIда зай цIийи пуд таз: Шииратни, Чехирни, Вун.

2002

КЪВЕ МАЛАИК

Къве малаик, куьн гъар сад зи са къуьнел ала,
Цавун муьгъуьр алай чарар куь гъилел ала.

За авур къван гунагъарни дуьз крар кхъиз,
Куьн датІана Сад Аллагъдин пак рекъел ала?

Куь гъар садан кхъинрикай хараяр хъанва,
Квез гун патал суалрин цІиргъ зи мецел ала.

Эй малаик, зи гунагърин тухузвай гъисаб,
За гунагъар ийизвайла ви вил квел ала?

Куьз вуна зун акъвазарнач, куьз атІанач рехъ,
Куьз лагъанач: «Вун гургусдин гъа сивел ала»?

Эй малаик, зи суабрин тухузвай гъисаб,
И суалар вазни гунуг зи рикІел ала.

Вучиз на заз лагъанач: «Ви хъсанвилерай
Вав вахгудай хунчайрал кин, гъибет, хъел ала»?

Бес я куьне кхъей къванди! Мягъшердин юкъуз
Сад Аллагъдин терездин чун са хилел ала.

2002

САЖИДИН САИДГЪАСАНОВАЗ АЧУХ ЧАР

Сажидин дах, мубаракрай сувар ваз,
Ви хийирдиз иридни ноль яшар ваз.
Гила жуваз кефер чӀугу Куьреда
Жегьил чӀавуз чӀугваз тахъай жуьреда.
Герек, пехил жен вал вири жаванар,
Акурла вал элкьведаивал жейранар:
Вуна чӀалар атӀай рушар нинияр,
Этерияр, Къветерияр, Къарнияр.
Къун хъайитӀа вирибурун тӀварар за,
Мумкин я бес тахъун са тонн чарар заз.
Гъикъван ялда? Жувал сагъ чан, жнаб тур,
А дуьньядиз хутахдай хам-кӀараб тур.
Салар-багълар на килфетрал илитӀа,
Йикъа-йикъа жуваз са къуър хиритӀа.
Чехи хъанва ви хтулар – балаяр,
Вахце абрув на хиве къур шапӀаяр.
Дустаризни гуда лагъай къуърер це,
Памадурни афни, ични чухъвер це.
ШапӀрус чӀугу, эрекъни хъухъ, шарабни,
Жез хъайитӀа, хкваш жегьил са пабни,
Кайванидиз куьмек жеда, эрк жеда,
Ви чандайни къуьзуьвилер терг жеда.
КӀваликайни мугъмандин кӀвач атӀумир,
«Вун накъ вучиз атаначир?» лугъумир.
Чка течиз ам эцигиз-къачудай,
РикӀни тамир вуна адаз тагудай.
Чулав гьерен къил галудна, шишер ягъ,
Хъвайибурал алава мад вишер ягъ.
Чими месик ая жуваз ахварар,
ХъуьтӀуьзни кваз неъ хъикъифар, афарар.
Къасумхуьруьн рехъ кӀвачелай хъийимир,

Махачкъала галай патахъ хъфимир,
РикIяй акъуд Лезгистандин районар,
Бес я гатай югар, ялай ругунар.
Хайи хуьре фена Кпул булахдал,
Ярх хухъ жуваз къацу векъин сумахдал.
Хатадай ви къилиз цIарар атайтIа,
Физвай садаз багъиш ая гъвайда.
Фекъивилер, мискъивилер бес я ви.
Муаллимвал ва гъакимвал квез я ви?
СтIал хуьре вун пуд лагъай эС-эС я,
Ийиз тахъуй лугъудайвал: «Мад бес я!»
Бес я катиз-галтугай къван, залум кас,
Лезги чилин гъар са пипIе малум кас!
Арифдарри чIугвадайвал кеф чIугу,
Нерин хилез тенбек чIугу, эф чIугу.
Памадуррин сал я дуьнья – ваз чида:
Битмиш жеда, дигмиш жеда, ктIида.
Сад Аллагъдиз гуда чна жабар,
Гъисабда чи гунагъарни сувабар,
Азабарни гъисабда Зулжалалди,
Кеферинни сан къада чи гъалалдин.
Виридалай кефер тIимил хъайитIа
Мад ада ваз ийидайди ийида.
Вун атайла, хабар къада Худади:
«Вун накъ вучиз атаначир, бубадин?»
Чилин винел вуна гайи суалдиз
Маса рангар гуда Цавун Шарвалди.
Къарай атIай Сажидин дах, я хвайди,
Къе ви яш я кефер патал дигайди.
Дустар галаз чIугур кефер бул хъурай,
Гъайиф текъвез харждай къван вахъ пул хъурай!
Амма авач ахътин пулар, къизилар,
Акьул-камал ийиз жедай къезилар.
Бедендин кеф – им терездин са хел я,
Камалдив кеф чIугваз гице эвел яз.
На къве хелни авун патал барабар,

Ваз мад йисар гуй Аллагъди са гъамбар!
Балайрикай рикI секин, сагъ чан хъурай,
Хъсанвилер рикIиз кIандай къван хъурай.
Пуд СтIалар цам ятIа, вун са къаш я.
Тестикъайди и чIал Арбен Къардаш я.

P.S.

КIандайбуру разивилин къул эциг,
Юбиярдихъ галаз хъвадай пул эциг!

А.Къ.

2003

АРРАТ

Ялгъузвалин ядаланда
Юргъун хъанва гими зи.
Куъз лагъайтIа пар заланда,
Амма къуд пад – гъуъм ицIи.

Керематар, аламатар
Ийизва за бажармиш.
Цаву гайи аманатар
Ийизва за къутармиш.

Къвердавай пар залан жезва,
Руъгъ я мадни гъарарат.
Анжах са заз зи ван жезва:
«Гъинва вун, зи Арарат?!»

Ким-киме яз какахъзава
Зи йикъарни йифер зи.
Лув гуз, хквез акъахъзава
Зи къуънерал лифер зи.

20.07.2003

УЪМУЪРДИН ТЕЖРИБА

АвуртІа кІвалах Аллагъдиз акси,
«Я, – лугъуда, – вун гунагъкар аси».

АвуртІа са кар пачагъдиз такІан,
«Ава, – лугъуда, – ви виле чукъван».

ТавуртІа вуна кІандайвал папаз,
«КІамаш» лагъай тІвар гуда ада ваз.

Тийиз хъайитІа жуваз кІандай кар,
ИлитІ жеда зал «Камалэгъли» тІвар.

Акъван ацІана зи камалдин къаб,
Саймишзамач за Аллагъ пачагъ, паб.

21.07.2003

КЪУМЛУХДА РАГЪДАН

Цавунни чилин цІар – алцифай часпар
Квахънава рагъданда къве пад садзавай.
Гъиссна за кІвачик чил тирди Чилин шар,
Ракъинихъ галаз чин чина гъатзавай.

Рагъ квахъна, кузма яр дуьньядин къилихъ...
Ракъинин-чилини сир хъана заз ахъа:
Алемдин къанунриз туш абур муьтІуьгъ,
Ивидин эверди ийизва мукъва.

Туьркменистан. 13-август, 1985

СЕГЪЕРДИННИ РАГЪДАНДИН АРАДА

- Гъина ава ви югъ, ви кІвал?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина ава ви рехъ, ви хвал?
- Сагъердинни рагъдандин арада.
- Гъина дуъзвал артух ава?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина писвал буллух ава?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина пак я ашкъидин гъахъ?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина жеда ам фад хкахъ?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина дуствал ятІа къалин?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъинава муг хаинвилин?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина хъана хъвер ви сивел?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина хъана хер ви рикІел?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина гужлу хъана илгъам?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина гзаф къана илгъам?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Гъина ви рехъ куътягъ жеда?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Ахпа гъина сиягъ жеда?
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- Ажалди вун ийида кифт...
- Сегъердинни рагъдандин арада.
- ГъикІ? Алукъда мидаим йиф...

- Сегърдинни рагъдандин арада.
- Йифе жеда ви югъ, ви кІвал?
- Сегърдинни рагъдандин арада.
- Давам жеда ви рехъ, ви хвал...
- Сегърдинни рагъдандин арада.

27.07.2003

КЪВЕЧХЕЛ ТАР

Ялгъздаказ экъечІай тар хуъруън куъчедал,
Ам вуж тиртІа, вуж туширтІа вун кутур инсан?
Гатфариз вун фарашдаказ жедай цуъкведа,
Зулуз ичер алай хилер жедай ви залан.

ЦІайлапанди ягъна садра, авуна къве пад,
Къве хайи лув хъиз къве патахъ акІаж хъана вун.
Эхна вуна цавари ваз ракъурай инад,
Ганач на чан, мад уъмуърдихъ хкаж хъана вун.

Ви аламат йисарилай хъана халкъдиз сир,
Аллагъдивай адан жаваб къаз авай хабар:
Са йисуз са пата цуъкиз, ви емиш бул тир,
Муъкуъ йисуз мукуъ патал – цуък-бегъер самбар.

Ам вуж тиртІа, вуж туширтІа вун кутур инсан?
ТикрарнатІа на адан руъгъ, гатфар-зул, къуъд-гад?
Куъз ятІани вакай ухшар къвезва заз жуван, –
Гъи цІайлапан ятІа ам, зун авурди къве пад?

29.07.2003

ЖУВ ЯЗ АМУКЪ

Дегиш жезва михъиз дуюнья
Ва инсаният,
Ужуж хъанва ягъни гъая,
Чур хъанва ният.
Са кас амач ягъдай далу,
Я вегъедай юкъ.
На жуван руьгъ мийир къалу,
Вун жув яз амукъ.

Итимри гаф гузва – хуьзмач,
Хъанва хирде, шит.
Дишегълийриз абур чизмач,
Сабур хъанва къит.
Гъим гъукумдар ятIа, я ам
Угърини тапрукъ.
Мийир вуна ви намус рам,
Вун жув яз амукъ.

ЭкъечI рекъиз, алад гъуьлел,
Хкаж хъухъ дагъдиз.
Цав яз ама цав ви къилел,
Кузва рагъ сагъдиз.
Векъер, тарар, къушар галаз
Къилдаказ ацукъ,
Яхъ гъабурун жув са пай яз,
Вун жув яз амукъ.

Тебиатдиз шакирвализ,
Хуьх жуван таъсиб.
Авайди туш шаирвилиз
Къазанжи-мажиб.

Вилик лацу чарни кьелем
Эцигна ацукь,
Яратмиша жуван алем,
Вун жув яз амукь.

И дуьньядин усалвилер
Ахъаймир чарчел,
Муьгьуббатни кьегьалвилер
Ая мад эфзел.
Хьухь руьгьдин экв вине авай
Уьмуьрдал ащукь,
Ваз вун хьтин чешне ава,
Вун жув яз амукь.

Садазни вун тушиз лазим
КьейитIа эгер,
Лугьуз тахьуй: зи уьмуьр – им
Тир чIана бигер.
Тазиятдиз татайтIани
Тухумни махлукь,
Вун руг хьана чкIайтIани,
Вун жув яз амукь.

Вун вуж ятIа амукьда чиз
Неинки са ваз, –
Рекьиз, чуьлдиз, тамуз, гьуьлуьз,
Дагьдизни суваз,
Лацу чарчиз, цIараризни
Тийидай кумукь,
Чир жеда вун цаваризни,
Вун вун яз амукь.

14.02.2004

**СА КЪУЪЗУЪ ЛЕЗГИДИ УРУСАТДИН
ПРЕЗИДЕНТДИЗ КХЪЕЙ ЧАР**

Гзаф гьуърметлу, азиз ПШирзидент!
Кхъизва за ваз тирвиляй вал бенд.

Акурди я заз пачагьар пара,
Рамдай, тПарамдай, ийидай гьара.

Заз чизва чан хва: вал гьалтай уьлкве
Къажгъан я еке туьнт хъайи сирке.

Акурди туш заз и заманда къван
Гьакимар сарсах, бакъаяр икъван,

Фасикърилайни фейибур шеври,
Къурумсахарни лутуяр игри,

ЧкИиз каф, гуз гаф, ягъдайбур тупар,
Жавабдарвилин течидайбур пар.

Жанабияр яз жибинар дулу,
Ийидани бес халкъар икI шулу?

Садавайни чаз жагъизмач къе гъахъ.
За ваз акьул гун, на ам тадиз яхъ.

Ламрал терсина лезгийри къадим
Акъадардай тир гаф чIурай итим.

Гваз къекъведай тир гьар гьарамзада,
Виляй аватна халкъдин арада.

Гъа и къанун на къабулайтIа фад,
Уьлкве – авадан, элни жеда шад.

Думада тИмил я ксар аси,
Ви паталлайбур жедач ваз акси.

Твазва са карди зи чанда гумар:
Гьукумдаррилай тИмил я ламар.

Бес тежезвайбур, кьизилни гана,
Яд уьлквейривай фад къачу вуна.

И терс гьакимар терсина ламрал
ТакьадарайтIа, вай жеда чи гьал.

Бейкеф жез тахьуй, – зи чуру я жив.
Зи гаф къуртIа, ваз багъишда за шив!

16.02.2004

ЛЕЗГИ ГЕЛ

Мус, гьина хана куьн, лезги гьуцар? –
Къени жезма кІел
ИлитІай куьне дуьньядилай цІар –
Лезгивилин гел.

Медениятра, тарихра къадим
Тайифа жуван
Куьне гьи цІалди авуна лигим,
Хвена руьгьдин ван?

Амма са шикил хьанва чаз райж:
Куь саданни тахт
Девиррин къене хьанач санал динж, –
Авачирни бахт?

Тирвилай жумарт ва тирвилай гьахъ,
Куь жанлу цІаяр
Чарабуруни авуна суракъ,
Хуш яз куь паяр.

Бес гьинва къе куьн, аллагьар лезги,
Чи къисмет-къадар?
Вучиз, вучиз куьн хьанва къе мискъи,
Чи югъ тирла дар?

Чун куь тайифа, куь халкъ яз ама,
РикІемай куь чІал.
Пай-пай хьунин ва квахьунин тагъма
Гьалчиз тамир чал.

Чир хьия мад и дуьньядиз куьне
Чи дувулни хел,

Тирди гъам дерин, тирди гъам вине
Лезгивилин гел.

Эгер квез чавай кІан ятІа кърбанд,
Чи вири тарих
Са кърбандрикай хъанва ибарат, –
Чахъ ама са руьгъ!

27.02.2004

ЯД КЪАДРИДА

Сонет

Лезгийрихъ ихътин са мавгумат
ава: яд къадрида гъатайла, яни
йигиндиз авахъна физвай кIамун
ва я вацIун гьерекат са легъеда
юзан тийиз акъваздай къит вяде
жеда, гъа и макъам акурла тIала-
бай мурадар къилиз акъатда.

Алпан вацI – Самур, Къулан вацI – Самур,
Вучиз чун чпел чIугвазва цери?
Гъар са лезгидин ацIанватIа хур
Гъамарив дерин, бахтар яз къери?

Йисара агъзур – ккIара какур
Мурадрин къилав тахъана къуьруь,
Гъатда лугъуз яд къадрида, сабур
Хуьзва лезгийри ятарив дири.

тIалаб ийирвал мурадар къилин,
Мубарак легъе акур са инсан
ХъанатIа яраб? Лугъуз я четин.

ЯтIани, санлай халкъдиз я аян:
Аквада гъатна къадрида ви яд –
Хъжеда садра чи Лезгистан сад.

28.02.2004

---

* * *

Чи Жамидин муаллим тир тамада –
Яшайишда, межлисрани чІалара:
Илгѡам вини кІваче жедай тІамада,
Зарафатдив экв куькІуьриз гафара.
«Халичаяр вегъ, – лугъудай, айванрал!» –
Хъфей чІавуз хайи муказ – Муграгъиз.
Къил чІугвадай ада багъри инсанрал,
Гъар са касдин шалвиликай са дагъиз.
Къилин къанун яз Жамидин-малимди,
Пак дуъа хъиз, эзбердай гъар макъамда:
«Итимвилин ранг хас хъурай итимдиз,
Квахъдач а ранг, туртІани вич лакъанда!»
«Свас» лугъудай ада вичин юлдашдиз,
Дустар галай суфра къени ийизвай.
Адан мердвал, къуьлуьн ник хъиз, фарашидиз
ЭкІя хъанвай, рикІ, къелем хъиз, хъизвай.
«Гъар са кардиз герек я кас къил къадай» –
Къиле жедай ам хийирлу крарин.
Куьмек тІалаб ийизвайдан гъил къадай,
Им са пай тир ганвай адаз цавари.
Хъсанвилер, гъуьрметарни итимвал
Ядигар яз тунватІани жемятдиз,
Гъиссзава къе Жамидинан лазимвал
Гъар са кІвали, хъвер гъатзавай къегъятдиз.
Чи арада амачирла тамада,
АкІ я, амач дерт къезилдай гафар дуьз.
Ам галайла, къуьд цуьк алаз аквадай,
Гатфарни къе аквазмач хъи гатфар хъиз.

2004

ГЪЕЙ, КУЪН...

Гъей, куън, дуънья тІуъна-хъвана
Тух тежербур, аваз хазна!
Квез куън ксар хъиз авани?
Квез куън гъуцар хъиз авани?
Куъ кІвалахар, гъерекатар
Дуъзгуън крар хъиз яни квез?
Инсанвилин берекатар
Хуъдай банкар чиз яни квез?
Гъикъван хъурай такъаз хабар:
Бахтикъара гъи чан я?
Ам зун я, зун – жанлу къабар,
Зун инсан я, инсан я!

Вири гъамар, хажалатар
Зи кІула пар ийидани?
Керематар, аламатар
Икъван самбар ийидани?
Зун Аллагъ туш, я пачагъ туш,
Я игит туш, я сиягъ туш,
Я нацІ туш зун, я туш буътІруък,
Я къван туш зун, захъ ава рикІ,
Захъ руъгъ ава, намус ава,
Руъгдавайди иман я,
Захъ мез ава, къве пІуз ава,
Зун инсан я, инсан я!

Зун яшамиш хъун лазим я,
Руъгъдив бегъер гун лазим я.
Зав цегв, зав чІиж гекъиг жеда.
Бес куъз бахт зи эксик жеда?
Зи зегъметриз къимет амач,
Ватандихъни къастар амач,

Инсанвилиз гъурмет амач,
Угърашвилиз дапIар амач.
Куьн Аллагъни маса къачуз
Гъазур я – заз аян я.
Гъадани квез жеда лугъуз:
«Зун инсан я, инсан я!»

21.12.2004

ЦИЙИ ЙИСАН САГЪЛУГЪ

Тостар – гафар сад жеда,
Гъардахъ вичин дад жеда:
Къилел чими рагъ хъурай,
Виридан чан сагъ хъурай!
Хъуй кІвалера мехъерар,
Балайрикай – шегъерар!
Цуз! Тахъварди вуж хъурай?!
Хъухъ, азизбур, нуш хъурай!

Рагъ алахъиз мецелай,
Рахух цийи цикІелай,
Гъар са рикІе чим хъурай,
Чи дар югъ гъа им хъурай!
Дуствал, садвал мягъкем хъуй,
Къуни-къунши вирт-чІем хъуй!
Хъвана фена хъвайиди –
Таз жедани цайиди?!

Куьгъне йисан гъебеяр
Цийи йисан бине я.
Гъебеяр мад дулу хъуй,
Мелни межлис гурлу хъуй!
Уълкведик пун акатрай,
Халкъ кІеверай акъатрай!
Гъатун патал гуьнгъуьна
Хъухъ – акъвазмир гуьгъуьна!

Цийи йис – им умуд я,
Квадардайди кубут я.
Инсанвилер артух хъуй,
Хъсанвилер буллух хъуй!

Ягъни намус кьит тахъуй,
Алагъ-салагъ шит тахъуй!
Гелягъ – ванрай бакъалри,
Рахаз цавун магъалрив!

Тост дуъа я чІаганвай,
Бокал къуна лагъанвай, –
Къени хъурай гъар са кІвал,
Мани хъурай гъар са чІал!
Чи мурадрал чан атуй,
Аллагъдиз чи ван атуй!
Хъвайибуру мад хъурай,
Тахъвайбуру яд хъурай!

31.12.2004

---

* * *

Алукънава мадни рагъдан
Шумуд агъзур сеферда.
Акуна заз, чизва адан
Суйни сифет. Иерда.

Иервал фад жезва къери,
Гзаф жезва заланвал.
Зегъметрай заз гузвай кири
Сад я ада – пашманвал.

И къешенгвал, и гуьзелвал
Захъ авай са девлет я.
Руьгъдиз гузвай и эфзелвал
КъатГун тавун къелет я.

АкъатайтIа эхиратдин
Вар аквадай цIарцIел зун,
Зи рагъданрин гъакъикъатди
Яз тач вичихъ цIигел зун.

20.04.2005

* * *

Къама ялар тваз, жув арифдар хъиз
Къалуруналди жедач вун виниз.
На сивел хъвер гъваш – за лугъуда ваз
Акьуллу яни, яни вун саймаз.

2005

* * *

Зун Джамидин муьруьдвиле хъана лагъайтIа,
ЧIалахъ жеда зи гафарихъ са Омар Хайям.
За Хайямахъ галаз чехир хъвана лагъайтIа,
Анжах Джами чIалахъ жеда, туш лугъуз гъарам.

2005

КЪВЕДАН ЯЛГЪУЗВАЛ

– Уьмуьр физва... Чна адан къуьруькар
Къабулзава, къисмет-къадар я лугъуз,
Чи мурадрин сув тирвалди къиригар
ЭкъечIнава, гъахътин вахтар я лугъуз.

Зи азизди, чиг язма чи кIанивал,
Ам чи накъан бахтни къенин инад я.
Чаз гъар садаз хгузмайди чимивал
Жуван ажал сифте хъунин мурад я.

20.11.2004

---

* * *

Писни хъсан, атай кылел,
Вири алуд рикелай.
Тур уьмуьрдин анжах эвел,
ЭхгечI цийи цикелай.

КIула цийи гьалатIрин пар
Ая вуна тежервал.
ХъайитIани йикъар ви дар,
Гьалтда экуь йифер вал.

Вич вилериз таквадай сад
Ава – гьадаз лагъ вуна:
«Зи гъавурда акьадай сад
Вун я – зи пад яхъ вуна».

Вичин ван ваз текъвезвайдаз
Ви дуьайрин ван жеда.
Адан патав рекъевайдаз
Гьам дувул, гьам тан жеда.

КIан жедач мад феи йикъар
Ваз гадариз уьмуьрдай,
Тажедайвал квадриз гафар
Чап авунвай шиирдай.

22.04.2005

***

Икъван гагъда яшайишдиз
Килигна са саягъда:
Архайиндиз, асайишдиз,
Тамашдай хъиз гурмагъдай.

Вуч акуна? Вуч сух хъана
Ви бейнидин чумурдиз?
Са шумудра артух хъана
Акурдалай такурди.

Куь уьмуьрда ви рикI хана,
КIудна вун гьи уьзенгди?
Са шумудра эксик хъана
Какурдалай дуьзенди.

Са шумудра гзаф хъана
Шириндалай туькъуьлди.
Гъавиляй зун сарраф хъана
Тежрибадин къизилдин.

Заз акурдан далдадикай
Аквазва къе такурди.
За дердийрин харадикай
Хкъягъзава агъурди.

Захъ дустарин хаинвилер
Эх ийидай гуж ава.
За кIватIнавай эркинвиле
Фер ийидай вуж ава?

Са кардикай гъайиф хъуни
Незва зи рикI, ци къван хъиз:
Анжах дабан зайиф хъуни,
Шарвилидин дабан хъиз.

13.06.2005

МИЛЕЙ

Цаварилай ятІа эгер,
Вун цавари гьикІ ахъайна?
Ви къадимлу тІварцІи иер
Зи агалай рикІ акъайна.

Чилин вири редна рангар
Авазди ви тІварцІе авай.
Ганг дуьзенар ва тик рагар
Заз вири са цІарцІе ава.

Зи рикІелай фенва вири:
Гъам жуван тІвар, гъам ви къамат.
Ви тІвар верцІи, ви тІвар ширин
Тикрарзава за мад ва мад.

Зи дуьани, асивал зи,
Женгинин къив ва гунуг рей,
Зи сефилвал, хвешивал зи
Сад я: Милей... Милей... Милей...

2005

---

* * *

Лагъай чІавуз за ваз «чан»
Вуна зи чан къачуна.
Хълагъайла за «аман»,
На зи аман къачуна.

Лагъайла за ваз «ширин»,
На зи уьмуьр туькъуьлна.
«Рагъ» лагъайла, цав секин
Булутривди къвечІилна.

«Варз» лагъайла, йифекай
Заз вуна сур авуна.
«Гъед» лагъайла, хъилекай
Хци гапур авуна.

«Къвед» лагъайла, вун амал,
Жамал авай сикІ хъана.
СикІ галтугай къветрен гьал
Атайди зи рикІ хъана.

«Ваз чІуру чІиж гьикІ талгъун?!»
ЦІугъна за. – Вун цуьк хъана.
Гъарайна за: «КІанда вун!» –
Вуна заз ви рикІ гана.

2005

* * *

Ава, лугьуда, виридахъ сергьят.
Лугьуникай чаз жедани регьят?
Чна сергьятсуз Аллагьни цавар
Тунва зигьиндин кІалубда кьегьят.
Гьахьняй кьадарсуз я чи тІал, ялвар,
Гьахьняй катзава чакай Авай Сад.
АтІанвайвилай цаварикай руьгь,
Уьмуьрдин кьула чун я пичІи руьхь.

2005

* * *

РикІиз, йифен хана ахвар,
Хиял кьведа, шагьвар хьиз:
«Вуч кеф тушни кхьин чІалар,
Эхиримжи цІарар хьиз!»

Инанмишвал жеда гзаф:
Чав жеда тІал авачир,
Аллагьдиз са хьлагьда гаф:
«Зун садрани хьаначир».

2006

---

* * *

ДакIардихъ жив кIвахъиз жеда,
Ван авачир лайлай хъиз.
Йиф хиялра гъахъиз жеда,
Ксуда зун тахъай хъиз.

Ахвара заз живедин ван
Жеда: «Гила вахт я ви:
Ви вилик ква цавар къакъан,
Гъаниз хъфин бахт я ви».

За живедиз вуч лугъуда,
Ширин хъанвай, диде хъиз?
ГъикI «Зун ви хва туш» лугъуда
Диде хъфей уълкведиз?

Зун къулухъди хкведач мад
Ахварин кирс жигъирдай.
Фида, лувар хъана акат,
Зун лайлайдин лепирдай.

Пакамахъ паб къведа къилив, –
Адаз накъан йифелай
Зи дакIардихъ къвайи къван жив
Жагъида зи къилелай.

2006

КІВАЛ

Рекъизва вун, хайи кІвал,
Зун яшамиш жезма гъеле,
Заз идакай регъят жери кар авач.
Зунни, вун хъиз, ичІи хъанва гъурбатда.
Ви цларай фенва ферер – биришар
Давам жезва зи рикІе, зи къисметда.
На заз талгъуз, ви бушлухда кІватІ хъанвай,
Чеб гафариз элкъуьн тийиз, лал къенвай
Къинелмишрин ван къевезва заз
И яргъариз, зи тапан кІвал-югъ хъанвай.
Ви алгъай багъ шехъзава захъ,
Вич вичелай алатнавай
Къияр къведай дишегъли хъиз,
Зи уьмуьрдин чинар са-сад –
Фейибурни, къверибурни –
КІелзавай.

Зи рикІелай фидач, зи кІвал, садрани:
Чехи буба къейила,
Телеф хъанай адан вири куьнуьяр,
Ичин тарар вагъши хъанай;
Жегъилзамаз къейи чІавуз диде зи
Чи гъаятдал киф чукІурна алгъанвай,
За вичиз зи сифте чІалар лагъанвай
Цвелин тарни къуранай;
Баде къейила,
Багъдин юкъвал пагъливан хъиз къвазнавай
Чуьхвердин тар къурана,
Къубудавай яд кІІана, лил хъана,
Багъда майдан ачух хъана цикеризни вергериз.

Ви айвандик ичИи хъанва
Чубарукрин мукарни –
Гзаф вахт я и вафалу кьушар
Гъавурда гъатна:
И кІвализ хквер кас амачирди,
Я дергес гатар, маргъв тухун патал,
Я леэн ягъдай куьгълен балкІандиз,
Я кьве яцрал вик эцигна залан,
Агулдна куьтен, цаз жедайди цан,
Я чидайди тарцел кІалам илигиз,
Я кьванерикай, патар ягъна, цал
Храз жериди,
Я алакьдайди чІижерихъ гелкьвез,
Я гьич тахъайтІа ягъдайди кфил.

Са гафуналди, чан хайи кІвал, ваз
Гъилер бес жезвач,
КІвачер бес жезвач,
Къилер бес жезвач,
Вилер бес жезвач,
Сивер бес жезвач,
Мецер бес жезвач,
Руьгъер бес жезвач,
РикІер бес жезвач,
Ванер бес жезвач,
Гъиссер бес жезвач...

Ви ялгъузвал, ви гъамлувал
ЧукІур жедай кас авач.
Вахъ амайди, кІвал,
Са чилни цав я.
Гъиссзамач на тІал,
Цларни кьав яз.
АкьалтІ хъана бахт,
Акьваз хъана вахт,
Даим са чІав я.

Вун яшамиш хъана, зи кІвал,
Чидач заз, зун яшамиш хъайиди ятІа.
Белки, зун вун туна феи юкьуз гъа
Къейиди ятІа?..
Гъавиляй я ви алгъай багъ датІана
Шехъзавайди, гъа къейидал алгъана:
«СакІани ваз чир хъанач хъи, ясар гъей,
Дергес гатаз, векъ ягъиз,
Леэн ягъиз балкІандиз,
Куьтен къуна, къарабасдин хвал тухуз,
Къванерикай цал эцигиз,
КІалам ягъиз тарариз,
Чижерихъ гелкъвез,
Гъич тахъайтІа кфил къванни
Ягъдай хъанач алакьун...
Ваз хъанвайди гуж я, гуж!»

12.05.2006

ЯСИН ВА БИЛБИЛ

Къейиди накъ кучуднава,
Къе пакамахъ адетди
Халкъ дуадал акъуднава,
Гафар лугъуз рагъметдин.

Итимарни кылер лацу,
Жаванарни рекІв алай
Хажалатдин зурба пацу
Къунва, агъзур кек алай.

Гатфарин рагъ са уьтери
Хъиткын жезни-тежезва.
Ванер-сесер авач гъейри,
Анжах Ясин «ишезва».

Авазлу я фекъидин ван,
Авахъзава чІун галаз,
Динж хъуй лугъуз къейи инсан
Эхиратда хун галаз.

Садлагъана тарцяй къалин
Ван акъатна билбилдин.
Адан дуъа, адан везин
Дережа тир кфилдин.

Гъам уьмуурдин, гъам гатфарин
Тариф ийиз гъевесдив,
Гъуьжетзавай генг цаварив
Гъавалу яз, сересдиз.

Садаз – жегънем, садаз – женнет
Хиве къазва Ясинди.

«Къведахъни са ава къимет», –
Гаф я къушран везиндин.

«Сад Аллагъди чан хкида
КПарабрални чилевай».
«Абурукай накъв хъийида,
Тум чандал гъун хивевай».

«Кун тийидай къацу тарцин
Цукай квезни пай ава».
«Гърдахъ вичин цавун, чилин,
Гъамни руьдин пай ава».

ХарапI тежер араб гафар
Авахъзава сефилдиз.
Садни авач вичин япар
Ачухдайди билбилдиз.

Билбил мадни къизмиш жезва,
Гъатна михъиз гъуърсуьна:
«Инсан, вун куьз уьтмиш жезва
Камилвилихъ терсина?!

Халикъ вич сад тир саягъда
Са инсанни тикрар жеч,
А дуьньядин ам утагъда
Сагъ хъхъунин хабар жеч.

Вуч хъанатIа, вуч жезватIа,
И дуьньядин девлет я.
Халкъ хъайиди пуч жезватIа,
Ам Аллагъдин адет я.

АватIа вич атIа дуьнья,
И дуьньядин хъен я ам;
Зурба тар и ятIа дуьнья,
Агъа дуьнья – цен я ам.

Ава анжах и дуьньяда
Гьам жегьнем, гьам женнетни.
И дуьньяда квез гьар садаз
Гуда къведай къиметни.

Гъалиб ийиз чилел женнет
Алакьдайди са куьн я.
Сада садан хуьнуьх гьуьрмет
Женнет хьунин замин я...»

Тамамарна диндин шартIар,
Халкъ чкIана сефилдиз.
Садни хьанач вичин япар
Ачухайди билбилдиз.

2006

ЙИФЕН ЦАВ

Йифен цавуз килигна,
Гьисабмир гъетер.
Йифен цавуз илигна
Ая ви дердер.

Йифен цава Гъуцар ви
Атанва мукъвал.
Йифен цава ялвар ви
КуькIуьда юкьвал.

Йифен цава, тIал квахъна,
Жеда ваз регъят.
Йифен цава, акахъна,
Жедач ваз сергъят.

Йифен цава Худадин
Са кIус жеда вун.
Йифен цава Пакадин
Нур гуз гуз жеда вун.

2006

---

* * *

Хам, хьалхъас хьиз, кIеви хьана,
За и уьмуьр эхайвиляй.
Къве вил михьиз буьркъуь хьана
Хайи халкъдихь шехъайвиляй.

Аламатар, керематар,
Заз такур са гуж аматIа!..
Зи асирдин мусибатар,
Квек такатай вуж аматIа?

Жезва жуваз къурху закай:
«ГьикI девир ва гьакь ийизва?
И дуьньядин чату вакай
РикI авачир ракъ ийизва...»

Зун катзава девирдикай,
Зун катдай са макан ава –
Шалбуздагъдин суьгьуьрдик квай
Зи бубайрин ватан ава.

Зи Чехи вацI, зи Кьулан вацI
Сад муькуьдак акахъзава.
Дуьньядин къув, девирдин анцI
Гьа и кьерел акIахъзава.

Кьилиз акьул, вилериз экв,
Япаризни ван хквезва.
Инсанвилин ахкатна эрк,
Хура рикIел чан хквезва.

Зун шехъзава, зун хьуьрезва,
За мад цIийиз гьисс ийизва.
Зи кьилелай лекь элкьвезва,
Ада икI, зун хуьз, ийизва.

2006

ГЪВЕЧИИ ГАДА ДАКИАРДА

Пакамалай дагъдин хуьре
Циф гъатнава илисна.
Квахьна михьиз гуьзел дере,
Дагъ аквазмач хкисна.

ГъвечиИ гада – текдиз кIвале
(Диде-буба – кIвалахдал)
Дарих хъанва сугьулвиле –
Ялгъузвилин бужахда.

Дуьньядиз са ава пенжер,
Гъамни – аби экран я.
Килигзава: вуч эйбежер
Дуьнья я им, девран я.

Ягъун-рекьин, кьуру лагълагъ,
Мусибатдин хабарар...
Бес дуьньяда амачни рагъ,
Шадвилерин шагъварар?..

Гена къецел алахьна циф.
КIвалин дакIар ахъайна,
Гадади гьикI цавар алциф
ЖезватIа вил эляйна.

Ачух хъана дагъдин кукIуш,
Къацу гуьзел гирвеяр.
Мад бажагъат идалай хуш
Ава маса дереяр!

Ина лекьер ава цава,
Яд михьи я булахра.

Тек кфилди агъзур гъава
Хъичирзава яйлахра.

Инсанарни чилер-цавар,
Тебиат пак икърарда
Ава ина – Первердигар
Рази жедай рафтарда.

А патахъ и гирведилай
Авайди велвеле я.
Хайи чилин бинедилай
Мягъкемди гъи келе я?!

«Бес вучиз къе физва патаз
Чехи хъайи стхаяр,
Яд шегъеррин гъава чӀугваз,
Егъи хъайи стхаяр?»

Гададин къил суалривди
АцӀанва. Ни жаваб гуй?
АцӀанва рикӀ хиялривди –
Къуй гъар сад са суваб хъуй...

ДакӀардавай тир са гада
Зунни лап фад чӀавара.
Къе, ватандиз ийиз шазда,
Юргъун хъанва яргъара.

Зун экрандай къалурзавай
Гургъагурда рам хъанва.
За хуьруьз рехъ жагъурзава, –
Улам квахъай къам хъанва.

Къариблухдин къакъан тахтар
Акьадани гъавурда
Хайи чили гузвай бахтар
Усалбур яз акурдан?

2006

---

* * *

Зи дуст Гъажидиз

Хъфена вун Испикиз,
Хайи чилиз чан-рикИиз.
Ватан ажеб жумарт я,
Хуш няметар виликиз.

Ялгъуз амай дидеди –
КІвал хивевай бендеди
Сач эцигна, чразва
Ваз афарар вергедин.

Вун – рикІик лув акатна,
Гъамарикай хкатна.
Гагъ фена вун булахрал,
Гагъ чуъллериз аладна.

Ватан я са авайди,
Виридалай къулайди.
Ина рикІел хкведа
Ви кылел цав алайди.

Жув чир жедай вахт я им.
Ватан – гъахъ гвай тахт я им.
Адан вилик чин чІулав
ХъанвачтІа ви, бахт я им.

Диде чІал вуч ширин я! –
Рахай гъар сад Эмин я.
Хайи чилел жагъайтІа,
Лап ажални ширин я!

2007

КЪАГЪРИМАНВАЛ КЪАЛИН Я

Зи дуст Къагъриман Ибрагъимоваз

Вуч баркаван тушни и зул Белиждеал! –
Налугъуди загъир хъанвай илгъам я.
Гъар са багъда, гъар са къарши уруушда
Къати рангар гъарма сад са макъам я.

Вуч экуь я, вуч къакъан я цаварни –
Лезги чилин авазрин им гъуьндуьр я.
Каспидилай къевезвай назик шагъварни
Шалбуздин гар туьш хъунин им суьгъуьр я.

Ихътин чилел, меркез хъайи Алпандин,
Вун яшамиш жезва, дувул гъисс ийиз.
Вахъ са пеше ава – хвавал Ватандин,
Адан какур къисмет рикъай куьз ийиз.

Лезгистанди, чиз ви ягъдин лигимвал,
Ви чагъиндиз гузвай къимет якъин я:
«Халкъдин руьгъдин ивиррин хуьз къадимвал,
Къагъриманан къагъриманвал къалин я».

Ви авазрай диде-чилини ван къевезва
(Квачерик чил квайдан бегъер фараши я).
Абур ван жез къариблудха тан къевезвай
Къураба тар я зун... Арбен Къардаш я.

2006

* * *

Писвал чилел артух хъанва,
Писвилин кац ракъиник ква.
Хъсанвилин язух хъанва,
Ам писвилин викиник ква.

Хъсанвилихъ амач такъат,
Къуру хъанва булах адан.
Техъйиз адан гъавурда гъат,
Жезвач гила чАлахъ адан.

Писвилин къил вине хъанва,
Адаз пара гъуърмет ава,
Адакай къе чешне хъанва,
Адахъ рябет, девлет ава.

Хъсанвал къе, кІрна гардан,
Писвилин лукІ, чавуш хъанва.
Хъсанвилел – парар залан,
Чанда дердер аруш хъанва.

Писвили са гана суал
Хъсанвиз: «Эхда гъикъван?»
Жаваб гана: «Дуьньяда зал
Хъсанвал тІвар аламай къван».

2007

---

* * *

Гъакъикъи я Машрикъ патан шаирар,
Аллагъдин тIвар эвезай «яр» гафунив.
Жагъай касдиз муьгъуьббатдин ивирар
Агакъайдай я вич чIехи Гъахъунив.

Аллагъди хъиз рикI кудай кас, регъим гвай,
Яр тушни бес, багъишдайди тахсирар,
Ви эвелдин, ви эхирдин илим гвай,
Шегъре рекъел гъизвайди ви жигъирар?

Ви гафарин ван жедайди, къениди,
Жумартди – ваз гудай чIавуз берекат –
Гъам тушни бес, вахъ авай сад, кланиди,
Сабурлуди, хуьзвайди ви мярекат?

Аян тирди ви рикIевай ниятар,
Аквазвайди ви гъар са кар, са кам ви
Яр тушни бес, артухзавай мурадар
Къилин чешме – гурзавайди илгъам ви?

Акъатайла са гунагъ, са хата вай,
Эхир жедач ярди гудай жазайрин.
Агъузарда, чукурда вун патавай,
Ван хкведач ви тубайрин, сузайрин.

Уьмуьрдикай жегънем жеда чилерал,
Руьгъни беден цIа авай хъиз жеда вун.
Ярдин вилик акъвазда вун метIерал,
Дуьа ийиз, шазда ийиз шеда вун.

Дамахар гваз рахада вав багдади:
«Заз ваъ, вуна минета Сад УстГардиз».
Лугъуда ваз даим гъахълу Худади:
«Заз ваъ, вуна дуъа ая ви ярдиз».

Къве рикӀин яз, накъвар алаз вилерал,
Вун уьмуърлух аламукъда метӀерал.

2007

---

* * *

Шегъре вилик эжЯй жезва,
Къизгъинвал гуз чархариз.
Ширин мани рикЯй къвезва,
Багъишнавай гатфариз.

Рагъ чкІанвай цавун генгвал
Барабар я Худадииз.
Адан кІаник квай къешенгвал
Буъркъуьдазни аквади.

Шегъре рекъи чилин майдан
Пайнава къве чкадал:
Са пад – дагълар, са пад – аран,
Инсан ава арада.

Аран ава ахъайна цуьк,
Къацувилини сегънеда.
Акъвазнава кукІушар тик,
Аваз михъиз живеда.

Къилел – Аллагъ, чилел – инсан,
Адан руьгъдин бинедат –
Къуьдни гатфар, дагъни аран,
Йигинвални – шегъреда.

2007

КЪУРАГЪА КЪУЪД

Икъван живер – гъакъ тавурбур цавара
Вири санлай гъакъна Къурагъ дерада!
Къызгъин я къай – вилиз таквар авара,
Нехиш атгуз чилин лацу гебедал.

КІвалер, тарар, рекъер, чала-чухурар –
Вири сад я, са ранг я ва са экв я.
И гуьзелвал – квайди лувар-цапурап –
Гъейрандай къван зерифни я, кеврек я.

Гурмагърай къвер тик гумадин еперив
Чил цавукай куърснавай хъиз аквазва.
Лацувили бейгъушнавай вилериз
Акі жезва хъи, жив заландиз юзазва.

Вили цавун генг табагъдал такъанвай
Гийин тарци гъар гъерекат редзава.
Адан кукІва са чІагъ ава чІаганвай,
ЧІулаввални амазмайди къейдзавай.

2007

БУБУЙРИН ЧУЪЛ

Бубайрин чилел бубуйрин сува
Ярх хъана, вилер атІумна цава,
Заз яргъал йисар бушлухрай вили
Къалур хъувуна Аллагъдин гъили.
Ахкуна заз мад зи диде жегъил,
Лацу шал алаз, рехи тушиз къил.
Хразва, ингъе, ада цІийи гам, –
Гъатнай зи рикІе сифте яз илгъам...
Бадеди хъра цІай тунва къизмиш –
Ракъар хътин фар ийизва туькмиш...
Гъахътин са чІавуз зи къула хурун
Гуз алахънай зун шиирдиз чурун.
Зуларни хъуьтІер, гатфарар, гатар –
Вири сад тир заз – уьмуьрдин хтар.
Амма чир хъана са сеферда заз:
Уьмуьр ухшар я бубуйрин суваз.
Хайи кІвал туна фидайла яргъаз,
Дагълари багъри лагъанай: «Акъваз!»
Хъанач ван заз, чир хъанач а чІавуз
Сува бубуяр амайди ян гуз...
Гъа чІавалай заз, тачагъайдаз бахт,
Чир хъхъанач гъикІ алатнатІа вахт.
Ажеб туширни бубуяр хару
ТухудачиртІа икъван фад гару!

2007

* * *

Чуплах багъдин тарарикай
АцІай вацран гъам аквазва.
Йифен алциф цаварикай
Зи квахъай илгъам аквазва.
«Хъша тІун зи патав!» – лугъуз,
Квахънавайдаз минетдач за.
«Вахце руьгъдив ялав!» – лугъуз,
Тпалабдач за, гъуьжетдач за.
Лугъуда: «Зи рикІин чирагъ
Хана, чилик акат хъанва.
Варзни зулун кІватнавай багъ
Заз амай кьве савкъат хъанва».

2007

* * *

Физва, физва зун, рехъ атІуз,
Мензил атІуз,
Яд хъваз, факай са хъвехъ атІз,
Са цІил атІуз;
ВацІукайни ва цІукайни
Са тил атІуз;
Уьлендавай нацІукайни
Кфил атІуз;
Умуд тІатІуз, кьарай атІуз,
Цав-гъуьл атІуз;
Тежез гъетер цавай атІуз,
Гуьгъуьл атІуз...
КІанзава заз чІал атІуз – саф
Къизил атІуз,
Дуьньядикай, течир инсаф,
Кьве вил атІуз.

2007

---

* * *

Гана гъаким бубади
Вичин машин гададиз.
Джинсдин костюм алуќна,
Джирас джипда ацукъна.
Бубади: «– Хва, жемир жир,
Зун тахъай вун жеч тажир».
Хва къве ќвачин виневай:
«– Види гаф туш биневай.
Ийидайдаз тажирвал
Герекди я са чирвал:
Вири маса гуз чир жен,
Акатнавай фус чир жен».
«– Хайи халкъни, Ватанни,
Аллагъ, намус, вижданни
Маса гуз жер затар туш!
Ваз идакай хабар туш?»
«– Гъабур маса гайибур
Я дуйньядин чехибур.
Амай вири метягъар
Тажирдиз я теспягъар».
Хциз машин багъишай
Гаф ахкъатнач Багъишай,
Фикирна: «И куылягъдиз
Зунни я са метягъ хъиз».

2007

КЪЕКЪЕР

Хъайиди хъана мад, хъжедайди хъжеда...
Сур къванни атІутІ заз къзада ваъ, гуънеда.

* * *

Кисна килиг гурлувилиз гатфарин:
Цуъквелухда мана квахъда гафарин.

* * *

Садра зун килигна рикІиз зи рикІин.
Ван хъана: «Язух къил, за вакай гъикІин?!»

* * *

Шехъна билбил, къурайла къизилгуълдин тар:
«Баят хъанва илгъам зи, зун язмач устІар».

* * *

Фейи йисар уъмуърдин я верціи шараб.
Герек жеда хъвайидан гун садра жаваб.

* * *

Гъахъсузвили гъахъунин къакъудна аба.
КъецІил хъайи гъахълувал хъана мад зурба.

* * *

Чуънуъхна зи кІвачин къапар Аллагъдин кІвале.
Мейханада гъат хъувуна абур зи гъиле.

2008

ГЪВЕЧИИ ГАДАДИ КІЕЛЗАВА КТАБ

Адетдин гадади хуъруън
Кіелзава ван алаз ктаб.
Гуя ам лепейра вирин
Эхъвезва, акъалтна азаб.

Кіелчи я гьелелиг биџи:
Четин я агулдиз гьарфар.
Амма рикІ адан я хџи,
Гуъзелиз куькІвенвай гатфар.

Илигна кІелзавай гада
Къавалла кІвалерин секуъл.
Лал кьенва вири кьуд пата,
Саймишиз пакадин векил.

Киснава къадимлу дагълар,
Биришра чранваз камал.
Киснава регъимлу цавар,
Акурла чилерин жамал.

Инсанар, сивик кваз хъуъруън,
Физва, кьвез, алатиз са-сад:
КъатІузвач ванџе и ширин
Авайди Алемрин Устад.

Гадади ван тунва хуъре,
Чирвилив ийиз вич аџур.
Жезва ам кьемаз и жуъре
Уъмуърдин тарсариз гъазур.

2008

НИЗАМИ

Низамидин шииратдин мескенда
Са шумуд варз акъудна за девриш яз.
Гъар са царцІяй – гъар са кузвай жуьгъендай
Чи Алпандин акуна генг ериш заз.

Алцурнач зун таржумайрин сувагъри,
Фарс чІални ваъ, дидедин чІал гъиссна за.
Лезги руьгъдин тІаратІрини чирагъри
Алдахна зун – веревирдна кисна за.

Ада лезги ибараяр мягъкем тир
Туна, къзаб хъиз, фарс чІалан шевитда.
Адав гвайди лезги чилин къелем тир,
Лезги ранг тир авайдини девитда.

Чи чил, тарих тарашнава тежер къван,
Шарвилини, тур гумачиз, кегъкир я.
Къахчудайди авани са гевгъер къван?
Низами чи вил галамай ивир я.

2009

ФИКИР

Уьмуър вуч я? Кьур жаваб гун четин я.
Фейи вахтни, кьвери вахтни дерин я.

Алатай вахт гьуъл я лепе кумачир,
Кьвери вахтни гьуъл я лепе гьанвачир.

Уьмуър – анжах гьа Инал я, Исят я,
Фейи-кьвери вахт ви руьгьдин кьве пад я.

Гьа кьве патай аквазвачтIа Аллагь ваз,
Чилелла вун чан алачир сиягь яз.

2009

* * *

Халис шиирар кьит хьанва пара,
Амай шиирар шит хьанва пара.

Язух лезги чIал, ваз кьазвай зулум
Тек са Худадииз я жеди малум.

Яраб икI вучиз ялавлу илгьам
Шаирриз икьван хьанватIа гьарам?

Чиж цуькведикай магьрум хьанвани?
Цуьк мижедикай магьрум хьанвани?

Тар дувулривай кьакьатнавани?
Халкь зулумрикай хкатнавани?

Вучиз кьелемар хьанва икI кьуьруь?
...Илгьамдин пери хьанвалда шеври.

2009

---

* * *

Тупар ягъмир, лезги стха, –
На халкъ патал вуч авуна?
Лезги руьгъни лезги чухва
Вуна михъиз пуч авуна.

Лагъ, валай вуч хуьз алакьна:
Дидедин чІал, садвал чилин?
Са кар валай дуьз алакьна –
Эх авун къве-падвал чилин.

Пулни хъана сандухда ви,
Акьулни ви къери хъанач.
Амма къваздай къуллугъда ви
Бахт лугъудай пери хъанач.

Вучиз ятІа чидани ваз?
Вавай лезги тІул хуьз хъанач.
Гел жагъуриз, вак вич акваз,
Руьгъдал ягъдин чІул хуьз хъанач.

Са лезгидиз тІар хъайила,
Вуна адан тІал гьиссзамач.
Халкъдиз дуьнья дар хъайила,
Ви ивиди звал гьиссзамач.

Бейкеф жемир, лезги стха,
Вун, пая хъиз, къуьруь хъанва.
Ваз килигна, керки-стха,
Халкъдин мезни куьруь хъанва.

2009

АСЕФ МЕГЪМАНАН ТАРИФ

Асеф Мегъманаз кІандалда тариф,
Адан тарифиз кьведач заз гьайиф.

Ширин манийрин устІар я Асеф,
Дерин гьезелрин дафтар я Асеф.

Гьикаятчи я – хци я кьелем,
Тамашиятда халкъна са алем.

Гьар са межлисда, мелени кимел
Зарафатчи я, гафарик квай кьел.

Асеф Мегъмана ядай чІавуз тар
Кис жедай хьиз я дуьньяда тупар.

«Зун галачиз» тІвар эцигра ада
Акьудна ктаб. Чидач, куьз ятІа.

Асеф галачиз шадвал жеда кьит,
Асеф галачиз уьмуьр жеда шит.

2009

ЗИ ДУСТ АЗИЗ МИРЗЕБЕГОВАЗ

(Юбилейдин тебрик)

*Дуст дустунин далудихь дагъ, эй, азиз.
Къазанфар Зулфукъаров*

ЯхцӀурни цӀуд хъана ви яш, эй, Азиз,
Са-сад абур рикӀел хкваш, эй, Азиз.

Аял йисар... Хайи хуьруьн уьруьшра
Гъабур тушни цуькверин раж, эй, Азиз?!

Жегъил йисар цӀарар хъана шиирдин,
Илгъамни ви хъана сирдаш, эй, Азиз.

Хъайила ваз яшар Иса Месигъдин,
Дуьнья хъана алаш-булаш, эй, Азиз.

Руьгъда намус, рикӀе чирагъ туьхуьрнач,
Вун гъахъунин хъана юлдаш, эй, Азиз.

Агакбайдаз камалдин тик кукӀушрив
Яшдикай пар ваъ, жеда таж, эй, Азиз.

Фейи гъар йис Тарих лугъур гуьзелдиз
Чна вегъей я са шабаш, эй, Азиз.

Санхъай – уьмуьр женнетдихъ, я жегънемдихъ
Чна гузвай жезва даш-баш, эй, Азиз.

ГъикӀ ятӀани уьмуьр ажеб нямет я,
КӀан я рикӀиз хъун ам фараш, эй, Азиз.

Алад вилик! Гур уьмуьрдихъ къанихвал
Са чIавузни мийир яваш, эй, Азиз!

Яш я лугъуз, жегьилвилер гадармир,
Рушаризни гагъ-гагъ тамаш, эй, Азиз!

Ви са виш йис тамам жедай межлисдал
Тамада хьуй Арбен Къардаш, эй, Азиз!

10-ноябрь, 2009.

РЕКЪМИР, ЦЕГЪ...

*Рекъмир, цегъ, гатфар къведа.
Лезги мисал.*

Рекъмир, цегъ, гатфар къведа,
Къацу векъер экъечІда.
Вал як къведа, вал чІар къведа,
Каш-мекъ вавай къекъечІда.

Валай машгъур мад маса цегъ
Чидач лезги магъалдиз.
Дава хъана ви нек, ви мегъ
Шумуд гишин аялдиз.

Ви иеси, мухъце – алаф,
Чанда аман амачиз,
Къуьдди жедай чІугваз хилаф,
Кесибвилин тагъма чиз.

Вун язухдин умуд хъана,
Умуд гунуг суваб я.
Къуьд, лагъайтІа, кубут хъана:
Вахъ турди хам-кІараб я.

ХъуьтІуьн тум лап яргъал хъана,
Эхна вуна азабар.
Вакай халкъдин мисал хъана
Хъайивилай алабар.

Къил денгдайла, яз буш гафар,
Хиве къунрин барбиди:
«Рекъмир, цегъ, къведа гатфар»,–
Лугъуда гъар лезгиди.

Чир хъана, цегъ, гъадалайни
Зурба кар ваз – сирлу гуж:
Гаф гузвай гъич садалайни
Гатфар атун аслу туш.

Амма умуд ама ви чагъ,
Ава ихътин са карни:
ХъуьтIуьзни гагъ хъуьреда рагъ,
Чимел жеда гатфарни...

Рекъимир, цегъ, гатфар къведа,
Къацу векъер экъечIда.
Вал як къведа, зал чIар къведа,
Каш-мекъ чавай къекъечIда.

15.11.2009.

ШУДУРГЪАДИЗ БАЯНАР

(Зарафат)

Садра зун студентрихъ галаз
гуьруьшмиш хъайила, абурукай
сада завай шаир Давид Бурлюка
кхъей «Дыл, бул, шур, убешур»
цIарцIин гъавурда зун гъикI акъаз-
ва лагъана хабар къунай. Заз
садлагъана жаваб жагъаначир.
Ам жагъайла, за и шиир кхъена.

Я са гаф, я са сес
Жеч мана тежер бес.
Туш гафар буш, какур:
«Дыл, бул, шур, убешур»!

Гъарда са сир аваз
Аквада – цIир аваз.
Гъар сада кьил ацIай
Ава: чил, цав, яд, цIай.

Дуьз жеда, айгъана
ХъайитIа лагъана:
«Шак алач, и гафар
Я: гад, зул, къуьд, гатфар».

Тушни квез ашкара? –
Ава и гафара:
Муьгъуьббат, дакIанвал,
Хвешивал, пашманвал.

Мад са ихътин уламни
Яз аквазва тIимил низ? –

Кьуд тІвар жезва: Адамни
Гъава, Абил Къабилни.

Мад са гиман на вугІда? –
Кьуд экв, кьуд рехъ, кьуд рябет:
Муса, Иса, ва Будда,
Эхирдани – Мегъамед.

За квев куълег вугана
Туширвиляй авамар.
Жеда квевай тапана
Баянрин цІиргъ давамар.

2009, 2010

ТУПЧИЯР

Дуьнья алаш-булаш хъанвай девирда
За тупчийрин тарифда и шиирда.

Угъривилер ийизвайла фекьиди,
Фекьивилер ийизвайла угъриди,

Савадсузда къазвайла вич алимдай,
Чалкечирди къазвайла вич итимдай,

Чекмечиди ийизвайла лукъманвал,
Къуьзуь къунра ийизвайла жаванвал,

Чубандикай гъаким хъайи береда,
Малимдикай хъайи ч'авуз къемеда,

Пул авайдаз т'вар гудайла къучагъдин,
Пул авайдаз кар гудайла душтагъдин,

Амачирла са гъахъ-дуван, адалат,
Тупчияр я чаз амай са машгъулат.

Хъайит'ани гъи къуллугъдин сагъибар,
Чидаиди я тупчийриз хуьз тагъсибар.

Са кар ава, тир абурун винизвал:
Авачт'ани ихтилатра са дуьзвал,

Яб гузвайдак руьгъ кутада лагълагърив,
Рик'и ац'урда, яран йиф хъиз, чирагърив.

Къилин сагъвал, ферикъатвал к'ан ят'а,
Виридалай багъа зат'и квез чан ят'а,

Кисна хъиз яб це тупчийрин гафариз –
Савух девир элкъведа куь гатфариз!

Кимел, рекъе ва гъкумдин кIарара
Гъар са тупчи ава вичин пурара.

Къенибур я тупчийрив гвай хабарар,
Гунагъсузбур я абурун тапарар.

Жедайбуруз ийиз кефи къумбар куь
Яб це, дустар! Яшамишрай япар куь!

2010

ЭКУЪН БЕРЕ

Вуч азгардиз алуцьзава и экуън бере!
Умун, бере, ширин бере ва секин бере!

Цавни, чилни, гъуълни къати ярара ава.
Вуч гаф, вуч чІал ракъинин туънт нурара ава?

Икъван гагда чилин винел яшамиш хъана,
Куъз яТани сифте яз къе зун чашмиш хъана.

Ихътин гьалда хъун мумкин я, гъейри тежез ван,
КІанзавай руш хелветдаказ акур невжаван.

За хиялна: «Йифен гъетер, зар алаз кайи,
И ялавдик акахънава, хъийиз чеб цІийи...

Белки, зи рикІ и ярарин гъатна деринда,
Белки, цІийи хъувуна вич гъетрен еринда?

Зи дуъаяр къабул ая, эй экуън бере!
За ви нурар-цІарар кІелна – гъана зи кьере:

«Алатай чІав фенва – ам на мийир жуваз пар,
Вилик квай чІав цав я къакъан – гъазура гурап!»

2010

* * *

– Куъз ава вун гуъгъуълдал циф ацукъиз?
Куъ ва я ни ийизва вун сефилар?
– Чаларбанрин шииррин ван галукъиз,
Лезгистанда гиликъзава билбилар.

2010

* * *

Уъмуърдин вири ваъ, амма и къанун
Гъахълу яз аквада:
Цавара зар алаз лув гайи бувун
Ацукъда лакадал.

2010

* * *

Халкъдай чІавуз лезги чІалан гафарган
Гзафарнач Халикъди сан гафарин
А чІаварин лезги чилин часпар къван.

Къе агакъна ниятдив зун Гъуцарин:
И чилиз хас язва ахътин гуърчегвал –
Гаф лугъунин авач саки гереквал.

2010

* * *

Аквaz-таквaz уьмуьрдин пай алатна фена,
Гур йисарин карван ацІай алатна фена.

Зи шадвилер-пашманвилер, ракъар-чІимелар,
Жегьилвилин зи хаму тай алатна фена.

Вил галамаз килигна зун элкъвена кьулухъ:
Ахкунач заз затІни яргъай – алатна фена.

Зи кьуьнел гьил гьалчна сада – пІир хьтин касди:
«Ахъай вилер... ЭвичІ цавай... Алатна фена?..»

«Хидир яни? Вагъуф яни? Вун вуж я, буба?»
«Гьеле кьатІуз жезвач вавай... – алатна фена. –

Арбен Къардаш, рехъ давамра, – хълагъна ада. –
Такурай заз вун рекъелай алатна фена!..»

2010

ВИЛ ГАЛАМАЙ АХВАР

Акуна заз ахварай
Лезгистан хъана,
Ватандикай къве чара
Са Ватан хъана.

Гаф сад хъана виждандин
Уълквейрин вири:
Къадим уълкве Алпандин
Хъувуна дири.

Хъен вегъей чи абурдал
ЧукIурна часпар,
Эхцигна мад Самурдал
Къулан вацI – дуъз тIвар.

Денбентдиз – Цал, Партавдиз
Хълагъна Харум,
Пакудизни Маскавдиз
Хуш я и фурум.

тIвар акъалтна Садвилин
Къизилдин муъкъвел.
Накъвар хъана шадвилин
Гъар лезги хъуъкъвел.

Часпар тирвал уълкведин,
Гъил гъиле къуна,
Къвазнава халкъ бинедин,
Къил вине къуна.

Са тачагъдай аламат
Вилиз аквазва!

Белки, хъанва къиямат?! –
Ваъ, туш! Рахазва:

Мез галкИдай гъакимар –
Лезги чІалалди!
ГъакІ чкадин алимар –
Хайи чІалалди!

Икъван гагда баятбур
Хъхъанва таза:
«Халкъ, ви йикъар регъятбур
Авурди я за!»

Хуруз гъутар ядайбур
Акъатна пара.
Президентвал кІандайбур
Гъатнава гара.

Сада пулар пайзава,
Сада – садакъа,
Руьгъ буьркьуь яз зайзава
Ягъдин къадакъар.

Халкъ хъуьрезва, япалай
Ийиз гъараяр:
«Икъван гагъ куьн гъинавай,
Я кьей рухваяр?!»

Чи Президент – Шарвили,
Гъажи Давуд я,
АкІаж тавур дарвили
Чи пак умуд я!

Премьер хъурай я Шагъдагъ,
Я Базардуьзи,
Гъабуралди я чун сагъ,
Хуьзвай чи рузи.

Руьгъдин муршид, имам яз
Хкягъин Шалбуз,
Хъайиди чаз илгъам яз,
Кутурди Намус.

Парламентдин чIехиди
Хъурай Къулан вацI,
Халкъдин гъар са дердидин
Чидай чIални яцI».

Лагълагъчияр кат хъана,
Гар аваз кьиле...
Ахварикай кват хъана
Зун жуван кIвале.

Хвешивили, гъевесди
Кутунваз лувар,
Ахъайна са нефесдив
За папаз ахвар:

«АлукъдатIа ахвар зи,
Чан зи кайвани?
Вахъ шадардай япар зи
Баян авани?»

Ада гайи жавабдай
Гъатнач заз рехне,
Гуя пак са ктабдай
Къачунва куьгъне:

«Ксудайбур галчIурда
Ширин ахварри.
Кадгъай крар жагъурда
Уях рухвайри!»

2010

МИГРАГЪ

Куъръуз-яцѲуз вакай рахун мумкин туш,
Куъз лагъайтѲа къакъан я вун, вине я.
Им суза туш, им дуъа туш, тѲелкъин туш,
Чарчел гъанвай зи сидкъидин чешне я.

Багъри Миграгъ!
Везинлувал уълчмеда туна,
Илигдач за и царара кетиграл¹.
Чеб-чпелай къвез хъайитѲа, атурай,
Жез хъайитѲа, рикѲин сидкъи лугъурай.

Вахъ галаз вакай рахун паталди
ЦалѲам гафар, чѲагай гафар герек туш.
Якъин абур хъун лазим я заланбур,
Шалбуздагъдикай
Хкатнавай къаябар хъиз,
Къеняй яру чѲунар фенвай
Дамарриз ухшар,
И къванерал чан алайди къалуриз.

Вахъ галаз вакай рахун паталди
Гафар кѲанда къекъвейбур,
Ви жигъирар хъиз, –
Агъадай винелди фенвайбур,
Амма вири санал акахъ хъийизвайбур
Шалбуздагъдин кукѲушра,
ГъикѲи ви булахар
Санал акахъ хъийизватѲа
Чехи ваѲѲун гургурда.

---

¹ *Кетиг* (Миграгърин нугъват) – рифма.

ХупI туширни
Ви чешмейрин михъивални алцифвал
Тваз хъанайтIа гафара,
Къезиларун паталди жуван руьгъдин къанихвал.
Амма гъинай атурай а магъирвал,
Няс девирди негънавайла шаирвал?!

Хтанва зун къе ви патав,
Лавгъадаказ «Зун шаир я» лагъана ваъ,
Хтанва зун, катна жуван
Катуникайни-галтуникай,
Челек-фелекдикай
Жуваз ватан яз къунвай
Тахай шегъердин,
Зи луварин цакулар,
Зи йисарин какулар
Чухвай шегъердин.

Хтанвач зун жуван дердер ахъайиз ваз,
Хтанвач зун шикаятиз къисметдилай.
Хтанва зун вилер тухиз акунрив ви,
Япар тухиз хтанва зун
Чехи вацIун ванцив умун, –
Ам ван туш гъакIан,
Ван я вахтунин,
Девиррин ван я,
Ам кIелиз хъун,
Акъун адан гъавурда
Мурад я.
Руьгъ тухариз хтанва зун
Шалбуздагъдин сабурдив,
Ви чуьллерин абурдив,
Хтанва зун
Гъалалвал къахчуз
Жуван багъри сураривай,
Зун буржлу тир руьгъеривай,
Зи рикI амай суваривай,

Бан-бубайрин кІвалеривай,
Куыз лагъайтІа,
Алакь ийиз,
Тавур крар ама пара;
Авур крар яз са хара,
Жезва – гъайиф! – вара-зара,
Яшайишди-безирганди
Ийизва зи йикъар гъара,
Акъваз жезмач адан хура...

Зи муг!
Зи мулк!
И угъраш заман
Агудмир жуван
Къурухрив!

Инсандин сифет амачир асир
Ахъаймир жуван къакъан мескендиз,
Цуькверин атир, булахрин ширшир
Элкъвен тийирвал харжаф уьлендиз!

И мензилвал, и майданвал
Чилеринни цаварин,
И гуьзелвал, и вижданвал
Ви безекрин, таварин
Халкъ авунва Сад Аллагъди
Авилай хьи,
Вич иниз эвичІна амукъун патал
Тайин са муьгълетда
Текдаказ, хелветда,
Яб гун патал вичи вичин гуьгъуьлдиз,
Вичин руьгъдиз, зигъиндиз;
Ацукъда Ам
Я Чандар булахдив,
Я Марвар булахдив,
Я вирив Суьрмедин,
Я Сувал, я Йигдал

Ада кІвач эцигда,
Килигда, килигда
Лезгийрин хуърериз,
И чилин хирериз,
Къил вичин галтадда,
Чилел кап алтадда...

Тада и шиир за
Ам фидай жигъирдал,
Зи Миграгъ,
Зи Миграгъ.

2010

ПОЭМАЯР

КЪУЧИ САЛМАН

Поэма

Къучи Салманан мажарайрикай
Халкъдин сиверай ван къвезмач ади.
Адан гъар жуьре «бажарагърикай»
КхъейтIа, – белки, са ктаб жеди.

Къучи я лугъуз са чIавузни ам
Жемятдин виляй аватайди туш,
Халкъдин арада саламни-калам,
Гъуьрметни авай, рафтарвални хуш...

МискIиндиз фидай, ийиз капI-тIеат,
Меле-межлисда жедай ам вилик.
«Такурай чаз югъ ягъ-намус къегъат!» –
Лугъуз рахадай ам кьил къуна тик.

Амма са хесет хас тир и касдиз –
Юргъа балкIанар чуьнуьхдай ада.
ЧидачиртIани вири Къафкъаздиз,
Адан тIвар авай Куьре-Къубада.

Аллагъди ганвай я лугъуз къанун,
Ада, дуьа хъиз, гъиз жедай мецел:
«Къе вун – балкIандал, пияда я зун,
Пака вун – яхди, зун жеда шивцел».

Кесиб-куьсубдин ябудиз-хвардиз
Ийирди тушир ада гъич темягъ.
Са зулумкардиз, са гъукумдардиз
Ада инсафай хъайиди туш гагъ.

Чуьнуьхна хуьруьз хкай шив куьгьлен
Маса гунугин жедачир савда, –
Хванахвайризни дустариз куьгьне,
Мукьва-кьилийриз багьишдай ада...

Лезги чилерал кьачагьрин регьбер
КЪири Буба тир, тамара авай.
Салманакай халкъ рахазвай тегьер
ДатІана адан япара авай.

Пачагьди КЪири Бубадин кьилихъ
Цуд агьзур манат пул кьунвай хиве.
Амма Бубади вичин терс гьилик
КЪватІавай цІийи кьуватрин кьифле.

«Зи дестедиз ша», – лагьай Бубадин
Чарчиз Салмана, вилераваз мурк,
Хганвай жаваб: «Буьркьуь ружадив
Фу недай касдин чинал жеда хьурхъ».

...Вахтунин вацІу, йигин яз юзун,
Яд иличзавай дуьньядин регьвел.
«Къе вун – балкІандал, пияда я зун,
Пака вун – яхди, зун жеда шивцел...»

Салманаз хабар атана пашман:
Стха Дербентда дустагьда тунва;
Чир хьхьанвалда адав гвай балкІан
Халис иесдиз – гьавиляй кьунва.

Стхадиз гайи савкъватдин кІвачихъ
Низ чир хьуй ихьтин галайди дерт-гьам?
Амма итимдиз, рикІ авай вичихъ,
Хас я сабурдин кенеф тавун рам.

Къе агьзур манат я лугьуда мас
Азад хьун патал дустагьдай инсан.

Стхадин къадир авай дагъви кас
Гъазур я адахъ гуз рикI, гъатта чан.

Амма Салмана кIватIайди туш пул
Ийиз кичIела вич ада мискьи.
Амма Салманахъ авай зурба тIул,
Лугъуз: «Аллагъди гуда заз ризкьи».

КIвачи-кIвачи ам хъана рекъе гъат,
ЭкъечIна кIваляй, гъеле кумаз йиф.
Тикрарнач ада стхадин гъалатI –
Ахурдал туна вичин лацу шив...

Гъалтай фургъунра акъахна Салман,
Яхдизни тIимил атIанач мензил.
Яргъал рекъиз хас я са хуш лишан:
Бейни ачухда, дертни гъам-къезил.

Арандин чилел къуд пад баябан
Зулжалалдин кап жеда ви винел.
Виликамаз фад жеда ваз аян
Татай, амма къвер крар ви къилел.

Амма инсандиз чир хъун я герек
Гъи крар тахъун лазимбур ятIа.
Эгер адаз чир хъайитIа, куъмек
Гуда Худади алудиз хата.

Къучи Салманаз чизва Аллагъдин
Гъиле авайди гъакъикьи терез
Гъар са сувабдин, гъар са гунагъдин –
Куьруьз аквазвач касдиз вичин мез.

Ягъанва Салман якъин са фикир
Эхирни къиле жедайдахъ дигмиш,
Стха азадиз кутунвай жигъир
Жедайдахъ вилик шегъре хъиз туькмиш.

Ингъе шегъерни аквазва яргъай,
Фикиррални кIукI къведа гила фад:
Рекъин кьерехдив гвай чIурал алгъай
Хипериу суьруь хъанва ферикъат.

Хиперихъ гала кве жегъил чубан,
Юхсул я партал, пашман я вилер.
Сад аскIанди я, муькуьди – къакъан,
Суй-абур авай, гьяркъуь яз къуьнер.

Салманан рикIе хвешивилил экв
КуькIвена. Гуя жагъана мурад:
– Салам алейкум, къегъалар эркек!
Дуллубур хьурай куь суьруьяр мад!

Куьн лезгияр яз къатIузва рикIи,
Жуванбур рикIиз чими я серес.
– Эхъ, азиз халу, зун я са лезги! –
Къакъан гададай акъатна и сес. –

Хипер чибур туш, – де ахътин бахтар
Аквадани чаз чIур хъайи чилел?!
– Икъван жегъил яз, рикI жемир ви дар,
Чида заз: бахт ви кхъенва пелел.

– Эгъ, халу, вибур гафар я пичIи...
Лишан кутунвай руш аваз хуьре,
Пуд лагъай йис я жибин я ичIи,
СакIани бес зи гъизвач хьи кьере?

– Це лагъанвай руш авай къегъалдиз
Гъайиф тушни вахт акъудиз яргъа?
Ша захъ галаз вун – килиг ви гъалдиз, –
Пулни жеда ваз, балкIанни юргъа.

– На заз балкIан гъикI ийида багъиш,
Вун жув яхдаказ авайла рекъе?

– Зун къван балкѧнрив тиртѧ вун вердиш,
Ихътин суал ви гъатдачир рикѧ.

Къучиди дерди ахъайна вичин,
Ачухна рикѧ дигмиш хъанвай зенд.
Хуыз жеридавай са гафни са чин
Вичел инсанар ийиз жеда бенд.

Ягъана чубан къучидин чѧлахъ,
Гъикѧ жедач, тирла гаф гъахълу адан:
– Дербент шегъерда хъайиди туш гъахъ,
Аватѧ ава анжах пулдин ван...»

Лугъузватѧни Дербентдиз шегъер,
Къиляй къилиз ам Шайтѧн-базар я.
Маса гунин ва къачунин тегъер
Ина масад я, гъам къилин кар я.

Къачуз тежедай, я гун тийидай
Са затѧ шегъерда ава бажагъат.
Метягъ я ина фад гъиляй фидай
Намусни таъсиб, ягъни муъгъуъббат.

Къучи Салман я савадлу дагъви:
Дербентдин гъар са къуъруъкдай адан
Акъатнава къил, хъанва ам кѧви,
Савда-базарда кѧир тийиз гардан.

Рикѧй ам вичел я гзаф рази,
Авунач лугъуз ягъ-намус къуъруъ:
«Аллагъдиз шукур, зун уъмуърда зи
Маса гурди ваъ, хъана муъштери».

Кирида къуна фѧйтунчи ада,
Ацукъна ана чубанни галаз:
– Меслят хъайивал, кекагъ кван, яда!
Акъахдайди я къекъвей кѧваче цаз.

Япарихъ къван я файтунчидин сив,
Хуррамдиз къамчи къугъуриз цава:
Къенин югъ адан (гузва касди къив)
Дулуди жеда – ей кІвалах ава!

Дербентда шумуд девлетлу бакъа
АватІа адаз я фадлай тайин.
Ада файтун фад гъалун я башкъа,
Са-садан варцел куъчейрай къайи.

Къучи Салмана ганва адаз гаф:
«Вав йикъан гъакъи агакъда къве къат».
Лезгиди гайи гаф жедайди саф
Чин тийидай кас жеда бажагъат.

Къучиди дарваз гатазва къакъан,
Иесидиз ша лугъузва къеџел.
Къвезва иеси. Рахазва Салман,
Гуя гафар я гъар сад са хенжел:

– Кири Бубадиз майилзавай кас
Тирвилай чун ви атанва патав.
Ангъе къе ам вич мугъман хъанва ваз,
Са йифиз ам ви амукъда къулав...

Файтунда вилер акъур бакъадиз
Хаф яна, чанда гъатна сурун фул:
Далу аквазвай и тик «къаядиз»
ГъикІ лугъуй хас туш Бубадин суй-тІул?..

Пачагъдин виле цаз хъанвай къачагъ
КІвале хуъдайди хъурай гъи инсан?
Ам маса гудай касдин къилел чІагъ
Элкъведай чІални низ тушир аян?

– Куъ дуст къабулиз тахъун я заз тІал,
Гъукумдихъни за гъикІ элкъуърин кІул?..

Садазни куьтІмир квез зун акур чІал...
Аллагъ-квез куьмек... Им-квез харждай пул...

Акъудна гана са къундах пул нагъд
Бакъади вичин жибиндай дулу.
«Им икІ алатдай аквадани бахт?» –
Фикирна, яргъаз хъфейла «далу»...

Гъа икІ, яргъи югъ къена Салмана,
Пул квай ксарин дарвазар гатаз.
Гъа икІ, жибиндиз пулар атана –
Жагъанач «мугъман» къабулдай са кас.

Гила стхани азадиз жеда,
Чубандиз гайи гафни жеда хуьз...
Мад гзаф крар арадиз къведа,
АлакъайтІа пул ерли харж тийиз.

Жибин ичІи яз, гъилиз атай пул
Садлагъана харж хъувун туш герек.
Авай бендеди амални акъул
Пул галачизни жагъурда са рехъ.

Пул гъакІ жибинда хъунал ала кар –
Мез ачух жеда, къил жеда вине...
Пакадал вегъей къенин йикъан пар
Къве къат залан яз гъатда ви къуьне.

Дустагъдин гъаким суракъна фад-фад,
Дуьз адан патав акъатна Салман:
– Гзаф важиблу ава ихтилат,
Анжах вуна заз яб це кыле къван:

Пакадал вегъирд туш зав гвай хабар
Пачагъдин вилни галазва адахъ
Ван хъайиди зи язватІа япар,
Акурбур – вилер, – гафар я зи гъахъ:

Къачагърин къачагъ Кири Буба вич
Дербентда ава, лекъ хъиз азад яз.
Гъазурзавалда ада зурба къиж,
Ам акурбурун ингъе сиягъ ваз...

Дустагъдин гъаким, килигна чарчиз,
Чал къуна ама, экъисна вилер:
Вири ксар я чидайбур вичиз,
Пул квай итимар – алвердин филер.

Садлагъана ам къарагъна кIвачел,
Вилерай гуя авахъна иви:
– Ахтармишда за ви хабар эвел,
Таб хъайитIа, чIур жеда гъалар ви!

Гъакимди вичин идарада фад
Агална вилив техвенвай мугъман.
Сиягъда авай бакъаяр са-сад
Акун патал ам гуз гъазур тир чан.

Гъукумдин итим тирвиляй, эрк кваз,
Гъахъзава гъаким сифтедан кIвализ:
– Къе вуч хъанатIа хабар ава заз –
Кири Буба вич атана куьниз!

Вучиз вуна заз авунач хабар?
Къачагъдин патал алаз тахъуй вун?!
Пачагъдин фарман кваз такъур ксар
ЧIурзавайбур я гъукуматдин пун!..

– Къурбанд я зи чан пачагъдиз урус,
Вазни, жанаби: ви тур – зи гардан.
Кири Буба заз акун я турус,
Ваз хабар гудай хъанач заз аман...

Вахъ вилер ава, вахъ япар ава,
Вахъ къуват ава, гъукум, гуж ава.

Захъ аял-куял, захъ папар ава, –
КІири Буба кьаз жедай вуж ава?

Бакьадиз чизва гьакимдихъ галаз
Рахадай жуьре, гьукумдин кьайда:
– Им куьмек хьуй ваз КІири Буба кьаз... –
Гьакимдин гьута пул туна ада...

Гьа икІ дустагьдин чЕхидан жибин
Дулу авуна са-са бакьади.
Гьар пулдин чарчихъ аватІа кьве чин,
Пул гвайдаз чинар гзаф гакьади...

Ниэда гьатай туладин тІишиз
ХупІ ухшар жеда тух хьайи кьудух!
Дустагьдиз гьаким хтана хвешиз,
Кьумбар я кефи, гуьгьуьл я ачух.

Авуна ада Салманан тариф:
– Вун я пачагьдиз вафалу итим.
Ваз гьуьрмет тахвун жеда заз гьайиф,
Лагъ заз ви кьуллугъ, ви дерт ятІа гьим!

– Жанаби гьаким, сагъ хьурай ви чан,
Мадни мягькем хьуй Урусатдин тахт...
Ви дустагьдава зи стха масан,
Гьам азад хьхьун я заз чЕхи бахт.

КІири Бубаяр хьтинбур – азад,
КЕви зинданда авайди вуж я?
Жегьил-жаван я... Хьана са гьалатІ...
Жегьил яз гьалатІ тахьайди вуж я?..

– За ви гьарайдиз гьикІ тагурай гьай?
Ви гаф кьанундин са чІал я кье заз.
Амма ви багъа стхадин чарпай
КІири Бубадив тада кье за кьаз.

Гуьгъуьнин юкъуз шегърда са чав
Гъатна – къуд пад я жандармни къзакъ:
«КѲири Бубадин акъалтѲ жезва чѲав!» –
Вини кѲвачева шумуд виш яракъ...

Шиверал алаз хъфизва пуд кас
Дербентдай Къулан вацѲ галай патахъ.
Чизва Аллагъдиз, чизва и пудаз
КѲири Бубадин къил тежерди тѲакъ.

Сад – къучи Салман, муькуьди – стха,
Пуд лагъайдини чубан я жаван,
Чеб чпиз даим хъанвай пуд арха,
Мурад жагъана я хупѲ къуваран.

Къучи Салмана Аллагъдиз шукур
Ийизва стха хъхъунай ихлас,
Гуз алакъунай вичи хиве къур
Шивни пул-пара чубандиз – катраз...

Стхадиз чѲехи стхадин хатур
Ирид цавалай акъатна виниз:
«ЧѲехи стхадин гаф авуртѲа чѲур,
ФѲирай зун ирид чилерай чилиз!».

Гъазур я чубан гуз Салманахъ чан,
ЦѲузни, вацѲузни физ я ам гъазур:
«Мад са касни ваъ, анжах са Салман
Жеда тамада зи мехъерик гур!»

Амма сакѲани и жаван чубан
Гъавурда такъаз хъанва велвеле,
Гъинай Салмана пуд юргъа балкѲан
Гъайиди ятѲа, гъатзавач къиле.

Аллагъдиз чизва. Салманаз чизва...
Стхадиз чизва стхадин къилих:

Салман Салман туш, йифиз мичИзвай
Юргъа балкІанар тавуртІа чуьнуьх!..

Хтана хайи дагълариз Салман,
Уъзуагъвилин аваз рикІе цІай.
ГъикІ адан нуфуз тахъурай къакъан,
Стха дустагъдай ахкъудна хкай?!

Имни – гъич... Хуьре, эцигиз мискІин,
Къвез, шумудни са катзавай йисар:
Эцигнавач къав, квач дакІар-рикІин, –
Авач жумартдиз пул гудай ксар.

Салмана вичиз Дербентда хъайи
Пулдикай амай вири хгана,
Шалбуздиз мукъва ватанда хайи
МискІин-имарат къайдадиз гъана.

Къучи Салманаз герек тушир пул,
Ийиз кичІела вич ада мискъи.
Къучи Салмана хуъзвай вичии тІул,
Лугъуз: «Аллагъди гуда заз ризкъи...»

Терс мажараяр, дуьшуьшар къетІен
Садни къвед адан хтанач къилел.
Амма гуьг шивер, балкІанар куьгълен
Гзаф туьш жедай ам фидай рекъел...

Аллагъди ганвай я лугъуз къанун,
Ада, дуъа хъиз, гъиз жедан мецел:
«Къе вун – балкІандал, пияда я зун,
Пака вун – яхди, зун жеда шивцел...»

Амма аламат жедай са дуьшуьш
Жемятди гагъ-гагъ гъиз жеда рикІел:
«Къурбанд сувариз жеда зун кечмиш», –
И гафар жедай Салманан мецел.

РикИвайни ам, лагъайвал вичи,
Къурбанд сувариз къена лугъуда,
Гъахъняй адан руьгъ, тамамна буржи,
Лап Фирдаусдиз фена лугъуда.

Ада веледриз туналда веси:
«Жемир садрани гъукумдиз акси.
Гъукумдин-калин патахъмир крчар,
Аку серфе ам хъсандиз ацар...»

..Вучиз зи рикЕл садлагъана икI
И къучи Салман атайди ятIа?
Жериди яз чи девирдив гекъиг,
Заз адан девир жагъайди ятIа?

Хазина нербур, угърини къачагъ
Гъатнава къе чи уьлкве тирвал генг –
КIири Бубадин, Салманан къучагъ
Намусдикай пай авачирбур тенг.

Гъавилай ятIа гъукумдиз гъайиф
Гъар терс къилихъ гуз цIуд агъзур манат?
Белки, гъатнава хазинада циф,
ИчIи яз михъиз, амачиз са затI?..

2001

ЧАГЪАНЧИ

*Исамудин Агъмедоваз,
вичихъ галаз и эсерда лагъанвай агъвалат
алакъалу бажарагълу чагъанчидиз*

Чагъанчидин руьгъ, чагъан хъиз,
Ахъа я – кас устад я.
Адан аваз, лекъ хъана физ,
Цавар къачуз азад я.

Илгъамдиз хур хъайила сал,
Я ацIайла къагъардив,
Лацу-чулав мецер чIалал
Гъизва магъир устIарди.

Кужумзава тamarзу яз
Къуншийри хуш авазар.
Жагъидач гъич хуьдай са кас
РикIе хъилен пиязар.

Чехибуруз макъамар и
РикIин гъарай ва гъай я.
БицIибуруз макъамар и
Ахвар гъидай лайлай я.

Шегъердин сагъ са магъледа
Чизва вири жемятдиз:
Устадвилин кIар винеда
Хуьнуьх гузвач регъятдиз.

Яб гузвайбур – агъзурар чеб! –
Гъейран авун паталди

Ферз я хуьнуьх тупIарин деб
Дережада гьалалдин.

Герек, лацу костюм алаз
ЭкъечIайла сегьнедал,
Михьиди жен гьар са аваз,
Гьар сес – вичин бинедал.

Гур авазар авахьзава
Чагъандин жуфт жигеррай,
Устад михьиз вич квахьзава
Вичи халкъай эсерра.

Ада вич мад жагъурзава
Жанлу селда макъамрин
ТIвар квахьнавай кар гурзавай
Дегъ заманрин кирамрин.

Икрамчийрин къадар акваз,
Чагъанчидиз аян я:
Руьгъ авайди инсандиз хас
Алатрикай чIагъан я.

Ам гъавиляй мел-межлисда,
Мехъеррикни сегьнейра
Алахьзава пак сиришта
Хуьз чIагъандин пердейра.

Амма адаз тушир хабар:
Икрамчийрин арада
Авайдакай са кас – устлар
Яб гуз хьунин барадай.

Ам дишегъли тир са субай,
Хажалатри гатанвай,
Чагъандин ван гъамарин пай
Тухур сел яз къатIанвай.

КІани инсан вахтсуздаказ
Азраилди гваз фенвай.
Уьмуьр тухуз бахтсуздаказ,
Ада ашкьи саз хвенвай.

Чагъанчидин гъар са макъам
ГъикІ кьвезватІа арадиз,
ГъикІ жезватІа аваз тамам
Чизвай гъа и сунадиз.

Дшегълидиз чІагъандин сес
Фу тир, яд тир, гъава тир,
Канвай рикІин гъар са хирез
Мелгъем хътин дава тир.

Ам устаддин концертриз физ
Есир жедай гъавайрин
Ва лепейра квахъдай михъиз
Чагъанчидин нагъмайрин.

Лезги руьгъди авур битмиш
Назик, къакъан макъамди
Багъишзавай адаз гуьруьш
Ярдихъ галаз – Замзамдив!..

Гъа и саягъ физвай вахтар,
Йисар ийиз чпикай.
Чагъанчидиз тушир хабар
Икрамчидин рикІикай...

Дишегълидин мукъва-къили
Са сеферда, жуьрэтна,
Чагъанчидин фена къилив,
Дердидикай суьгъбетна.

Къисметдикай, хъанвай верем,
Зурба кІанивиляй

Ихтилатди ийидай чѐм
Гъатта къванцин рикѐкай.

Лагъана: «Ам акѐаж хъанва,
Къекъвез техъжез, кѐакѐанва.
Адан руьгъдиз илаж хъанва
Ви авазар кадгъанвай.

Хайи юкъуз адаз дигай
Савкъат анжах сад я хьи:
Вун атун – къуй ам чи патай
Ядигар хъуй... – Дад я хьи!»

Руьгъдал жумарт гъи устадди
Ваъ лугъуй и макъамда,
Муьгъуббатдин мусибатди
Къарсурнавай уламда?

Фена къавал вичин къетѐен
Икрамчидин гуьгъуьл къаз,
Агъмишун яз ялгъуз елкен,
Авазрикай са гъуьл къаз.

Туплар физвай мецерилай
Шез-хъуьрезвай чѐагъандин,
Накъвар физвай вилерилай
Акѐаж хъанвай жейрандин.

Амма накъвар, алачиз шак,
Бахтлувилин накъвар тир,
Вилер гуя марфарай пак
Ригаз авай ракъар тир.

Дишегълиди шулу жасад
Гъиссзамачир – авазди
Тухванвай руьгъ адан азад
Мад женнетдин дарваздив.

Ярдиз ада, алай вичел
Гъамни гъижран алудна,
Цавара ваъ, ашкъи чилел
Гужлу тирди субутна...

Чагъанчидин рикІни акъул
И дуьшуьшди къарсурна,
Гуя нулар къвана зул-зул
Керематдив ацІурна.

Гъа икІ адаз хъана ачух
Гъакъикъат лап ихласди:
Уьмуьрди чун ийизва чІух
Нефс¹ эвезиз аваздив.

Гъар са азад, вичиз жагъай,
Легъедал гуьл жедай ам:
Дишегълидиз ягъиз чІагъан
Адан кІвализ къведай ам.

Вердиш хъанвай тупІун риклер
Гъалч жезвайла мецерал,
Гъасилзавай маса сесер
Ада рикле, мефтІера.

Макъам ядай устадвал ва
Яратмишдай азабар
Къилди жедай – ам вич юкъва,
Къве цІу ийиз кабабар.

Вичин кІвале, сегънедал гъакІ
Табий яз къве къуватдиз,
Магъирвилин цІйи кІар-гъахъ
Жагъурзавай устадди.

---

¹ *Нефс* – инал «беден, инсандин кІалуб» манада ишлемишнава.
(Авт)

Лугьудайди чизвай адаз,
Лугьудайвал чизвачир.
Илгъам авай цан цаз, тум цаз, –
СакІани гвен гуъзвачир.

Дишегълидан ашкъидикай,
Бахтикъаравиликай
Лугъуз кІан я – верги дигай
Хкатнава рикІикай.

Кайи рикІиз ахътин аваз
Бахшиз кІан тир устІардиз,
Яр хтай хъиз жервал адаз
Чялел ярдин дидардиз...

Амма садра рак гатай ван
Къалабулух квайди тир.
КІвализ атай гъамлу мугъман
Чулав хабар гвайди тир:

«Ви икрамчи амач – масан
Маканрихъ руъгъ чІугунва.
Вичин сурал вуна чІагъан
Ягъун веси авунва».

Устад михъиз ичІи хъана,
Гуя ам лал къумлух я,
Гуя ана мичІи хъана,
Тежедай къван савух я.

Фикирначир гъич и касди
Ягъда чІагъан лагъана
Мярекатра пашман, ясдин, –
Амма а югъ атана.

Лацу-чІулав алай мецер
Алат чІагъан ягІани,
Сурун къилихъ адан сесер
Чи адетрив къадани?..

Руьгъдиз мукъва касдин веси
Къилиз акъуд тавуртIа,
Вун Аллагъдиз жеда аси,
Тахкъаз жуван гъавурда...

Ингъе гъеле ахъа сурун
Къилелла ам чIагъан гъаз.
Хажалатди къефес хурун
АцIурзава залан яз.

Мейит сура тунвач гъеле –
Мягъфедаваз патав гва..
ЧIагъанчидик ква велвеле, –
Гъинва тупIар ялав квай?

КIватI хъанвайбур, вилер алаз
Ван атунал чIагъандин,
РикIерални хирер алаз,
Акъвазнава пашмандиз.

ЧIагъанчиди са гужа-гуж
Вич гуьнгуьна хтуна,
Дишегълидиз уьмуьрда хуш
Авазрик ван кутуна.

Мад куьхкIвена тупIара цIай,
Гъисс хъувуна вердишвал.
Шехъна чIагъан, ийиз гъарай,
Тир адан гъар бириш – тIал.

Са авазди маса макъам
Эвеззавай са къатда,
Гуя гъар сад жезвай давам
Рагъметлудан къаматда.

Садлагъана аваз дегиш
Хъана ифей тупIарик.
ЦIийи гъава, тушир таниш,
Пайда хъана цаварик.

Ам эрзиман тир гъа аваз,
Жагъурзавай устадди,
Фадлай кьулухъ рикӀе аваз
Тагакъзавай мураддив.

Чагъанчидин руьгъ, мефтӀ, тупӀар,
Алат – вири сад хъанвай.
Вири чилер, вири цавар
И авазда кӀватӀ хъанвай.

И кур-пашман багъда авай
Къванерни кваз сурарин
Налугъуди чагъда авай
Жанлувилин нуларин.

Муьгъуьббатни вафалувал
Жем хъанвай и авазда,
Мусибатни хаталувал
Кем хъанвай и авазда.

«Уьмуьр – ажал, ажал – уьмуьр», –
Къейдзавай и авазди.
Сергъят, абур чара ийир,
Редзавай и авазди...

Ажал авач, ава уьмуьр
Каинатдин майданра.
Адан зурба аваз магъир
Кужум хъанва инсанра.

Чун кьугъвазва (туш зи гафар)
Дуьньядикай сегъне къаз,
Цавун аваз ийиз инкар,
Чилин къамар къене къаз.

Кьугъвадайла, рекъизва чун,
Уьмуьрдин каш гужлу яз.
Вуж вич ятӀа кӀаник цавун,
Ам гъамиша жанлу я!

2003

ШИКИЛРИН КІВАЛ

Шикилчи Сейфедин Сейфединов аз бахизава

I.

Шикилчидин кІвалахдин кІвал
Къакъажунихъ файда авач.
Сад я адан гъам тІал, гъам чІал:
Какахънава, къайда авач,

И дарискъал чалпачухда
Шикилчи вич ялгъуз ава.
И алемда, и бушлухда
Ам йифиз ва юкъуз ава.

Гъеле рикІе гъакъ тавунвай
Са мурадди чІугвазва ам.
Каинатар халкъ тавунвай
Сад Аллагъ хъиз аквазва ам.

ШапІрус гъиле кузва, рухъ жез,
Къавухъ физва гумадин цІирх,
Гуя адаз кІан я ругъ жез
Чалпачухдин, тахъанвай сих.

Рангарни кваз лал я гъеде,
Вил алаз чІал акъалтунал.
КуркІвачІдин къил сал я гъеле,
Рази тушиз и гъал хъунал.

Рагъу кетен – чилер-цавар
Какахъай са гъуруш хъиз я.

ЗатІни авач, ганвач тІварар,
Тек са халикъ турус хъиз я...

Шикилчидин гъил – курквачІдал,
КурквачІди ранг кужумзава,
Ахпа, шад яз и илаждад,
Ам кетендив гатІумзава.

Илгъамдин экв, йикъан рагъ яз,
Йифен варз яз, куькІуьнзава.
Гъар затІуни, чкаяр къаз,
КІвале къайда тайинзава.

Халкъ ийизва шикилчиди –
Гъар затІунихъ метлеб ава.
Жезва гуьгъуьл ва гъил къетІи,
Чалпачухдал мешреб къевезва.

Куьтягъунал текъевезвай гъил,
Руг ацукъна къалу хъанвай
Гъар са суьрет, гъар са шикил
ЦІийидаказ жанлу хъанва.

Амма гъардаз бес тежезвай
Нетижадин са зул, са цІарх
РикІе пайда жез-тежезвай, –
Гила къилел язава чарх.

Шикилчиди кІвалахзава,
Яратмишиз цІийи алем,
Мад ва мад чун чІалахъзава
Туширдахъ и дуьнья бегъем.

Сад Аллагъдиз чизва вичин
Мурад-метлеб, гъар са улам:
КурквачІдалди шикилчидин
Ферз я хъувун дуьнья тамам.

2.

Хурушумар икѝ жезва
Къеце, йифен тав акахъиз.
Каспийдин къув векѝ жезва,
Тѝурфанар гвай цав акахъиз.

Шикилчидиз са квяйни туш –
Ам кѝвалахдин жезбидава,
Илгѝам лугѝур гъарайни гуж
Рикѝе ава, ивидава.

Гатазва рак. Илгѝамдик кваз,
Анжах япар биши жеда.
Дуст атайла саламдик квай,
Аян хъана, хвеша жеда.

Икѝ хабарсуз атанвайди
Дустарин са кѝеретѝ хъана.
Межлис хъана кадгъанвайди,
Шад ихтилат-суьгъбет хъана.

Сад тарихчи, сад макъамчи,
Садни ина шаир ава,
Халкъдин руьгъдин яз давамчи,
Гъардаз вичин жигъир ава.

Яратмищун пеше хъана
Къекъвей ва тик рекъе авай
Касдихъ, рикѝин Вечѝе хъана,
Руьгъдин кашан дерге ава.

Гъада дустар шикилчидин
Имаратдиз ял ийизва.
Гъар са руьгъдиз вичиз вичин
Каш рекъидай гъал жагъизва:

Гъар шикилдиз, гъар суьретдиз
Цѝийидаказ килигзава,

Гуьзелвилин гьар муьгьлет, гьиз,
РикӀин кьене эцигзава.

Гуьзелвал, физ рякӀяй рикӀиз,
Артух жезва, буллух жезва,
Халкъ паталди санлай михьиз
Жавагьиррин сандух жезва.

3.

Сад инавай шикилрикай
Ажаиб я, кьетӀен я ам,
Акурбурун гуьгьуьлрикай
Гьуьл ийидай елкен я ам.

Цава – ацӀай вацран лампа.
Чир жезва Шагьдагьдин кукӀуш.
Дагьдилаини хьанва зурба
Лезги хцин ақунар хуш.

Якьин, гьа я кукӀушдилай
Вири лезги чил аквазва,
Алат тийир намусдалай
Такабурлу кьил аквазва.

Ризванбурун Забит я ам,
Девирдин чад галукьнавай,
Женгчи я ам, игит я ам,
Ял ақьадриз ацукьнавай.

Шагьдагь – кьулан дагь я лезги
Ягь чи хура куькӀуьрзавай.
Халкъдин таъсиб хуьзвай хци
Фагьумзава, фикирзава.

Гагь марф, гагь хар ақьур плащ
Кьатараваз метӀел ала,

Гуя халкъдиз бахтунин раж
Къаз Гъуцарин варцел ала.

И къаматда гъайбат ава,
Экуьвални умуд ава,
Инсанвални гъейрат ава,
Цайлапанни барут ава!

Халкъдин къисмет бед хъунухъин
Къалабулух, тIал аквазва,
Вилик пад къаз сед хъунухъин,
Къегъалвилин гъал аквазва...

Мус, гъинай, вуж атайтIани
Шикилчидин имаратдиз,
РикI хурудай атIайтIани,
Кас амукъич гъараратдиз.

Куъз лагъайтIа, эвезиз рикI
Алакьда и суьретдилай.
Жедач михъи я чиг, я цуьк
Ада гузвай ибретдилай.

4.

И шикилдиз хийир-зарар
Авач ийир тарифдикай –
Кхъихъ, шаир, вуна чIалар
Адан къетIен тарихдикай.

И суьретдин кирамдин къил
Рехи хъанва къе Шагдагъ хъиз,
Тир ам жаван, тир ам жегъил,
Цийи сусав гвай чирагъ хъиз.

Цаву ганвай пай жавандиз
Гагъ уях, гагъ тежез авай.

Бажарагъдин гъар вулкандаз
Вичин рехъ, чІав ва мез ава.

Тракторчи хъанвай гада
Хайи хуьруьн мезредава.
Гатфарин цан цазва ада,
Хци макъар жергедава.

Шагъдагъдин кІукІ, живедаваз,
РекІврекІв алаз акъвазнава.
Адан ценер, цуькведаваз,
Безек алаз акъвазнава.

ХупІ ажебдиз дагъни аран
Сад муькуьдав диганвачни!
Авай касдиз ихътин ватан
Женнетдин юкъ жагъанвачни!

Трактордин физва макъар,
Чил дариндай акъаш ийиз.
Ахваравай яцІу накъвар
Алабариз, хкаж ийиз.

Садлагъана авуна чІакъ,
Магъ галукъай са сес хъана,
Чархараллай бухавар гъакІ
Са чкадал элкъвез хъана.

Ракъун бугъа гъалзавайда
Къулухъ гана, кутуна рум,
И сеферда гъакІ гъавайда
Фенач авур йигин гъужум.

Тирингдаказ акъваз хъана
Хам чиликай хкатайди.
Къвазнач гада яргъаз хъана:
«Къадим сур я акъатайди!»

Кутар гъана, илична яд,
Чуьхвена и зурба къаяб,
Къванцел сирлу атланва хатI,
На лугъуди, им я ктаб.

Хуьре авай сурун къванер
Садни адаз ухшар авач,
Я кхьинрин сад туш тегъер,
Идаз туьшер, таяр авач.

Низ лугъуда? Вуж хъуй а кас
И къванцяй къил акъатдайди?
Тарихрилай алудна пас,
Адан дегъне акъатIдайди?

Хайи чилин ягъ-виждандин
Къадирлу са муьруьд ава –
Турни къалхан Лезгистандин
Ризванбурун Забит ава.

Забит къил я Лезгистандин,
Виридакай хабар авай.
Забит гъуьл я Лезгистандин,
Лезгивилин гъунар авай.

Макъарал фад хкажна къван,
КутIунна ам мукIатIдалди,
Руг къилеллаз ракъун балкIан
Гъална вири къуватдалди.

Ам, хуьр туна, КцIар шегъер
Галай патахъ ахмиш жезва.
Касдин руьгъда къадим цилер,
Цир ахъайна, артмиш жезва,

Мягътел хъанва жемят хуьруьн:
«Валлагъ, гада дили хъанва».

Са Шагъдагъдиз чизва якъин:
Мад са халис лезги хъанва!

5.

Къванер... къванер... Лезги къванер,
Къурбанд къванер, сурун къванер,
Халкъдин руьгъдин гуьзгуь къванер,
Хвейи алем хурун къванер...

Гъикъван хъана, ама гъикъван,
Сан лугъуз хъун четин я хьи.
Жагъун хъувур къе и са къван
Гъакъван рикъиз ширин я хьи!

Тракторчи гададиз и
Атайди я гзаф ванер,
Лезгистандин чилерай чи
Чуьнуьхзава лугъуз къванер.

Чуьнуьхзава, алпан гъарфар
А къванерал ала, лугъуз,
Чи тарихдин къадим яржар
Дегъ девирра ава, лугъуз.

Чуьнуьхзава, дувулар чахъ
Хъайиди туш лугъун патал,
И девирда акъулар чахъ,
Ругулар чахъ тахъун патал.

Тамарани Ясаб хуьруьн
Къванер авай хатлар алай,
Алпан руьгъдин, лезги рикъин,
Лезги гъилин нуруар алай.

Мингечан вир авай пата
Гъикъван къванер кучудна це,

Гуя са низ ава хата
Алпанвийрин гьар са къванце!

Алааматдин затІ я тарих,
Гьахъсузвили гват тийидай,
АвуртІани гьикъван чуьнуьх,
Ам чилийни гьат хьийида.

Терс девиррин савашривай
Тарих ктаб пуьрчуькъ жедач.
Къванер тухур угърашривай
Шагьдагъ, Шалбуз чуьнуьх жедач!

6.

Забит къванциз килигзава –
Вилера хвеш къизгъин жезва:
Чун дувулрихъ гилигзавай
Мад са шагьид тайин жезва.

«Алпан гьарфар, алпан хатІар
Язва ибур, шак алачиз.
И цІарара лезги гафар
Чуьнуьх хъанва, гьахъ амачиз.

Абур кІелдай са хва лезги
Чи дидейри хада, шаксуз.
ТахъайтІа, чи тарих иски
Масадбуру къада, шаксуз.

Чун алпанар тирвилим им
Мад са цІийи шагьидвал я,
Гъалибвал я йикъан къадим,
Къеним йикъан игитвал я.

Виш аферин, чан хтул, ваз
Ихътин савкъват халкъдиз хкай.

Чи музейдин ядигар яз,
Къада ада чка дигай.

ИкI жедайди туш, гадаяр,
Им сувар я – къейдна кIанда,
Ша, хъфида хъваз бузаяр,
Усалвилер редна кIанда!

За куьн вири илифзава,
За играми амадагар! –
Забита икI теклифзава,
Жедач ихьтин тамада-гар.

Лезгийр я къиблепатан
Мугьманвилер гзаф кIандай,
Ша лагъайла, – хесет я ман, –
Лугьурбур туш: инсаф кIанда.

Забит, са къад итим галаз,
Вичин кIвализ рекъе ава.
Тракторни, асфалт чухваз,
И кIеретIдин кIвенкIе ава.

Забит-дахдин кайваниди
Ахмурарна: «Я чан Забит,
Икъванбуруз – авани ди?! –
Гьинай къведа гьардаз са битI?»

«КичIе жемир, чан кайвани, –
Икъван лезги ксарикай
Жечни бес са итим къвнни,
Дарвал течир пуларикай?!» –

ИкI лагъайла, жибиндиз гьил
Гьар са касди авуна сух.
Агъуз тежер Забитан къил
Хкаж хъана мадни артух...

Къадим къванциз багъишнавай
Межлис йифди давам хъана.
Талар, рикЕ биришнавай,
Квахъна, гъар сад хуррам хъана.

Къван КцIариз гъайи гада
Межлисди дуъз геле туна.
Забитан и гафар ада
Уъмуърлух яз рикЕ туна:

«Вуж тарихдихъ агъанватIа,
Гележегда шад жеда ам.
Нин дувулар атIанватIа,
Ватан аваз яд жеда ам».

7.

Чи шикилчи хъана чIехи,
ЧIварах ягъна дериндаказ
Хайи халкъдин руьгъда рехи
Пак къванера – эркиндаказ.

Къванцел хатIар атIай устIар,
Нехишда тваз бубайрин чIал,
Шикилчидиз ви гъилин звар
Чешне хъана тежер усал.

Зияратчи Шалбуздагъдиз
Фир жуьреда кпIар ийиз,
Устадвилин ви саягъдиз
Низ кIан жедач ялвар ийиз?

Устадвилин дережаяр
Халисбуру тестикъзава,
Цаварилай гайи паяр
Халкъдин вилик эцигъзава.

Са шартI ава: савкъатар пак
Иливардай рикIер кIанда,
Шикилчидин илгъамдал шак
Гъин тийидай кылер кIанда.

8.

Шикилчидин тавханада
Дустарин дем къалин хъанва.
Дерт лагъайтIа, цав рахада! –
Гъакъван рикIе дерин хъанва.

Низ лугъуда, низ ван жеда? –
Чи пад къадай Забит амач,
Лугъудай къван мез къван жеда,
Муъруьд амач, игит амач.

Ада кIватIай лезги къванер
Терг авунва, сад амачиз.
Квелди чна къада кынер,
Кынер къадай затI амачиз?!

Са ни ятIа маса ганва
Къадим чIаван улубар чи.
Ван алачир суза хъанва
Лезгистандин кIалубар чи.

Чун вужар я? Чун гыбур я?
Гъинихъ физвай карван я чун?
Чун лекъер яз, чун чибур яз,
Гардан кIирна, жаздан я чун.

Са пуд лезги кIватI хъайила
Лугъудай са лирли чидач.
Чун алимрал шад хъайила,
Садбуруз чIал ерли чидач.

Халкъдин назик авазар чи,
Туънт макъамар, гъаваяр чи
Гъинва ягъдай устазар чи?
Гъинва магъир къавалар чи?

Чи ял такІан къурабайри,
ЦІийи рухвар эвезда гуз,
Ивиарар чи халичайрин
Хутахна, чун маса къачуз.

Абурукай яд тарихдин
Девлет хъана, хара жезва.
Яшайишдин ва чи руъгъдин
Чешнеяр икІ зара жезва.

Чна чун икІ ийиз хирде,
Пака чакай вуч амукъда?
Амач лугъуз лезги бенде,
Чи чилерал къуш ацукъда...

Ваъ! Ваъ! Агъзур сеферда ваъ!
ИкІ хъунухъиз рехъ гуз жедач.
Чаз чи къадир чир жердавай
Чун масадаз ужуз жедач.

Чахъ чил ава, чахъ чІал ава
Лезги ийир лезгидикай,
Чи ивида стІал ава
Шарвилидин ивидикай.

Чахъ Къулан вацІ, Шалбуз ава
Чи эвел, чи бине хъанвай.
Чахъ ягъ ава, намус ава,
Таъсиб ава вине хъанвай!

Тарихди рикІ хайи халкъди
Вич цІийиз халкъ хъувун ферз я.

Цаву нусрет гайи халкъдиз
Чилерал бахт жагъун ферз я.

9.

Икьби хъанва йифен дегъне,
Дустарин дерт къезил хъанва.
Мад гъар садан руьгъдин къене
Гевгъеррикай са гъуъл хъанва.

Сада садаз къуват гана,
Сада садак лув кутуна,
Сада садаз рухсат гана,
Илгъамдин цук жув кутуна.

Гъа икI чара жезва абур
Гъар сад вичин ялгъузвилиз...
И дуьньядал гъизва абур
Чидайбуру агъуз-виниз.

Жеда абур чпи чеб куз
Илгъамдин ца, яратмишиз.
Халкъ халкъ ийиз, ягъ-эдеб гуз,
Къванцин рикIер къарсатмишиз...

Къбил рехи чи шикилчини
Тавханада амукъна тек,
Хъайи фад-фад сефил чини
Хуьзвай виче дустарин экв.

Мад пIапIрусдик кутуна цIай,
Фикиррин юг гатаз ава.
Мад алемдин яргъал яргъай
Адав Гъуцар рахаз ава.

Гъил – куркIвачдал, ам – рангадал,
Ранг кетендал алтад жезва,

Вуч кьит ятІа и дуьньяда,
Гьам гьиликай хкат жезва.

Шикилчиди кІвалахзава,
Фана дуьнья даим ийиз,
РикІер, чараз тахь-тахъзавай,
Сад муькуьдаз лазим ийиз,

Кьутармишдай дуьнья кьуьзуь
Гуьзелвилин цІир артухиз,
Иливайдаз руьгьдин рузи
Тух тахьунин сир артухиз...

2004

КУГ-РУШ

Махарик квай Куг-рушакай
Хъанани квез ван?
Хабар туштГа квез адакай,
Ацукъ, яб це кван.

Тежедай къван кстах тир ам
Дидедиз авай,
Сад тир авай, сарсах тир ам,
Рахадай цавай.

Жеч вичелай садни бетер
Дамахра къуру.
Цава авай рагъ, варз, гъетер
Жеч икъван хару.

Булушкаяр, назназияр –
Вири гъадаз тир,
Чанар-рикДер, тавазияр
Вири садаз тир.

Гимишдикай камарини
Сиргъаяр – гъадаз.
ТупАлравай тупАрини
Гудай ажеб наз.

Мягъсерар тир тумаждикай
Хъуьтуьл ва къезил.
Иервални – къирмаждикай
Ийирди кфил.

Бахтавар тир акьулни гъам
Авачир бенде.

Чехи жезвай баладин кьам
Гваз авай диде:

«Ракъарикай, варцарикай
ЯтIани зи нуькI,
Хуьруьн амай рушарикай
Хкудрай за гьикI?»

Рушар – векье, рушар – меле,
НикIени сала.
И гуьзелди шеле гьеле
Кьурди туш кIула.

КIвал кьакъажиз, гьаят шткиз
Туш гьеле вердиш,
Чрадайвал чидач вичиз
Я фу, я пипIиш.

Ам садрани фейиди туш
Я гвениз, векьиз.
Икьван зериф, назани руш
Гъиз женни рекьиз?

Гатфарин са гуьзел юкьуз
Рушарин кьифле
Чуьлдиз физвай хъчар атIуз,
Кьуна гьил гьиле,

Сарсах рушан рахана бах,
Минегун тир им:
«Зи гуьзелни квехъ галаз твах,
Зи ниним-сисим».

...Рушар – сува хъчар атIуз,
Манияр ягъиз.
Чиг цуькверин кIунчIар атIуз
Хъана и наргиз.

«Сифте хъчар атІутІ, нини», –
Лагъана адаз.

«Гъибур – чІуру, гъибур къени
ЯтІа чидач заз».

Чпин юлдаш рушари фад
Туна гъавурда.
«Чир хъана заз. Авурла кІватІ,
За квез къалурда».

Хквер рекъе вири рушар
Мягътелна ада,
Къалурайла чІуру хъчар
Къеневай чанта.

И рушарин хъуьредаи къван
АтІана аман.
Садлагъана ишедаи ван
Атана рушан.

Чарар чухваз, хур-мет гатаз
Шехъзавай сарсах:
«Сед хъана заз, гуж хъана заз!
Ярх жезва зун – яхъ!

Гида кІвализ хъфида гъикІ,
Чанта яз ичІи?
КІус-кІус хъана хана зи рикІ,
Дуьнья я мичІи!

Дустарикай даях тахъай
Пери вай, аман!
Бахтар къведаи булах тахъай
Гъуьруь вай, аман!»

Рушари фад, атІун патал
Шехъзавайдан ван,

Гъарда хъчар гана, чанта
АхцІурна адан...

Садра мад ам рушар галаз
Фин жеда векъиз,
Вирида хъиз, кІула аваз
Шелеяр хкиз.

Векъ чудгъуниз вири рушар
Маргъвара гъатна,
И руш, къаз кІанз чепелукъар,
Ягъвара гъатна.

Рушари векъ хъувуна кІватІ,
Гъардаз – са шеле.
Шеле тахъай и руша мад
Тухвана зегъле:

«Я Аллагъ, са гъахъ амачни,
Жез хайи-тахай?
Са инсаф бес вахъ амачни,
Килигиз яргъай?

Магърум хъунин шеледикай
Эх женни завал?
Вучда ихътин дуънедикай?! –
Хъурай кІан цавал!

Цаварилай цІутхун хъайи
Гъед хътин зун вай!
Къисметдикай къузгъун хъайи
Къвед хътин зун вай!»

Гагъ къув ягъна, гагъ ягъна ар,
Гатана къил, хур:
«Хару ягъна зун, чан вахар.
Яхъ зун – жезва чІур!»

Адан яргѝ йикъерикай
Тежервал къурвах,
Гъарда вичин векъерикай
Гана са къужах...

Йисар физвай... Къуна са юн,
ТуькӀуьн патал кар,
Руша вичин къилин уюн
Ийидай тикрар.

ТӀвар акъатна хуьре-меле
(ТӀвар – им са руг туш):
«Шехъна-шехъна вичин шеле
ТуькӀуьрдай Куг-руш».

Халкъдин акъул деринвализ
Багъри-мугъит¹ я.
Лезги чӀалан дуьзгуьнвилин
И гаф² шагъид я.

За къатӀурвал, куь мецел дуьз
Атанва суал.
Вуч паталди, суьгъбет ийиз,
Гуж акъалтна зал?

Чи девирда харжаф хъанва
Къадимлу яржар.
Итимрикни гзаф хъанва
Гила куг-рушар.

---

¹ *Багъри-мугъит* – гзаф чӀехи ва дерин гъуьл.

² «Куг» гафунихъ са шумуд мана ава: 1) ракъарин тар, яни къвалин ракъ къеняй агалдай лаш. И манади Куг-руш масабур патал «къеня агалнавайди» къалурзава. 2) ШуькӀуь-яргѝ къабах (куг-къабах) ва адакай туькӀуьрнавай гичин. И манади Куг-рушан къенепатан ичӀивиликай, яни руьгъдин кесибвиликай лугъузва. Халкъдин зурбавал ам я хъи, адалай и манаяр Куг-рушан къаматда сад ийиз алакьна. – (Автордин къейд).

Патахъдаз – дуъз, дуъздаз какур
Лугъун деб хъанва.
Шехъ тавурдан дердер агъур
Авун деб хъанва.

Хер рикъеваз шехъзавайдан
Ван къверди авач.
Кисна гъамар эхъзавайдан
Ван къверди авач.

Куг-рушариз пачагъдини
Ийизва гъурмет.
Куг-рушариз Аллагъдини
Гузва мал-девлет.

2005

КЪВЕ ЛАТ

Зи азизди, Миграгъа заз
Ван хъана са халадивай:
Шалбуздагъдин сува, ргаз,
Са жигъирда къве лат авай.

Дегъ вахтари къве лат къванцин
Къве булахдал эцигнавай,
Арадавай куъруъ мензил,
Чиргъедалди гилигнавай.

Гъар булахдихъ авай са дад,
Гъар булахдихъ са сир авай,
Са чъавузни тежер баят
Муъгъуъббатдин таъсир авай.

Лугъудай хъи, чилик къве яд
Сад садавди гуъруъш жезва,
Гъавиляй къве булахдин дад
Къве лата гагъ дегиш жезва.

И тафават ашукъ хъанвай
Рикъеривай къатІуз жедай –
Сад муъкуъдаз ачух хъанвай
Цуъкверивай къатІуз жедай.

Къве латалай алахъзавай
Цин хулар, физ агъадалди,
Мад чеб чпик акахъзавай,
Чукур ийиз юргъадалди.

Агъадавай хуърерин эл
И яд хъунихъ цигел жедай.
«Муьгъуьббатдин яд» – и тІварцІел
Разибурун са сел жадай.

Амма за ваз лугъурди, чан,
И кІвалах туш кар алайди.
Къилинди – цел и кьве латан
Вучиз я и тІвар алайди?

Лезгистандин къадим вахтар
Гур бахтарин чешме хъана,
Камалдинни руьгъдин тахтар
Тежедай къван вине хъана,

И кьве латахъ ава тарих –
Пара иер бине я ам,
Сад ийиз кІанз кьве кІани руьгъ
Къанихбуруз чешне я ам.

Дегъ вахтара адет авай
Патав къведай и кьве латан
Мехъернавай, жуьрэт авай
ЦІийи свасни чам-хва жаван.

Акъадарна балкІандал, свас
Гъидай чамра латарал и.
И къведалай гъейри, са кас
Жедачир гъич патара и.

Свас са латав, чам са латав
КъецІил кІвачив акъваз жедай:
Руьгъда ашкъи, рикІе ялав,
Япара цин аваз жедай.

Кутуна мекв латак, гъарда
Яд къачудай – кІвахъ тийирвал.

Ва кьаншардиз фидай ярдин
Камарин сан квахь тийирвал.

Чамра – ирид, суса – ирид
Чиргъедай тIуз кам къачудай,
Яни ирид цав я шагъид
Лагъайвилин тIям къачудай.

Агатайла, сада садан
Меквевай яд хупI ийидай.
Къве рикIини, тежез жаздан,
Са жуьреда гуп ийидай.

Ахпа суса вичин латав
Чамран кIвачер чуьхуьдалдай,
Ахпа чамра вичин латав
Сусан кIвачер чуьхуьдалдай.

Абурун гьар гьерекатдихь
Гзаф дерин метлеб жедай.
Абурун чиг муьгъуьббатдихь
Намус, гъая, эдеб жедай.

Им абуру сада садаз
Вафа хьунин кьин кьурдай тир.
Им абуру сада садаз
Сафа хьунин кьин кьурдай тир...

Са девирра латарин яд,
Кьур акъатна, куьтягь хъана,
Куьз лагъайтIа вич муьгъуьббат
Гуз-къачудай метягь хъана...

А латарин чаз ширширар
ХъаначтIани, ширинди, ван,
Налугъуди, дегь девирар
Чи ашкъидиз хъана аян.

Яшайишдин шадвални гъам
Зани вуна хъвана санал,
Гуя, рикIер ийиз тамам,
А латарив хъана санал.

Сада садан кIвачер чуьхвей
Легъезярни тIимил хъанач,
Ирид цавун кIаник ифей
Санал татIай мензил хъанач.

Тестикъарна чи муьгъуббат,
Бахтунин таж хъурна адал,
Гегъеншарна уьмуьрдин рат,
Берекатар гурна адал.

ГъакI ятIани, заз а латар
Жагъур хъийиз кIанзава къе,
Чиле чуьнуьх хъанвай ятар
Юзур хъийиз кIанзава къе.

Чида: анал, къуна гъилел,
ТухвайтIа вун, яд хкведа,
Ягъ квахънавай чилин винел
Пак муьгъуббат мад хкведа!

15.09.2005

ТАРАГЪАЖДИН ВИЛИК КЪУЪЛ

Вуч жафа я, гъахъунин пад
Хуъз алакьдай Гъажимурад,
Ви эвледар хъунал жагъад
Чи гуьгъуьлар кьатI хъана хьи.

Етим Эмин. «1877-йисан бунтариз»

Эй кьепИрви Гъажимурад, кемеңдиз кьил вегъена хьи.

Етим Эмин. «Фагъумна за гъар жуьре гъал...»

I.

Гъукумдин зулум, гъакимрин зулум
Вири уьлкведиз хъанвайла кълум,

Эхиз ацукьдай халкъ жериди туш,
Акьван тIал хура гъакъ жериди туш.

Халкъдин ягъ-таъсиб хъайитIа эксик,
Зулумкарри ам ийида пислик...

Меселла Эмин – девирдин ясар,
Эхирдинбур я уьмуьрдин йисар.

Вич гъахъвал хуьдай яз хъайи устIар
Ам кьилиз тефей гваз ама къастар.

Вири сад хъана къарагъна миллет
Алудун патал зулумни зиллет.

Амма пачагъдин къуватдин хура
Акъваз жедани халкъдивай кIура?

Гъвечи халкъариз жазаяр члехи
Гуда пачагъри, тежедай эхи.

Лезги хуърера къарагъай бунтар
Эмишарнава, шупдаивал шутлар.

Женгчи дерейриз ягънава къазакъ,
Жазданнава халкъ, илигиз яракъ.

Таз хайи квал-къул, бубайрин накъвар,
Ватандай яргъаз катзава халкъар.

Етим Эмина ажалдин месел
Къиргъиндин шикил кхъена чарчел.

Хуси талар тавурди гъисаб
Халкъдин гужари авуна кабаб.

Акси женгерин регъберрин тварар
Ада шиирра авуна тикрар.

Куърсарайбуруз рагъметар гъана,
Суъргуънайбуруз гъурметар гъана.

Къепирдилай тир Гъажимурадаз
Бахшнавай царар чида виридаз.

Амма и касдиз талукъ са дуьшууш
Къизгъин царара жезвач ман чал туьш.

Дуьшууш туш, ам тир вакъиа зурба,
Къарсурай Самур, Куъре ва Къуба.

Ам вири халкъдиз тирвиляй ашкар
Хъувунач жеди шаирди тикрар...

Къегъалвеликай Гъажимурадан
Къенин несилриз гъикI атурай ван?

Тарихар кхъиз-чIурна шумудра,
Несилрин зигъин курна шумудра...

А викIегъвили халкъай риваят
Хъана девиррин руквадик баят.

А къизил миxъиз квахъайтIа чавай,
Кесиb жеда чун, негда чун цавай.

2.

Ргазва Дербент – лезгийрин меркез,
АцIанва халкъдай шегъердин майдан:
«И тарагъаждиз – хабар яни квез? –
Къе шумудни са вегъида гардан!»

Бунтарин кхиле акъвазай ксар
Гъизва майдандал. Лал кьенвай ара.
Къул, «Гъукуматдиз акси тахсиркар»
Кхъена, тунва гъар садан хура.

Вуч тахсиркарвал авунатIа ни
Малумарзава суддин векилди.
Халкъдин къайгъуда уьмуьрдихъ кьени
Женг чIугурбурун бахт я сефилди.

Куьрсдайбурук ква Ахцегъай кве кас:
Къази-Агъмедни адан хва Гъасан.
Бубади хциз: «Сифте жаза ваз
Гунуг, чан хва, заз аквазва хъсан».

Бубадиз акI тир, куьрсарайла вич,
Хцин викIегъвал жедайди хъиз цуькI:
«Зун, чан хва, къведра рекъида, зун – гъич,
Къабула кьиникъ, кIевиз къуна рикI!»

Гъа икI жаллатIри куьрсзава са-сад
Халкъдин рухваря, къегъалар зурба.

Абдул-Гъамидан алатна нубат,
Кеменда ава Гъажи Шихбуба¹.

Гъажимурадан къазва гила тIвар:
Гъукумат патал квайди я хата.
Яб гузва касди, юзазвач са чIар,
Гуя туш и югъ эхирдин нукътIа.

«Гъахъунин пад хуъз алакъдай» касди
Суддин къанундал ийизва амал:
«Заз рекъиз кIан туш рикI къунваз ясди –
Захъ эхиримжи са тIалаб ама».

«Чи буржи я ам акъудун къилиз –
Лагъ, ам вуч ятIа», – рахазва векил.
«КIанзава инал заз са къуъл хъийиз,
Ажалдин вилик – халис лезги къуъл!»

КIватI хъанвай къван и халкъдин арада
Хъана къван лезги къавалар аваз.
Туънт лезги макъам ифей гъавада
Гъатна, ялав хъиз, къати ван алаз.

Къве зуърнединни далдамдин ванци,
КуькIуьриз рикIер, чIарарни – риб-риб,
Къакъара турар ийизвай хци,
Кутазвай халкъдик лувар, хуъз таъсиб.

Гъажимурадан азадна гъилер,
Ада, лувар хъиз, ахъайна абур.
Халкъдин капари цаварни чилер
Къачуна, Дербент авуна къарсур.

Налугъуди, им шад межлис я гур,

---

¹ Руьгъанияр тир агъастIалви Абдул-Гъамид ва винистIалви Шихбуба 1877-йисан бунгарин иштиракчияр хъанай. А вахтунин вакъиайриз бахшнавай вичин шиирра Етим Эмина гъабурун тIварарни къунва.

Гъвелни хъайиди туш ина яедин.
Къуьлуьна авай эркни такабур
Халкъдин намусдиз тир санлай хасди.

Гъавилай халкъди хвена пак адет:
Къуьл авун патал къегъалдихъ галаз
Хкъягъна ирид гуьзел – ирид гъед,
Чилин ирид ранг, ирид назик наз.

Гъажимурада язава чархар;
Гъар са таватдин вилик ягъиз мет,
Лугъузва «Гъасса!», ахъайна лувар,
Ирид яржуниз ийизва гъуьрмет.

Налугъуди, и къуьлуьнин теат
Чилел ваъ, къиле физва цаварал.
Ваъ, къуьл тушир им, тир им пак дуъа,
Ийизвай Авай Садан варарал.

Дуъа тир авур хатур-гъуьрметдай
Къейибурунни суьргуьнайбурун,
Дуъа тир авур, лезги миллетда
Куз хъурай лугъуз эркин цай хурун.

Ажалдал гъалиб хъунин лишан яз
Къалурай чехи гъунар тир а къуьл.
Вичин мурадар халкъдиз масан яз
Хъуниз эвер гун, хабар тир а къуьл...

Гуьзелри чпин акъалтIарна къуьл,
Гъажимурадан къабулна икрам.
Кис хъана майдан. Халкъ я мад сефил:
Мад са ажалдин шагъид жеда ам.

Тарагъаж алай сегънедал къетIен
Хкаж хъхъана къепIирви эркин.
ЖаллатIдин гъилай шутхунна кемең,
Ана гъайбатдив туна къил вичин.

Вичи хкудна вич алай куьсри,
Вири кьуватдив эцяна кIвачер.
Кьуьл дуьа тирдан субут яз дугъри
Хъайи карди мад гьейранна эллер.

Дуьа туширтIа кьуьлуьнив лагъай,
А кьуьлуьнин ван кьведайни цавуз? –
Кемендин мукIатI, инсаф чир тахъай,
КъатI хъана вилив хуьн тавур чIавуз!

Халкъди гъарайна: «Къезила жаза!
Къанундин шартI я – гадармир кьулухъ!»
Рахана судья: «Герек туш арза!
Вагъшийриз а шартI туш ерли талукъ...»

Къвед лагъай сефер кьепирвидин кьил
Кеменда туна, тамамна дуван...
Лезги туьнт макъам, чи кьуьлерин кьуьл,
Давам жезва тваз, заманайра ван.

3.

ГъвечIи халкъариз зулумар чIехи
Къада пачагъри, тахъана регъуь.

Зи халкъ, ви къисмет туш акъван регъят,
Къве уьлкведи вун авунва къве пад.

Ви юкъва сергъят квелди туш кемен?
Къзадик ква къе ви руьгъ, ви беден.

Ви эхиримжи хълагъа тIалаб,
Белки, жагъида гудайбур ваз яб.

Ягъа, устIарар, туьнт лезги макъам!
Кьуьл ая, зи халкъ, – ви дуьа я ам!

Хуьда ада вун – къатI жеда кемен!
Гуда ви чилиз Аллагъди темен!

КЕРДЕДИН СИР

(Аялар патал)

– Туш жери кВалах! –
Мягтел жезва эл.
– Туш зиди лагълагъ,
Гафарик ква къел.

– Рахамир чІана,
ТІармир гъакІ чи къил.
Кердедикай на
Ийизва къизил.

Керде аку-е –
«Къведербан», кстах,
Дамахчи еке,
Сарсахрин сарсах!

КукІунни чухун
КІандай надинж «харт»...
Дуъз яни лугъун
Ахътиндакай «кард»?!

– Валлагъ, адакай
Кард ваъ, хъанва лекъ.
Накъ ада Рагай
Гъана кализ векъ.

Тарсарайни накъ
Хкана пуд «вад».
Намусни ахлакъ

Хъанва чанда гъат...
– КукІуш Гетиндин
Фад жеда харапІ,
Керде хътинди
Дегиш хъун я таб!

Бадеди гъатга
ЛагъайтІа: «Чай цуз»,
Цадач хъи ада,
«Жува цуз» лугъуз.

ЛагъайтІа: «Дана
Хкваш», – дидеди,
«Хваш ман вуна», –
Гаф я Кердедин.

«Вач, хак ягъ ламраз», –
ЛагъайтІа дахди,
«Ахъай ман салаз», –
Гаф я сарсахдин.

Муаллимди: «На
Чирда са тарс мус?» –
Лагъайла, чина
Твада «лекъре» куц:

«Накъ кІвале йифиз
Авачир эквер,
Хъхъанач ийиз
Тарсарни эзбер».

Муаллимди: «Бес
Вири хуъре экв
Авайла, ам квез
Куъз хъанач, эркек?»

Рахада Керде:
«Экв тахъунин гъич

Себеб я баде,
Кутур чѳуру пич».

«Хѳурай шумуд йис–
Рас хѳия ман пич!»
«Бадеди цѳийиз
Хѳийида ам гѳич».

Гѳаятдал кѳведа
Шумуд са хала:
«Куъз на зи, яда,
Гатана бала?»

Кердедин жаваб
Гѳамиша я сад:
«Заз тагайдаз яб
За вегѳида мад!»

Хѳанач чѳалал гѳиз
Я бадедивай,
Хѳанач чѳалал гѳиз
Я дидедивай.

Бубадивайни
Хѳанач, гѳил векѳи,
Стхадивайни
Хѳанач, яз чѳехи...

Ихѳтиндакай на
Лугѳузва хѳи: ам,
Акѳул атана,
Чранва тамам.

Акѳ хѳун – туш мумкин!
Туш жери кѳвалах!
На кѳуртѳани кѳин,
Жедач зун чѳалахъ!..

Атана анал
Муаллим кьуъзуъ:
«Къизил я аял...
Зун я лап рази.

Мад худда ири
Хутазмач гьутар.
Тарсарай вири
Къачузва «вадар».

Зайиф аялрин
Ада пад къазва.
«Къведрин» «чувалриз»
Чешне къалазва...»

Им гьикI хъайи кар
ЯтIа, хъана сир.
Алахъна халкъар
Ийиз а сир чир.

Акъатна са ван:
«Гузва бадеди,
«Хъухъ –лугъуз, – инсан»,
Пенси Кердедиз».

Мад са ван – хуъруък:
«Хиве дидеди
Къунва мобильник
Къачун Кердедиз».

Мад цIийи ван-сес:
«Хиве бубади
Къунва «Мерседес»
Къачун гададиз».

...Хабар никай гун?

Вахакай гъвечи,
Къалп хабаррин чIун
Эх тавур вичи!

Руша кушкушна
Бадедин япал:
«Керде за бушна,
Акъудна амал.

Ам авай кIвализ
Худда твадай къиф
Ахъайна за, чиз
Адан пад зайиф.

Къиф халисди хъиз
Хъана язухдиз:
КичIела тадиз
Гъахъна сандухдиз!

Чир хъайи чIавуз
Зи фендинин сир,
Акъатна цавуз:
«Чирда за ваз, чир!»

За лагъана: «Зак
КягъайтIа са тIуб,
Тач, Керде, за вак
Са мискъални пIуп!»

Къифрекай кичIе
Тирди ваз яман,
За вири куъче
Хабардарда ман».

Хъана Керде мум,
Гардан хъана кIир:
«Минет я, Тамум,
Ахъаймир а сир!

Эциг ви шартI – ам
Къабулда за, чан.
ТавуртIа, зун – лам!
Ви тур – зи гардан!»

Гана за жаваб:
«Чир ая тарсар,
Бадедиз це яб,
Ийимир фурсар.

Килигиз ая
Вун дахдин чIалаз,
Килигиз ая
Вун бахдин чIалаз.

Стхадиз чIехи
Яб це, хуьх гьуьрмет.
Вахазни гьвечIи
Ахмурмир, гьелбет.

Хак ягъа ламраз,
ГъакI хкваш дана.
Багъдизни салаз
Къуллугъа вуна.

Зайиф гадаяр
Гатаз тахъурай,
Агъуз яз таяр
На къаз тахъурай!...»

Бадеди суьгъбет
Ахъайна хърак...
Сиверик, гьелбет,
Жедайди туш рак...

И хабар хуьруьз
ХъанатIани ван,

Ида Кердедиз
Ганач са зиян.

Куыз лагъайтла, и
Ван тиртлани гъахъ,
Хъанач хьи ерли
Са касни члалахъ.

Лагъана: «Ихътин
Къегъал хциз гъич
Хъунухъ мумкин туш
Къиферикай кичл».

Хъанач гъавиляй
Чи Керде пашман,
Я члурнач хъиляй
Шартл гъвечли вахан.

Халис къегъалдин
Рикл туна къене,
Гъар са аялдиз
Хъанва ам чешне.

Сирерикайни
Луьклевзмачалда,
Къиферикайни
Кичлевзмачалда...

2006

ШУДУРГЪА ВА КАРАПАТИ

(Аялар патал)

Гададин тІвар Чайгъун я,
Аквазва: ам пузгъун я.

– Яда, ана вуч хъана?
Куь ви рикІиз тІуш гана?

– Вуч лугъун ваз, чан халу? –
Зи къадар я ман, халу.

– Рахаз чІехи итим хъиз,
Аквазвач хъи лигим хъиз?

– Я халу, кар икІ хъана:
Шумуда зи рикІ хана.

КІвале, хуьре, мектебда
Шак гъизва зи эдебдал.

Бубадиз зун «ЧІадгун» я,
Вахариз зун «ЧІадгъун» я,

Бадедиз зун «Шутхун» я,
Къуншийриз зун «Чапхун» я,

Рушариз зун «Къузгъун» я,
Гадайриз зун «Азгъун» я,

Муаллимриз «Юргъун» я,
Директордиз «Фургъун» я,

Яни «къведрин» фургъун я,
Зун, гьам ялиз, юргъун я...

– Яб гумир! Вун Чайгъун я!
– Туш, гила зун «Пузгъун» я.

– Вун ахмуррин юквалла, –
Бес диде гьи паталла?

– Анжах тек са дидеди
Къазва зи тIвар бинедин.

– ЯтIа, куъз вун икI жеда?
Себеб авач рикI недай.

– Ава, халу, сад авач,
Лугъуникай дад авач.

– Ханач къван мад за пер ви, –
Ахъая заз дердер ви.

Зун яш хъанвай халу я,
Тежриба зи дулу я.

Белки, чун са меслятдал
Къвен, ви рикIиз регъятдай.

Ша фин, дуст-кас, эвел чун
Хуъруън ичи кимел чун.

Гила анал кас къвезмач,
Дерди-бала гваз къвезмач.

Фида чун, къве итим хъиз,
Ихтилатрив чи ким хуъз.

– Ша, халу! Зун рази я, –
Чайгъун гила цици я.

Халисан кьве лезги хьиз,
Сабур-абур рикIи хуьз,

Фена кимел ацукьна –
Девиррин ял галукьна!

– Гила ая суьгьбет ви,
Артух хьурай рябет ви.

– Вуч лугьун, вуч тан, халу?
Кар икI хьана, чан халу:

Жуваллай кьван тIварар за
Авун кьетIна инкар за.

Дахди хкай векь кьуру
За, тавуна гьекь кьуру,

Туна кьакьан маркуна,
Дахдизни ам акуна.

Лагьана заз: «Кьудургьан,
Марк туш им – я шудургьа!»

Бадедин хьар чIур хьанвай,
Фу куз, баде мур хьанвай.

Хьар хана за эвелей,
Расна цIийи цикIелей.

Хьана баде агьургьан:
«Хьар туш им – я шудургьа!»

Вахариз за нинияр
Расна – гьуьруь-перияр.

Кьведни хьуьрез чIагана:
«Шудургьа я!», – лагьана.

Юкьва чинни кьуншидин
Жугъун авай жикӀидин.

Гъуьргъуь хьанвай михъиз ам,
Садани дуьз техъйиз ам.

Хтуна хъиз цацар за,
Хъувуна ам пайгар за.

Къунши лугъур халуди
Хъверна, зи рикӀ акъудиз:

– Им жугъун я? Пагъ, яда!
«Карапати» лагъ адаз!»

Мектебдани рушариз
Хъанач зун мад фурсариз.

За абуруз шиирар
Бахшна – рикӀин гиширар.

КӀелна, абур чӀагана:
«Карапати!» – лагъана.

За зегъметдин тарсуна
Пара зегъмет чӀугуна,

ТуйкӀуьрна лап сарасдиз
За кьватияр кӀарасдин,

Пайна абур савкъат яз,
Жуван рикӀин са пад яз,

Классдавай гадайриз,
Багъишдайвал стхайриз.

Хъверна зал: «Туш кьватияр
И ви карапатияр!»

За гьисабрин тарсуна
Чи доскадал чӀугуна

Таблицайрин шикилар,
Галаз лазим делилар.

Малимдин ван къати я:
«Им вуч карапати я?!»

Директор чи классдиз
Атана, Шагь-Абас хьиз:

Вуж къведа заз куьмек яз?
Заз шикилчи герек я,

ЧӀугвадайди плакат:
«КӀела, кӀела, мад ва мад!»

Зун къарагъна: «Плакат
ЧӀугвадай зун я устад!»

Директор чап килигна,
Залан гафар гихлигна:

«КӀелунра вахъ гьунара
Авач – туш хьи тапарар?»

Гуда за ваз мумкинвал
Дуьз хьийир ви эркинвал.

АкьалтӀайла тарсар ви,
Ша, гвачиз а фурсар ви».

Няналди за кӀвалахна,
Шикил чӀугваз алахъна.

Чагурна хьиз гьарфарни,
Кхъена за гафарни,

А плакат гъазурна,
Директордиз къалурна.

Къам чухваз, вил агажна,
Ам яргъалди тамашна.

Лугъун патал кІватІна гуж:
«Пикассо за затІни туш».

Ахпа ам захъ элкъвена,
Чин яру яз, ифена:

«Им шикил туш, балдургъан! –
Карапати! Шудургъа!

Вуна чІурай ширедин
Пул хкурай дидеди!..»

Дериндай агъ чІугуна,
АкьалІарна Чайгъуна:

– Ихъттин чІуру крар я,
Уъмуър туш – са зарар я.

Дуъньяда са гъахъ амач,
Инсанвилини тах амач.

– Ша, за ви дерт алудин,
Яб це заз, чан халудин.

Абур жедай крар я,
Лугъумир на – зарар я.

Чахъ гъардахъ са ава тІвар,
Амма гзаф – гъалатІар.

ГъалатІрихъни мас ава:
Гъар сада са тарс ава.

Крар, на заз ахъаяй,
Гъич садни туш гъаваян.

Вучиз абур терсина
КъабулнатІа вирина?

Куъз лагъайтІа виликан
Себеб хъана къуъруькар.

Виликан гъар гъалатІди,
Ви амалри ламатІдин

Хъен вегъена аваран
Дуъз ниятрал, крарал.

А хъен гена амукъда,
Къвез ви рекъел ацукъда.

Амма ам кваз къамир на,
Жувак нукъсан тамир на.

Вун виликди фирдавай,
Дуъз крар ийирдавай,

Хъен гуьгъуьнай катда ви,
Халкъ гъавурда гъатда ви.

Хуън паталди итимвал
КІанда руьгъдин лигимвал...

Чайгъунак руьгъ акатна,
Вилериз рекІв аватна:

– Халу, мад са суалди
ГъуьнтІ гузва зи хиялдиз.

Сад лугъудай гъилера
Ван хъайи заз сиверай

«Карапати», «шудургъа»
Гафарин зун гъавурда

Акьурди са бубат я,
Чир хьунухъ зи мурад я.

Телкъвервал зун авамдиз,
Заз мана лагъ тамамдиз.

– Къве гафнии са гафар я,
Манани ваз ашкар я.

РикІ гвачиз ва зуракІдиз
Авур гъар са кІвалахдиз

Гъахътин гафар лугъуда,
Садани ваъ – шумуда!

Герек я, дуст, гъар кардив
ЭгечІ авун гъунардив.

Акьалтзавай гужара
Лазим жеда бажарагъ.

Авачирдаз алакьун
Виже къведач алахъун.

Щелхем кІанда рикІе, дуст,
Гъам ийирвал еке, дуст!

РикІ гваз зегъмет чІугурда
Вич гъунардив машгъурда.

Жув къалурун паталди
Авур кар я фашалди.

Чурудакай хкечІна,
Вун дуыз кардик экечІна.

Гьам я (мийир кесибвал)
Ви сифтегьан гьалибвал!

ГьакІ хьайила, Чайгьун, вун
Хьана кІандач пузгьун вун.

Ви дуыз крар давама,
Чкадиз гьваш, цІалцІама.

– Хьуй, халу! Заз чир хьана!
Жедач гардан кІир хьана!

Акьурвал зун гьавурда,
И уьмуьрдин гургурда

«Карapati», «шудургьа»
Язва вазни акур гьам.

– Эхь, зунни са чавара
Акьатна гьа кІарарай.

Чирбуруз кьве гаф кьати –
«Шудургьа», «карapati» –

Мус ятІани, я хвайди,
Я а гафар лагьайди!..

Чайгьун кІвачел кьарагьна,
Гуьгьуьл михьиз авагьна:

– АкІ хьайила, чан халу,
Кар икІ жезва ман, халу:

Директордал, малимдал,
ГъаКI чи къунши итимдал,

Чи классдин рушарал,
Гадайрал, зи вахарал,

Зи дахдал, зи бадедал
Са чIавуз, са береда

Чпел гьалчна гафар къит,
Хъайи чIавуз гъунар къит!

Амма абур дидедиз
ЛагъанатIа бендеди?

Ваъ! Гъар са гаф, кар адан
Алайди я зар адан!

– Маншаллагъ, вун къегъал я,
Хци рикI ви гъайкал я!..

Хъфейла рагъ синелай,
Ахладна чун кимелай.

– Халу, чахъди илифа,
Къе чи кIвале са йифа.

Дахдиз кIанда мугъманар,
Яргъай хтай инсанар...

– Сагърай, кIвал-югъ къени хъуй,
АцIанвай са куънуь хъуй!

– ЯтIа, геже-хийирар,
Квахърай вири шийирар!

– Абат хийир, сагъ хьурай!
Вакай са Шагьдагъ хьурай!

Эглешзава кам ада,
Гагъ чухвазва къам ада:

– Халу, зун вал шад я ман...
Пака кимел мад ша ман...

– ГъикІ за ви гаф алудин?! –
Башуьсте, чан халудин!

2010

ПОВЕСТЬ ВА ГЪИКАЯЯ

НЕХИРЪАНИИ ЛЕКЪ

Повестъ

– Дах, ЧЕхи-вацІуз чЕхиди вучиз лугъузвайди я? Ам са акъван чЕхиди туш эхир, Самур вацІук акахъ хъувурла, михъиз квахъни хъийизва.

Эхиримжи сеферда зи хайи хуъруъз и вацІун къерехдал са йис идалай вилик захъ галаз хъфей зи цІуд йисавай хцин рикІел ЧЕхи-вацІ гьикІ атайди ятІа заз чидач. Амма адан суалди зи рикІел гъасятда кІарасдин чамадан хкана.

– Лезгийрихъ мисал ава: гъарда жуван вацІ яцІу ийида. Чи хуъруънвийрини гъа и мисалдал амалзава, – къилиз сифте атай жаваб гана за. – Ша гараждиз эвичІин, на заз ана къайдани тваз куъмек це, зани ваз анавай зи кІарасдин чамадандай са затІ къалурда, – ихтилат сирлуди ва хцин фикир желбдайди ийиз алахъна зун.

– Ви чамаданда вуч аватІа низ чидач къван? Ви куъгъне чарар-дафтарар... – Зи теклифдик хев кутадай ашкъи авачиз жаваб гана хци ва вичин жаваб генани мягъкемар хъувун патал алава хъвуна: – Ваз руг авй чарарай ацІанвай чамадан кІвализ гъиз кІанзавани? Дидедиз хъел къведа.

– Диде къе дежурствода ава... Чи духтур хкведалди чна кІвале руквадин гелни тадач... Ша, ша! За ви суалриз жавабар гъавая гузвайди туш! – цІйии несилдин алай аямдин чІалалди тагъкимарна за.

Зи гаф ише фена.

Гаражда авайди гъар са хсуси гаражда жедай хътин къатма-къариш тир. Рас хъувун патал къенер акъуднавй машинни юкъвал алаз, инаг кІвалин майишатда лазим яз амачир, амма, белки, герек хъхъайтІа лагъана гадар тавуна тунвай жуъреба-жуъре шейэрив ацІанвай. Гараждин цлар тирвал туъкІурнавай къацІарни ичІи я лугъуз жедачир. Га-

ражда авай дарискъалвили кІвалин дарискъалвикайни лугъузвай.

КІарасдин чамадан гараждин кьулухъ кьилевай къацІарикай лап виневайдал алай. Адав агакьун патал чилел алай къван шеэр къакъудна са къайдада туна кІанзавай.

– Жуван тІем акакъдай затІар къацІарал буш чкайрал эциг. Заланбурун къайгъу за аквада, – лагъана за хциз.

Чамадандин патав фидай рехъ эхирни ачух хъана. Чамадан хкажайла, ам заз и къацІал хкаждайла гиссай заланвилелай агъур яз акуна. «Яшар жердавай инсандиз вичин феи умуьрдин ядигарар багъа хъунивай я жеди», – фикирна за.

РикІивайни, и чІулав чамадан багъа ядигар тир. Ам зи чІехи буба Камала дяведай хкведайла гваз хтайдакай заз бадедин гафарай чидай. ЧІехи бубади вичи и чамадандикай заз са гафни лагъаначир, я за хабарни кьуначир. ЧІехи бубани баде патал и чамадан фад алатна куьтыгъ хъанвай дяве рикІел хкидай, куьне хирер цІийи хъийидай затІ тир жеди, гъавиляй адакай рахунин лазимвални авачиз аквазвай заз ва, адалайни гъейри, заз зи аял чІавалай и чамадан къайи кІвале – недай-хъвадай шеэр, къаб-къажах, тІимил ишлемишзавай, ва ишлемишуник кумачир маса затІар авай кІвале хуъзвай са затІ яз чизвай.

Къайи кІвал зи къенин гараж хъиз тир, амма бадедин гъил алай кІвале гъамиша дуъз къайда жадай. И кІвале къенин аямда жегъил несилриз чпин тІварарни течизмай затІар: гъуьр ва я къуьл хуьдай къве канду, эвянавай сар хуьн патал нацІарикай хранвай, жуьреба-жуьре къен авай пуд къужгъур, сар эвядай регъ, гъилин регъвер, чхра, цІевелин тІваларикай хранвай къве кутІал (абурани сар ва я сун гъалар хуьдай), уф туна цлавай михерикай куьрснавай са шумуд ичІи цел, къавун гъварарикай къве сим кутІунна, абурун агъа кьилер гъалкъаяр хъиз элкьуьрна, анра тунвай яргъи лашунал акъалжнавай къахарин патар, цурун чІехи къажгъанар, цла туькІуьрнавай такІарин къацІар хъенчІин гичинар, кутарар, тІачун чуква, сернич, некІегъан, гъатта

пачагъдин девиррилай амай ирид-муъжуъд литрдин птулкаяр авай. КІвалин са пата эцигнавай кІарасдин чарпайдал са хара хпен хамар, адан кІаникни са хара малдин лияр жедай.

КІарасдин чамадандин чка къайи кІвалин авай-авачир са акъван гъяркъуъ ва я са акъван къакъанни тушир дакІардин къаці тир, чамадандин къилел куъгъне гъезерпашадиз чка ганвай. Зи диде рагъметдиз фейидалай гуъ-гъуъниз къайи кІвализ гам храдай тарни, гам гатадай регъни акъатнай. Чи кІвале чехир хъвадай чІехи карчни авай, адаз тамададин карч лугъудай. ЧІехи бубади тамадавал ийидай мярекатриз и карч вичихъ галаз тухудай. И карч къайи кІвале хуъзвачир, вучиз лагъайтІа ам гъамиша кардик хъана кІанзавай затІ тир ва гъавиляй чІехи бубади ам тавдин кІвале халичадикай куърсна хуъдай.

Са гафуналди, къайи кІвал уьмуър куътягъ хъанвай, жез мукъваллай ва куътягъ хъун лазим тир (месела, недай-хъвадай) шейэрин макан тир. Абурукай анжах са кІарасдин чамадандиз уьмуър давамар хъувун къисмет хъана.

Гъеле мектебдиз тефенмай бицек яз зи рикІиз и чамадан хуш хъана. Идан себебни заз чІехи бубади багъишай савкъат тир. Къуншидаллай аялриз садазни авачир хътин машин заз хвешивилляй эцигдай-къахчудай чка авачир. Гъа чІавуз зи рикІел кІарасдин чамадан атанай. За ам жув ксуз-къарагъзавай кІвализ хкана, ана машин, кІегъебар ва амай куълуъ-шуълуъ къугъвадай затІар эцигнай.

ЧІехи классриз акъатайла, за къугъвадай шейэр къуншидаллай гъвечІи гадайриз пай хъувунай. Амма чамадан ичІи хъаначир: ана гила зи шиирарни гъикаяяр кхъенвай дафтгарриз чка хъанай. Заз гъа чамадан ацІурдай къван чІалар кхъинин мурад авай. Кхъей вуч хъайитІани за гъана эцигдай. Ана вуч аватІа анжах са заз чизвай. Белки, бадедизни аян тир жеди.

Институтдиз гъахъна, са йисалай тІатІилриз хуъруъз хтайла, чамадан ачухна килигайла, заз жувакай регъуъ хъанай: икъван кІамаш, зайиф шейэр за уьмуърда кІелайди тушир. «Ибур вири кхъейди яраб зун тир жал?» – суал га-

най за жува жуваз. Къачуна чамадан, зун чи кІвалин вилик квай алгъай багъдиз фена. Фур эгъуьнна, ана цІай хъууна, чамаданщдай са-са дафтар гъиле къаз, чар-чар къазуниз, еке ашкъидалди цІуз вегъиз эгечІна.

И кар акур бадедай гъарай акъатна:

– Вув-в, я бала! Вуна вучзава?! Гъайиф тушни? Йифен ахварар хана кхъенвай затІар цІув вугудани? – ада атана чамадан къахчуна.

– Я баде, ибур вири усал шейэр я. Са куьнизни виже къвезмайди туш.

– Усал шейэрхъни чпин къимет авайди я... Гъабурузни яшамиш жез кІанзавайди я... Йисар алатайла, вуна аубр кана лугъуз гъайифар чІугвада. Аквада хъи ваз... Алукъуй алай чкадал: я фу це лугъузвач, я яд. Зун къейила, абуруз вуч кІантІани ая.

Йисар алатна. За чамадан ва ана вуч аватІа рикІелай алудна.

Амма баде гъахъ хъана. Ам къейила, за чамадан ахъайнай: заз кайи шейэрин гъайиф атана, за жуван аялвилин са пай канвай. Вуч аматІа, гъа и чамаданда амай. Амма, заз хабар авачиз, чамадан дулу хъанвай. Ана бадеди зи жуьреба-жуьре йисарин мектебчи дафтарар (ада абур хъсан къиметар авайвилай хвенвайди тир), зи жуьреба-жуьре классрин дневникар, за институтда кІелдайла хуьруьз дидедизни, бадедизни чІехи бубадиз кхъенвай чарар эцигнавай. А чІавуз зун чамаданда авайди вири тупІалай ийиз агакъначир. За чамадан шегъердиз хканай. Са мажалдик ацукъна са-са чар кІелна, гъилелайда лагъана за гаражда эхцигай чамадандиз ахъайна килигдай вахт заз хъхъанвачир: шегъерда пакадал вегъей кар къилиз акъатуник умуд кутун вич таб я.

Къе зи хци суал гана зи бахтуни гъанвай. Заз чамадан ахъайдай себебни хъанвай, вахтни авай. Заз акІ тир хъи, гуя хцин суалдин жаваб заз чамадандай жагъида.

За чамадан кІвализ, къуд лагъай мертебадиз хкажна. «ЧІехи вацІуз вучиз чІехиди лугъузвайди я?» и суал зани жуваз гайиди зи рикІел аламай. Руг михъна, за чамадан

ахъайна. Вахтуни чуру авунвай чарарин ял акъатна. Хвани, са вучтин ятІани аламат вилив хуъзвайди хъиз, килигиз акъвазнавай.

– Ма, килиг, – лагъана за, хцел зи дневникрин са хара, математикадизни, урус чІалазни, маса предметриз талукъ дафтарар вугана. – Зун вун хътин пезевенг тушир.

Зун шиирдихъ къекъвезвай. Дафтарар ахъайиз за цІарара вил экъурзавай.

Хци са акъван гъяз авачиз дневникрин чинар къатадзавай:

– Ну и что?

– Къиметриз килиг, къиметриз! – закай гуя гъа и хва къван авай гада хъхъанвай. За са мус ятІани жуваз атай хъсан къиметрал дамахзавай. Заз акІ тир хъи, зи къиметри зи хцикни кІелиз ашкъи кутадай хъиз. Амма хва вичин уьмуърда, вичин аялвиле яшамиш жезвай, зи аялвиляй адаз аламат жедай хътин затІни аквазвачир.

– Гилан программаяр четинбур я, чебни шегъеррин мектебра. Заз къвезвай «пудар» хуьруьн мектебда вуна къачур «вадрилай» гужлубур я, – лагъана хци, – зи дафтарар, дневникар къерехдиз авуна. – Вавай накъ зи задача гъялиз хъайиди туш хъи, – амалдарвилелди килигна ам заз.

– Эврика! Жагъана! – хвеша хъана заз. Хцин эхиримжи гафара авай гъакъикъатдикай катдай мумкинвални хъана. – Ингъе шиир. ЧІехи-вацІукай. Ам кхъирла зи цІукъуд йис тир, – элкъвена зун хцихъ. – И шиирдин дуьм-дуьз къанни вад йис я!

– Гъа гъадан паталай вуна руквади къунвай чамадан ахъайнани? – зи алахъунрик хев кутазвачир хци.

– Ингъе, килиг. Гъа вуна заз гайи суал са мус ятІани за жувазни ганай. Яб це. «ЧІехи-вацІ»:

*ЧІехи туш вун, ЧІехи-вацІ,
Авахъзавай звар гана.
Бес вучиз ваз, вучиз ваз
«ЧІехи» лагъай тІвар гана?*

*Самур вацлук акахъна,
Амукъзавач вун вун яз.
Ви члехивал вутл квахъна,
Терсвал гъина умун я?*

*Тирвиляй вун пехъиди.
Лугъузва ваз члехиди.*

– Яъ! – хва шиирди вичел желбна. – Им на кхъейди я?
Аял чlавуз?

– Эхъ. Ваз бегенмиш хъанани?

– Пис шиир туш... Зани гъа вуна хъыз фикирзавай... Яд тlимил аватlани, рагарай, къваларай гъарай-къив кьилеллаз авахъыз, дeрeдa ван твaзвaйвильяй инсанри адаз Чlехи-вaцl лугъузвa, – хцик лувар акатай хъыз авай, гуя ада са вуч ятlани са цlийи затl ачухнавай. Белки, ам за аял чlавуз авур фикирарни къе вичин кьиле авай фикирар сад хъуни шадарнавайтlа? И карди вучиз ятlани закни хвеш кутунвай. Са геренда за кьиле ихътин фикирдизни чка гана: зи хва – им аял чlаван зун я, и зи гъилевай шиирни гуя гъада исятда кхъейди я.

– Дах, заз куъчедиз фидай ихтияр авани? – хцин суалди гъакъикъат масакlа тирди зи рикlел хкана. Адаз вичин суалдиз жаваб жагъанвай, зи кларасдин чамадандай ада маса затl вилив хуъзмачир.

– Алад. Гъаятдай яргъаз фимир. Ахпа заз чамадан эхцигиз куъмек ая. Эхирирмжи гафар за хциз ада вичин лaзимвал заз авайди гъиссун патал лагъайди тир. Вучиз лагъайтlа им заз жуван аял чlавуз гайи тарс тир. И тарс чамаданди зи рикlел хканвай. Бадеди, чlехи бубади, хуъревай амай вири чlехибуру гъар аялдиз адан гереквал, важиблувал къалурдай. «Килиг гъа, – лугъудай чlехи бубади, – пака вини магъледавай флан касдин гададин мехъер ава, аниз вунни алад. Чун талукъ миресар я, атанач лугъун тавурай. Жез хъайитlа са къуълни ая. За ийидай къуълер къуъруъ хъанвайбур я, мехъерик туънт къуълер герек я». – Чlехи

бубади зи гьуга за жувахъ галаз кьуьлдай рушаз шабаш яз вегьин патал ракъун са манатни твадай, Ленинан шикил алай. «Зи паталайни са кьуьл ая, – лугьудай чи цал-цлавай кьунши Шагь-Буба халудини, пул гвай чIавуз гьадани са манат гудай, гвачиз хьайитIа, алава хьийидай: – Аламаз. Мажиб атайла вахгуда». Мехьеррик зун, талукъ миресрин-бур тахьайтIани, фидай, кьуьлерни ийидай, амма чIехибуру ихьтин келимаяр лагъана диндирмиш авур чIавуз лувар акатдай, жувни итимрин жергейра авайди яз гьиссдай.

Бадеди и чамаданда туна зи шейэр хуьнихъни тербиядин метлеб авай. Адаз чизвай: са мус ятIани заз, акь-улбалугъ хьайила, жуван аялвилиз хквез кIан жеда, жуван чIехи уьмуьрда зун аял чIавуз заз гайи тарсар рикIел хкуниз мажбур жеда, вучиз лагъайтIа аял чIавуз чаз гайи тарсарин гьавурда чун анжах чIехи хьайила акъаз эгечIа...

За хияллу яз чамаданда авай чарар са-сад къатадзава, килигайбур са кьерехдихъ эцигзава. «Им вуч конверт ятIа?» Танишди хьиз я. Агалнава. «Яь, им за кхьей чар тир эхир, Шагь-Буба халуди кхьихъ лагъана». Конвертдал «Адресат и адресда яшамеш жезвач» лагъана кхьенвай гафарин хатIарни танишбур я. Абур са шакни алачиз, Шагь-Буба халудин хчин хатIар я, Севзиханан.

Зи далудайгъуз къайи фул фена. Са мус ятIани жува агална почтадин ишикIдиз вегьей конверт за ахъайна, чар акъудна.

«Играми хва Севзихан! Эвелни-эвел за ваз чи Шалбуз дагъдин шагьвар хьтин михьи саламар ракъурзава. И мукь-вара хуьруьз хтана хьфей ваз гуьгьуьналлаз за чар кхьизва лугъуз вун инжиклу жемир, чан хва. Хтайлани, вахъ галаз бегьемдиз кьве ихтилатиз хьанач, я вазни зи гафариз яб гуз хуш атанач. Гьелбетда, ваз за Камал халудин тIварцIелай тел яна лугъуз хьел авай. Вунни гьахъ я. Бес за вуч авурай, я чан хва? Хьана завай гьахьтин кар, багъишламиша. Жуван ялгъузвеликай, рикIиз дуьнья дар хьуникай гьиниз катдатIа чир тахъайла, лап чара акьалтIайла тел ягъайди я. Ваз вучиз зи хамуна гьахьиз кIанзавачтIа, зи рикIикай ха-

бар кяз кІанзавачтІа, заз чидач. Бес вун и хуьрай тушни, зи хва?

Зи гаф, сивиз кьей хва, гьа сад я: заз вуна, михьиз хуьруьз хтана, чи бубайрин юрдарин аявал хьувуна кІанзава. Захь амаз гьикьван уьмуьр ама? – Са цїицїибдин уьмуьр. Къе зун ама – пака амач. Хкваш жуван хзанни. Зи вил хтулрихь акъатзава. Къени вуна заз абур къалурнавач, хкверлани абур галаз хтанач. Телди вун гьабурни галаз хкида лагъана фикирнай за. Абурун тІварарни зи рикІел аламукьдайбур туш. ЧІехи бубадинни рагъметлу бадедин тІварар абуруз гзаф кутугдай. Чахь маса хъсан, къадим лезги тІварар тІимил авани? Лезгидин аялрал лезги тІварар хьун лазим я.

Райондай ваз кІвалахни жагъурда чна, ви юлдашдизни са чка аквада. Вуна адаз акьван яб гумир. Вахь жуван итимвал хьухь, жуван лезгивал хухь. Раб гьинихь фейитІа, гьални гьанихь фин лазим я, Итим кІвалин раб я, пабни – гьал. ТахьайтІа крар терсина фида. Хша лагъ адаз, чІалал гьваш, мез-гьвел ая. За ам жуван хайи руш хьиз къабулда. Адаз чи адетар чирда. Чи чІал чирда. Чи чІал гьикьван гуьзелди ятІа вазни чидач. Садра къванни вун дидед чІалал Шалбуз дагъдихь галаз, ЧІехи-вацІухь галаз, Яру дагъдин чарчаррихьни булахрихь галаз рахух – ваз чІалан верцїивал чир жеда. Ви рикІел чи мектебдин муаллим, ваз тарсар гайи Тоня-муаллим, Антонина Николаевна аламани? Вичин итим, чи хуьруьнви Агъасидихь галаз хтана, хуьре кІвалахни авуна, муьжуьд аялни хана чІехи авуна, лезги чІал-адетни чирна. Агъасидин бубадин чкІай кІалубликай чІехи кІвалер-юрдарни авуна. Зурба дишегъли я. Аферин вичиз. Жуван папаз гьам чешне гьваш, гьадакай ихтилата. Белки, кьили ван авуртІа...

ЧІехида лагъайвал тавурла, чІехи балади яда лугьуда. Вуна вун ахпа пашман жедайвал мийир, Муькуь ихтилатар за ваз авунай. Зун халкъдин виляй авудмир, чан хва. Зал кимел хьфидай чин тур. Ваз за колхоздин нехирбанвал гишила текьирай лугьуз ийизвай хьиз яни? Ваъ. Заз кІвал ичІи я лугьуз намус жезва. Виридан кІвалера рухваря, ая-

лар, абурун шад гъарай-вургъай, уьмуьр ава. Зун байкъуш хъыз тек я, хва. Гъакъван ви рикI и патарихъай ханватIа, зи са хтул хъайитIани рахкура. Заз машгъулатни хъуй, адакай вичикайни чкадин итим хкатрай, чи ичIи кIвалин иесини, аманевини хъурай. Зун гъа ваз акур, чи къапак квай лувар ханвай лекъ хъыз я. Лекърен рикIе цав ава, зи рикIе вун ава, хва. Эгер ваз зунни, чи кIвални, хуърни гъисаба амачтIа, дегъ заманрин адет тирвал, зун вуна, хтана, са рагалай гадарна хъайитIани ахлад. Жуван рагъметлу дидедин сурузни «захъай вил атIутI» лагъ. Мад маса гаф за ваз хълагъдач.

Заз и чар кхъыз куьмекайди Къудрат я.

Са гъвечIи алавани ава. Анжах вун бейкеф жемир. И межлисдилай гуьгъуьниз чун Камал халуни галаз кIвализ хтайла, ада тамададин карч айвандихъ галай столдал эцигнай. Пакамахъ ам анлай жагъун хъувунач. Вун хкай так-систдин гъил михъиди яни-тушни чидани ваз? Чи хуьруьнвийрикай карч къачудайди жедайди туш. Зи къуншидиз чIехи дерт хъанва, зунни адан вилик беябур хъанва. Агъзур йисуз квахъ тавур карч чи кIвалаяй квахънава, чан хва.

Гъелелиг сагърай.

За къарай атIана кхъена – жува са мажалдик фикир ая.

Ви дах Шагъ-Буба».

Чарчи зун са шумуд патахъай къарсатмишна. Сад лагъайди, чарче авай келимайри. Къвед лагъайди, хуьруьз хтана хъфей Севзихана вичин бубади чимиз-чимиз гуьгъуьналлаз ракъурай чар авай конвертал «Адресат и адресда яшамиш жезвач» гафар кхъена, гъич чар ахъайни тавуна, ам къулухъ элкъуьр хъувуни. Пуд лагъайдини, зи бадеди и чар элкъвена хтайдакай садазни, гъатта чIехи бубадизни лугъун тавуни, амма йисарилай а чар ада зи чамаданда хтуни... Имни, заз чиз, бадедин тарсарикай сад тир...

Шагъ-Буба халу, адан къисмет икI садлагъана зи рикIел хкведайвал ийиз кIан хъана жеда зи бадедиз. Зи аял вахтар, хайи хуьр, хайи кIвал, абурун паквал рикIел хкиз кIан хъана. Гила, чамаданни вилик ахъайна, заз чIехи бубани, бадени, Шагъ-Буба халуни (рагъмет хъуй чпиз пудазни)

зи кІвализ атанвай хьиз, гуя абуру пудани кухняда ацукьна чай хъвазвай хьиз авай...

– Я Гуьзел-къари, – лугьудай Шагь-Буба халуди зи бадедиз, – зун пака архашдал хъфизва. Буна хьар кутадай-вал тушни?

Баде гьасятда гьавурда акьадай: Шагь-Буба халудиз вич патал бадеди фу чрана кІанзвай.

– Ваз кІандатІа, кутада ман, – лугьудай бадеди гьаят-дилай.

Шагь-Буба халуди вичин гьуьр гъана бадедив вугудай.

– Кьуьзуьвални кьий, субайвални, – лугьудай ада.

– Субай кьуьзуьвал кьий, – бадеди кьунишидин гафар вичин жуьреда туькІуьрдай ва алава хьийидай: – Я Шагь-Буба, хкин вучиздач жуваз са кайвани? ХкайтІа, валлагь, ви кьуьзуьвални рекьиди, субайвални.

– Эгь, Гуьзел-къари, – агь аладардай Шагь-Буба халу-ди. – Гъа хкун за авурай, амма захь амаз гьикъван ама – са цицІибдин уьмуьр. Хкизвайдини байкъуш хьиз тек же-дачни? Заз гъа кардихъай кичІезва...

– Сабур хъсан затІ я. Аллагьди ваз ви рикІевайвал гу-рай. – Бадедиз адан рикІевайдакай хабар авай.

– Камал халу аквазвач хьи?

– Ам кимелла, – лугьудай бадеди, ахпа захь элкьведай: – Алад, чан хва, халудиз куьсруь гьваш.

Зун куьсруь гьиз кылел мертебадиз хкаж жедай. За фикирдай: гьар сеферда бадедин патав гьуьр гваз Шагь-Буба халу атайла, жедай ихтилатар гъа сад хьтинбур тир. Гъа са ихтилатар маса гафарин кІалубра гьатдай. Заз акІ жедай хьи, налугьуди, а гафари а куьгъне ихтилатриз цІийи рангар, цІийи дад хгузвай, гуя бадедини Шагь-Буба халуди чпин ихтилатра тамамдиз лугьуз тахъана амукай фикирар цІийи кылелай чпи чпиз ачухар хьийизвай. За кье кьатІу-звайвал, дунья акунвай и кьве касди уьмуьрдин татугай-вилер чІалан аламатрикай хкудзавай кфетдалди кьези-ларзавай.

За куьсруь гьидай. Шагь-Буба халу, гьамиша хьиз, чи кІвалерин сад лагъай мертебада авай хьран кІвалин сивел

ацукъдай. Куьсруь гъайила, ада лугъудай гафарни заз чидай, гъабурни саки гъа сад хътинбур жедай:

– Ай маншалагъ, зи къегъал хва! Аферин! Ви куьсруь, кIарасдинди ятIани, Ирандин шагъдин тахтунилайни хъуь-туьл я.

Са сеферда за адавай амалдарвилелди хабар къуна:

– Шагъдин тахт хъуьтуьлди ятIа ваз гъинай чида?

– Валлагъ, игит хва я вун! – лагъанай заз ада. Ахпа къилелай бачIах бармак алудна, куьсруьдал эцигна, гъадал ацукъна ва алава хъувуна: – Шагъдин тахт хъуьтуьлди яни-тушни заз чидач, амма шагъдихъ зиди хътин бармак авачирдахъ зун кIевелай агъанва.

Рехи къери чIарар алай къилелай кап алтадна, хилера гъилер тун тавуна гъамиша къуьнерихъ вегъена жедай фу-файкадин къенепатан къултухдай шуькIуь жирдин епинив кутIуннавай, газетдикай атIанвай къуд пипIен бицIи чарарин са тукъа акъуддай. Чарарикай сад хкудна, амайбур къултухда хтуна, гъилемай кIусуна яргъивилихъди чам туна, жибиндай тенбекдин кисе акъудна, анай къве тупIув тенбек къачуз, ам чарчевай чам тирвал цIар гана кIвахдай. Кисе жибинда хцигна, пIапIрус туькIуьрна, адан къерехдиз мецелди цуькIуьн яна, гъяркъуь къилиз зварни хгана, галифе шалвардин жибиндай кирбит акъудна, пIапIрусдиз цIай ядай ва кIвач кIвачел вегъена, гумар акъудиз ацукъдай. ПIапIрус туькIуьрунини звар алай гумар акъудуни адаз чIехи кеф гузвайди аквадай. Адан кIвачераллай шаламар галифе шалвардихъ галаз къулайдиз къунвай, вучиз лагъайтIа и жуьредин шалвардин кикер чпел шаламарин дулахар алчударун патал лап кутугайбур тир. Хуьре заз мад садални шаламар алаз акурди тушир, вучиз лагъайтIа и кIвачин къапар алуькIун адет яз амачир, гъатта чи чIехи бубадин шаламарни къайи кIвалин пипIе агаж хъанвай. Амма Шагъ-Буба халудиз дагълара колхоздин жунгаврин гуьгъуьна къекъуьн патал шаламар алаз къулай ва къезил тир жеди...

– Ви куьсруьдай за ваз са жунгав багъишда, – лагъана заз Шагъ-Буба халуди са маса сеферда.

– Колхоздин жунгав на заз гьикI багъишда?

Вун хьтин дуст патал са жунгав заз колхозди гьалал тавуртIани, за сад жагъурда.

Заз чизвай, Шагь-Буба халуди вучиз икI лугъузвайтIа. Зи диде рагъметдиз фена са йисалай тIимил алатнавай. Зи рикIе хер куьгъне тахъанвайди адаз аян тир ва гъавилай адан жаваб зак руьгъ кутун патал, ада вичи захъ ийизвай майил къалурун патал ганвайди тир. Колхоздин эменнидиз и жавабдикай са зиянни авачирди заз гуьгъуьнлай чир хъанвай.

Къуд пата – чилелни, цавални – гатфар алуькнавай. Гъар са пеш, гъар са векъ, гъар са цуьк, гъар са сес, мани лугъузвай гъар са нуькI, гъар са кас, вили цавал алай лацу булутни, Шалбуз дагъдинни Яру дагъдин къилерал цIарцIар гузвай муркIарни, ЧIехи-вацIун къати хъанвай ванни – гъар сад вичин чкадал алай. Ибур вирида ва гъар сада вичивай жедайвал гатфар къурмишзавай йикъар тир.

Зун нуькIверин манийрихъ галаз ахварикай кватиз вердиш хъанвай. «Гатфарин рагъ экъечIдайвал гзаф сефер-ра акур кас уьмуьрда гъакъван бахтавар жеда», – лугъудай бадеди. Заз бахт квекай ибарат ятIа гьелелиг чидачир ва гъавилай адахъ къанихвал аваз зун фад къарагъзавай. Баде-ни, ЧIехи бубани заз чидай къван уьмуьрда гъамиша пакаман ярарихъ галаз къарагъдай, абурулай бахтавар ксар авачир хъиз тир заз. Хуьруьн вири чIехи яшдин агъалиярни гъакI тир. Дишегълийри мал-дана нехирдиз яна, кIвалин гъаятар, чпин кIвалерихъ къвезвай рехъ-жигъир шуткундай, ахпа кIвалин къене патар къакъаждай. Итимри салан-багъдин кIвалахардай, жугъунар туюкIуьр хъийидай, хкатнавай къван-затI чкадал эхцигдай, гуьнгуьнай акъатнавай алат-затI рас хъийидай. Пакам къилай инсанри, сада садаз хийир-дуьа, алхишар ийиз, сада садак руьгъ кутадай. Иллаки гатфариз вири и гьерекатриз ажаиб кесерлувал хас жедай, гуя тIебиатда алуькнавай и гуьзел берездиз атирни, везинни, дигайвал гузвайди и бахтавар инсанрин ачух рафтарвилер я. Заз чидай хьи, и инсанрин арада зазни зи

чка ава, зунни бахтавар я, амма гатфарин рагъ за абуру къван сеферра къаршиламишнавачир.

За зи бахтаварвал къалинар авун патал фад къарагъунихъ мад са сеbeb авай: Халиса. Чи къунши Шамсият халадин руш. Гъамни фад къарагъиз вердиш хъанвай. Ам гъар экуънахъ яд гъиз булахдал фидай. Ам фидайвал ва ацІай квар гваз хкведайвал заз акун лазим тир. Гъа чІавуз заз бахт квекай ибарат ятІа чир жезвай.

Гъа ихътин, гъар са сес, гъар са ван вичин чкадал алай, чилени цава девран гъалзавай гатфарихъ я артухан, я эксик са затІни авачир са гъяд йикъан пакамахъ, нуькІверни ма-нияр гъеле иликъ тавунмаз, Халисани гъеле булахдал тефе-нмаз, чи гъаятдин вини къилихъай Шагъ-Буба халудин ама-даг, яни гъадахъ галаз санал жунгавар хуъзвай Хелеф халу-дин ван, ада гъарайна эверай ван и гатфарихъ галаз къадай хътинди тушир.

– Гъей, яда! Къудрат! – адан ванци чи дакІаррин вилер зурзурна жеди. Адалайни гъейри, налугъуди, адан ван ин-сандиз эверзавай ваъ, нехирдикай хкечІна, яргъай дуьгве акуна, бугъ ийиз гъанихъ физвай жунгавдиз гъарайзавай ван тир: – Ксудай къван вал цур акъалтнава! Къарагъ!

Баде яд гъиз булахдал фенвай, чІехи бубани пакаман кимел алай. Зун айвандин агъа къиле КІелет дагъдин кукІушдикай хкечІзавай сифтегъан икъи нурарал вил алаз акъвазнавай. Хелеф халудиз зун аквазвачир, адаз зун месик кумай хъиз авай. Адан сивик пад квачирди заз чидай ва ада гъеле гъа квачир пад ишлемиш тавунмаз за жаваб гун лазим тир, тахъайтІа сивяй гатфарин гуьгъуъл чІурдай са харчи гаф акъатун мумкин я. Заз акІ тир хъи, ахътин гафуни икІ юмшагъдаказ экъечІзавай рагъ къулухъ элкъуьр хъийида.

– Зун къарагънава, Хелеф халу! – лагъана зун айвандин вини къилиз экъечІна. Ида кІвалевай чІехибурун тІвар къуна эвер тавуна заз вучиз эверзавайди ятІа чизвачир. – Вуч хъана?

– Зун пек-партал алуькІна, чинал ахварин гелни ала-мачиз, къуваран яз акур Хелеф халудиз вич ахварикай кват тавунвай хъиз хъанай жеди:

– Яъ! Им вун я жал?

– Эхъ, зун гьам вич я.

– ТурсикІ хъайтІани алукинавайди яни? – айвандин мегъежирди зи бедендин агъа пад чуьнуьхуникай менфят къачуна, Хелеф халу вичин гъа адетдин гелез, сивин квачир пад ишлемишунихъ элячІна.

– Алукинавайди я, – зун айвандин мегъежирдин винел хкаж хъана. – Къалурдани? – зани къулухъ чІугуна виже къвезвачир.

– Жуван турсикІ, алакьдатІа, агъа Шамсиятан рушаз къалура.

– Хабар къазвайди вун я къван... – мегъежирдилаь эхвичІна зун. Зи рикІик хкъурайди хъиз хъанай заз. Вучиз лагъайтІа Халисани и Хелеф халудин харчи зарафатдик акатнай. Хелеф халудиз зи муьгъуьббатдикай хабар авачир, аданди гъакІ сивел атайди лугъун тир. За жувак хкІунвайди къалурна жезвачир. Хелеф халуди гъасятда зи рикІевайди гъиссдай ва, низ чида, ада мад вуч аламатар акъуддайтІа. – Руша зи турсикІдикай вучзавайди я? – лагъана за мез вах-тунда сарарихъ хвена кІани чкадал.

– ГъикІ вучзавайди я? ТурсикІдин къене затІ авани-авачни чирун патал. – Хелеф халу садлагъана акІ хъуьрена хъи, чи дакІаррин вилер гила рикІивайни зурзунай.

– Пакам хийирар, Хелеф! – ацІай квар гваз булахдилаь баде хтана ахкъатна.

– Абат... Абат хи... Хи-хи! Ха-ха-ха! – Хелеф халудивай сакІани хъуьруьн къаз жезвачир.

Аквар гьалда, бадеди Хелеф халудин хъвер гъихътинди ятІа, гъи жинсинди ятІа къатІанвай, гъавиляй ада артух рахунар тавуна заз буйругъдин ванцелди лагъана:

– Алад, гада, сатул гъваш. Идал хъуьрена цІай акъалтнава. – Бадедин ванце ада залай ийизвай наразивални аквазвай, вучиз лагъайтІа за Хелеф халудихъ галаз яргъиярна, адаз закай ягъанатардай сеbeb ганвай.

За сатул гъана. Зун кІвализ фена гъятдал хкведалди Халиса цел фенай, заз анжах адан ичІи квар ахкунай.

Бадеди сатулда яд цана Хелеф халудал яргъи авуна.

– Ма хъухъ! ТахъайтIа за ви кылелай ичIирда, – баде-
диз адав рахадайвал чизвай.

«Сатул адан кылиз вегъейтIа генани хъсан жеда», –
фикирна за, вилериз такуна алатай Халисадин дерт аваз.

– Абат хийир! – бадеди гайи салам гила тамамдиз
кьуна Хелеф халуди, хъуьруьн атIана хъиз. Ахпа, сатул
кьачуна, са хупI яд хъвана, кьаб бадедив вахгана.

– Вуч дили хъуьруьнар я? Зи хтулдикай ягъанатарза-
вайди ятIа, сатул зи гъиле гъазур я гъа!..

– Ваъ, баде, Хелеф халу вич вичин къаравилийрал
хъуьрезвайди я, –лагъана за, Хелеф халуда эцягъун яз, адан
зарафатривай зак хкуьриз тежедайди кьалурун яз. Ахпани
заз чизвай бадеди сатул Хелеф халудин кылиз
тевгъидайди, бадедивай ам сатул галачизни чкадал ацукъ-
ариз жедайди, вучиз лагъайтIа Хелеф халудиз ди-
шегълийрихъай вил кьягъун хас тир.

– Шагъ-Бубади заз архашдал Къудрат галаз хъша ла-
гъанвайди я. Къевер нез. Хъсан къевер ава цIи.

– Вахъ галаз за зи хтул ракъурда?!

– Зал крчар алани, вуч я?

– Сивел дапаIар алач.

– Я чан чIехи вах, сивел дапIар эцигайла, къвалай
акъатда эхир! За вучрай?! Гъахътинди яз халкънава ман зун
Халикъди. Къурбанд хъуй зун вичиз! Са кьве виш йисалай.

– Халикъдин хъайитIани тIвар кьамир, хару ягъ тавур
хва.

– Баде, фин ман зун! ТефейтIа, Шагъ-Буба халу бейкеф
жеда, – лагъана за.

– Тенфе къаридин салан пипIезни пер ягъун патал
Къудрат атана кIанзавай Шагъ-Бубадиз. Вичиз куьмекчи яз.

– Ам маса ихтилат я, – бадедин ван дегиш хъхъана.
Адан ванци гила зи руьгъ хкажзавай. – ГъикI я Тенфе
къари? Са гъал чан кумани? Адан хтул армидай мус
хквервал я?

– Къари пис туш. Ацукъна цлан кIане рагъ гузва, вичин
бацIияр хуьзва. Хтулни и гатфариз хтана кIанзавайди я...

Хелеф халудин сивин дуъз пад рахазвай. – Вунни Тенфе къари таяр яни?

– Ваъ, я стха. Ам тухурла, зун гъвечи руш тир... – Ах-па баде захъ элкъвена: – Жуван гъазурвал аку, чан хва. Фена са куъмек це, Тенфе ялгъуз къари я. Ваз суваб жеда.

Тенфе баде заз хъсандиз чидай. Са гъал чан кумай вах-тара ам чи кІвализ атун-хъфин авай. Адан къужа, Чехи-вацІун а патавай Чехи уъруъшиш къурухчи Антер бубани зи Чехи бубадин хванахва тир. Антер бубадин кІвал вацІун а пата авай-авачир са кІвал тир. Антер буба къуъузъ хъана, уъзенгда кІвач туна, балкІандал хкадарна ахкъах тех-жезвайла, а патарин къурухчи адан хва Агъмед халудикай хъанай. Гъамни вацІуз аватна къенай. Гъадлай къулухъ зи бадедикайни Тенфе бадедикай хажалатдин вахарни хъан-вай: садан руш, яни зи диде, садан хва – къвед жегъилзамаз дуъньядилаи хъфини абурун сабуруар артухарзавай ва садаз муъкуъдан къисметди теселли гузвай. Гила Антер бубани амачир. Гъам къейидалай къулухъ я бадедиз, я Тенфе баде-диз чпиз чеб ахкунвачир, я абурувай яргъал рехъни атІуз жезмачир. Зун Тенфе бадедиз куъмек гуз ракъурдай муъгълет ачух хъуникди бадедин рикІиз регъятвал атанвай жеде. Бадеди гъана зи курткадин жибинда къве луму туна:

– Ибур Тенфе бадедиз це.

Къуъузъ инсанриз чи патара тежедай къариб емишар гун ажаиб адет тир. Идалди савкъват ракъурзавайда, гуз-звайда вичи гъуърмет ийизвай касдихъ авай майил къетІен-ди тирди къалурзавай.

– Бес заз са пай авайди тушни? – лагъана Хелеф халу-ди.

– За ваз ви пай гайиди вуч тир.

– Вуч?

– Хъсан къайи, таза яд.

Хелеф халудай гаф акъатнач.

«Молодец, баде!» – лагъана за рикІайи. Адан жаваб и гатфариз лайихлуди тир. Зун хвешивилай цаварик хкІун-вай: заз къе сад лагъай сеферда Яру дагъдин этегар, Чехи-вацІун эрчІи патан уъруъшар, яйлахар аквада! Зи шадвал

гурлу ийизвай мад са кар авай: фидай рекъе зал булахдилай хквезвай Халисани гьалтда! АцІай кварни гваз! АцІай квар гьалтун хъсан лишан я. Къенин йикъан вири крар, вакъияр къенибур жада.

– Килиг гъа, зи хтул къе хкведайвал ая. Ам пака мектебдиз фена кІанзавайди я, – тагъкимна бадеди чи гъу-гъуьниз.

– Хъурай! Гъа на лагъайвал жада! За ви хтул рекъе хуаз Шагъ-Буба рахкурда! – Хелеф халудиз Шагъ-Буба халу хуъруьз къе хтана кІанзавайди чизвай.

– Лагъанач лугъумир гъа! – хълагъна бадеди. – Муькъвелей фирлани хкверла мукъаят хъухъ.

– Есть, товарищ генерал! – Хелеф халуди эрчІи гьил цІвелев тухвана, беден тІарамарна, аскердин жуьреда са шумуд тІарам-атІай къадам къачуна.

Адан къилел алай аскердин бармакдал, ракъини куз, марфарини живери яна ранг аламачир гъа бармакдин ухшарни хквезмачир затІ хътиндал са мус ятІани вад пипІен яру гъед хъайиди къалурзавай са уьтери чир хъжезмай ну-кътІадал гъед алкІур хъувуртІани, адал алай бушлатдин погонар хъайи чкайрал погонар хуцвайтІани, метІериз яма-хар хъиянавай шалвар (гъамни аскердинди я) са гьал ку-майдалди эвез авунайтІани, кІвачераллай хъукъванвай, кухварин къилер къеце патаз къатаднавай ва михъиз куьле-рилай эгечІна кухварин къилел къван дерин биришри къун-вай, дабанарни эрчІиди эрчІи патахъай, чапладини чапла патахъай цІранвай хахулар михъна, мазъ яна ахлукІ-найтІани, гъиле авай лашни тфенгдив ва я автоматдив дегишарнайтІани, Хелеф халу аскердиз бажагъат ухшар жадай. Ам гъим тиртІа, гъам яз амукъдай.

Хелеф халу гъамиша гъа ихътинди тир. Кефчибег. Адан бедрягъвални къуваранвал са и гатфаривай тушир. Ам къуьд-гад талгъана хуррамвилин тІамада жадай. Хуъруьн къеняй акъатдалди, ада чал гьалтай са хуъруьнвини зарафат тавуни ахъайначир. Вичин зафарат адаз чкадив къурди яни-тушни къайгъу авачир. Ада вичиз хуъруьнвийри хгузвай жавабризни яб гузвачир, ада абурун жавабар дагъдай къва-

нер авахъзавай ван хътин хъуъръуник басмишдай. Хуъръунвиар садни адакай бейкеф жедачир, абур адан ква-савилерив вердиш хъанвай. Хуъре лугъунни ийидай: «Хелеф кьейила, адан сурайни хъуъръунрин ванер акъатда».

Рехъди физ-физ, за Халиса гьалтуникай фикирзавай. Заз адан Чехи экуъ-вили вилер акваз кІанзавай. Абур акур ЧІавуз зи хура са гьихътин ятІани къушари чпин кьезил лувар юзурзавай хъиз жеда. Гъа ЧІавуз заз мад ва мад яшамиш жез ва мадни гзаф Халисадал ашукъ жез кІан жеда... Амма Халиса гьалтзавачир. Ам цел фена са хейлин вахт хъанвай. Гъайиф, чи рехъ булахдин патавай физвачир. Чун булах авай магледилай алатнай. «Булахдал феи вири рушар са гафар я, – фикирна за – квар ацІурна, пуд сятда ихтилатрал илигдайбур я». Зун кьулухъ элкъвезни са шумудра килигна. Халиса акунач. За кам йигинарна.

Хелеф халуди уьфтуьнал илигнавай.

Чехи-вацІаллай муькъуьв агакъайла, Хелеф халу миьхиз дегиш хъанай. За икІ жеда лагъана гъич фикирни авунвачир. Жуван вилералди акуначиртІа, зун ЧІалахъни жедачир. Адан вилера авай лутувал квахънавай, гъатта адан вилерин пипІера цІвелеривай гвай, ам амалдар яз кьалурзвай биришарни алатнавай хъиз тир.

– Ингъе, дуст кас Къудрат, и муькъвелей аватайди я Тенфе бадедин хва. Къурухчи Агъмед... – Ам гугрум-пахърахъ ийиз къванер алчударзвай вацІуз, са кьайдани авачиз акатай патахъ зварар гуз ахмиш жезвай рагъул циз килигна. Чун муькъуьн и пата акъвазнавай. – Хъсанди тир кьейи хва. Рагъмет хъуй вичиз.

Чехи-вацІ гъар гатфариз икІ вагъши жедайди заз чизвай. Амма и муьгъ алай дарискъал кьере цин гургурдин диливал, адан къати ван, хурук акатайди уьдмишиз кІанзавай хътин гъуьрс са шумуд сеферда артух жезвай. Гъавиляй чун рахунни ван хкажна ийизвай.

ВацІуз яргъалди килигиз хъун мумкин тушир. Заз Чехибурун гафарай вацІуз яргъалди килиг тавуна кІандайди чизвай, вучиз лагъайтІа килигай кас, игътият

квадарна, ци вил тухвана, вацџуз аватун мумкин я. И кар рикџел атай за Хелеф халудивай хабар къуна:

– Агъмед халу гьџџ аватайди? Вацџу вил тухванайни?
– адан япал сив эцигна гъарайна за.

– Ваъ, яда, – Хелеф халудини зи япал гъарайзавай. Ам захъ галаз чџехидахъ галаз хъиз рахуни зак руьгъ кутазвай.
– Вил тухудайвал авачир. Ам садрани инлай вилер ахъайна фейиди туш.

Эхиримџи гафарин мана зав агакъначир. Зун гъавурда такъур чџал Хелеф халуди къатџанай:

– Ада хъвадай. Пара писдаказ хъвадай. Ам вичин балкџандаллаз мус и муькъвелей физ хъайитџани, кџантџа вичиз и патай а патаз экъечџрай, кџантџа а патай и патаз атуь, ам вич вичел жедачир. Пиян яз ахвара жедай. Балкџандал. Балкџан хъаначиртџа ам гена фад вацџуз аватдай жеди.

– Бес ам аватни гъа балкџан себеб яз авуначирни? – кџвале чџехи бубадинни бадедин ихтилатрай ван хъайивал хтана зи рикџел.

– Яз гъаџ я, амма язух гъайван тахсирлу тушир... Гъайванар садрани тахсирлу жедач. Тахсирлурбуь гъамиша инсанар я... Ваз и муьгъ аквазвани? – ада муькъуьн сивел кам эцигунџк хев кутазвачир, адаз са вуч ятџани ваџиблу гаф заз лугъуз кџанзавайди аквазвай. – Аквазвани муькъуьн гъварарин винелей эцигнавай сахар, абурун винелейни накъв хъевгъенвайди? – ада генани кџевиз гъарайзавай. – Муькъуьн гъаркъуьвални метрини зурав къванни агакънавайди туш. Инхъай анџхъ ва анџхъайни инџхъ инсанар физ, балкџанар, лапагар, малар физ-хкведай къван ва абурун кџвачерџк зурзадай къван муькъуьн накъвар сахарин пешеринни хилерин арадайгъуз авахъиз къери жезвай... А юкъуз марфни къвана муькъуьн накъвари ядни кужумнавай. Агъмедаз марф-жив чидачир... Балкџандин къулухъ кџвач гъуруш хъанвай накъвадай, чџемедай хъиз фена, сахарин къелечџк чкадал ацалтайди агъухъди сух хъана... – Хелеф халу кис хъана. Ада муькъвел кам эцигна.

Чун яваш-явашдиз, муьгь са акъван зурзун тийидайвал вилики фена. Муьгь гьикI хъайитIани зурзавай, акI тир хьи, ам чи къадамрилай гзаф вацIун зварни гар галаз элкъвезвай ци юзурзавай. Инал дикъетлувилелайни мукъаятвилелай артух затIни лазим жезвачир. Хелеф халу-диз са акъван къайгъу авачирди аквазвай, ам инлай физ-хквез вердиш хъанвай, амма муькъуьн зурзун неинки зи кIвачерин дамарра, гъакIни кIарабрани давам жезвай хъиз тир заз. Муькъвелей элячIна, чун вацIун къерен тик хурай винелди къилел алай къацу тIулал экъечIна. ТIул са акъван гегъенш-ди тушир. Амма адалай винелди Яру дагъдихъ ва чун акъвазнавай чкадилай къве патахъ къацу тепеярни кIунтIар, бицIи кIамарни ачIар, абурулайни винихъ хъиз алгъай яйлахар, гъвечIи тамар, кулкусар аквазвай. Инлай Тенфе бадедин кIвалерни аквазвай. Амма чун сифте ар-хашдал фена кIанзавай.

– Ша са кIус ял акъадарин, – теклифна Хелеф халуди, адаз тик хурай винелди экъечIун регъятдиз акъвазнавай хътинди тушир. Ада жибиндай акъудна «Прима» пIапIрусдиз цIай яна. Адан фикирар са гъиниз ятIани яр-гъаз акъатнавай хъиз тир. Зи вил ада ихтилат эхирдал къван хъуванал алай:

– БалкIан гьикI хъанай, Хелеф халу?

– Вуч балкIан? – садлагъана гъавурда акъуначир ам.

– Агъмед халудин балкIан.

– А-а-ан... За ихтилат куьтягъначир гъа, – ада галамаз-галамаз къве сеферда гум къенез фитIинна, давамарна: – Зун а юкъуз хуьруьз хъфена кIанзавай. Хтана гъа и пелел ахгакъайла, заз муькъвел алай балкIан акунай. Зун гъасятда гъавурда акъуна: ина хъанвайди мусибат я. За муькъвел чу-курна. БалкIан вилик къве кIвачни са къвалахъди авуна. къилни япухъди эцигна, вилерай тIуб-тIуб накъвар къвез шехъзавай. Гъайвандин къулухъ кIвач накъв авахънавай чкадин къерехдилай цIуьдгъуьнна шахарани яцIу къве кIарасдин арада акIанвай, муькуьди къулайсуздак адан залан бедендин кIаник акатнавай. Ам, заз чиз, акIай чкадай эхкъечIиз кIанз хъуткъунар ийир къван гъалдай фенай ва

гъавилйй вичиз табий яз амай вилик кІвачерни къил ада муькъуьн ламу хъанвай накъвадал эцигнавай. Мумкин я, чабалмиш ийидайла муьгъ зурзана, ада вич аватунин къурху акатнаваз алахъунар тахвунни. ГъинвачтІани ада къисметдихъ галаз акъажунар хъувун герекзамачирди къатІанвай. Кесибдин бедендин тІални, рикІин тІални сад садак акахънавай. За гуж-баладалди адан кІвач ам чуйкъвена къунвай кІарасрин юкъвай ахкъудна. Ам ханвай. Муькуь къулухъ кІвачни ише физмачир. Аквар гъалда, ам хъсандиз гацум хъанвай. За, элкъвена архашдал хтана, жувахъ галаз Шагъ-Буба муькъвел хканай. БалкІандин кІаник япунжи кутуна, адаллаз чна язух гъайван муькъвелей галчІуриз-галчІуриз къерехдал акъуднай. Ахпа чна хъайи мусибатди-кай Антер халудиз ва хуьруьнвийриз хабар ганай. Вири итимар мейитдихъ къекъвез фена. Ам хуьруьвай яргъа, агъада, вацІ гъяркъуь хъана чкІана, яд къери ва гъерекат яваши хъанвай чкадай жагъана. Аниз Къейибурун банд лугъуда, вучиз лагъайтІа ана яд къилин хулавай къерехдиз физ, са пата къилдин банд хътинди арадиз атанва ва ада-лайни гъейри вацІу тухвай къван вирибур гъанай жагъун хъийизва.

– Ам аз чизва, – лагъана за. – Бес балкІан гъикІ хъанай?

– Хва кучудна хажалат хъайи Антер халуди балкІан чкадиз хтуникай фикир хъувуначир, ада гъайвандикай хайрат авуна, ам тукІуна адан як игъсан яз хуьруьз пайна. Антер халу гъахъ тир: иеси къейи балкІандиз уьмуьрди дад хгудач, ам гъикІ хъайитІани хажалатдик акІаж хъана рекъида... – Хелеф халудин вил яргъари тухванвай, ада ихтилатни гуя вичиз хабар авачиз, вилер яргъай чи къаршидай аквазвай Гетин дагъдин кукІуш галай патахъди атІумарнавай.

– Агъмед халуди акъван хъван вучиззавайди тир?

– Паб хъфена лугъуз. Паб арандин са хуьрйя гъанвайди тир. Антер халудин са хванахвадин руш. Ашукъал-машукъ хъана гъайиди я. БалкІандаллаз. Куьгъне вахтара хъиз. Са йисуз яшамиш хъана, аялни хана. Вичиз циф атайла жегъ-немдин кІан хътинди жедай чкада ярамиш жез кІандач ла-

гъана. Аранар, шегьерар кІан хъана. Агьмедаз кІан хъанач. «Зун гъа ина хана, гъа ина рекьинни ийида» лагъана. Хъфена залумдин руш. Черел аялни туна. Гила адакай, Аллагдади хуьй, армияда къуллугъдай хва хъанва. Антер халудини Тенфе бадеди хвена чІехи авуна ам, цІегьрен нек гуз...

Хелеф халудин пІапІрус кана куьтягъ жез кІам-шам амай. Ихтилат акьалтІарна, ада къве тупІун арада амай бици кьатІ сивел эцигна, пІапІрусдин руьхъ хъанвай пад чкІана. Са гум чІугун хъувуна, ада кьатІ чилел гадарна, кІвачел къарагъна, къацу векьин юкъвай шуькІуь гум акъудзавай кьатІунал хахулдин къуьл гьалчна. Зунни къарагъна. Зи рикІе пашманвал гьатнавай. Зи вилерани авайди гьам тир жеди. Зи вилера вилер атІумна Хелеф халуди, къве гьилни лувар хъиз ахъайна, лагъана:

– Гъей, я къарай атІай хуьруьнви! Ви вилераллай булутар вучтинбур я? Шез кІанзаваз тахуьй гъа?! Вун шехъайтІа, ви бадеди, ништа, шумуд сатул зи кьилел битІишардайди ятІа!.. Заз зи кьил гьеле герекзамайди я гъа!.. Ваз ви кьил мягъкемди хъана кІанзаватІа, жуван нер тІамадиз акъуд! Гъун кван, хкаж ам садра!

Хелеф халу вичин эвелан, чи кІвалел атай чІавуз авай гьалдиз, яни вичин тІебии гьалдиз хтанвай. Гъа и карди заз хъвер гъанвай.

– ГъакІ ман! ГъакІ ман, къарай атІайди! Вун ламралай аватай чка авач хьи! – ам гила, лап зи нерив агатна, вилериз килигна. – Гила булутар алатнава. Килиг къуд патаз! И гуьлушанвиликай кеф хкуд! Яшамиш хъухъ! Амма, сивиз кьей халудин, садрани хъивегъна балкІандални акьахмир, машиндин рулдихъни ацукьмир! Пиянвилер ийиз кІан ятІа, тахъвана ая! Мадни са кар рикІел хуьх: паталай свасни гььмир! Бубайрин мисалдиз вафалу хъухъ: тІач чуквадинди, свас чкадинди кІанда. ГъакІ хъайила, гъа Шамсиятан руш гьилляй ахъаймир! ТІвар гьикІ тир адан?

– Халиса, – лагъана за. Зи хура мад къушари лувар юзурна.

– Салиха... – лагъана Хелеф халуди. – ТІварни вич хьтин иерди я.

– Салиха ваъ, Халиса, – лагъана за.

– ГъикІ хъана вуч ава? Беден шумал, чин шумшатІ, юкъни шуькІуьди... Къве гъилин гьалкъада туртІа, тІарамдиз къаз жедайди я. Садра яхъ –мад ахъай хъийимир! – вичин жуьреда хъуьрена Хелеф халу. – Анжах виликди! Анжах винелди! – Хелеф халу винелди хкаж жезвай шуькІуь жигъирда гъахъна. Ада, лашни къуьнел эцигна, уьфтуьнал илигнавай. Зунни адан гуьгъуьна аваз физвай.

«Гена хъсан хъана къе Халиса булахдилаь хквез гьалт тавуна, – фикирна за, – тахъайтІа, низ чида, Хелеф халуди вуч уюн акъуддайди тиртІа...»

Къуд пад баркаван тир. ЧІехи-вацІун эрчи патай зун икІ чи дередиз сад лагъай сеферда килигзавай. Къуд патахъай хкаж хъанвай къуд чІехи дагъ, къаяйрикайни, рагарикайни, хци мурцарикайни, кукІушрикай хъанвай къуд зурба къаяб: Шалбуз дагъ, Гетин дагъ, КІелет дагъ ва Яру дагъ, абур сад садахъ галкІурзавай къацу гирвеярни алгъай чуьллер, кІамари атІанвай хаярни ва тІебиатдин маса завалар сеbeb яз арадал атанвай рехи ачІар инлай, вацІун къилихъай, Яру дагъдихъ физвай жигъирдилаь, капаллайбур хъиз ва гъа са вахтунда заз икъван гагъда таниш тушир хътин жуьреда аквазвай. Чи хуьряй и кукІушар аквазвай жуьредин винел патан гъар са цІар зи рикІе хъсандиз гъатнавай. Эгер заз, вилер акъална абурун шикилар чІугу лагъанайтІа, за са четинвални авачиз и кар ийидай. Инлай аквазвай мензерадихъ галаз зун вердиш хъанвачир, я завай икъван зурба шикил садлагъана жуван рикІиз, руьгъдиз, бедендиз кужумни ийиз алакьдачир, вучиз лагъайтІа са чка акурла мукъуь чка рикІелай фидайвал тир. Амма за къе сифте яз къатІанвай, виликлай за фикир тагана тунвай са кар авай. Дагълар вири саки са къакъанвал авайбур ятІани, абурухъ гъар садахъ вичин хсуси, тикрар техъжезвай къетІенвал ава. Шалбуз дагъ гуя зурба, къуд пад дуьм-дуьз мишердив атІана туькІуьрнавай къуд пипІен къаябар са къайдани авачиз сад садал эцигна туькІуьрнавай. Гетин дагъ гуя зурба пагъливандин къилни къуьнер я, налугъуди и къамат са ни ятІани зурба къаядикай атІуда лагъана атІан-

вайди я; ам къагърима Шарвилидин шикил туштIа низ чида. КЕлет дагъ са шумуд мертеба чарх-чарх хъанвай къатарикай ибарат я; чархар чеб чпивай къацу векъ алай зулари чара ийизвай. Чи хуърйя пуд пипIен лацу къаяб хъиз аквадай Базар-Дуъзи инлай аквадай мумкинвал авачир, ам Яру дагъдин далдадик акатнавай. Базар-Дуъзидилай КЕлет дагъдал къван Яру дагъ фенвай. КЕлет дагъни Яру дагъ Гилгъ лугъудай, чарх алаз чухур ганвай ачух чкади чара ийизвай, аниз чи хуъруьн аялри КIас янавай чка лугъудай. РикIивайни, акI тир хьи, са мус ятIани сад садак ккIанвай къве дагъдин чIехи битав къванцин цлаз са алапатдин аждагънди кIас янавай. Къве дагъдин ва абурун уъруьшрин сергъят тайинарзавайди хъиз, КIас ягъай чкадилай агъуз авахъзавай гъвечIи, амма дерин хай арализ гъана авахъзавай кIам ЧIехи-вацIук муькъуьн агъадихъай хъиз акахъзавай. И кIам КЕлет дагъдин кIанихъ галай ал-гъай уъруьшрин кесибвилини Яру дагъдин ценеривай агъуз ЧIехи-вацIал къван экIяй хъанвай баркаванвили сергъятни тир. КЕлет дагъдин уъруьшра векъ тIимил авай, анравай чIехи пай кIунтIар къур акъалтна, гъакIан ичIи шит накъвар тир, гъатта гатфаризни аниз къацу векъ акъатдачир; Яру дагъдин уъруьшар къацу чуьллерни къежел векъин яйлахар тир, гъавиляй я и патара къурухчиярни авайди. Яру дагъдихъ ихътин алапатар гъинай атайди ятIа къил акъудун акъван четин тушир. Яру дагъдал гъамиша живни муркIар жеда, абурукай булахар, чарчарар арадал къвезвай, чилериз яд жезвай, амма КЕлет дагъдал хъуьтIуьз къвайи живни яргъалди аламуькдачир, идан себеб. белки, гъамиша и дагъдикай хкечIзавай рагъ тир жеди. КЕлет дагъ Яру дагъдал пехил я, лугъудай чи хуъруьнвийри, гъавиляй ам къурана чарх-чарх хъанва. Яру дагъ гъамиша Яру дагъ я, ам садрани дегеш жезвач, я садавайни ам масадаз элкъуьризни жедач. Чи хуърйя яргъи, къакъан, анжах махарик жедай хътин, фикирдизни гъиз тежедай хътин къеледин битав яру са цал хъиз аквадай и дагъ гила, и чун физвай жигъирдилай, гъа гила-мад гъакI битавдиз атана къилел ярх жедайди хъиз аквазвай. Эгер хуърйя Яру дагъдин къилел алай лацу

гимиш хътин муркIар аквазвайтIа (КIелет дагъдикай рагъ хкечIдайла ва Шалбуз дагъдихъ акIидайла, муркIарини абурукай кIвахъзавай чIехи чарчарри цIарцIар гудай), гила, чун алай чкадилай, дагъдин винел пад ва муркIар аквазвачир. Амма дагъдин чинай авахъзавай чарчарар, чеб хуъряй шуькIуь лацу цIарар хъиз аквадайбур, исятда зурба-даказ, церин зурба гулар кIусар-кIусар жез, налугъуди абур хци синера акъаз хъиткъин жезвай алмасдин къаябар я, къуд патахъ гадар жезвайвал аквазвай; агъада, дагъдин кIане кукIвар хъанвай рагарикайни къванерикай хкат хъувуна, чарчаррин ятар лацу чиргъера санал кIватI хъхъана, бици, къекъвей кIамар яз дагъдикай хана аватна уърушрин лап деринриз акъатнавай чIехи яру къванерин арайрайгуз авахъиз, къацу яйлахрални векъин къурухрал абур гъиз, эхирни, атана ЧIехи-вацIук акакъзавай. Яру дагъдин юкъвни-юкъвал, гуя са ни ятIани алцумна, къасухдай эгъвенвай хътин Лекъерин магъара генани чIехидаказ, дериндаказ, виче са гъихътин ятIани къурхулувал авайди хъиз аквазвай. АкI тир хъи, Гилгъяй – КIас ягъай чкадай пад акъудай аждагъандин сив гъа ихътинди тир, ва я са гъи ятIани душмандиз Яру дагъдин къеледин цал хаз кIан хъана, анай пад акъудиз алахъна, амма и ният къилиз тefе-на кат хъувуна... И дагълар кукIвардай, абурай пад акъудай, абур чпиз муьтIуьгъардай аждагъанар ва къуватар бажагъат хъана ва жеда. ХъанайтIа, абур икъван такабурлудаказ, умундаказ, гъарда вичин къетIенвал хвена акъвазнаваз амукъдачир...

Вили, Халисадин вилер хътин, гъич тахъайтIа хатадай къванни са лацу булутни алачир цава лекъре чарх язавай...

– Яда, жуван куърс хъанвай чене хкаж хъия! Нерни за ваз акъван хкаж ая лагъайди тушир. – Хелеф халуди зун чкадал хкана. – Ваз Шагъ-Бубадин гуьмбет акурди яни?

– Вуч гуьмбет? – гъавурда акъунач зун.

– АкуначтIа, килиг. Им ви къуншидин гуьмбет я.

КIунтI квай чкадал чиле лаш акIурна, адан къилел бармак куърсарнавай. Ибур Шагъ-Буба халудин бармакни лаш тир. Чун архашдал агакънавайдан гъавурда зун гила

акъунвай. Къацу яйлахдин чин тирвал жунгавар чкІанвай. Абуру векъ незвай.

– И гуьмбетди вуч лугъзватІа чидани? – «Зун ксанва, зак хкІамир». ГьакІ хъайила, кІвачерив ваниз тамир, Хелеф халуди зарафатзавайди якъин тир, вучиз лагъайтІа, кІвачерив къасухдай ван ийиз таз кІан хъанайтІани, и къацу чІуран векъи ахътин мумкинвал гудачир: векъ къалинди ва хъуьтуьлди тир.

Хелеф халуди зун са зурба къванцин далдадик къванерикай эцигнавай гъвечІи къазмадин патав гъана. Къазмадин далу патяхъ къванерин жугъун галай. Кардин винел чеб чиле акІурнавай ва фитедай чІулав хъанвай даяхдин гъварарал сахсидин къав алай. Сахсийрал, абур гару тухун тавурай лагъана, инлай-анлай къванер эцигнавай. Кардихъай фитецин ял къвезвай.

– Ша, илиф, азиз мугъман, – лагъана Хелеф халуди зун чпин къазмадиз тухвана. – Им чи тавхана я. Чан алай шагъларни-беглер гьикІ ксудайди ятІа килиг.

Шагъ-Буба халу къазмада авачир. КІвалин къен гзаф мишекъатди тир. РакІар квай цал галачиз, амайбура гъвечІи дакІарар авай. РакІариз къарши цлавай дакІарда шуьше тунвай, муькуь къве цла авай дакІарар ичІи тир. Абурун кІаник, чилел, гъар садан кІане са хъуьцуьган авай. Абуралди, аз чиз, циф атайла, ва я мекъи хъайила дакІарар кІевзавай. КІвачерик малдин хам экІянавай. Са пипІе акъван къакъан тушир тІулаба къванцел-къацІал къаб къажак алайди ва чебни чуьхвена-михъна эцигнавайди абурун винелай вегъенвай фадлай дишегълидин гъилери чуьхуьн тавунвай дасмалди лугъзвай. Абурун патавай хъиз гъиседай ртІанвай къажгъанни чайдан алай. Лампа шуьше авай дакІардин къацІал алай. Мес-къуьж муькуь пипІе япунжидив кІевирнавай. Адан винел «Коммунистрин партиядия XXV лагъай съезддин материалар» ктаб алай. «Ибуруз кІелдай маса затІ жагъаначирни?» – фикирна за. Ахпа, абуру ихътин сугъул ктаб кІелунал шак гъана, за Хелеф халудивай хабар къуна:

– Куьне и ктаб кІелзавайди яни?

– Эхь.

– ГьикI?!

– Гум акъатиз...

– Им мажбур кIвалах яни?

– Ваъ хушуналди ийизвайди я, – вилерин пипIера биришар гъатзава Хелеф халудин, ам хъуьрезва. – Сагълам-вилини министерстводи мийир-межер лугъузватIани чна ийизва, – ада лампа авай дакIарда чанта эцигна.

– Квез кIелдай маса затI авачни? Заз кIвале хъсан ктабар ава...

– Чаз ви ктабар герек туш. Имни чна чара авачирла гъиликзавайди я. ХъайитIа, газетар пис туш. Абурун чар кьелечI я, идан чарар яцIубур я.

За къуьнер агажна. Хелеф халудин гафарик са вуч ятIани квайди за гила кьатIузва. Ада мад са зарафат къурмишнавай. Амма алан зарафатдин атIа кьил гьихътинди ятIа заз аквазвачир.

Ада, ктаб къачуна, ахъайла, заз адан са къадар чарар амачирди акуна. Хелеф халуди мукъаятдиз са чар атIана, ктаб япунжидал гадар хъувуна, гъилевай чар са шумуд сеферда къатна, къуд пипIен кIусар яз атIана абурукай сад туна, амайбур, бушлатдин жибинда туна; муькуь жибиндай кисе акъудна, адан туьтIуьхдал алчуднавай еб ахъайна, анай кьве тупIавай тенбек къачуна чарчин кIусунал эцигна, чарчин кIус пIапIрус хъиз туькIуьрна, адан кьерехдиз куьс гана, тупIарин арада кьекъуьрна. Кисе жибинда хтуна, ада пIапIрусдиз цIай яна, са гум акъадарна, лагъана:

– Ингье, гъа икI кIелзава чна и ктаб... Гум акъатиз... Ихътин пIапIрус зав гвай гъуьрчехъан Приман пIапIусурилай (ада «Прима» пIапIусуриз абур авай кьватидал «Сигареты Прима» кхъенвайвиляй гъакI лугъузвай) виш сеферда туьнт я.

Заз хъвер атанай. «Гум акъатиз» гафарин гъавурда зун вучиз садлагъана акъуначир лугъуз за жуваз рикIяй туьнбуьгъни авунай.

Хелеф халу ракIарихъ фена.

– Шагъ вичин гуъмбет туна квахънава, чун инал ктабар кЕлиз акъвазнава... Ша фена ам жагъур хъийин. Тенфе бадедин вилни куън атунал алайди я, – лагъана ада къецел экъечІайла.

Зунни къазмадай экъечІнай. Ада пІапІрус чІугун хъуваначир. Ада ам къазмадин цахъ галай къве къванцин арада авай рухъведиз вегъена. Инаг нехирбанрин къул тир. Абуру йифериз и къула цІай хъувурла, ам чи хуърйяни аквада.

Чун Шагъ-Буба халудин «гуъмбетдилае» са къадар винидихъ галай кІунтуниз мукъва хъана. КІунтІун хура са шумуд жунгав авай. Амайбурни чуъл тирвал инал-анал чкІанвай. Чаз мукъваллайбурукай сада, вич яру ва пеле лацу бурма чІарар авайда, кек ягъиз, чІун галаз са кухъ ятІани къанихда хъиз, чи хуър галай патахъ элкъвена, бугъ ийизвай. Адан гъарай къувдиз мукъва тир.

– Ида вуч лугъзватІа чидани? – лагъана Хелеф халуди.

– Ваъ.

– АтІа Шалбуз дагъдин ценерив гвай нехир аквазвани? Чи хуъруън? Гъа нехирдавай вичин яр-дуъгведиз ялварзавайди я, гъадан ял гъиссзавайди я. Гъахътин аламатар авайди я дуъньяда, – вил акъална заз Хелеф халуди.

– Бес амайбуру акІ вучиззавач?

– Амайбуруз гъи ял хкъадатІа чизвач. Абуруз виридалайни багъа са ял авач.

Зун адан гафарал шаклу хъанвай. И кар къатІай Хелеф халуди ихтилат маса патахъ элкъурна:

– Къув язавайди ваз нин жунгав ятІа чидани?

– Ваъ.

– Хъсандиз килиг. Ваз адакай иесидин ухшар къвезвачни?

– Иеси колхоз я ман...

– Ваъ, яда! Дуъз килиг. Идан япухъ бирка галач.

– Жунгав жунгав я ман. Нинди я?

– Шагъ-Бубадинди! Адаз колхоздай пишкешнавайди я, хъсан кІвалахзава лагъана. КІвалах гъинавайди я? –

хъуьрена Хелеф халу. – Гъамиша ксанвайди я... Гъа вичиз ухшарди я лагъана ганвайди я колхозди, хъуьруьнар патал. Вун килиг-е. Ухшар яни гъадаз? Гъамни, дилиди хъиз, гагъ-гагъ дагъларив рахадайди я!

– Низ ухшар ятIа за лугъудай, амма лугъуз кIанзавач.

Хелеф халу гъавурда акъуна:

– Вунни гъа карч гвай Камалан хтул тушни къван?.. – секин хъхъана Хелеф халу. – Ша фин, аквада ваз чи Шагъ ксанвачтIа. Ам вичин гимишдин къаравутдал алачтIа, за зи и къве ябни атIуда, – гъил къилеллай бармакдин япал эцигна ада.

Хелеф халуди зун чIехи лацу, лап гъа гимишдин ранг алай къванцин патав тухвана. Агъа, яни чун атай патахъай, къван адетдин къван тир. Яру дагъ галай, вини патахъай фейила, къванцин чин са акъван хур алачиз дагъдихъ элкъвенвай. Адан чина дерин легъв авай. Гъа лекъве, япунжидик алчуд хъана, Шагъ-Буба халу ксанвай. Адан шаламар кIвачер галай патахъай агъадихъ эцигнавай.

Яру дагъ инлай гъа гила-мад къилел ярх жедай хъиз аквазвай.

Цава тек лекъре лув гузвай, гуя ада Шагъ-Буба халудин ахвар хуьзвай.

– Килиг, килиг, – лагъана кушкушдалди Хелеф халуди, – ам ксудай къван язух къванце легъв хъанва, – къуьнт эцяна ада зи къвала. Ахпа къванциз мукъва хъана, шаламрин патав акъвазна ада ван хкажна хъиз лагъана: – Шагъ, вун сагърай! – юкъ алгъурна ада. – Вун ахварай авудунай ба-гъишламиша ви аси лукIраз. Амма ви нуькерар, ви буйругъар агакъ тавуна, вуч ийидатIа течиз ийиртийир хъана чуьллера гъатнава... Лекъерни цавара баят хъанва, ви ихтияр авачиз ви мулкара гъуьрч ийиз тежез... Жунгаврини къув язава...

Шагъ-Буба халу ахварикай кватна. КIвачел къарагъна, кагъулдиз чIадгунар аладарна.

– Салам алейкум, Шагъ-Буба халу! – салам гана за.

– Ай маншаллагъ, къегъал хва! Вун атуй – рагъ атуй! Алейкум салам, – зи салам къуна ада.

– Яъ, ида зун гьич саймишни ийизвач-е! Идаз зун аквазвач-е! – Хелеф халу бейкеф хъанвайни ва я ада мад зарафатарзавайни зи кьил акъатначир.

– Заз вун таквазвай югъ гьим я? Чаз гъахьтин бахтар жагъидани? – хъуьрена Шагъ-Буба халу. Ада, къванцелай эвичІна, азни Хелеф халудиз гьилер яна, ахпа шаламар алукина.

– ЯтІа квахъ зи вилерикай! – лагъана Хелеф халуди Шагъ-Буба халудиз. – Гуьзелан аманат гила за вав вахгузва. Адан жаваб инлай анихъ вуна гузва.

– Зи жаваб за гузвайди я! – лагъана за.

– Гъан, гьикІ я? – дамах кваз рахана Шагъ-Буба халу. Ахпа зи далудиз капаш яна, хълагъна: – Авани чаз къегьал рухвар?!

– Куь жаваб ни кІантІани гурай! Заз адакай авай затІ авач. За зи эбе-пост къабулзава, – ам лацу къванцел акъахна, тим-тикдаказ акъваз хъана, чапла къвалавай гъа саягъда тикдиз лашни къуна, эрчІи гьил цІелев тухвана, урусни лезги гафар какадарна, давам хъувуна: – Служу Яру дагъу, Советскому Союзу и его жунгавам! Килиянус матриалами двацат пятый сиезда Кепесес!

– Бес амай сьездар гьикІ хъурай? – Хелеф халудик хкуьриз алахъна Шагъ-Буба халу.

– Абурал жува къин яхъ! – Хелеф халуди хахулар алудна, къванцин тик кьилел акъвазарна. Лашни, са пай къванцелай анихъ алатдайвал, хахулрин патавай эцигна. Адан кІвачерал чІулав сун гуьлуьтар алай.

– Им Хелефан гуьмбет я, – адан лашни хахулар къалурна хъуьрена Шагъ-Буба халу.

– «Зун ксанва, зак ктадмир» лагъай чІал я, тушни? – хъуьрена зунни.

– Ваъ, – лагъана Шагъ-Буба халуди. – «Зун агъа дуьньядыз фенва, хахуларни лаш ана къабулзавач» лагъай чІал я.

Хелеф халуди са жавабни хганач. Гуя чун адаз аквазмачир ва гуя чи ванни адаз хквезмачир. Ада, Шагъ-Буба халу ксанвай япунжидал ярх хъана, – бармакни кьилик

кутуна, япунжидин пад вичел алчудна. Ахпа къасухдай хух ийиз эгечІна.

– Ша фин, – лагъана Шагь-Буба халуди, – идан уюнрихъ тум-къил авайди туш.

Хелеф халуди садлагъана къил хкажна чи гуьгъуьниз гъарайна:

– Агъа дуьньядиз фейибуру хух ийидайди яни? Авамар!

Шагь-Буба халуди адан гафариз жаваб тагана лагъана:

– Зун къе хуьруьз хъфида. Гуьзлемишмир.

– Ахлад, ахлад. Къудрат текдиз рахкурайтІа, Гуьзела вун шаламарни галаз недайди я.

– Зунни, гъа и вун хъиз, рекъин патал хъфизвайди я, – лагъана Шагь-Буба халуди. Им зарафат тирни, къаб алай ихтилат тирни зун гъавурда акъунач.

– Завай, гьукуматдин жунгавар туна, вун кучуддай чкадал хквез жедач. Гъил къачу... – дагълар уьцІедай ванцелди хъуьрена Хелеф халу, адан хъуьруьнар Яру дагъдини тикрар хъууна.

– Къей хва къабачи! – гъил элягъна Шагь-Буба халуди. – Ша за жуван лашни бармак къахчун, – лагъана ада заз.

Нехирбанрин къазмадин патавай КІас янавай чка галай патахъ гъяркуь жигъир фенвай. Ам и чуьлда авай амай жигъиррилай гзаф кІвачик квайди аквазвай. Чун гъанал экъечІна. Ам къвез-къвез винелди физвай. Тиквал куьтягъ хъайила, жигъир та КІас ягъай чкадай авахъзавай кІамал къван дуьм-дуьз цІар хъиз фенвай. Инлай чІехи дагъларин юкъва авай дере генани хъсандиз, саки тамамдиз аквазвай. Ина виридалайни гзаф авайди икъи къацу ранг тир. Цуьквер анжах регъуьз-кичІез ахъа жезвай. Дередин къацувал ЧІехи-вацІун чулава цІарцІи ва а цІарцІин къве къвал тирвал фенвай лацу ва рехи зурба къванеривди ацІанвай. Къерен ханвай къве падни яру риге тир. Чи хуьруьн, КІелет хуьруьн ва абурулайни агъада авай хуьрерин багълара тарари цуькзавай. Абур машмашдин тарар я. ВацІ чавай яргъа авайтІани, адан ван чав агакъзавай. Эгер а ван авачиртІа, и дере налугъуди са юзунни квачир шикил я.

– ГьикІ я, калигна вилер тух жезвачни? – Шагь-Буба халуди зи гьейранвал кьатІанвай.

– Ваь, – аз мад вуч лугьудатІа чизвачир.

– ЯтІа вахъ шаирдин рикІ ава.

– Вунани лугьуда гьа! Зун гьинай – шаирвал гьинай? – Шагь-Буба халудиз за чинеба шиирар кхьизвай чІал чизвачирдахъ зун агъанвай, амма ада икІ лугьунал зун мягьтел хъанвай.

– Шаир ваз кІан хъана жезвайди туш, ам вич вичелай кьезвайди я. Ваз исятда, ван хкажна, чуьллерихъ, яй-лахрихъ, булахрихъ, дагьларихъ галаз, ЧІехи-вацІухъ галаз рахаз кІанзавани? Дуьз лагь, табмир!

– Зи хурай са куьз ятІани лув гуз кІанзава.

– Гьа гьам гафаралди лагь, дагьлариз лагь, чуьллериз лагь, Лекьерин магьарадиз лагь. Абуру чпи ваз кьуват гуда, ви мез ачух жада, вун вахъ инанмиш жада!.. Аллагьдихъ галаз рахух!

И меслятар зун патал цІийибур тир.

– ГьикІ? – лагьана за. – ГьикІ рахада?

Шагь-Буба халу акъваз хъана. Адан чина ва вилера садлагьана экв куькІвена. ЭрчІи гьилив лаш чиле атІумарна, муькуь гьил эчІез яна, кьил хкажна, ам Шалбуз-дагьдихъ элкьвена:

– Эй зи пак дагь эвлиярин, пІирерин! Зи уьмуьрдин даиман вун шагьид я. Ви ценерив хана, чІехи хъана зун. Жегьилвални авуна за вилик ви, куьзуьвални агакьзава атана. Ам агудиз кІан туштІани жував аз, адан вилик яшди гардан кІирзава. Зи кьисметни даима вахъ галкІанва: вуна етим авуна зун гьвечІизмаз, жегьил буба кьакьудна зи вуна, дагь, куьз лагьайтІа бубадиз ви кукІушдал – кукІни-кукІвал акьах ийиз кІан хъанай. На лагьана: «Залай виниз хкаж жез кІан хьунухъ – им хаинвал я зи хвайрин. Такабурлу хьухъ лазим тир макъамда, зи такабур кІвачик кутаз алахъмир». На бубавал хьувуна аз – етимдиз: кьезвайбурун зияратдиз патав ви юкьва аваз зунни шумуд сеферра атанайтІа ви икрамдиз, Шалбуз дагь, садакьадин са кІус фуахъ муьгьтеж яз. Ам вуна аз гузвай фу тир, рузи тир.

Шумудни са сеферда зун атана бубадин сур хъанвай дерин дагъардив шез ацукънай, гъич садазни такварвал. Ваз акуна, анжах са ваз накъвар зи. Ви кукІушдал акъахун зи рикІени хиял хъанвай – заз кІанзавай бубадин къилиз тефей мурад къилиз акъудиз. Амма вуна лагъана заз: «Азиз хва! Такабурлу хъухъ лазим тир макъамда, зи такабур кІвачик кутаз алахъмир!» Вуна абур, вуна сабур гана заз. Вуна чІехи авуна зун, Шалбуз дагъ. Зун терс хиял рикІе техуън паталди ви ценерив ахгатнач мад: атана Яру дагъдин гине девриш хъана зун, амма зи рикІ за ваз тунва, буба дагъ. Ана авай дердер-гъамар къезила, абуруз са чара ая, азизди!...

Шагъ-Буба халу садлагъана кис хъана. Амма, рахадайла, ам нехирбандиз ваъ, зияратдиз физвай пак исандиз ухшар тир.

Гила адан кьил хуруз аватнавай, ам гъа вичи лагъайвал, девриш хъиз аквазвай, акІ тир хъи, гуя ада вири дубъндикай кьил къакъуднава, адан рикІе чІехи дердер ава, гъялиз тахъанвай зурба месэляяр ава.

Дердер адан рикІе гъихътинбур авайтІа заз чизвай. Зи хуравай къушариз цавуз лув гуз кІанзамачир: абур, къай галукъна зурзавайбур хъиз, агаж хъанвай. Гила зи рикІиз тамамдиз са кар ашкара хъанвай: и Шагъ-Буба халу лугъудай, фуфайкани бачІах бармак, кІвачерални шаламар алай нехирбан вири хътин инсан туш, им са маса кас я, ахътин касдиз гъихътин тІвар лугъудатІа заз чизвачир. Амма за лагъана:

– Халис шаир вун я! Вун, Шагъ-Буба халу!

– Э-э, авам нехирбандикай шаир жедайди яни, я чан хва. Зибур жуван дердер лугъун я. Шаирри шиирралди лугъуда. Шаирриз чпин чІагайвилер, магъир къанунар ава. РикІин деринра авайди шииррин къанунрин сафунай ягъайла, сафуна амукъдай ири тварар – гъабур шиирар я, сафуна гъахътин сечме тварар таз алакъайбур – шаирар... Зи гъиле гъа саф авач...

Заз шииррикай рахаз хуш къевезвай, вучиз лагъайтІа заз Шагъ-Буба халудин гафари маса, заз течидай алем ачухарзавай ва а алемди зун вичел желбзавай. Заз жува чинеба

кхъизвай цІарар гьакІан гафар-чІалар тирда чир хъанвай, зун абур за масадаз къалур тувунал рякІяй гзаф шадни хъанвай.

– Вуна «Аллагъдихъ галазни рахух» лагъанай... ГьикІ? – суал гана за.

– Валлагъ, ваз шаир жез кІанзавай хътинди я... – хъуьрена Шагъ-Буба халу. – Чир хъухъ хъи, вун нихъ галаз, куьхъ галаз рахайтІани, вун Аллагъдихъ галаз рахазва, вучиз лагъайтІа вун чпив рахазвайбур вири Гьада халкънавайди я. ГьакІ хъайила, гьикІ рахайтІани, вуч вуна лагъайтІани, анжах ачухдиз, михьйдаказ, рикІивай лагъана кІанда, гьакІ лугъуз алахъна кІанда, жува жув вердишарна кІанда, мез лал ятІа рикІелди лагъана кІанда, абурув рахадай гафни вичи вич тухудай жуьре, вичи ийидай крар анжах са инсандив гва. Вуна къванциз ва я булахдиз, цуькведиз ва я лекърез лагъай гаф Аллагъдиз ван жезва, ам гьар ккІалда, векьин къалуна, булахта, гьар затІуна ава.

– Инсанар инсанрихъ галаз рахадайлани гьакІ яни?

– Эхъ. Анжах гьар инсанди, чеб чпихъ галаз рахадайла, чпин крар ийидайла, чпйй Аллагъ экъечІна хъфидай хътин гаф лугъун ва кар авун лазим туш. АвуртІа, ам Аллагъди халкънавай затІ яз амуькдач. – Шагъ-Буба халу худда гьатнавай, аквар гьалда, ам рахадай са кас авачиз дарих хъанвай, ада вичин фикирар заз ачухарзавай, заз адан рикІе, гафара, адан яваш-яваш къачузвай къадамра, эквер куькІвенвай шуьтрукъ вилера авай гьерекат аквазвай. – Кьилди Аллагъдихъ вичихъ галаз лап четин макъамда, ви хиялра, фикирра къатма-къариш гьатнавайла, ваз адалай гьейри са куьнивайни, са касдивайни куьмек тежезвайла, рахух... – ам садлагъана акъваз хъана, акваз-кваз ам заз гьамиша чидай гьа Шагъ-Буба халудиз элкъуьн хъувуна, адан чинал вич са квелди ятІани тахсирлу хъанвайвилини хъвер акъалтна. – Багъишламиша, дуст кас, за ви кьил денгна жеди яргъи рахунрив... Ингъе чун агакъна...

– Ваъ, ваъ, – лагъана за. За яб гузва, вуна алааматдин гафар лугъузва.

– Къе зи гафар бесрай... Ингъе им Цавдаран къван я, – ада агъадалди кирс алаз са къил чиле акІанвай яргъи зурба гул хътин къван къалурна. Инлай агъуз эвичІайла, чун Тенфе бадедин кІвалерал акъатзава.

Жигъирдилай къванцин къилел регъятдиз хкаж жедайвал тир, амма адан атІа къил цава куърс хъанвай. Адан агъа пад тик хур тир. Анай агъуз маса жигъир фенвай. Агъадай Тенфе бабедин кІвалерин тІулаба, амма сахси экІяна винелайли къванер эцигнавай къав аквазвай.

– Цавдар вуж я? – хабар къуна за.

– За ваз Цавдаракай суьгъбет авуначир жал?

– Ваъ. Заз и тІвар сад лагъай сеферда ван жезва.

– Де жеч гъа!.. ЯтІа килиг атІадаз, – ам цавуз тамашна.

Цава чи къилелай заз Чехи-вацІун и патаз атайла сифте яз акур гъа са лекъре чархар язавай.

– АтІам яни?

– Гъам Цавдар я. За ганвай тІвар я ам... Тенфе бадедин бацІийриз темягъар ийизвайди я ада...

Зун лекъре гъикІ лув гузватІа килигна: за, адалай вилер алуд тийиз, алай чкадал чарх яна. Къе зун икІ мукъувай лекърез сад лагъай сеферда килигзавай. ИкІ лагъайла, зи гаф таб хъунни мумкин тир, гъикІ хъи, лекъ гзаф къакъанда авай. Анжах цавун алцифай михъи-виливили ам мукъваллайди хъиз къалурзавай. «А лекъ, Цавдар, зун тиртІа вуч хъсан тир? – фикирнай за. – Заз Яру дагъдин винел пад, а пад, Чехи-вацІ Къулан вацІук акахъзавай чка аквадай. Шалбуздагъдинни КІелет дагъдин далу патарни заз капаллайди хъиз аквадай...» Яру дагъдин далудихъ заз Шагъ дагъ галайди чидай, ам акун зи мурад тир вучиз лагъайтІа ам Лезгистандин юкъвни-юкъвал ала лугъуда, гъавилай. адал Шагъ дагъ лагъай тІварни ала, яни лезги чилеринни, дагъларинни, чуьллеринни, яйлахринни, мезрейринни, никІеринни, вацІаринни, булахринни ва абурухъ галаз санал яшамиш жезвай инсанрин шагъ хъиз, виридан къулан тар хъиз, виридан панагъ хъиз акъвазнавай дагъ. Цавдарал за пехилвалзавай. Адаз вири аквадай мумкинвал авай,

гъвиляй ам икъван такабурлу ва сабурлу я, вич вичихъ агъунва.

– Яда, чилерал эхвич! Цаварай жагъидай затІ авач. Жагъайт!а чилелай жагъида. – Шагъ-Буба халуди чиляй, кукІубар къаз, къевер акъудзавай ва тумар галудиз гадариз къевер жибинда твазвай. – Ма, – лагъана ада заз, жибинда авайбур акъудна зав вахгана, – неъ. Хкуд, хъсан недай вахт я, абур гъеле къуъзуъ хъанвач. Са-къе гъафте геж хъанай!а, вун абурув ахгакъдачир, ваз анжах абурун къач!ар къисмет жедай.

За, фикирар цавара, Цавдаран луварик к!ана амаз, Шагъ-Буба халуди гайи къевер жибинда туна.

– Хкуд, хкуд! – лагъана Шагъ-Буба халуди, – жувазни хкуд, чна Тенфе бадедизни гуда. Адавай иниз хкаж хъжезмайди туш, – Шагъ-Буба халуди агъадалди эвич!из-эвич!из къевер хкудзавай.

– Цавдара Тенфе бадедин бац!иар чъунуьхзава ман? – хабар къуна за, къевер ялиз-ялиз. Лекъери хперин суъруьйрал, к!елерал, к!валин къушарал вегъидай ч!ал заз чидай, амма, вучиз ят!ани, Цавдара и чъулда текдиз яшамиш жезвай ажуз къаридин бац!ийрал гъуьрч ийизвайдахъ заз инанмиш жез к!анзавачир.

– Ам гъуьрч авун патал халкъ хъанва. Гъуьрч тавурт!а, адакай лекъ жедач.

– Тенфе бадедин бац!ийрал гъуьрч тавурт!а, адаз дагъларин этегра къадай къуьр-затІ, к!ел-хеб амачирни?

– Хпер Мугъандай хквез анжах рекъера ава.

– За колхоздинбур лугъузвач.

– Бес чи хуьруьн хипер? Абур вини Парсар т!улал алачни?

– Ала... Амма Цавдарахъ маса дердер ава... Аданди къисас я.

– Вуч къисас?

– Са шумуд йис идалай вилик. Агъмед текъенмаз, Антер халудални чан аламай ч!авуз, Цавдарахъ са амадаг авай. Абуру садра бац!ийрал гъужумдайла, Антер халуди амадаг тфенгдай яна къенай. Къейиди диши лекъ тир. Гъин-

вачтІани ам Цавдаран адахли тир. Вучиз лагъайтІа абур гъамиша сана цавара жедай, санал гъурч ийидай, санал йифиз Лекъерин магъарадиз хъфидай. Яру дагъдин вири майданар – чилинбурни, цавунбурни – гъабурунбур тир, муькуь дагъларай атанвай лекъериз ина чка жедачир, абуроз иниз къведай ихтияр авачир.

Зи рикле са суал гъатнавай, амма ам гудай жуьрэт ийивзачир. Суалди зак хъверни кутазвай. Шагъ-Буба халудиз зи суал аян хъанай.

– Цавдар дишиди яни, эркекди яни заз гъинай чида лагъана фикирзавани вуна? Заз ви хъуьруьнай аквазва, луту!.. – хъуьрена Шагъ-Буба халуни. – Заз Цавдар мукъувай акуна. Агъадай винелди. Ам вичин къванцел ацукънавайла. Ял ядайла ва я къейи адахлидихъ гъам чІугвазвайла... Абур, санал алайла заз инал ацукъна акурди тушир... Амма ялгъуздаказ амукъбай сифте са шумуд юкъуз ам и къванцел къах хъана аламай. Хелефаз ам а чІавуз чинеба фена къазни кІан хъанай ичІи гъилералди, амма Цавдара Хелеф текъена къакъатна. Хажалатди ажугълу авунвай лекъ къапарай акъатнавай, ам Хелефалай гужлу тир. Адан хци къармахрикни, кІуфук акатай Хелеф и къвалайгъуз алабар жез-жез фена, та Антер халудин кІвалерин къилел къван акъатна. Хелефан гъарайдал рагъметлу Агъмед тфенг гваз экъечІна. Лекъ цавун аршдиз хкаж хъхъана, вилерикай квахъна. Адаз тфенг вич паталди къадарсуз хаталу шей тирди чир хъанвай, адаз къисметди, адахлидин ажалди чІехи тарс ганвай... Амма къисас къисас я. Къисасдиз тарсарикай къайгъу авайди туш. ЯтІани лекъ игътиятлу хъанва. Ялгъуз къаридин бацІийрал гъурч ийиз алахъун – им Цавдара вичиз хажалат гайи инсанрилай, абурун кІвалелай къисас къахчун яз гъисабзава. ТахъайтІа адавай Парсар тІулаллай чи хперин ва я кІелерин суьруьйрал, я тахъайтІа, и вуна лугъудайвал, кІас ягъай чкадин кІаник квай тама къушарал, куьлуь ничхиррал гъурч ийиз жедачирни? Ваь, идаз Тенфе къаридихъ галаз бягъс чІугваз кІанзава... Тенфе къари Хелеф туш! – хъуьрена Шагъ-Буба халу, адан эхиримжи гафарик са вуч ятІани квай.

Чун агъадалди фирдавай Цавдарни чахъ галаз агъуз эвичІзавай хъиз авай. Ада гила Тенфе бадедин кІвалерилай цар илитІзавай, Са вуч ятІани вилив хуъзвай хъиз, са куькай ятІани фикирар-веревирдер ийизвай хъиз, са куькай ятІани вил язавай хъиз аквазвай.

– Чидани, Цавдаравай вучиз жуьрэтна чилел эвичІиз жезвайди туштІа? – ихтилат давам хъувуна Шагъ-Буба халуди.

– Ваъ. Заз вавай хабар къаз кІанзавай.

– Ингъе, жув килиг. Фикирна, жува лагъ, вучиз ятІа.

Чун Тенфе бадедин кІвалив агакънавай. Чун алай кІунтІалай агъада са акъван чІехи тушир тІулалай са мертебадин кІвал, тІваларикайни шахарикай хранвай жугъун галай гъаят, багъ ва сал аквазвай. КІваливай са тІимил анихъ хъиз аскІан, царин чинар марфари атІана хулар-хулар хъанвай тевле алай. Са мус ятІани малар хпер хъайи анаг, гила цар сувагъ хъийидай къуватлу гъилер амачиз, маларихъ-лапагрихъ гелкъведай кас амачиз, етим хъанвай, къазма хъиз, аквазвай. Тенфе бадедин кІвалихъ са къетненвал авай, ам, адет тирвал, чин Къибледихъ ваъ, Кефердихъ, яни чи хуър галай патахъ элкъуърна эцигнавай. Аквар гъалда, Антер бубади кІвал эцигдайла, и чуьлда кІвалин теквал чи хуър къаншардай ақуналди эвезна жеди. Къибледихъ элкъуърнайтІа, аквадайбур тик кІунтІарни, хаярни, Яру дагъдин цал тир, гуя къилел аватиз гъазур. КІвал эцигдай чка Антер бубади къуд пад юкІ-чІиб яна хкъанавай. Дагъдин чарчарарни булахар алахъуни кІвализ зиянар гуни кърхулувал авачир. Дагъдин ятар вири КІас ягъай чкадай къвезвай кІамухъди физвай, амни ЧІехи-вацІук акахъ хъийизва. КІвалин гъаят, рагъ гъатна, экв алаз аквазвай, чиле тунвай лацу чиргъери а экв артухзавай. Гъаятдихъай айвандин чина авай къулариз далу гана Тенфе баде ацукънавай. Адан къил хура авай. Заз чирвал, вири къарияр хъиз, амни ахварин хиялдик кваз, ахварай авадзава. КІвалин винидихъ, далу патахъай хъиз, къве сурни авай. Анжах къвед. Тевледин далудихъ галай хура са къванцел, къун акъвазнавай, ада вич акъван дамахлудаказ гъиссзавай хъи, гуя къи-

леллай цавар ада вичин крчарал кьунва. Ам алай къванцелай а патахъ хьиз квай чІуру цІвелерин кул-кусрин арада кьве цІегъре, тарарилай михьиз хам алудна, гила цІийиз ахъа жезвай пешерик кьил кутунвай. Чун акъвазнавай пата, чалай агъадихъай, булах хкатзавай чкадал эцигнавай лат ва адак квай чІутхвардай авахъзавай хвал авай. Хвал ЧехивацІухъди, гъулягъ хьиз, къекъвез-къекъвез ва жуьреба-жуьре рангаралди цІарцІар гуз физвай. Булахдин кьве къвалахъай юкъварал цІилер кутІунна кьве бацІидиз хкар янавай. Чеб чпел алчуд тежедайвал, амма яд кІан хъайила латав агат жедайвал авунвай.

«Антер бубадив инал кІвал эцигиз турди сифтени-сифте гъа и булах я, – фикирзава за. – ТахъайтІа инаг гъакІан чуъл яз амукъдай. Я инал кІвал жедачир, я сал жедачир, я багъ... Цавдаравай бацІийрив вучиз агат жезвачтІа яраб? Адан вилик пад къадай са затІни заз аквазвач эхир. Гена яд хъвадай мумкинвални кьулайвал ава».

– БацІияр хкунал кутІуннавайди акуна, Цавдара абурал вегъиз жуьрэтзавач, – жув жувахъ агъанваз, жува са четин мискІалдиз дуъз жаваб жагъурайди хьиз лагъана за, Шагъ-Буба халудин суал рикІел аламаз.

– Вун хъсан килигнани? – зи жавабди адаз са таъсирин авунвачир.

Зи жаваб дуъзди туширдал шак аламачир. За кьуьнер агажна, жуван магълубвал хиве кьуна.

– Магълубвал хиве кьунни итимвал я, – лагъана Шагъ-Буба халуди. – Амма садра вилер алмасар хьиз хци авуна килиг хъия.

За мад сеферда кьуд пата вил къекъуьр хъувуна Салан са кьерехда гъажетхана авай. Муькуь са пипІе, Тенфе бадеди кьулан рухъ гадарзавай чкадал са шумуд вечре чил чалзавай. А паталлай бицІи дехме хътинди верчерин демек я. Демекдин вилик пад тирвал симерин сетка яна, винел пад сахсидалди кІевнава. Аквар гъалда, анаг сала затІ-матІ канвай чІавуз верчериз амукъзавай са гъвечІи пІипІ я. Исятда верчер шад тир. Абуруз са куьнин къайгъуни авачир. Я абуруз чпин кьилелай Цавдара чархар язавайдакайни хабар

авачир. Тенфе бадедиз верчерилай гзаф бацИяр ала я жал? – фикирна за. – Ваъ. Ина са маса кар ава. ТахъайтIа Цавда-раз атана са верч къачуна хъфин вуч я къван? Белки, адаз верчер гъсаба авачтIа? Руъхъвер чалзавай верчер... Адаз вичин адахлидин хатурдай анжах бацИ къаз кIанзаватIа, белки?!

Шагъ-Буба халу зи вилериз килигна. Ана суалдиз жаваб авачирди адаз акунвай.

– Ша мукъувай килигин... – лагъана ада.

Чун булахдин патав эвичIна. Чилай акъатзавай михьи яд сад хътин гъяркъуьвални яргъивал аваз – амни са метри къван жедай – эцигнавай лата кIватI жезвай. Адан къакъанвал са ахътин артухди тушир, бацИйривай сив эцигна яд хъваз жедай хътинди тир.

– Яд хъухъ, – теклифна заз Шагъ-Буба халуди. – Антер халудин булахдихъ вичин дад авайди я.

– Сифте жува хъухъ, – лагъана за, жувалай чIехидаз гъурмет авун яз.

Шагъ-Буба халуди чIутхвардин сивел гъил эцигна, ана къалин хъайи цел кIуф эцигна са шумуд хупI авуна. Ахпа чIутхвардай гадар жезвай хулак, чанг кутуна, ам цив ацIурна, чиниз шупI яна, гъилер чинай эвяна.

– ХупI ширин тушни! Женнетдавай Замзам булах са затIни туш! – Шагъ-Буба халудик ци гуя лувар кутунвай.

Эгер Хелеф халу инал алайтIа, ада «ваз Замзам булах гъинай акурди я адан дад гъинай чидайди я?» лугъун мумкин тир. Амма ада гудай «сурун суалар» за жуван хивез къачунач. «Яру дагъдин яйлахравай къван вири булахрай яд хъвана, абурун дад чизвай Шагъ-Буба халуди Антер бубадин булахдин яд Замзам булахдилаини ширин я лугъунихъ ери-бине тахъана жеч», – фикирна за ва, Шагъ-Буба халуди хъиз, чIутхвардал гъил эцигна, галамаз-галамаз са шумуд хупI авуна. Цин къайивилай зи ял къунай, пелез тIал акъатнай.

– Замзамдин ядни ихътин къайиди яни? – лагъана за.

– Бажагъат, – жаваб гана Шагъ-Буба халуди эвелан къетIивал квачиз. Мумкин я, адаз зи суалдикай Хелеф ха-

лудин ял атунни. – Дагъларин булахра яд хъвадайла, сифте жигерриз гзаф гъава къачу, ахпа гъвечи хупларалди хъухъ. Тахъайтла яд алукъда, ичалатар харапI жеда... Гатун цIиг алукъайла булах генани артух къайи кIал хъгинди, хъуьтIуьз лагъайтла лап къуьруьгъуьмди жеда... Чиниз са шупI ягъ, бедендиз са зуз акъуд хъия, вун кIубан жеда... И цихъ гъахътин къуват ава. Рагъметлу Антер халуди идаз кIубан булах лугъудай. Дагъларин гъар са булахдихъ са лишан ава, гъар сад са тIалдиз-квалдиз дарман я. Идан ци гъевес кутада...

За чиниз шупI яна, гъилер чинайни къамай чIугуна. Къамукай агъуз феи къайи са шумуд стIалди зи беденд-айтIуз зуз ракъурна.

Булахдин патавай кIвал галайвал шуькIуь рехъ фенвай. Анани, Тенфе бадедин гъаятда хъиз, лацу чиргъ тунвай. Шагъ-Буба халу вилик экечIна.

Цавдара цIалцIамдиз, юмшагъдиз къилел чархар язавай. Гуя ксана вичи вичикай хабар амачир ам дагъдин шагъварди цава къугъурзавай. «Яраб ада яд гъи булахдай хъвазватIа? – фикирзавай за. – Яру дагъдин чарчаррай, – жаваб хгузвай зи рикIи. – Винидай къевез къванера акъаз мад къулухъди кIус-кIус хъана гадар хъжезвай цин кIватIар ада гъа цавамаз, гъуьрч къадайвал, къазва...» Заз жуван рикIевай и хиял вилералди ақунайтIа кIанзай...

– Гъикъван ксудайди я! Ви бацIияр лекъре тухванва! – ван хкажна Шагъ-Буба халуди, Тенфе бадедин патав агакъ-айла.

Ацукънавай чкадал, къил хурал аватна, бицIи аял хъиз, ахвариз фенвай Тенфе баде садлагъана уях хъана.

– Вуч хъана?! – ам теспача яз кIвачел къарагъна. Ам къилелай кIвачелди чIулав тир. Зи баде хъиз. Шуткъу ва адан винелай алуқIнавай яйлух, къуру чандал алай ва гъадав къурвал гъал кумачир, йис янавай хилеш, хилешдин кIаникай квай яргъи булушка – вири чIулавбур тир. Анжах булушкадин ценекай хкатнавай чIулав махпурдин шалвардин кикерал вили парчадин зулар алай. КIвачеллай жирдин калушарни чIулавбур тир. – Жеч гъа! Беябур хъана! – адаз

Шагь-Буба халудин зарафат рикИвай хъанвай ва ам, чун инал атанва-атанвач гъич саймишни тавуна, шуьткъвена биришар гъатнавай гъилин кап вилерин кьилел тухвана бацИяр галайвал килигна. – Ваъ, ваъ, тухванвач, чкадал алама, – адан ванцик хвеш ва вичикай зарафат авурдан гъавурда акъунвайвилин лишанар квай. Гила ада чун атанвайди фагъумнавай, вичини зарафатзавай: – Лекъревай зи бацИйрив агатиз жезвайди яни? Квез зун са къуъзуь лахлах яз аквазватIани, а цаварай аватайдаз икI яз аквазвач. Адаз зи даях зи къвалав гвайди чизва. Адаз аквазва. Буьркъуь туш къван, вилер хци вагъши я, – къариди вич ацукънавай чкадин патавай айвандин мегъежардал эцигнавай къве хилен тфенг гъиле къуна.

– Вуна тфенг гваз мугъманар къабулмир-е! За ваз гъихътин багъа мугъман гъанватIа аку. – Шагь-Буба халуди зун къалурна.

– Чан-чан! Къудрат тушни?! Ви кIвачериз кый зун! – Тенфе баде, тфенг чкадал эхцигна, зи къаншардиз атана, зи къве гъилни къуна, абуруз теменар гана. Вун атуь – рагъ атуь! Вун атай жигъирриз кый зун! Вун гъайидан чан сагъ хъуй! – хажалатринни ялгъузвилин чIулавра авай и къуранвай къаридин рикIе гъикъван чимивални экуьвал аватIа вири винел акъатнавай. Ихътин экуьвални чимивал адахъ гъамиша авай, ам заз чи кIвализ бадедин патав къвез-хъфиз чидай. Адан ширин мез, ачух чин, хъсан ихтилатар вири адан руьгъдин жумартвилин лишанар тир. Адан гиниба-шарни ажаиббур, къадим вахтарай атанвайбур жедай: юкъва гимишдин камар, хура гимишдин пулар, кьилел умун рангарин шуьткъуни шал, кIвачерал тумаждин мягъсерар... Чина берекатлу яр жедай, заз а яр хъран цIун чIунар хъиз жедай – садлагъана къайи хъана адан чинал аватнавай. А цIаярин гелер гила пузмиш хъанвай чин, кIелет дагъдин чин хъиз, шуьткъвер-шуьткъвер хъанвай. Юкъ агаж хъана, чинал дегиш тахъана аламайди генани чIехи хъана аквазвай нер тир Заз икъван гагъда мукъувай садрани лекъер акунвачиртIани, заз Тенфе баде къуъзуь хъанвай лекъ хъиз жезвай. Мадни заз акI тир хъи, адан парталрин чIулаввили

къаридин къенепатан экувални чимивал генани артухди, дулуди ва таъсирлуди яз къалурзавай, Идалайни гъейри, заз чир хъанвай хьи, Тенфе баде Цавдарахъ галаз бягъсина ава, адаз къисасчи лекърехъ галаз гъи чІалал рахадатІа чизвай, ада вичин куьмексуз къве бацІи вагъшидикай хуьзвай. Адаз я къунра, я цегъери, я бацІийри, я верчери гузвай хътин са хийирни авачир жеди, абур ада хуьнни вичин ялгъузвал къезиларун патал ийизвай жеди, амма лекърехъ галаз женгиниз экъечІиз гъазурвили къаридин такабурлувал, рикІин хчивал, вичин таъсиб хуьз алакьун къалурзавай. Чун булахдин къилел алай кІунталай килигдайла, Шагъ-Буба халудиз къаридин далудихъай мегъежардал тфенг алайди чизвай, адаз яргъал аламаз акунвай. Заз яракъ акуначир, зи вилерин дикъет хци тушир. Цавдаран вилер хъиз тушир...

Ахпа Тенфе бадеди заз гун тавур суал хъаначир: «Баде гъикІ ава? Чехи бубадин кеф-гъал гъикІ я? Ви кІелунар гъикІ я?», къуни-къуншийрикай хабарар къуна. Са гафуналди, ам ялгъузвиликай икрагъ хъанвайди ва са рахадай касдихъ адан рикІ акъатзавайди аквазвай.

– Ихтилатар чна кІвалахар куьтягъ хъайила ийин, – Шагъ-Буба халуди Тенфе бадедин «силис» гена акъвазарна. Тфенг гъиле къуна, ихтил дегишарун патал Тенфе бадеди-вай хабар къуна: – Патрумар авайди яни?

– Эхъ. Эхиримжиди. Гъамни заз и йикъара кІвалевай куьгъне шалтаяр-бижгъерар гъилелай ийидайла жагъун хъувурди я. Амайбур за, Агъмед рагъметдиз фейила, къужади вичиз хасаратвал тавурай лагъана, Чехи-вацІуз гадарнай. Тфенгни са бужахда чуьнуьхнай... Къуьзуьда завай хабарни къунай «тфенг гъинава?» лугъуз. За ам кІелетІви Байбута тухванва лагъанай. Къабанар ягъиз. «Байбута тухванватІа, мукъвал вахтара хкидайди туш къабандин хци», – хъел атанай адаз, ятІани чІалахъ хъана... Гена вичин ажалдик къена. ТахъайтІа, низ чида, вичин къилел вуч гъидайтІа?,... Заз къван сабур авачир адаз... Тенфе баде кис хъанай. РикІивайни къилелай кІвачелди ам сабур тир, ада уьмуьрда гзаф эхнавай ва ам, рикІик тавуна амай крар квайвилай, генани эхиз гъазур тирди якъин тир.

– Вучда къван? Къейибуруз рагъмет хъуй, – мадни са-
бур хгана Шагъ-Буба халуди. – Рухвайри бубайрин рикле-
риз тIарвилер гузва ман, жувал гъил хкаждай чкадал гъизва
ман... – им Шагъ-Буба халуди вичикайни лугъузвай гаф
тир, и гафуна адан вичин хсуси дерт-гъамни авай, вичин
риклин херни.

– Аллагъдин къадарар я ман, я хва... – адан гъавурда
акъунваз ва адаз теселли яз лагъана Тенфе бадеди. – Патрум
гъат хъувурла, заз хвеша хъанай. Ам зи къисмет я лагъанай.
Амма Армидавай хтулдикай намус хъана.

Адав и муг вахгун тавунмаз, къве сур аманат тавунмаз
завай жуваз къаст ийиз жедач. Гъакъван чIавалди зак
къгъмир лагъана шазда ийизва за Аллагъдиз: Шалбуз
дагъдин эвлианриз, агалкъайбуруз, михьи ксарин сурариз
зи тереф хуьх лугъузва... Рухваяр яргъара авай къван гагъда
чи юрдарин аявал чна авун лазим я. Чехибуру, дуьнья
акунвайбуру... Рухваяр гъикI хъайитIани садра хтана ах-
къатдайди я ватандиз, Ватанди вичи ял хъийидайди я. –
Шагъ-Бубадин рикIикай хабар яз лагъанай Тенфе бадеди.

– Ам ял хъийидайвал заз чида... – сир кваз рахана
Шагъ-Буба халу, ада са кар къурмишзавайди за къатIанвай.

И къве дертлу инсандин ихтилатри ва къисметри зи
рикIени пашманвал твазвай. Чпин уьмуьрдин чIимелвилери
абур генани мукъва авунвай, ва абур акъалтI тийир ихтила-
трини рикIел хкунри мадни яргъаз тухун мумкин тир. ГъакI
хъайила, зани Шагъ-Буба халудин жуьреда ихтилат деги-
шаруникай менфят къачуна, лагъана:

– Ма ибур ваз бадеда вугайбур я, – акъудна адав къве
луму вугана.

Чан, куь паяр дулу хъуй. Им Худади вичи ракъурнавай
пай хътинди я, – зи вил хъанвайди тир са цуьруьхуьм
затIунихъ, Тенфе бадедик лувар акатнавай.

Шагъ-Буба халуди адаз къеверни гана.

– Заз гъабур недай сарар авайди яни, я хва?

– Гатана неь.

– Чан сагъ хъуй ви, ви хъсанилер ахгакъариз жедайбур
туш.

– Абур ваз гьалал хьуй, абурукай гьич фикирни ийи-мир, – Шагь-Буба халуди тфенг, айвандик фена, цлавай михиникай куърсна.

– Цавдара бацИйрал вегьейтIа, вуна ам тфенгдай лап яда? – эхирни за рикIе авай суал гана.

– Гьун бес! – сес хци ва хшка хьанвай Тенфе бадедин, – Ваз зун гьалдай фенвай лахлах хьиз авани? – зарафат кваз лугъузвай ада. – Валлагъ, за лекьрен пемпе цавуз акъудда!.. – кьурай гьилера лумуярни кьевер аваз ам айвандин раIарихъди фена. – Кьала, ша кван. Бес я рахай кван... И зун аку-е кьейди, атай мугьманар куьчедал гафаралди ту-харзавай... Ша са кьас фу неъ, чай хьухъ.

– Ваъ, ваъ, – лагъана Шагь-Буба халуди, – айвандикай куьчедал хквез. – Кьала, ви перер гьинавайди ятIа лагъ. Чна чи кIвалах ийин... Гуьзел-кьаридин вил хтул хтунал алайди я. Са тIимил геж хьайитIа, вич атана акъатдайди я.

– Перер цура ава. За фена гьида исятда. – Тенфе бадеди гьилевайбур са кьапуна эцигна.

– Кьала, жув алад, чан хва, – лагъана заз Шагь-Буба халуди.

За перер гьана. Чун салаз фена. Тенфе баде айвандин кьиле авай кьулан патав вичин кайванивилин кьайгъуйрик экечIнавай. Мугьманар атуни адак кIубанвал кутунвай.

Салан чIулав накъв регьятдиз перциз муьтIугъ жезвай. Ида пер ягъунин хушлувал артухарзавай. АкI тир хьи, накъвадиз вичин чин кIаник авуникай хуш авай, гьар са чепкъен, перцелай аватайла, пурпудаказ чкIизвай. Чилий чими ял акъатзавай, гуя накъваци регьят хьанваз нефес акъадарзавай. Чилихъ галаз кIвалахуни цаварал вуч физватIа чи рикIелай ракъурнавай. Чна перни яна, кьа-наярни авуна, картуфарни чилик кутуна куьтягъзавай. ..

– Къвезва гуж хьайиди, къвезва! Я Шагь-Буба! Тенфе бадедин гьарайдин гьавурда чун садлагъана акьуначир.

Садни, акуна чаз, Цавдар, гуьлле хьиз атана, бацИдин юкъ кьармахрив кьуна, гьа атайвал цавухъди сухулмиш хьхьана. БацИдин юкъвавай цIил чIугуникди тIарам хьун-ни чилевай хак акъатна цавухъди гадар хьана, куърс

хъхъана ва цИлинихъ галаз цавуз фена. БацИди гъарайзавай. Адан гъарай шелдиз ухшар тир. Икъван гагъда къванцел алай къунра чилел хкадарнавай. Къве цегърени, цавуз хъфизвайбуруз килигиз, гъарайзавай. Тенфе баде, михиникай тфенг галудна, айвандин ракларив къах хъана аламай.

– Тфенг аламачир чІал акуна вагъшидиз! – Шагъ-Буба халуди, зверна, къаридин гъилевай тфенг къачуна.

– Ягъ! Ягъ! – Тенфе бадеди Шагъ-Буба халудик тади кутазвай.

Зун къах хъанвай. Заз ихътин аламатар акурди тушир. Амма Шагъ-Буба халуди лишан къазвачир, адаз тфенг Цавдараз акуна кІанзавай, итимдин гъиле аваз акуна кІанзавай, ада яракъ гъакІ цавухъ элкъуърнавай. Ада фикирзавай жеди: тфеиг акур Цавдара бацИ ахъа хъийида.

– Ягъ тІун, я гада! Ам яргъаз акъатзава! БацИдин язух я! БацИдин ванни атІанвачир, гуя гъадани вич къутармиша лугъуз минетзавай.

Тфенгдин къати ван акъатна. Адан севт къуд пата авай дагълари тикрарна. Налугъуди, ягъайди са тфенг туш, са шумуд я, Гъа и карди, аквар гъалда, Цавдаран къармахар бушарна. БацИ цава къилинбацар жез-жез, цИлни хак гуьгъуьна аваз, кІвалин къулухъ, Антер бубадинни Агъмед халудин сурарин патав аватна.

– Галукъначни? Гъайиф! – лугъузвай Тенфе бадеди, лекъ, садлагъана йигинвал артухарна, Яру дагъ галай патахъ хъфейди акурла. – Къена зи бацИ! – адаз кІвалин далудихъ чукуриз кІанзавай, амма кІвачера звер авачир. За ам акъвазарна, жува чукурна, Са къвалахъди ярх хъанвай бацИдин сивяй иви къвезвай, къулухъ кІвач, хкатзавай чан хкъаз кІанзавайди хъиз, галтад жезвай.

Цавдаран гелни амачир. Шагъ-Буба халуди ам ягъначир. Адаз, лекърек къурху кутуна, бацИ азад хъийиз кІан хъанай, амма, ам аватайла, адан кылел вуч къведайтІа фикирначир. Я им ахътин фикир ийидай гъалатни тушир.

За бацИ, адан юкъвавай цИл ахъайна, къужахда къуна гъаятдиз хкана. ЦИлни за жувахъ галаз галчІур хъувунай.

– Чан кумани? – Тенфе бадедин умуд атІанвачир.

– Чан хкатзава, – Шагь-Буба халу пашман хъанвай.

– Кхил хъайитІани атІун хъия язухдин, – лагъана Тенфе бадеди. – Азиятар хъайитІани яргъл тефирай къейдан...

Шагь-Буба халуди вичиз лагъайвал авуна. Гъамиша адан жибинда жадай ништІер язух бацІи патал бес хъанай...

Амма йикъан вакъиаяр идалди кубтягъ хъаначир.

– Эгъе-гъей! Гъур-ра! Гъа-гъа-гъа! – винидихъай къвезвай ван дагъдай къванер авахъзавай хътинди тир. Дагъларани севт гъатнавай.

– Хелеф я, – лагъана Шагь-Буба халуди. Тфенгдин ван галукъна дили хъанва. Вич ахварай авудна лугъуз...

Садни, акуна чаз, винидихъай агъуз къвезва ам вич. Ада са вуч ятІани чилий галчІурзава.

– За ам къуна! Гъей, жемятар! За лекъ къуна! Фад Маскавдиз хабар це! Заз Ленинан орден гурай лагъ! Гъей, Шагь-Буба, къефес гъазура! Чна Маскавдиз вун ракурда – кІвенкІвечи нехирбан! Цавдарни гваз! Хкверла зи орденни хкваш!

– Ана гъикІ хъана? Ада вуч лугъузва? – Тенфе баде вуч хъанватІа гъавурда акъунвачир.

Хелеф халуди лекъ къунва. Цавдар, – лагъана за.

– Лекъ къунва? Жеч, валлагъ! – Тенфе баде чІалахъ жезвачир, адан япар хъиз вилерни зайиф тир.

– Дуьньядин чарх къулухъ элкъвенва, Тенфе диде, – лагъана Шагь-Буба халуди. – Къабачийри лекъер чилерай галчІурдай девир алукънава...

Хелеф халу КІубан булахдин къилеллай кІунтІайгъуз эвичІзавай. Ада Цавдар, кІвачер къуна, галчІурзавай. Лекърен са лув ми хъиз ахъа хъана, бедендиз табийзамачиз, чилел чкІанвай хъиз авай. Хелеф халуди чапла гъилевай чумахъ викІегъдиз чиле эцягъиз-эцягъиз камар къачузвай.

– И чумахъ Яракълу къуватрин музейдиз пишкеш ая, Шагь-Буба! Вун Маскавдиз фейила. Зи патай! – Булахдив агакъайла, чумахъ латав агудна, лекърен кІвачер ахъа та-вуна, ада чапла гъилив къве хупІ яд сиве цана, къур-къур авуна, сивени туьтуьна экъуьрна, яд авахъна физвай ху-

лахъди цїиртї ягъ хъвуна. Ахпа гъа капалди чинизни къве шупї яна, ядни хъвана. – Маскавдин рехъ чидачтїа, Къариб муаллимдивай жузуз!

– Бес я, къей хва, ви къабачивилер! – Шагъ-Буба халудиз адан уюнрикай гъяз къвезвачир. – Килиг садра жуваз, кївачелни алачиз къвалара сиягъ хъанва!

Дугъриданни, Хелеф халудин кївачел хахулар алачир, ам гъа сун гуьлуьтар алаз атанвай.

– Вуж я къабачивилер ийизвайди? Вич аку садра, – хъуьрена Хелеф халу. – Муьхцїай экъечїайда кимеллайди беябурзава! Ленинан ордендин сагъибдал хъен вегъизва! – адан зарафат гъим я, рикїивай лугъузвайди гъим ятїа кьил акъудун четин тир. – За рикїивай лугъузвайди я. Цавдаран кар акурди гъа и чумахъ я. – Ам гъаятдал атана.

Тенфе баде тїуб сивел тухвана аламай.

Шагъ-Буба халуди наразивилелди кьил галтадзавай.

Зазни лугъудай гаф авачир.

Эхирни Тенфе бадедал чїал хтана:

– Бес я ман, я Хелеф! Зарафатрихъни са къадар хъана кїандайди я. Ана вуч хъанатїа лагъ.

– Ма, товарищ командир! Тенфе бадедин бацїийриз и экуь дуьнья дарнавай халкъдин душман Цавдар за ви кївачерик гадарзава. Рядовой нехирбан Хелеф, ефрейтор запа-са. – Ада Цавдар Шагъ-Буба халудин кївачерик гадарна. Адаз вичиз иналлай къве чїехи касди мийир-межер лугъуникай са къайгъуни авачир.

Цавдарал чан аламай. Адан са лув ахъа хъана чилел чкїанвай. Ам ханвайди ашкара тир. Кьилел ивидин гелер алай. Ада, вилер бегъемдиз ахъа тежез, дериндай нефес къачузвай. Хелеф халуди адаз авунвайди са йикъ тир.

– Гъан, гуж хъайиди, ви писвилез Аллагъди писвал хъувунани?! Ма, гила неъ! Пад акъатир къван! – Тенфе бадеди чан хкатнавай, кьил атїанвай кїел Цавдаран вилик галчїурна. Адаз хъел авай ва гъа вахтунда са мус ятїани хъанвай рикїин тїарвал винел акъалт хъувунвай. Лекъре адан рикїел алатай вахтар хканвай жеди.

– Аллагъ гынавайди я?! – Хелеф халу сакІани секин жезвачир, гъавиляй Шагъ-Буба халудини адаз гаф лугъунни талгъун са гафар тирди къатІанвай, кисна, адан ихтилатар мус ва квел къутягъ жедатІа вилив хуъзвай. Хелеф халуди гъурсуьна гъатна давамарзавай: – Аллагъдивай гъам къаз жезвайди яни? Ам за къурди я, за!.. Тфенгдин ванци зун ахварай авудна. «Яраб вуч хъанатІа?» – фикирна за. – Тфенгар вучиз язаватІа? Ни чал гъужумнаватІа?» Килигна, акур затІ хъанач. Жунгаварни вири сагъ-саламат я. Гирнагъ ийиз ацукънава, са къайгъуни авачиз. Зални хъайи цІарх-затІни авач. Алад зун жигъирдайтІуз Цавдаран къванцихъди. Чумахъни гъилеваз. Яъ! Килигда зун – Цавдар къванцелла. Къилни къене туна. Кур-пашмандиз. Идал са ни ятІани хер авунва лагъана фикирна за. Ахпа за фиксирайвал, хер адан рикІел хъанвай, – туьд атІанвай бацІидизни ва адан патав за вегъин хъувур хак галай цІилинал фена адан. – КІвачери ван тийидайвал, хахулар гена зи рикІелай фенвай, зун, аскер хъиз, сес акъуд тийиз галчІур жез-жез, автомат хъиз лашни гъилеваз, лекърен далудихъай фена, са чумахъ адан юрфарилай алчударна хъи, къванцелай агъуз аватай ам къилихъди агъада авай къванера акъуна. Къена лагъана фикирнай за... Чан кІеви я вагъшидин...

– Ам лекъ я. Адак квайди ви чан туш къван... БацІидин чан къванди, – Шагъ-Буба халудиз Цавдаран къилел атанвай бедбахтвиликай дерт хъанвай.

Зи рикІени велвеле авай. ИчІи хъанвай цав залан пар хъиз къуьнерал илис жезвай хъиз тир. НуькІвер авачиз тушир, амма абурувай са лекъревай хъиз цав ацІуриз жедач. Амма Цавдарал чан аламай. Зи умуд ада цавал чан хкидайдак квай, зи умуд Шагъ-Буба халудикни квай, лекъ къутармишайтІа са гъада ийидай ва гъикІ ийидатІани гъадаз чизвайдак за умуд кутазвай.

Тенфе бадедин хъелни элекънавай. Цаварилай, дагъларилай цІар илитІзавай такабурлу къуш икІ усалдаказ кІвачерик аватуникай гила къаридизни дерт хъанвай хъиз авай. Ам мад тІуб сивив тухвана, къил галтадиз амай. Яраб ада куькай фикирзавайтІа? Икъван чІавалди вичихъ авай

лайхлу са миद्या икI чилел ярх хъуни гила вичин, яни къаридин уьмуьр ранг алачирди авуникай хияларзавайтIа? Гила ада низ гъараярда, къурхуяр гуда? Низ вичин рикIин хцивал къалурда? Тфенг низ къалурда? И яйлахринни чуьллерин, дагъларинни къванерин арада чка къунвай тек юрдунихъ ам хуьз алакьдай жанлу иеси амайди гила къариди низ къалурда? Ваъ, лекъ галачиз адаз гзаф сугъул жеда, ам амайдалайни гзаф къурада, агаж жеда.

– Валлагъ, заз къейдан гила язух къвезва, – эхирни гаф акъатна къаридай.

– Къала чукIул, идан къилни хиритI хъийин, – Хелеф халудиз лекъ тукIваз кIанзавай, ам Шагъ-Буба халудиз килigna. – Таза бацIидин якни лекърен як санал тIуьрла, гзаф кфетлу я лагъана ван хъайиди я заз. ТуштIа, хъфейла Назим духтурдивай хабар яхъ.

– Назим духтурдиз жуван къил къалура! – Шагъ-Буба халу, чилеллай хкунилай цIил алудна, адалди Цавдаран кIвачер кутIуниз эгечIна.

– Вуна вучзава? – Хелеф халу гъавурда акъунвачир.

– Маскавдиз тухуда, вуна ягъайди я лугъуда, – Шагъ-Буба халуди фуфайка алудна.

Цавдара вилер ахъа хъувунвай. Абур къацу тавни рехи тав акахъай тайинсуз рангунинбур тир, лекъ вич вичел хтанвай, амма ада вичин къилел вуч атанватIа бажагъат аннамишзавай. Ада исятда гъиссзавайди ханвай луван къати тIал тир жеди.

– Ма яхъ зи лаш, – лагъана заз Шагъ-Буба халуди. Вичи лекърел фуфайка алчудна, ам са къвалахъай къуна хкажна, муькуь гъилив Цавдаран къил гардандилай къуна. Хъша, чаз ина хъийидай кIвалахар амач.

– Вув-в-в, я чан Шагъ-Буба, икI хъанач хъи! Види рикIивай яни? Ша са къас фу неъ. За жувавай жедай са цIусни авунва...

– Ваъ. Хъел къемир. Маса сеферда неда. Ви хтул хтайла неда. Ненни ийида, лап хъванни ийида. Камал халудин крчунай!

– И аялдикай айиб хъана, – захъ элкъвена Тенфе баде.
– Атайла, са истикан чайни тагана рахкурна лугъудачни?..

– ЯтІа фена яд хъурай булахдай, – лагъана Хелеф халуди. – Лекъ къурди зун, чаяр, тІуьнар-хъунар ибуруз! Цан цайидаз цуру нек, тІумбул ягъайдаз фири нек!

– Яд за хъванва, – лагъана за Хелеф халудиз, азни адан зарафатар шит хъанвай.

– Ма и къей бацІи хъайитІани хутах. Гуъзела квез са хуърек авурай. За ая лагъайди я лагъ... Къала за фена са чанта жагъурин...

– Ваъ, ваъ, инжиклу жемир, – Шагъ-Буба халуди ам акъвазарна. – БацІи ваз амукърай, адаз жува са чара аку, – Ахпа ам Хелеф халудихъ элкъвена: – Хам алажна, бацІи акъатІна ахлад.

– Зи туътуънилай гъам фидайди яни? – лагъана, Тенфе бадеди.

– АкІ ятІа, туътуънилай вуч хъайитІани фидайдаз це, – лагъана, Шагъ-Буба халу Хелеф халудиз килигна.

– Эхир вайни са акъуллу гаф акъатна, – секиндив лагъана Хелеф халуди.

– Къахчу, Хелеф, ваз хъурай, – Тенфе бадедиз язух бацІи чандилай алатна лугъуз регъят хъанвай хъиз тир. Ада бацІи Армиядавай хтул патал хуъзвайди тир, амма къисмет хъанач. Хтулдиз къисмет тахъайди Тенфе бадедиз кІан хъун таб кІвалах тир.

– Лекърел гъалиб хъайиди ичІи гъилив рахкурун гунагъ я. Гена дуъньядал са тІимил къванни гъахъ алама, – Хелеф халуда бацІидин къулухъ кІвачер къуна, ам хкажна. Ахпа Шагъ-Буба халудин къвалак квай Цавдарахъ элкъвена рахана: – Ваз къаз кІан хъайиди аз гъатна! Лекъ вун туш, зун я, зун! – Ам уфт ягъиз-ягъиз атайвалди хъфена.

Шагъ-Буба халудини са гафни хълагънач. Чна Тенфе бадедиз сагърай лагъана, къил ЧІехи-вацІун муьгъ галайвал вегъена.

Заз Цавдаран язух къвезвай. Шагъ-Буба халуди, лекърез тІар жез кичІела, ам са акъван чуькъвена къунвачир. Цавдара гагъ-гагъ кІвачер хъуткъунарзавай, ахпа мад кис

хъижезвай. Аквар гьалда, ада беденда, кыле, лувара тІал гьатзавай. ТІал са жизни секин хъхъайла, ада чабалмишни ийизвайтІа? Белки, адаз дартмишна вичин бедендавай тІал акъудна гадариз кІанзавайтІа? Гагъ-гагъ Шагъ-Буба халудин гылевай кылни хъуткъунарзавай. Амма я кІвачеривай, я кыливай вичиз са чарани ийиз тежедайди чир хъайила, са файдани авачирди акурла, ам мад вичин вайгьалдиз муьтІуьгъ хъжезвай. Заз адан вилерай аквазвай хъи, адаз ханвай луварини, кылелни бедендал алай хирерини кутІуннавай кІвачери гузвай тІарвилелай гзаф тІарвал адан рикІиз къе лекърез вич ихътин ажуз, вичивай вичиз са чарани техжезмай гьалдиз атуни гузвай. Адан вилерин деринрай, гыссзавай тІалдинни пашманвилин хашлавдилай анихъай, адан такабурлувал ва адаз къуд пад, чун, зунни Шагъ-Буба халу, – Хелеф халуни, Генфе бадени адан рикІелай фенвач жеди, – дакІан тирвилин лишанар аквазвай. Адан рикІе мад гыхътин гыссер, ниятар авайтІа къатІуз хъун четин тир... «Эгер ацІай квар гваз Халиса пакамахъ гьалтнайтІа, и къенин мусибат тахъун мумкин тир...» – фикирнай за.

Амма Цавдаран мусибат са гъа и хъайидалди акьалтІначир...

Шагъ-Буба халудин гъаятдал татай кас хъанач. Абур са кІвач айвандин кылин гъварцик квай херекдал кутІуннавай Цавдараз килигиз къвезвай.

– Валлагъ, вун зурба я, Шагъ-Буба. Чаз садрани лекъ къуна акурди туш.

– Ам за къурди туш, – жаваб гана Шагъ-Буба халуди. – Хелефан кар я.

– Хелефа къуна?! – шаклу хъанвай жемят. – Жери кар туш!

– Зи чІалахъ туштІа, Къудратавай хабар яхъ.

– Эхъ, гьакІ я, – тестикъарна за.

– АкІ хъайила, Хелеф Игитвилин тІвар гуниз лайихлу я.

– Адаз вичиз Ленинан орден кІанзава, – хъуьрена Шагъ-Буба халу.

– Валлагъ, къабачи ятІани, скрумни я, – лагъана сада.
– Хелефавай къаз жедайдакай лекъ жедайди яни? –
рахшанд хъувуна са масада.

Жемят хъуьренай.

– Далудихъай фена, чинеба ягъайди я ада, – лагъана за.

Амма за гафар кваз къурбур бажагъат хъанай, Хелеф халудин тІварцІи Цавдаран лекъвилин дережа агъузарнавай. Эгер ам Шагъ-Буба халуди къунвайтІа, язух Цавдар икІ вилай аватдачир жеди.

За фикирнай: гъар са инсандин мурад чиливай къа-къатна, къве гъил къве лув хъиз ахъайна, азаддиз цава лув гун я, амма и кар адалай алакъзавач, адаз и пай ганвач. Адалай анжах са гъихътин ятІани вичи туькІуьрнавай алатрин куьмекдалди вичин мурад къилиз акъудиз жезва. Идаз азаддиз лув гун я лугъуз жедани? Ваъ, аслуодаказ лув гунуг я. Инсан вичи раснавай алатдила аслу жезва; азадвал, винизвал, къакъанвал гъиссайтІани, адан къисмет алатдин гъиле ава, алат лагъайтІа буьркъуь я, адаз руьгъ авач, адаз инсандин къилел вуч атайтІани са къайгъуни авач. Гъавилай инсандиз адакай къурхуни ава, гъавилай адалай аслуни я... Лекъ акІ туш. Лекърен лув гун – азаддиз лув гун я, гъинихъ кІан хъайитІани, гъикъван кІан хъайитІани. Ам вич вичин алатни, алат идара ийизвайдини я. Абурун къведан зигъинни сад я, къведан къисметни сад я, абур сада сад хуьзни гъазур я... Гъавилай инсанар лекъерал пехил я, гъавилай абур Шагъ-буба халудин гъаятдал Цавдаран магълубвилел хвешивал ийиз атанвайбур хъиз тир. Амма садани им гъихътин магълубвал я, ам магълубвал яни-тушни лугъузвачир. Гъаятдал атай гъар сада Цавдарак хкъурзавай, адакай рахшандарзавай, лашар эцязавай. Шагъ-Буба халуди абуроз мийир-межер лугъузвайтІани, гъвечІидани, чІехи-дани гъа вичин гъилай къведайвал ийизвай. Абурун гъерекатар, къиле алцум тавуна, фикир-фагъум тавуна, ийизвайбур хъиз тир.

Цавдар Цавдар яз амукъзавай. Ам гила михъиз вичел хтанвай, адаз вич аватнавай чка ва гъал чизвай. Ада вичик хкуьрайбуруз жедайвал жаваб хгузвай, ам абурал гадар жезвай, амма кІвач кІевиз къунвай цІил куьруьвилай ам са

къвалахъди гадар жезвай ва адан ханвай лув, бижгъер-бижгъер хъанвай рехи пцІу хъиз, чилел экІя жезвай, ам лекърен бедендиз, мефтІедиз, ивидиз муьтІуьгъ жезвачир. Цавдараз и кар чизвай. Ам, вичик хкуьрайди мад бесрай лугъузвайди хъиз, аста-аста, са къвалахъди къулухъ хъфидай. Ам икІ къулухъ чІугъазвайди кІвач къунвай еб ваъ, ханвай луван тІал тир жеди. Амма инсанриз адан тІал аквазвачир. Абуруз Цавдаран вилер аквазвай, ана вуч аватІа къатІузвачир. Инсанар лекъерин вилериз килигиз вердиш тушир.

Зун Шагъ-Буба халуди маларин духтурдиз эвериз ракъурнай.

– Килигин адавай Цавдараз са чара жедатІа, – лагъанай ада. Амма маларин духтур атаначир.

– Шагъ-Бубадихъ вичихъ са кар хъанвайтІа, зун къведай, лагъ. Цавун гъайванрихъ галаз зи са алакъани авайди туш, – жаваб ганай маларин духтурди.

Къушарин духтурар авайди яни-тушни заз чидачир. Са гъина ятІани авайтІани, чи хуьре авачирди заз тайин тир. Зи рикІел Назим духтур атана. Зун гъадан кІвалин гъаятдал фена. Гена ам атана. Ада Цавдараз са чарани авуначиртІани, духтурдикай адаз чІехи хийир хъана.

– Ина хъанвай са затІни авач, – лагъана ада, – Ам лекъя! Ам ви жунгав хъиз сагълам я. Лув вич вичелай кхкІудайди я. Анжах хъсан тІуьн це. Им Назим духтурдин адетдин диагноз ва рецепт тир. Амма Цавдараз хийир гъайиди духтурдин маса гафар тир: – Куьне адак ктадмир, адаз секинвал це, – лагъана ада кІватІ хъанвайбуруз. Куьн адан вилера авай такабурлувилиз килиг, куьн адан суйдиз килиг! Лув ханватІани, адан лекъвал ханвач! Гъа и кардиз хъайитІани са кІус гъуьрмет ая.

Духтурдин гафари инсанрин рикІер чкадал хканай. Ги-ла абуру Цавдараз фан кІусар, къуьл, бицІи аялри гъатта къенфетарни вегъиз хъана. Амма ихътин жумартвилини Цавдаран намусдик хкуьзавай. Ада незвачир. Ам икІ са кІвач кутІуннаваз, азадвилакай магърум яз, нез вердиш тушир. Садлагъана жумарт хъанвай инсанрикай садан

рикѠелни адаз азадвал гун алачир. Инсанар чпин тѠебии хесетдиз муьтѠуьгъ тир, яни азадвеликай магърумнвай чан алай гъар са затѠуниз (гъатта инсанризни) инсанар сифтедай чап-чап, гъатта хвешивални кваз килигда, адак хкуьрда, рахшандарда, ухайш лугъуда, ахпа и азадсузвилихъ галаз вердиш жеда ва магърумнавайдан гъатта язухни чѠугвада. Цавдарахъ галазни инсанар гъакѠ хъанвай. Гила абуру Цавдаран язух чѠугвазвай, адаз ийизвай гъуьрметарни язухдай ийизвайбур тир. И кар анжах Цавдара вичи гиссзавай же-ди, икѠ вичин язух чѠугунини лекърен намусдик хкуьрзавай, гъавилий ада вичиз гузвай паяр ненни ийизвачир...

Къве йикъалай Цавдаран патав, магъледин аялрилай гъейри, хкведай касни хъаначир. Адаз азадвал хгун рикѠел алайди анжах са Шагъ-Буба халу тир.

– Заз аквазва, Цавдар, вуна незвач, – рахадай ам лекъ-рехъ галаз. – Заз чизва ви рикѠиз вуч кѠанзаватѠа... Ви вил таза якѠухъ гала... Къайгъу туш гъамни ваз гъатда... Са тѠимил эх хъия... Зи гъилийни недачни?...Зун ви куьгъне дуст я, хванахва я...

Шагъ-Буба халудихъ лекърен рикѠ аквадай хътин руьгъ авай. Амма адан вичин рикѠе гъихътин дердер-гъамар, къилиз тефей хиялар-мурадар авайтѠа аквадай кас авачир... Анжах зи чѠехи бубани баде хкатайла.... Зунни гъабурухъ галаз... Адан мурадар къилиз акъудиз жедай тек са кас авай. Амни Урусатдин яргъал са шегъерда авай адан авай-авачир са хва Севзихан тир. Шагъ-Буба халу хуьруьз хтунни гъа Севзиханахъ галаз алакъалу тир. Адаз вичин хва тамамдиз, хзанни галаз, хуьруьз хтана, чѠехи бубайрин юрдара яша-миш хъана кѠанзавай, тухум хайи чилел давамарна кѠанза-вай.

Севзихан, вичи вичиз, дидедизни бубадиз хабар авачиз хзан кутурдалай къулухъ, анжах садра – диде къейила – хтанай, Анжах са вич. Хзан галачиз. Мад ада вичин къил къалур хъувуначир... Гъар гатуз хуьруьз шегъер-рай хуьруьнвиарни абурун бицѠи аялар хкведайла, Шагъ-Буба халудин вилни рекъел жедай, ам вичин садрани та-кур хтулриз гудай муьгъуьббат гъиниздатѠа течиз амуьк-

дай. Ада хвани хтулар хкведа лагъана къачунвай са челег чехир хуъзни са шумуд йис тир...

Къве йикъалай, зун мектебдай хтайла, Шагъ-Буба халу чи кІвалаяй экъечІзавай. Ада чІхи бубадихъни бадедихъ галаз са гъихътин яТІани меслятар авунвайди аквазвай, вучиз лагъайтІа абурун чинра сад хътин фикирлувал-къайгъу авай, гъамиша жедай хътин къуни-къуншивилин къенивални шадвал авачир, абурун чинар – иллаки бадединни чІехи бубадин – пашманвилилни кегъкирвилив, ийир-тийир хъанвайвилин хъендив ацІанвай.

– Ни кІантІани вуч кІантІани лугъуй, за жува къетІнавайвал ийида! – лагъана Шагъ-Буба халуди. – Заз маса рехъ амач!

Баде тІуб сиве къуна амай.

– Ви хирен устІар вун я, – лагъана чІехи бубади. – Жуваз чидайвал ая. Инсанар дуъз гъавурда акъада.

– Ай, кьегъал хва! Вун вахтунда хтана, – чин ачух хъана Шагъ-Буба халудин, зун акурла. – Къала акъуд чарни къелем.

Зун, гъавурда акъан тийиз, чІехи бубадиз килигна. ЧІехи бубади къил эяна, яни: жуваз лагъайвал ая. За чарни къелем акъудна.

– Кхъихъ, урус чІалал гъикІ жедатІа: «Шагъ-Буба къена. Пака кучудда. Камал».

Зун пагъ атІана бадедиз килигна.

– Кхъихъ, чан бала. Кхъихъ, Шагъ-Бубадиз чІехи бубадин тІварцІелай гъа ихътин тел ягъиз кІанзава. Севзихан хтун патал... Я Аллагъ, – дуъа авуна бадеди, – инсанрин вилик беябур жедайвал тахъурай.

За кхъена.

Шагъ-Буба халуди зи гъилияй чар къахчуна:

– Гила килигин ам хкведачТІа! Ахпа зун адахъ галаз рахада! – Шагъ-Буба халудин гьерекатар къетІибур хъанвай. – Фена ракъурда!

Ам почтадиз фена.

Нянрихъ хъиз за, айвандин къиле ацукъна, ЧІехи вацІукай шиир кхъена.

Ахпа заз акуна: чи къуншияр тир чІехи кьве гадади Шагь-Буба халудин гьаятдал кьве чІулав гьер хкана. Абур Шагь-Буба халуди, гадаяр яйлахдиз ракъурна хкиз тунвай-бур тир. «Вичин тазиядиз гьазурвилер аквазва», – фикирна за, рикІяй хъуьрез. Заз акІ тир хьи, ам вични рикІяй хъуьрезвай хьиз.

Шиир кІарасдин чамаданда эцигна, зун Цавдаран патав фена. Адан патав мад хкведай кас амачир. Ам виридан рикІелай фенвай. Ада вичиз ганвай са затІни тІуьнвачир, Шагь-Буба халуди адаз ядни, са къапуна цана, эцигнавай. Хъванвайни-хъванвачирни лугъуз хъун четин тир, заз акун-вачир.

– Неъ, я кьей хва, тахъайтІа вун штІум жеда, рекъида, – лагъана за, адаз мад фан кІусар вегъена. – И гьерерикайни вал кІус-тике гьалт тавуна жеч.

Цавдара зун гьич саймишни ийизвачир. Адаз чизвай: вичин ва вич икІ кІурарик вегъенвайбурун арада еке дагъар ава, адаз зунни гьахътинбурукай сад яз аквазвай. И кьве патан арада, – фикирзавай жеди лекъре, – садрани баришугъвал, рафтарвал хъун мумкин туш. Амма зи фикирдай акІ тушир. Я Шагь-Буба халудиз, я заз, я маса садазни (Хелеф халудикай завай лугъуз жедач) Цавдараз душманвал ийиз кІанзавач. Виридан мурад сад я: адан ханвай лув фад ккІун хъувун, дири хъхъун. Ахпа ам Шагь-Буба халуди цавуз ахъай хъийида. Ада гьакІ ийида лагъана гаф ганва. Гъайиф хьи, Цавдар гъавурда акъазвачир. Я заз адан чІални чидачир. ЧидайтІа зун адав рахадай, чи мурад вучтинди ятІа лугъудай, адан вичин рикІни, чи рикІни секин жедай. Адан вилерай завай анжах кІелиз жезвайди са кар тир: «Куьне зи намусда эцяна! Куьне зи такабурлувилик хкуьрна! Куьне зи лув хана! Амма зи лекъвилини тІебят, зи руьгъ квевай хаз жедачІ!»

Шагь-Буба халуди Цавдаран вилерай вуч кІелнайтІа заз чидач. Амма ада залайни дериндиз, дуьздиз кІелдайди заз чизвай. Амма исятда Шагь-Буба халудиз лекърен къайгъу чІугвадай вахт авачир. Адан къайгъуяр масадбур хъанвай ва чебни гзаф къалин тир...

Пакадин юкъуз нисинилай къулухъ Шагъ-Буба халудин гъяатдиз адан эр-умуд квай, адан хатур авай, гъурметлу инсанар кІватІ жез эгечІна. Вирини – къилерал бухари ва женгери бармакар алуқІна, хурал везнеяр алай чергесчухвар алаз, юкъвара чІуларикай хенжеларни куърсарна, дамахарнавайбур! Адетдин йикъара абур бачІах бармакар алайбур тир. Къе адетдин югъ туширди аквазвай. Анжах хуъруьн советдин чІехидални, мектебдин директордални, колхоздин седридал, гъамиша хъиз, костюмарни шляпаяр алай, гарданрани кашуяр, яни галстукар авай.

Макъамар ядай устІарарни атана: къве зуърнечини далдамчи. Абурув къве зуърнедилаини далдамдІлай гъейри, кфилни балабан гвай, вучиз лагъайтІа атанвайбур ма-гъир устІарар тир ва абуруз и алатарни ягъиз чидай, абуруз межлисда чпивай жуъреба-жуъре алатрай авазар ягъиз тадайдавини абур вердиш тир. Чпиз ягъ лагъай макъам ягъ тавун межлис къайи авур мисал жезвай. Къавалри-устІарри межлис къайи авун гунагъ карни яз гъисабдай.

Чи къуншидаллай дишегълийри Шагъ-Буба халудин багъда чІехи суфра ачухзавай. Къацу векъел. Шагъ-Буба халудин кІвалейни, чи кІвалейни, Халисадинбурун кІвалейни хуъцуьганар гъиз элкъвез-элкъвез суфрадихъ эцигнававай, мугъманриз ацукъдай чкаяр тукІуързавай.

Зи бадеди маса къари-бадейрихъ галаз чи хърак и мярекат патал фар чразвай. Шагъ-Буба халудин гъяатдин са къерехда къве дишегълиди сачун фар ийизвай. Сач къванер эцигна тукІуърнавай къул хътиндал эцигнавай. И къул яйлахда нехирбанрин кІвалин цлахъ галай хътинди тир. Хъра, сачук цІай хуьн патал кудавай купІ-гилиг, кІарас-тахта са пай къуншийри чпи гъизвай, Шагъ-Буба халудиз абур авачир.

Накъ Парсар тІулан яйлахдай хкай гъерерикай сад тукІунвай.

Дагъдай хпер хкай къве жегъилди шишер гъазурзавай, са итимди шурва ийизвай – сач эцигнавай хътин маса къулал еке къажгъандай бугъар акъатзавай, итимди кепкирни гъиле къуна, ргъазвай якІалай каф къачузвай. Вилерилай накъвар физ, чичІекар аладарзавайди, як нажахдив

кукIварзавайди, ада авур кIусар кантIунив куьлуь хьийи-
звайди – вири кардик квай, вири кIубан тир ва гьар сада
вичи жавабдар ва чIехи мярекат патал кIвалазавайди гьис-
сзавай. Аш гьазурзавайбуруни дуьгуь михьзавай, са ни
ятIани метелжем гьазурна кIанда лугьуз тади кутазвай, Ха-
лисади ва мад кьве руша таза вергер атIана хканвай, абуру-
кай са хара афарар жеда... Зун гагь идаз, гагь адаз – яни
межлисдиз атана агакьнавачирбуруз – эвер хьийиз ката-
галтугда авай. Сада заз кьулак кутадай кIарасар гьваш
лугьузвай, сада атIузвай якIун пад яхь лугьузвай, сада кар-
туфар аладар лугьузвай, сада кIвачера гьатмир са кьерех
хьана акьваз лугьузвай...

Зи чIехи буба тамадавал ийиз гьазур хьанвай. Ада та-
мадавилини кьилин лишан тир карчни гьиле кьуна кIва-
лахзавайбурук руьгь кутазвай, меслятар гузвай.

Адав гвай карч чи кIвале лап чIехи бубайрилай аламай
имарат тир. Адал вири хуьре «тамададин карч» лагьана
тIвар акьалтнавай. Садбуру адаз Камалдин карчни лугьудай.
Хуьре махьер-межлис ва я са маса шадлух хьайила, и карч
тухудай – тамадади кьун патал. ЧIехи бубади тамадавал
анжах вичин эр квай ксарин, талукь миресрин, мукьва-
кьилийрин мехьеррин межлисрал ийидай. Амма карч кIанз
атай садазни ваь лугьудачир. Крчунихь берекат гала, адал
ата-бубайрин незуьр ала лугьудай, гьавилай ам садбурув
вугуз, муькуьбурув вугун тавуна жезвачир, ам вири жемят-
дин хийир патал кьуллугьда авай карч тир... Са мус ятIани
лап фад, белки, са агьзур йис инлай вилик ата-бубайри
ягьай дагьдин кьунран крчуникай гьа ихьтин берекатлу ва
хушбахтлу мярекатрин кьилин ярж хьанвай. Ам гимишдал-
ди чIагурнавай, адал са гьихьтин ятIани сирлу лишанар
алай. Гзафбуру а лишанар кьадим лезги гьарфар я лугьу-
звай. РикIивайни, садра чи кIвализ гьа и карч ава лагьана
атай са алимди адаллай лезги гафар кIелни авунай.: «ИчIи
ятIа ацIура, ацIанватIа ичIи ая». И гафарни хуьруьн
гьвечIи-чIехидаз мисал хьанвай. Исятдани межлисдик
атанвайбуру чIехи бубадиз лугьузвай:

– Ви гъилевай ичІиди ацІур ая тІун, тахъайтІа ада фер гуда.

– АцІур акатайвал авуна виже къведач, гъадазни сабур герек я. Куьне куь сабурдай фер акъудмир, – лугъузвай чЕхи бубади. – И Шагъ-Буба вутІ хъанва?

Шагъ-Буба халу гынава садазни чизвачир. Гъар сад вичин карди желбнаваз, абуруз межлисдин тахсиркар гъинихъ алатнатІани акунвачир.

Мугъманар къвезмай. Атай-атайда, чпелай вилик атай-буру хъыз, хабар къазвай:

– Ина вуч хъанвайди я? Им вуч мярекат я, садазни хабар авачиз икІ садлагъана къурмишзавайди? Вуч кар къейдзавайди я?

Жавабни вирибуруз зи чЕхи бубадивай кІанзавай.

– Куь гъаятдал эвериз атайда квез вуч лагъана? – хабар къадай абурувай чЕхи бубади.

– Чаз ша лагъайди Къудрат я, ви хтул, – жаваб гудай абуру. – «Дамахарна, чуру-спел яна, цІийи пек партал алукина, Шагъ-Буба халудин кІвализ ша, ана чухъудай кІвалахар ава» лагъана.

– АкІ ятІа гъа чухъуьнар эгечІдалди эх хъия, ахпа квез чир жеда вуч чухъузвайди ятІа, – хълагъдай чЕхи бубади.

Багъда анжах пІинид тарари са жизви цуьк ахъайнавай. Амайбурун тІурар – ичеринни чухъверрин – анжах ахъа жез эгечІзавай. Дагъдай килигайла, ЧЕхи вацІ физвай пата, агъада, авай хуьрерин багълара тарари гурлудаказ цуьк ахъайнавайди заз акунвай. Чи хуьр абурулай вине авай, гъакІ хъайила, чи хуьруьв гатфарин таъсир яваш-яваш агакъзавай. ЯтІани таза векъеринни сифтегъан цуькверин атирди вичин кар аквазвач лугъун таб тир. Алахъай рагъ аваз, алцифнавай гъвадиз хъчир хъанвай атир гъатта тагъзавай чичЕкрин ниэдайни кваз чир жезвай.

– ЭкъечІзава! Жагъун хъувуна Шагъ-Буба! – лагъана гадайрикай сада.

Шагъ-Буба халу вичин недай-хъвадайди хуьдай кІваляй экъечІзавай.

Ада вилик кваз зурба са челег алабарзавай. Аквар гьалда ада вичин челег хъсандиз чуьнуьхнавай ва гъавиляй ам геждали гынаватІа чирни жезвачир.

– Гъавадавай атиррикай са атир кимизвай, гила гъамни чав агакъда! – лагъана чІехи бубади.

– Им къе вири хъваз вугун ви хиве ава! – лагъана Шагъ-Буба халуди чІехи бубадиз.

– Башуъсте! – лагъана чІехи бубади.

Шагъ-Буба халу кІубан тир. Адан чина рагъ авай. Адан вилера хъвер авай. Им атІа тел ягъай Шагъ-Буба халу тушир. Бухари бармакни, галифе шалварни, хромдин хахуларни алаз юкъва чІулуник къакъара авай хенжелни кваз ам заз сад лагъай сеферда аквазвай. Ам жегъил хъхъанвай, гуя адан рикІевай къван мурадар вири къилиз акъатнавай.

– Яда, я Шагъ-Буба, ина вуч хъанвайди я? Вуч мярекат я? Себеб вуч я кІватІ хъунин? – сад-садалай алатиз хабарар къазвай атанвайбуру, иллаки шляпаяр алайбуру.

– Къе зун хайи югъ я! – чинеба вил акъална Шагъ-Буба халуди зи ЧІехи бубадиз.

– ГъакІ лагъ ман, залумдин хва! ТахъайтІа, «дамахарна ша, чекмейриз мазъ яна ша» лугъуз, инсанрин къил элкъуьрнавай... Мубарак хъуй!

– Садрани къейд тийидай хайи югъ къе къейдун ви рикІел гъикІ акъалтайди я? – алатзавачир адалай суалар гунал рикІ алайбур.

– Къе Севзиханни хкведа, – гила Шагъ-Буба халуди абуруз таквадайвал вил заз кІанчІ авуна. – Тайни вердишарун жезва, халудал къил чІугунни,

– АкІ ятІа хъсан я. Мубаракрай! Рекъеллай вилер тух хъурай! – рази хъанай суалчияр.

Зи рикІиз садлагъана кичІевал янай. Заз Севзихан техкъведай хъиз авай. «Ам хкведайвал ая, чІехи дагъ!» – рикІяй дуьа авуна за Шалбуз дагъдиз. Амма Шагъ-Буба халу хва хтунихъ агъанвай, адаз ихътин инанмишвал гынай атанвайда тиртІа лугъуз хъун четин тир.

– Сятдин цІикъведаз самолет Магъачкъалада ацукънаватІа, такси къуна хтун хъайитІа, ам сятдин къудаз гъа

инал жеда, – лагъана Шагъ-Буба халуди. Ада вири гысабар кьунвай.

– Хъша лагъанвайди яни? – генани суалар кими жезвачир.

– Эхъ, тел янавайди я...

Чехи бубади, гъилевай карч юзуриз, кIватI хъанвайбу-рун суалрикай кьунши хуъз алахъзава:

– Бес я кьуру рахунар! Сятдин кьудар жезва! ЭкъечI вири багъдиз! Гадаяр! – эверна ада тIапахъанар яз тайинар-навай гадайриз, – и челег суфрадин кылиз алабара, эгер квез анай затI-матI гьалтна кIанзаватIа.

– Чна ам гъилерал-тупIарал кьуна тухучни! – гадайри буйругъ цавун кыле тамамарна.

– УстIарар! – чIехи буба кьавалрихъ элкъвена: – Ягъа садра «Хеб цIаракай!»! – им тамадади межлис ачухна лагъай чIал тир.

УстIарри аваздалди вири цавар къачуна. Макъамдин вири мугъманар суьгъурда тунвай. Гъар сад вич алай чкадал аламай, абур макъамдин сесери яргъариз тухванвай. Абуруз гъар садаз и макъамдин тарих чизвай: мумкин я, абуру гъар сада и аваздихъ алакълу вакъиаяр вичин руьгъда гъатнавайвал рикIел хкизвай, амма вирида адаз баян сад хъиз гузвай...

Дагъда хипер хуъзвай са жегил лезги чубанди и аваз вичин цIийи сусаз бахшна туькIуьрайди тир. Макъам акъван ширин ва назик тир хьи, гъатта хперизни кваз ам хуш хъанвай: дагъдин къацу этегра чкIанвай суьруь, и аваздин ван галукъайла, хтана чубандин патав кIватI хъжедаай. И аваз лапагар патал суьруь санал кIватI хъхъунин, ахгатунин лишан-хъанвай. Адан гъар са сес къакъан михьи гыссдив – хайи дагълар ва хайи кIвале кьулан цIай хуъзвай вафалу дишегъли кIан хъунин ва вичихъ часпарар авачир ашкъидин гыссдив ацIанвай, Гъар сеферда и аваздин ван дагъдин гарари чубандин адахли авай хуьр галайвал гъайила, адан ярдин рикI секин жедай, адаз чир жедай хьи, кIаниди сагъ-саламат я. Ада вичин чубан яр кIвализ хкведай йикъар гысабдай. Ам инанмиш тир хьи, зулухъди

дагъларин яйлахрай арандин къишлахрал хъфирла, жаван гъуъл кІвализ къакъан суварин атирар, кукІушрин живе-ринни мур-кІаринни булахрин гъамга-михъивал, лекъерин вафалувал ва такабурлувал, яр акунихъ къанихъ хъанвай бе-дендин явлувал, ва неинки вири и дереярни яйлахар, гъакІни сагъ са дъунья, и къил а къил авачир алемни ацІуриз жедай хътин экуъ муъгъуъббат гваз хкведа. Амма гъелелиг и гъиссер – тІебиатдин, хайи накъварин, ерийрин, уърушрин, къурухрин и пак савкъатар – кІани дишегъли-дал чубанди суъгъурлу авазда аваз агакъарзавай.

Амма садра лезги чилерин мидяяр атана, абуруз чу-банри хуъзвай суъруъ чпин чилер галайвал гъализ кІан хъана. Чубанди вичин макъам яна. Хпер суъгъурда тун-вайбур хъиз элкъвена чпин чубандин патав хтана кІватІ хъана. И кардин сир макъамда авайди къатІай чапхунчийри чубандин тупІар атІана ва суъруъ часпардин гирведихъ гъална. Абурун гуъгъуъна чубанди иви физвай тупІарин къатІаралди кфил яна, вичин вафалу аваздин ван акъудна. Амма макъам гъамиша хъиз цІалцІамдиз, гуъзелдиз авахъ-завачир, макъамдални хирер хъанвай. Хпериз и макъам ма-сад хъиз авай абуруз адакай чпиз чидай макъамдин ухшар лап тІимил къвезвай ва абур кІанзни-тІакІанз чеб хурук ку-тунвайбуруз муътІуъгъ хъуниз мажбур жезвай. Чубандин къилел атанвай мусибатдикай аян анжах жегъил сусаз хъанай. Ада макъам дегиш хъанвайди, гуънгуънай акъатна-вайди ва вичин адахлидиз куъмек герекзавайди гъасятда чир хъана. Ада фена хуъруън итимриз хабар гана. Яйлах галай патахъ балкІанраллаз яракъламиш хъанвай атлуйрин са десте фена. Абуру душманар тергна, хпер яйлахдиз хка-на.

Чубанди, хирер сагъ хъхъайла, тупІарин къатІаралди макъам эвелдай хъиз ягъиз жедайвал вич вердишарна. Ван хъайибуру ада гъа эвеландалайни устаддаказ язава лугъудай. И дуъшуъшдикай хабар вири Лезгистандиз чкІана. Халкъди макъамдиз «Хеб цІаракай» лагъана тІвар гана. Лезги чилераллай къван вири къавалар-устІарар патал адакай къилин макъам хъана, адакай вири агуддай, хайи

ерийриз хкидай лишан-ярж хъана. Ашукъ хъанвайбуруз адакай чпин гъиссер ачухардай, абур кІанидав агакъардай къуват, ватандивай хъанвайбур патал ам хайи чилин ялни гуъзелвал къалурдай зурба такъат, ватанда чпин хайи мукар мягкемарзавайбур ва хуъзвайбур патал ам вири тупла-мишзавай, вири са рекъел гъизвай гъиссдин чешме хъана.

Гъавилай зи чІехи бубадиз и макъам хуш тир. Адахъ галаз рази тушир са касни хуъре авачир ва хъунни авуначир. «И макъамдин тІварцІе ажаиб са сир ава, – лугъудай чІехи бубади, – гъар са лезги хва синагъ авун ава. Макъамдин тІварцІе фикир къиле къван лугъун тавуна туни лезги рухварь уьмуьрдин цІарарай хайи чилин сергъятрин гъи патахъ алгъидатІа, фидатІа килигзава, хайи чилин девлетар рухвайри гъи патахъ ийидатІа ахтармишзава, ватандин архавал авуна кІани гъар сад ягъдин гъуьндуьрдин цІарцІин гъи патаз элячІдатІа чирзава... – веревирдер ийидай чІехи бубади ва алава хъийидай: – Хеб цІаракай – гъи патахъди? Чи патахъди! Чна чи чилин девлетар хвена кІанда, ам мадни баркаван ва авадан авуна кІанда! Чи рухварь гъина, гъи яргъара, гъи чилерал хъайитІани, герек абурун крарай чи чилин ягъ, чи халкъдин немусдин гъуьндуьрар акван, герек чи рикІе гъамиша «Хеб цІаракай» макъамди ван ийин, герек ам чи рикІелай садрани тефин!»

Къавалри илигна язавай. Къве зуьрнедай. Сада макъамдин къилин везин-хвал тухузвай, муькуьда зил къазвай. Зуьрнейрай и макъам ягъуни адаз чІехи гурлувал гузвай, вучиз лагъайтІа зуьрнеяр чІехи межлисар патал, халкъ гзаф авай мярекатар патал туькІуьрнавай алат я. Кфилдай и макъам ягъун – баябан чуьлдихъ-яйлахдихъ галаз къада. Кфилдин сес ашукъ хъанвай рикІин сес хътинди я, ам язавай касдинни а макъам низ талукъарнавайди ятІа гъа касдин рикІерин гъиссер сад ийизвай, къилдин муьгъуьббатдин кесерлувал авай алат я кфил. Гъавилай «Хеб цІаракай» макъамди кфилдай муьгъуьббатдин авазди хъиз ван ийида, а макъам вичин бинедайни гъахътин аваз яз, ашкъи-муьгъуьббатдин нагъма хъиз арадални атанвай. Балабандай и макъам ягъунихъ къилдин мана-метлеб ава. Кфилдай язавай

и макъамдиз гъурбатра авайбуруз яб гуз кІан жеда, а чІавуз и макъам къураба хъанвай рухвайринни рушарин рикІин гъарайдиз, ватандихъ ийизвай ялвардиз элкъведа... Амма кье рахазвайбур зуьрнеяр тир. Абуру инал кІватІ хъанвайбурун садвал, мукъвавал, сихвал кълурзавай. Макъамдикай инал кІватІ хъанвайбурун гиг хъанвай.

Къве зуьрнечидини, чеб ацІай-туькме ва аскІан итимар яз, хъуьккъера уф туна, вилерни акъална, акІ рикІивай язавай хьи, абурун рикІел бажагъат чеб авай чка аламай, абуруз гъардаз вич дагъдин хурал хпер хуьзвай чубан хъиз авай жеди, я туш, вилер акъалнавай абуруз и чІун галай, умун ва юмшагъ авазди къуд патай инсанар са чкадиз кІватІзавайвал ва абурун чІарар цаз-цаз жезвайвал, рикІерик лувар акатзавайвал, яшайишдин бед къаришмадай ртІанвай ва юргъун хъанвай руьгъер гъикІ алциф жезватІа аквазвай жеди ва икІ акуни абуруз хуш гъизвай ва абурув вилер ахъайиз тазвачир жеди. Абурукай анжах са далдамчи уях тир. Ада, кІарар далдамдал гъалчиз, хуьруьнвийриз къил элязавай, къуд пата вил экъуьрзавай, макъамдикай кеф хкудиз ара-ара къил галтадзавай. Амма гъилери анжах макъамдиз муьтІуьгъ яз къилди кІвалахзавай, абуруз чпин иесиди куьз вил вегъизва, куькай фикирзава са къайгъуни тушир. Далдамчиди Шагъ-Буба халудин мярекатдик атанвайбурун чинра сад садаз истеклу хъунин, мукъва хъунин лишанрикай кфет хкудзавай, абур икІ руьгъдалди жумарт авунин себебкаррикай сад вич хъунин такабурулувал гъиссзавай. Адаз аквазвай хьи, садазни фена гъазур суфрадихъ ацукъиз кІанзавачир, виридан вилери макъам давам хъун тІалабзавай. Адав гвай далдамдин тІарам, амма къелечІ ва мягъкем, кІарар акъадай къван лацу хъанвай хамуна, вични са виш йис инлай вилик тукІур цІегърен хамуна, макъамдив къадайвал акъазвай къекъвей къилер галай кІарарни, налугъуди, далдамчиди гъалчзавайбур тушир, гуя абур аваздин суьгъуьрди хамуна живи эцягъиз къулухъ хъийизвай...Са гафуналди, и макъам вири къуд пад чІехи муьгъуьббатдив, хайи кІвал, хайи чил ва и чилеллай къван вири чан алай-алачир затІар аннамишунив ва кІан хъунив

ацІанвай; адаз яб гайи гьар садан рикІел уьмуьрдин шад ва пашман декьикьяяр, йикъар, йисар хквезвай, абурун виле-рикай чпин гьеле кьепІерамай куьрпейрин ва фадлай хуьруьн сурара ферикъат хьанвай багъри ксарин кьаматар карагзавай; и макъамди инсанриз лугъузвай: кьепІинилай сурал кьван гьар садаз са тайин мензил ганва, ам акъван яргъи, еке туш, амма ана, куь рикІиз кІан хъайитІа, ахътин чІехи крар, хъсанвилер ийиз жеда хьи, абуру ви тІвар, ви руьгъдин давам хьун, и макъам хъиз, несилрай несилриз, асиррай асирриз тухуда, абуру ви килфетрин, ви халкъдин, ви чилин садвилезни сагъламвилез кьуват гуда...

Шагь-Буба халудин мугъманрини кисна яб гузвай ва абур маниди чпиз вуч лугъузватІа гъавурда акъазвай. Абур сад-садан вилериз килигиз, сивел мили хъвер гъиз, кыл галтадиз авай, садбуру чпи чеб къужахмишзавай. Абуру вирида са фикирзавай, абур авазди вири са дережадиз акъуднавай ва абуру сада-садаз килигиз кыл галтадуни абуру чпин садвал аннамишнавайдакай лугъузвай.

И баркаван, берекатлу макъамди инсанар акъван деринриз, чпин хсуси хиялрин яцІаз тухванвай хьи, абурукай садазни Шагь-Буба халудин кІвалин патав хтана акъвазнавай такси ва анай эвичІна и межлисдиз килигиз кьах хъана акъвазнавай Севзиханни таксист акуначир.

– Севзихан халу хтанва! Муштулук! Муштулук зиди я! – гъарайнай магъледин гъвечІи гадайрикай сада.

ЧІехи бубади далдамчидин гъилевай кІарарал гыл гьалчна. Далдамдин ван атІана уях хъхъай зуьрнечийрини макъам акъвазарна.

Севзихан гъаятдиз гъахънавачир. Ам чина кІелиз жедай хътин са лишанни авачиз килигиз акъвазнавай. Садра таксистдин чиниз тамашна, ам мад вичин эвелан къайдадиз хтана.

Шагь-Буба халуди вичин вилер зи чІехи бубадин вилера атІумарна. Абура минет авай: кьутармиша, и гьалдай акъуд!

– Къала, гада, ацІура! – лагъана чІехи бубади тІапІа-хъандив карч вугана. Карч ацІурна хкайла, чІехи буба,

эрчи гъиле карч, чапла гъилив Шагь-Буба халу къуьнелай къуна, ам вичив агудна, хтанвайбурун вилик экъечІна. Ада садлагъана абур тагъкимарна:

– Зун тамада я. За гаф таганмаз ина рахадай ихтияр садазни авач. И къанун яргъай хтанвай мугъманризни талукъ я, амма абуруз ийидай гъуьрмет са шумуд къат къалин жеда.

Хтанвайбуруз къалин гъуьрметар кІан хъана жеди: абуру са гафни лагъанач.

Чехи бубадин амалдарвал за гъасятда къатІана. Ада, тамададин гъукумдикай менфят къачуна, хтанвайбурун, эвелни эвел Севзиханан сив агалзавай, адан мягътелвални ва вич гъи чкадал аватнавайди ятІа къил акъат тавунин къызгъин гъал умунарзавай, Шагь-Буба халудин «къейи югъ» «хайи йикъаз» элкъуьрзавай. Авайвал лагъайтІа, «къейи югъ», накъ тел ягъайла, хъана алатнавай, къенинди гъа пакамлай хайи югъ тир. Вучиз лагъайтІа Шагь-Буба халу садлагъана жегъил хъхъана аквазвай, ам хъуьрезвай. Сиве авай къери хъанвай сарар аквадайвал ам хъуьрез заз акурди тушир... Ада хва къужахламишна. АкІ тир хъи, Шагь-Буба халудиз квахъай са пак затІ жагъун хъувунвай, адан вилерал накъвари царцар гузвай. Хцин вилер заз акулачир, амма ада къужахламишзавай жуьре рикъивай тушир хътинди, гъуьргъуьди хътинди тир.

– Ваз чи чІал чидайди яни, хтул? – хабар къуна чІехи бубади таксистдивай, ам маса миллетдикай ятІа лагъана фикир аваз.

– Эхъ, – жаваб гана таксистди дамах гваз.

– Гена хъсан, – лагъана чІехи бубади. – Патанбуруз, белки, сад-къве къезилвал аквадай жеди тамададин хурукай. Вун жуванди я. КІевиз акъваз.

Севзихан гъеле авагънавачир.

– Гъуьрметлу Севзихан, Шагь-Бубадин хва! – гъукумдарвилин тав квай ванцелди рахана тамада. – Жуван дах хайи юкъуз адан тІварцІел хуьруьз хтай ваз хвашгелди! Вун хтурай – рагъ хтурай, чан хва! Ма хъухъ! – чІехи бубади карч мугъмандив вугана.

Севзиханаз са вуч ятІани лугъуз кІанзавай, амма чІехи бубади вичин сивел тІуб эцигна, ахпа лагъана:

– Им гъеле тост туш. Им хтай яргъал рекъерин руг рекъинин хъунухъ я, рекъерин юргъунвал алудун я! Тостар ваз хгузмайди я.

КІватІ хъанвайбурун гъарай-эвердик, «Килигин кван хъваз алакьдатаІа», «Къалура кван вун дагъларин итим ятІа» «акван хъваз алакьдатІа» гафарик кваз Севзихана карч ичІи авуна. Акваз-акваз адан чиниз ранг хтана, ам ачух хъана.

ТапІахъанди адав шиш вугана.

Тамадади карч къахчуна, ам ацІур хъия лагъана ишара авуна. Ишара къилиз акъудна.

– Вунин хвашгелди, чаз багъа мугъман хкай чархачи-чархарчи! – лагъана чІехи бубади таксистдиз. – Куьн гена вахтунда ахгакъна. Ма хъухъ, гила ви нубат я.

Таксистди карч гъиле къуна, адаз са шумудра вил яна, лагъана:

– За хайи югъ мубаракзава. Къуй ихътин йикъар гзаф хъурай. Куь виридалайни пашман югъ гъа ихътинди хъурай. Амма за хъвадач. Рулдихъ гала. Хъфена кІанзавайди я.

Вири кис хъана. И кисвили таксист ийир-тийир авунвай. Ам гагъ Севзиханаз, гагъ Шагъ-Буба халудиз, гагъни тамададиз килигзавай.

– Яда, вазни гъа са гафар тикрар хъийидани? Им тост туш! Рекъерин руг къин я! Тост ахпа я!

– Зун рулдихъ гала... Хъфена кІанзава...

– Эгер чи хуъруьз, чи межлисдал вун атанватІа, вун чи мугъман я. Вун гила чи ихтиярда ава. Чавай вун ичІи машин гваз текдиз ахъайиз хъжедач. Вичихъ машин авачир са лезгини нисинлай къулухъ, вични няниз мукъва жезвай береди, рекъиз экъечІдач. Пака чна ваз хъфидай ихтияр гузва. Ваз машин ацІурдай ксарни жеда, рехъни экуьди жеда. Нянин хийирдилаи пакаман шийир хъсан я, – лагъана тамадади. – АцІай карч гъиле къуна, тахъвана къулухъ элкъуьр хъувун – им таксистди вичин пассажир ада лагъай чкадиз

тухвана, анал авуд тавуна, элкъвена гъа акъахай чкадал хкай гъисаб я... Яллагъ! ПапI ая!

Таксистди, аквар гьалда, гъа и гафар вилив хуъзвай. Ада карч сивел эцигна, туътуъхдин кIараб агъуз-виниз жез, къуртI-къуртI ийиз, карч ичIи авуна.

– Гила рулдихъ ацукъайтIа, ви таксидикай самолет жедда, – зарафатна са ни ятIани.

– Рулдихъ ацукъ тавуртIани, самолет закай жувакай жезвай хътинди я, – хъурена таксист, вичив вугай шишинилай кIус алудиз.

– Гила вунни, чан хва, чи межлисдин итим я, – лагъана чIехи бубади таксистдиз. Ахпа ам тIапIахъанрихъ элкъвена: – Къала, гъинва чIулав гьер? Гъваш, тукIукI мугъманрин вилик!

Къил Къибледихъ, Кябе галай патахъ, элкъурна, са къвалахъди ярхарнавай гьерен кIвачер зани са тIапIахъанди къунай. Ам Шагъ-Буба халуди вичи тукIунай. Гьерен кIвачни за къуна кIан хъайиди Шагъ-Буба халу тир. «Итимдиз ивидихъай кичIе хъана кIандач», – лугъудай ада заз. Заз лапагар, малар тукIвадай дуъшуъшар гзаф акунвай, ятIани заз садрани абурун вилериз килигиз кIандачир. Заз чидай: абура са куънинни гъавурда такъунни, кичIевални, лал минет, чеб ахъа хъия лугъузвай минет жедай. Туътуъхдила хци кантI гуъцайвалди, гьерен кIвачер хъуткъун хъанай, за мад сеферда, зун чпиз килигначиртIани, адан вилера вуч аватIа гъадакай фикирна. Адан атIанвай кIалхандай гъикI йигиндиз ивидихъ галаз уъмуър квахъзавайтIа заз ван жезвай. Гьерен кIвачерин хъуткъурунар зайиф жердавай зи гъилерини юргъунвал гъиссзавай, налугъуди гъабурайни иви авахънавай. Гъере мад сеферда эхиримжи къуватар кIватI хъувуна, зи гъилевай къулухъ са кIвач къуткъунар хъувуна, ахпа садлагъана адан юзун яваш хъхъана – им Шагъ-Буба халуди гьерен мефтIеда кантIунин кIвенкI эцяна ва гъайвандин чан михъиз хкуд хъувуна лагъай чIал тир. Ахпа кIарабар хазвай ван акъатна. Ида гьерен гардан къамукъай метIе акIурна, къилни къулан тар галкIурзавай кIарабар жалгъайрай акъудуникай лугъузвай. КIвач гъиляй

ахъайна, зун са патахъ фена. Заз ивидихъай кичІедачир. Заз чидай: исятда гьерен кыл галудна а патал эцигда, амма агал тахъана амай вилера гъа тукІвадалди вилик авай гъавурда акъун тавунин, кичІевилинни, минетдин къайи гелер амукъда...

Кьил галуднавай гьерен беден хам алажун патал жегьил гадайри багъдин са пипІез тухвана, цуьк ахъайиз кІанз гъазур хъанвай ичин таракай куърсарна...

ТІапІахъанри суфрадал авай вири гъзур-гъалал, тІуьнхъун эцигна гъазурнавай. Эгер суфра къацу векьел ваъ, столдал экІянавайтІа, адан кІвачер няметрин заланвиляй чилиз фена, суфра гьикІ хъайитІани гъа векьерал ахватун мумкин тир.

Чехи буба кьиле аваз кІватІ хъанвайбур суфрадихъ фена, къене йис тунвай хъуьтуьл хъуьцуьганрал ацукъна. Тамададин эрчІи къвалахъай Шагь-Буба халу, чапла патахъайни Севзихан ацукъна. Адан патав таксистдиз чка гана. Зун тІапІахъанрихъ галай. Ацукънавайбурун кьилел-кІвачел элкьуьн за жуван хивез хушуналди къачунвай. Шагь-Буба халудин гьуьрметдай. Чун патал кьилдин суфра авай. Ам гъаятдал, ргазвай къажгъанрин патав гвай столдал алай. Ихътин Чехи мярекатда им за тІапІахъанвал ийизвай сад лагъай сефер тир. ТІапІахъандиз герекди кьил кьилел хъун ва йигинвал я, герек вун ви суфрадихъ ацукъизни агакъин, мугъманар галай кьилин суфрадихъ галайбурни рази жедайвал ийин.

Чехи бубадин далудихъай тІапІахъан Цару акъвазнавай. Чехи бубади идара ийидай гьар са межлисда Царудикай са кІвачел акъваздай тІапІахъан жедай. Са кІвачел акъвазнавайди лагъайла, им рикІивайни и тІапа-хъан са кІвачел акъвазнавай лагъай чІал тушир, ада анжах са тамададин буйругъар кьилиз акъудзавай, чебни цІай квай, цавун кьиле тамамарна кІанзавай буйругъар. Ада вичин везифаяр кьилиз акъудзавай геренда адаз чилик хкІаз мумкин жезвайди анжах са кІваче жеда, яни адан гьерекатар гъахътинбур жезвай. Царудал гьалтзавай кьилин буйругъарчуна чехир цун тир. И кар Царудилай хъиз садалайни

алакъдацир. Ада эвелдай чехир авай челегдай махсус гичиндиз уьзуьмрин иви цазвай, гьакI хьайила, ада вилер акьална ва я вилер крчунал алачиз цузвайтIани, адан гьилериз тамададин карч гьикьван вахтунин муьгьлетда ацIудатIа чизвай, адаз чехир авахъзавай ванцелай чир жезвай. Цару гьахьтин тIапIахъан тир. И сефердани ам вич Севзиханахъ галаз рахаз-рахаз: «Кеф-гьал гьикI я? Яргьал Урусатра вуч хабарар ава?» лугьуз хабарар къаз-къаз, адан гьилери тамададин крчуна чехир цазвай. Севзиханаз Царудин устадвипликай хабар авай, ятIани, за къатIайвал, адаз тIапIахъан синагъ ийиз кIан хъанай, ада Царудивай къасухдай ва гьам зарафатни яз хабарар къаз эгечIнай. Цару ихьтин уламрай, ништа, гьикьван экъечIдайди ятIа, адаз им вири мугьманри ишлемишзавай къайда тир чIал чизвай. Ада виридаз хьиз Севзиханазни гьа сад хьтин жавабар ганай: «Кеф-гьал пис туш. Камал халу хьтин тамададин вилик са кIвачел акъвазна жуван къил хуьзва, паб-аял вири сагъ-саламат я». Гьелбетда, им Цару чидай мугьманриз хгудай гьамиша гьазур жаваб тир, вучиз лагьайтIа абуру къадай хабарар гьа садбур жедай: «Вун вуч гьал я? КIвал-югъ гьикI ава?» Цару сифте яз акур мугьманар адан устадвилел мягьтел яз, лугьудай гаф амачиз, калигиз акъваздай. Месела, таксисх хьиз. Амма Царуди, крчунилай вилер алуднавайтIани, япар адалай садрани алуддацир. Адаз карч ацIудайла адан ван гьихьтинди ятIа чидай ва лазим чкадал къван чехир агакъайла, адан гьилери крчунин сивеллай гичиндин кIуф хкаж хьийидай. Эгер са ни ятIани Царудивай вилер са патахъ авуна ва я абур кутIунна крчуна чехир цуз лагьайтIа, ам са шартIуналди рази жедай: са стIални аладар тавуна цайитIа, синагъчиди крчунавайди хъун лазим я. Гзафбур и шаргIунихъ галаз рази жедачир, вучиз лагьайтIа Цару чпивай тухуз жедайдахъ абур инанмиш тушир. Ихьтин синагъчияр иллаки шляпаяр алайбурукай жедай. БачIах ва женгери бармакар алайбур, лагьайтIа, чеб магьлуб жедай чIал чиз-чиз, Царудин шартIунал рази жедай: Камал бубадин крчунай уьзуьмрин иви хъун гьар гьи вахтунда хьайитIани къисмет жезвай кар тушир.

Къилел кепка алай таксист Царудал гъейран хъана амай.

Чехи бубади, кІвачел къарагъна, карч хкажна.

Вири кисна. Межлис ачух хъана. Муькуь таПахъанри амайбурун вилик квай синерин истиканрани чехир цанвай.

– Играми дустар! – рахана тамада. – Къе зи къени къунши, чи хуьруьнви Шагъ-Буба хайи югъ я. Гъавиляй къе чун, адан мукъва-къилияр, къуни-къуншияр, адак эрк кутунвай инсанар иниз кІватІ хъанва. «Итим садра хада, садра рекъида» лугъудай мисал квез виридаз чида. Амма адан гъавурда чун дуьз акъазвани? Им вич дидеди садра ханвай инсандиз вич садра гъикІ хъайитІани рекъидайди чизва лагъай чІал туш. Им акІ лагъай чІал я хъи, инсанди – кІантІа ам бармак алайди хъуй, кІантІа шал алайди – уьмуьрда садра вич халис итим хъиз къалурна, халкъдиз, ватандиз хийилу са кар авунатІа ва я вич чи ата-бубайрин ягънамусдин къанунрал кІевелай амал ийизвай кас яз къалурнаватІа, адаз а гелелай элячІун беябурчивилелди къейидай я. ГъикІ хъайитІани рекъизвай уьмуьрда угърашвилелди чан алай къван яз жеридалай, итимвилелди садра къиникъ хъсан я лагъай чІал я. Шагъ-Буба гъа и масалда лагъанвай гелел алай Хва я (чІехи бубади «Хва» гаф такабурлувилелди, адаз къуват гуналди лагъана ва за гъавиляй ам чІехи гъарфунилай кхъизва). ГъакІ хъайила, инал ацукънавайбурукай ва чи хуьруьнвийрикай Шагъ-Буба-дилай гъвечІи садазни адан гафунал гаф эцигдай, адан гаф чилел вегъидай, адан буйругъ къилиз акъуд тийидай ихтияр авач (Им чІехи бубади эвелни-эвел Севзиханан тараз язавай якІв тир). Севзихан вич къил куьрсна ацукънавай, акварвал, якІв хъсандаз галукънавай. Ахпа чІехи бубади Шагъ-Буба халудихъ элкъвена давамарна: – Гъуьрметлу къунши, заз вун жуван хва хъиз я, за вал, ви итимвилел дамахзава. И карч за ви сагълугъдай, ви рикІевай мурадар гъа ваз кІандайвал къилиз акъатунин сагълугъдай хъвазва ва межлисдин итимрини гъакІ авун буйругъзава! – чІехи бубади эвелдай чапла гъилив спелриз звар гана, абуру чехирдиз манийвал тагудайвал авуна, ахпа а гъил бармакдал эцигна карч къи-

лел хкажна. Ихътин чѢхи карч ичѢи ийидалди бармакдал гъил алаз тавуна жедайвал тушир. Чехир хъварла бармак аватун кыл квадарай мисал жедай.

Тамадади ацѢай карч ичѢи авуна, ичѢиди ацѢуриз ЦѢарудив вахгана, спелрилай гъил чѢугуна, хъуьрез-хъуьрез, гафар чѢун галаз сивяй акъудиз-акъудиз, лагъана:

– Гила-а зу-у-н чкади-и-из атана-а! КѢевиз акъваз, гадаяр! – ада тѢапѢахъандин гъиляй ацѢай карч къачуна, амай-буру хъванвани-хъванвачни килигна, ичѢи истиканра цуз лагъана гъилелди ишара авуна.

ЧѢхи бубади гаф гила вичи низ гайитѢа, карч гъадал гъалтдайди заз чизвай. Карч, гъелбетда, виридал гъалтда-чир, амма бейкеф хъйи садни жедачир, вучиз лагъайтѢа гъар са магъледай са касдиз ва я суфрадихъ галай тухумрикай гъар садан са векилдиз гаф гуналди вири рази жедай.

Ацукънавайбуру сифтедай хъвайи чехирди ачухарнавай, абурун чина хъвер, вилера нур ва гъар сада вич и берекатлу суфрадихъ галайбурун къакъуд тежедай хътин са чѢук яз гъиссзавай, гъар сада, эгер вич и межлисдикай хкатайтѢа, ам къайи жеда лагъана фикирзавай хъиз аквазвай. Заз чидай хъи, гъа ихътин макъамра чѢхи бубади виридаз таъсирдай гаф лугъуда, виридан назик, амма ахварик квай, михъи гъиссер юзурда. И кар межлисдавайбурузни чизвай. Гъавиляй тир жеди хуьруьн советдин чѢехида лугъунни авурди:

– Ваз ийиз кѢанзавай ихтилат ацукъна ая, тахъайтѢа ви кѢвачерал таб акъалтда, – шит хъверни хъууна гъакимди.

Вири тамадайриз хъиз, чѢехи бубадизни вичин гафунин кѢвенкѢ атѢудайбуру кѢандачир. И карни виридаз чизвай. Вири садлагъана кис хъанай, абуру тамадади вичиз гаф лагъайди жерме ийида лагъана фикирнавай. ЧѢехи бубади хуьруьн советдин чѢехидаз са куьтѢни авунач. Идан себеб, заз чиз, тамадади советдин чѢехида лагъай гаф къасухдай, яни вичиз жерме авун паталай ва вичел ацѢай карч гъалтун паталай лагъайди къатѢун тир жеди.

– За ихтилат ацукъна ийидайди туш, – лагъана чѠехи бубади. – Ацукъна кѠвалахун ам ви пеше я. Йиса ваз са вад шалвар хъайтѠани бес жезвани?

Хуьруьн советди къам чухвана. ЧѠехи бубади адаз авур камаллу жерме адан къамухъ галукъай хътинди тир.

– Къадим вахтара, – ихтилатдив эгечѠна чѠехи буба, – Лезгистанда ихътин са адет авай: рухвайри гъалдай фенвай, са куьнизни виже техкъведай къван къуьзуь хъанвай чпин бубаяр дагълариз тухуз са рагалайгъуз дагърдиз вегъидай. Белки, и адет арадал атунихъ себепарни авай жеди. Фу къит тир, артухан сив хзандиз пар жезвай ва я къуьзуь итимдихъ къилдаказ гелкъведай кас герек жезвай, ахътин касдавай хзандин рузи артухаруник пай кутаз хъун мумкин жезвачир. Гъавилияй и адет гзаф кѠевиди хъанвай, адал амал тийизвай са хвани авачир... Са сеферда са хци вичин буба кѠула къуна дагърдин къилел гъайила, буба хъуьрена лугъуда.

– Яь, вун вучиз хъуьреза? – мягътел хъана хва.

– Вун къван авай чѠавуз зани зи буба гъа и чкадилай агъуз вегъейди я, – жаваб гана бубади, хци вични инал, гъа вичи буба гадарай чкадал, гъун бубадиз алапат хъанвай.

Хва фикирлу хъана. Адаз бубади вичин буба гъа и чкадилай вегъей чѠал чизвачир, амма вичи вичин бубани гъа и чкадал икѠ хабарсуз гъуни хцин рикѠе тѠал туна, адав къадим адетдин вагъшивал аннамишиз туна. «Захъни хва ава, – фикирна ада, – гъадани, вахт атайла, и адетдал амал ийида», – фикирна хци.

– Вун вучиз фикирлу хъанва, хва? – лагъана бубади. – Вегъ зун дагърдиз, эл-адет къилиз акъуд, ам ви буржи я.

– Буба чан, залай гъил къачу. Завай жедач, – хци буба далудал хкаж хъувуна.

– Я хва, вун, адет чѠурна лугъуз, жемьтди хуьрйяй чукурда.

– Чукуррай, – лагъана хци, – Гъиниз акъатайтѠани, за вун гадардач. И адет чѠуруди я. Адакай халкъдиз са хийирни авач... Ви зегъметралди, ви несигъатралди, ви камалдалди зун кѠвачел, кѠамбурдал акъалтайла, гила заз ви не-

сигъатарни тежриба виже текъвезмай хъиз яни? За зи хциз гудай уьмуьрдин тарсарилай вуна адаз гудай тарсар таъсирлубур ва къуватлубур жеда, вучиз лагъайтга ваз уьмуьр, ваз дуьнья гзаф акунва...

Акуна хъи жемятдиз, хва бубани кIулаваз хуьруьн кимел хтана. Садани гафни лагъанач. Виридан рикIиз адет чIурна лугъуз регъят хъанвай, вучиз лагъайтга вири рухвайри и адет дакIанз-дакIанз къилиз акъудзавай. Амма сада-лайнни къадим вахтарилай авай адетдилаи кам къачуз жезвачир. Буба элкъвена гваз хтай хва себеб яз цIийи адет арадал атана: бубайриз рекъидалди алакъдай къван вири гъурметар ийин, абурун гафунал гаф эциг тийин, абуру кIвач эцигай чкадал къил эцигин. Халкъ акваз-такваз мягъкем хъана, лигим хъана, уьткъем хъана. Варлу хъана. И адетди чи халкъ, «Хеб цIаракай!» макъамди хъиз, тупламиш авуна ва адаз вич, вичин чIал, вичин ацукъун-къарагъун, вичин чил хуьз куьмекна...

И къисадихъ, – лагъана чIехи бубади, – мад са мана ава: ни вичин бубадин хатур хайитга, адаз вичин хцикайни аквадайди гъам я.

ЧIехи буба Севзиханаз килигна. Ам ацукъай чкадал динж жезвачир, сакIани вич къулай ийиз алакъввачир. Аквар гьалда, ам чилел ацукъиз вердишзамачир.

– Шагъ-Бубани вичин бубадин гъурмет хвейи хва я. Ада бубадин весийризни гъурметзава: бубайрилай амай муг хуьзва, адан къула цIай кими ийизвач. Гъахътин веси ада вичин хва Севзиханазни тада. Къе Севзихан вич и шад мярекатдал хтанва. Им адан рикIелай хайи кIвалин рехъ алатнавач лагъай чIал я. Ша чна гаф гъадаз гун, – чIехи бубади карч Севзиханав вугана. – Килиг, чна ви рикIел хкизва, – тагъкимна чIехи бубади, – карч ми хъиз хъвадалди сивихъай галуддай ихтияр авайди туш, тахъайтга мад ацIур хъууна хъваз тадайди я, – чIехи бубадиз чехирдив Севзиханан къулайсузвал алудиз, адак квай хъел хкудиз кIанзавай.

Севзиханак чIехи бубадин гафари хкуьрнавайди хъиз аквазвай. Ада карч къуна, гъяз авачиз лагъана:

– За зи бубадиз хайи, – ада и гафунлай кьулухъ са хейлин ара гана, – югъ мубаракзава. – Ахпа Шагь-Буба халудихъ элкьвена урус чӀалалди лагъана: – Поздравляю, старик. За твое здорovie.

Межлисдик гулгъула акатна. Севзиханан гафарин гъавурда вири сад хъиз акъунвачир. Гзафбуру адан гафарин манадин михъвилел шак гъизвай. Шагь-Буба халу и кар кваз такъаз алахъзавай, ам хциз хъуьрез-хъуьрез килигзавай (Белки, рикӀяй ам шезвайтӀа?), ада хцин гафар зарафат яз къабулнавай хъиз тир. Заз адан язух атанай. Зун адан чкадал алайтӀа, за Севзиханан рехъвериз сад чуькъведай. Адавай халисдаказ, ягъанат квачиз, михъи лезги чӀалалди хайи бубадикай къве гаф лагъанайтӀа жедачирни? Ваъ, ида чи чӀал ужудзи яз гъисабзавани, тахъайтӀа чун авамрай къазвани?

И карди зи рикӀел чӀехи бубадихъ галаз алакьалу са дуьшуьш хкана. Ам зун гъеле дидедиз тахъанмаз хъайиди я. Чи къуншидаллай са къаридиз авай са хва армиядай къуллугъ къутягъна хтайла, идан рикӀел дидедин чӀал аламачиз жеда къван. Диде хцихъ галаз лезги чӀалал рахада, хци лугъуда: «Мамаша, я тебя не понимаю». «Я чан хва, лагъ ваз вуч хуьрек гъазурдатӀа, ви вил куьхъ хъанватӀа? Ваз афарар кӀандани, дулмаяр кӀандани, тахъайтӀа хинкӀал ийидани?» «Мамаша, – лугъуда хци, – я ничего не понимаю по-вашему, по-французски». Ийир-тийир жеда диде. Шехъда: «Зи авай са баладиз дидед чӀал чизмач! Я Аллагъ, им вуч гуж я на заз гайиди? Зун квелди ви вилик тахсирлу хъана? Ватандиз хва чӀехи авуна, ваз хъел къведай карни за авунач эхир, я Аллагъ!» Чара атӀай къари къведа зи чӀехи бубадин патав. Ахъайда хъайивал. «ЧӀал чизмач? – мягътел жеда чӀехи буба. – Пуд йисан къене (а вахтара армияда пуд йисуз къуллугъдай) дидед чӀал рикӀелай фида жал?» «Эхъ, гъакӀ хъанва, чан Камал стха, – лугъуда къариди. – Ша вуна хъайитӀани заз таржума ая ада вуч лугъузвайди ятӀа, адан рикӀик вуч кватӀа, адаз гъи хуьрек гъазурдатӀа хабар яхъ». Фида чӀехи буба вичин кӀекӀецни къуна. Хабар къада чӀехи бубади вичиз чидай урус чӀалалди, вуч ятӀани дяведин рекъ-

ера Европадайлај цар илитнавай куьгъне аскер, дагъви я: «Шту случился? Раднуй язык забил, шту ли?» «Ей-богу, забыл, старик, – лугъуда хтанвайда, идан рикелай вичин къунши зи чехи бубани алатнава къван. – Служба есть служба, там не до родного языка», – дамахар къачуда къаридин хци. Чехи бубади эхзава идан гафар, къари туб сивив тухвана акъвазнава. «Идан гьалар чуру я, мастар чкадилај юзанва», – лугъуда чехи бубади къаридиз. «Адаз феји чкада каш ганвайди я. Акъвачни къал хътинди хъанвайди? Хабар яхъ адаз вуч гъзурдатла». Чехи бубади хабар къада гададивай: «Ты галудний говорит мама. Хучит чту-ту пирготувит, фкусний чту-ту. Шту ти хучиш?» (За квез чехи бубади заз ахъай хъувурди жуван жуьреда ихтилатзава, адаз жуван рангар хъиязава. Амма зи рангар гъакъкъатда хъайи рангарив бажагъат агакъзава. И дуьшуьш, заз чиз, генани къизгъиндаказ къиле фена жеди). «Я соскучился по шахматной лапше», – лугъуда гадади. Чехи буба садрлагъана гъавурда акъунач. «Яраб и шахматни лапша вуч ятла?» лугъуз фикирда. Гадади алава хъийида: «С чесноком». Серкедин твар къурла, чехи буба гъавурда акъуна. «Хинкал, шту ли?» – хабар къуна ада. «Хинкал! Хинкал! Спасибо, что напомнил название». Гъикъван эхдайди я ихътин къабачивилер? «Ма ваз хинкал! Ма ваз серг!» – илигда са шумудра чехи бубади вичин кеклец гададин далуйрилай. «Аман, чан диде! Аман, чан диде!» – гъараяр акъатда гададай. Лезги чалалди. «Идал чал ахкъалтна, – лагъана чехи бубади къаридиз. – Зун мад ваз герекзамач». Чехи буба квализ хтана. Са арадилај гъиле са сини ацлай хинкални аваз (Хинкалдин къилел гъундуьшкадин са ютурни алай) къари-баде атана. Ада чехи бубадиз авур къван чанарриклер, алхишар къадар авачирбур хъанай. «Мад чал рикелай фейитла, заз эвера», – лагъана чехи бубади. «Ада мад садрани чал рикелай ракъурдач лугъузва», – хълагънай къариди... Гуьгъунлай адан хцикай дидед чаланни эдебиятдин муаллим хъана...

И сеферда за зи чехи бубадив кеклец гвач лугъуз гъайиф чугуна. Белки, ада Севзиханан мефтлерни чкадал

хкидай... Амма чѣхи бубади са гафни лугъузвачир. Ам сабурлудаказ Севзиханаз килигзавай.

Севзихана карч ичѣи авуник хев кутазвачир. Адан рикѣик са вуч ятѣани хѣлагъун квай. Ада вичи лугъудай гафар таѣсирлубур, са ник ятѣани мад сеферда хкуърдайбур ва са низ ятѣани хѣвер гѣидабур хъун паталай фикирарзавай жеди. Хъуъруърнар иликъна, виридан вилер вичин гафарал алайди къатѣай ада давамар хъууна:

– Хуъруърн вири вилик-къилик квайбуруз эверайла, бес фекъи халудиз вучиз эвернач? – сивелни вилерал ягъанатдин хѣвер гъана, ам сифте чѣхи бубадиз, ахпа Шагъ-Буба халудиз тамашна. Ахпани таксистдиз килигна вил мичѣна. Таксистдизни Севзихан гѣи себебдалди хтанвайди ятѣа хабар авайди тайин хъанвай.

Заз акѣ хъана хѣи, Севзихана вичин къайвивилелди, вичиз тел яна лугъуз, чѣхи бубадилаѣни Шагъ-Буба халудилай къисас къахчузвай, адаз абур къапарай акъудиз, межлис рекъириз кѣанзавай. Ам вичи гайи суалдиз жаваб истемишиз ва идан лишан яз карч ичѣи авун яргъал ракъуриз алахънавай.

– Им чехир хъвадай итимрин межлис я, – лагъана чѣхи бубади, Севзиханан чѣуру хиялрикай хабар хъанваз. – Фекъида чехир хъвазвач... Вуч хъанва ана, – тамадади Севзиханан гѣилевай карч къалурна, – хъваз жезвачни? Тахъайтѣа фекъидин везифаяр ваз тамамариз кѣанзавани?

Вири хъуърена. Севзиханаз лугъудай гаф амукънач. Ада, ламралай аватайда хъиз, гъиниз фидатѣа чин тийиз, карч къилел хкажна. Акѣ тир хѣи, адаз гъа крчунин къене чуънуъх жез кѣанзава.

Тамадади адаз мад са гафни хѣлагъначир, анжах Шагъ-Буба халудиз вил акъална. Зун гъавурда акъуна хѣи, «чна чи кар авуна, гила ам яваш жеда, амай ихтилатар чна адахъ галаз ахпа ийида» лагъай чѣал тир.

Межлис гурлудаказ давам хъанай.

Зун гъаятдал, тѣапѣахъанар алай чкадал хъфена. Гъабурни гила кефиниз акъатнавай. Зун атѣанвай чиг якѣун клусар къачуна, Цавдаран патав къапак фена. «Ада як

тӱертӱа, Халисадиз зун кӱанзава», – фикирна за. Заз жува тавакул ийизвайди чизвай. Ятӱани за мурад тӱалабун патал гӱа и рехъ хкягӱна. Цавдара зун кӱайвилелди кӱабулна. Гуя ада лугъузвай: «Куьн, инсанар, вири нез-хъваз, кефер хкудиз, риклиз кӱанивал ийиз ава. Куьне зун инал кутӱунни авурди тӱимил хъана, михъиз рикӱелайни алуднава». За як вегӱейла, ам кӱулухъди гадар хъанай. Мумкин я, адаз за вегӱейди як тирди садлагӱана чир тахъунни. Ам гӱа кӱулухъди хӱайивал акъвазнавай. «Зун алайвиляй нез кӱанзавачтӱа, белки?» – фикирна за. Зун тӱапӱахъанрин столдихъ хъфена... Тӱапӱахъанар садбур столдихъ галай, садбур багъдавайбуруз кӱуллугъзавай. Багъдай хтайбур столдихъ ацукъзавай, столдихъ галайбуру хтайбур эвез хӱийизвай. Багъда межлис гурлу хъанвай. Карч гӱилерай гӱилериз физвай. Шадвал, хъуьруьнар, зарафатар, яргӱи тостар кӱалин жезвай. Ички гзаф хъунивай тостарни яргӱи жедайдан гъавурда зун фадлай акъунвай. Им кӱанун тир. Амма заз и кӱанундикай хуш авачир. Зун чӱехи бубади лугъудай гафарихъ галаз рази тир. Ада лугъудай: хъвайиди иливарна, вичин фикирар куьруь-яцӱуз лугъуз алакьдайди халис итим я. Амма кӱе акӱ жезвай хътинди тушир. Вучиз лагъайтӱа чӱехи бубади мукъвал-мукъвал «куьруь-яцӱуз, куьруь-яцӱуз!» лугъуз тагъкимарзавай ван кӱвезвай... Ара-ара макъмарни ягъиз кӱуьлерни ийизвай. Амма вучиз ятӱани зи рикӱи и шадвилер чӱугъазвачир. «И межлис куьтягъ жеда, – фикирзавай за, ахпа вири крар гӱа чпин куьгӱне геле аваз давам хъжеда: Севзихан хзан галачиз хтанва, гӱакӱ хӱайила, ам элкӱвена хъфида; Шагъ-Буба халу дертлу яз жунгаврив хъфида. Цавдаран кӱисмет гӱикӱ жедачтӱа? Шагъ-Буба халуди чӱехи бубадин ихтиярдалди кӱурмишай фендини арадал затӱ тегъидайди заз Севзиханан рахунрай акунай. Ятӱани заз чӱехи бубади Шагъ-Буба халудиз вил акъалуни абур чпин фендинихъ агъанвайди ва абур чпин гъужумдиз эхирдал кван, кӱиле кван фидайди кӱалурзавай. Гӱелелиг зи умуд атӱанвачир.

Шалбуз дагъдинни Гетин дагъдин арадавай гирведихъ акIизвай ракънинин эхиримжи нурар акъазвай Яру дагъ цIарцIар гузвай къизилдин зурба са цал-къаяб хъиз аквазва.

Чехи вацIун ван югъ няни жердавай гужлу жедайди тиртIани, макъамрини межлисда ацукънавайбурун тостаринни тостарал разивал авун яз акъатзавай гъарай-эвердин ва бахтавар хъуъруьнрин гъилий вацIун ван садавни агакъзавачир.

– Къала, гинва ам? – гъарайна багъдай са шумуд касди садсадан гуьгъуьналлаз.

– Ам иналла! – гъарайдалди жаваб хгана багъдай гъаятдал хтай тIапахъанрикай сада! – Къарагъ, гада, бес я тумуниз чим акъудайди! Алад, ваз эверзава, – лагъана ада заз.

– Ни?

– Тамадади. Эгер ви рикIелай фенватIа, рикIел хкин: ам ви чIехи бубани я.

– Пара къван сагърай. Гена ви рикIелай фенвач...

Эверайла тефидай ихтияр заз авачир.

Суфрадихъ тамададикай ачухдаказ вил къязавайбур аквазмачир, вучиз лагъайтIа тамададин жерме – яни хъвайидал алава яз са ацIай карчни ичIи хъувун – къабулиз гила абуруз регъятни тир, хушни тир ва ихътин гурлу макъамда жерме къазанмишунни чпин нуфузни вини кIарариз хкаждай хъиз авай...

– Килигин чун! Килигин чун! – лугъузвай садбуру. – Хтулдив вуч аламатар гватIа!.. – ибур закай лугъузвай гафар тир.

Чехи бубади, Шагъ-Буба халуди, кIвачел акъвазна, зун вилив хуьзвай. Зун чIугуна гъабурал фена. Абуру зун чпин арада акъвазарна.

– Куь къугъунар фад куьтягъа! Кончай базар! Яргъал фенва! – лагъана ацукъай чкадилай винелди килигиз, генани динж тахъанвай Севзихана.

Тамадади ван тахъай къасарна. «Гъар элуькъай кицIиз ери лагъайтIа, мез къуьруьни жеда, куьруьни» мисал фена

жеди адан рикІяй; ам адан рикІ алай мисал тир. Ери гыи кицІериз лугьудатІа адаз чизвай.

Шагь-Буба халуди, Севзиханаз килигна, кьуьнер агажна, кьил са патахьди авуна, вилера наразивални туьгьмет аваз, кьве гьил, абурун кьванар винелнаваз, кьве патахь ахъайна. Им «мад хъанач хьи» лагъай чІал тир. Дидед чІалакай гъяз амачир Севзихан хайи бубадин ишарайрин гъавурда акьунани-акьуначни заз чидач.

– Зи играми хтул! – лагъана чІехи бубади. – Къенин межлисдин бегдивай за «ви рикІ алай дустарикай низ гаф гуда?» лагъайла, ада ви тІвар кьуна. Межлисдин бегдин гаф чилел вегьидай ихтияр са тамададизни авайди туш... Гаф види я! – Ам Царудихъ элкьвена: – Вилер акьална цуз! – яни ацІай карч цуз лагъай чІал тир.

Цару кефиниз акъатнавай. Адан цару вилери царцІар гузвай, чинни яру хъанвай. И царцІарни ярувал гъар сеферда ада челегдай гичиндиз чехир цайила, адан руварилай алахь тавун патал ийизвай хупІаривай тир. Исятдани ада гъакІ авуна. Ада гичин къасухдай руварив кьван ацІурзавай ва ахпа винелай са шумуд хупІ ийизвай. ЯтІани ам са кІвачеллай тамадавиле амач лугьуз жедачир. Ада, гичин эрчІи гьиле кьуна, вилер кІевиз акьална, карч чапла гьиле аваз, кьил эрчІи къвалахъ элкьуьрна, шаклубурун шаклувал тахъай мисал авуна. Гичиндин сив крчунин сивив тухвана, ахпа са живи хкажна, чехир цаз эгечІна. Вири кисна килигзавай, налугьуди кье абуруз ада чехир цаз акурди тушир. Гилад кьвезвайди ЧІехи вацІун ванни чехир цазвай ван тир. Царудиз кьвезвайди анжах чехир крчуниз авахъзавай сес тир. Карч ацІана. Чехир крчунин сивеллай гимидин царцІив агакънавай. Цару вич вичелай рази яз хъуьрезвай.

– Маншаллагъ! Аферин! – ванер акъатна. ЧІехи вацІун сес гъарайра квахъ хъууна.

– Цару вич буьркьуь жедалди пиян хъайитІани, адан гьилер пиян жедач! – тарифзавай муькьубуру.

– Гьилер ваь, япар! – алава хъууна са ни ятІани.

– ИчИ къапунин нефс гьикъван ятIа гьиссна кIанда, – лагъана Царуди. – Гъа гьисс сифтени-сифте герек я. Япар, гъилер – ахпа.

– Валлагъ, зурба я, – рахана гила вични чкадинбурукай хъиз хъанвай таксист, налугъуди идани Царудин алапат анжах гила аннамишнава.

– Вунани чи рекъерай вилер акъална такси гъалайтIа, вакайни ви рекъяй устад жада, – лагъана мад сада.

Чехи бубади карч хкажна. Вири кис хъхъана.

– Ма яхъ, – лагъана, ада карч зав вугана. – Лагъ ви гаф! Зи бармак вилериз аватдайвал мийир!

– Зи бармакни! – алава хъувуна Шагъ-Буба халудини.

– Вуна кIелзавай мектебдин директордин шляпани! – алава хъувуна са ни ятIани.

Вири хъуърена. Гъатта Севзиханни. Таксистни. Ада, хъуърез-хъуърез, Севзиханаз гъилералди са гьихътин ятIани лишанар къалуриз, са вуч ятIани лугъзвай. Севзихана кьил галтадзавай. Ам вичиз лагъай гафарин гъавурда акъунвай. Заз хъуъредай мажал авачир. Вучиз лагъайтIа заз кьве бармакдин къадирни авай – гъам чIехи бубадин, гъамни Шагъ-Буба халудин. Адалай гъейри, и къадим карч зал сифте яз ихтибарнавай. Им зун патал чIехи жавабдарвал тир. Зи рикIик гъалабани квай, заз Севзиханакай хъелни авай. Яргъарай хтана, такуна-такуна кье акунвай вичин бубадикай адаз лугъудай халисан, кьве чими гаф жагъаначир... Зи хура айвандин къапак, виридан рикIелай алатна, ялгъздаказ амай гъамлу Цавдаран дертни авай. Цавдара, лув хана ажуз хъанватIани, инсанрин ягъанатринни зарафатрин харарик акатнатIани, леквал квадар тийиз, гайи затIни тинез, садахъни муьгътежвал тийиз, сабурлувилелди вичин такабурлувал хуьзвай. Заз гъа идакай лугъуз кIанзавай. Заз ам вичин цавуз, вичин дагълариз вафалу тирдакай, Шагъ-Буба халуни гъахътинди я лугъуз ва идалди Севзиханан къайи къван хътин рикI чкадилаь юзуриз кIанзавай. Амма икъван гафар куьруьдаказ гьикI лугъурай? Зун хъуьруьнрал вегъин мумкин я. Хъуьруьнрал аватун, вични сифте яз тамададин крчунай чехир хъвазвайла, им за

жуваз багъа кьве бармак абурун иесийрин вилериз авудай чІал жедай. Вири кис хъанвай. Аквар гьалда, вирида завай са акьуллу сагълугъ вилив хуъзвай.

– Ам кІвачин кьилел ксанваз тахъуй? – лагъана суфрадин атІа кьилий.

Чехи бубади атІа кьилиз тІуб юзурна. АтІа кьил кис хъхъана. Гила мад Чехи вацІун ван кьвезвай. За мецел чеб чпелай атай кьве гаф лагъана, а кьве гафуна заз лугъуз кІанзавай вири авай хъиз тир, ацукънавайбур вири гъавурда такуртІани. Чехи бубани Шагъ-Буба халу зи гъавурда акьадайди заз чизвай.

– Цавдаран сагълугъдай! – за карч сивихъ тухвана. Сифтедай заз чехи хупІаралди чехир фад хъвана куътягъиз кІан хъанай, амма алакьнач. Чехир туътуъхда акІиз са тІимил амай, кІалханда тІални гъатнай. За хупІар гъвечІи авуна, карчни – ичІи. Суфрадихъ галайбуруни чпин истиканар залайни вилик хъвана куътягнавай. АкІ хъайила, абур зи гафарихъ галаз рази тир, абур зи гъавурда акьунвай. Мад кьуд пад секин хъанвай, налугъуди лал кьенва. Мад Чехи вацІун ван япара гъатнавай. Зун чехи бубадизни Шагъ-Буба халудиз килигна. Абур кьведни кьилер хкажна, спелрик хъвер кваз, разивални такабурлувал чинра аваз акъвазнавай. Зун гъавурда акьуна: за абурун умудар акІадарнач, абуру зал дамахзава. Гъавилай абуру са гафни лугъузвач, абуруз чизва: ацукънавайбурузни зи гаф бегенмиш хъанва, вучиз лагъайтІа ам сифтени-сифте куъруъяцІуди хъанва, ахпани Цавдаракай иналлай саки вирибуруз (Севзиханни таксист квачиз) хабар ава. Шагъ-Буба халуди дири хъийиз хканвай лекърекай гаф лугъун, ам рикІел гъун – им вири чилеринни цаварин, вафалувилинни викІегъвилин. такабурлувилинни жумартвилин гъурметдай рахайдай жезвай, вучиз лагъайтІа лекъ къадим вахтарилай чи чехи-бубайрин пак ярж, садан виликни гардан кІир тавунин лишан тир.

Амма межлисда гъатнавай хуш секинвал таксистди чІурна. Ам садлагъана акъатна хъуьрена. Аквар гьалда, ви-

ри киснавай арада ада хъуьруьн са гужбаладалди вичин кьене хуьзвай. Гила адан кьвалай пад акъатнавай хьиз тир.

– Ха-ха-ха!.. Ада... ха-ха... гьикI... ха-ха-ха... гьикI лагъанай? Завгар лагъанайни?! Ха-ха-ха! Завгар!..

Инлай-анлай кьве шит хъуьруьн мад акъатна. Абурук Севзиханни квай. Заз таксистдикай ам гъа сифтедила хуьре акъвазайдалай инихъ гъяз авачир. Адахъ са хата галай хьиз тир заз. Гила заз ам аквадай вилер амачир. А вилер амайГани, зун адаз килигзавачир, вучиз лагъайГана зун садлагъана ЧЕхи хъанвай хьиз, лувар акатнавай хьиз авай заз. Зи хурудай цавариз, Цавдаран майданриз-бушлухриз, са гьихътин ятГани кьушариз лув гуз кIанзавай, абуру хура чабаламишзавай, хъуткьунарзавай, абуруз хурун кьефес дар хъанвай... Амма за кьил квадарнавачир, заз таксист гъавурда тваз кIанзавай. Зи куьмекдиз ЧЕхи буба атана. Адан ван секин ва кьетГи тир, гуя адан сесина: «Завай вун жерме ийиз жеда, амма куьн, таксистни Севзихан, эвелни-эвел бейхабар я, кьвед лагъайдини, куьн мугъманар я» гафар авай. Ада, тIуб хкажна, лагъана:

– Цавдар лекьрен тIвар я... Ам агъа къапак ква... – Ах-па ЧЕхи буба захъ элкъвена: – Гила вавай хъфейтIа жеда, зи хва. РикIик кьамир.

Таксистди, тади кутазвайда хьиз, Севзиханаз мад гьилералди ишараяр авуна, япал са вуч ятГани кушкушна. Сезихана, кьарагъна, гьелени кIвачел аламай ЧЕхи бубадин япал са вуч ятГани лагъана. ЧЕхи бубади кьил эяна. Севзихана гьилин ишарадалди таксистдиз кьарагъ лагъана. Абуру кьведни тади кваз багъдай экъечIна. Зунни абурун гуьгъуьна аваз фена. Амма шляпаяр алайбурукай сада, хуьруьн Советдин ЧЕхида закай ягъанат авуна, адан рикIяй за хъвайи карч акъатзавачир:

– Хъфена, хъвайиди цис хъувуна, ксус, – таксист хьиз, хъуьрена хуьруьн Советдин ЧЕхидини.

ЧЕхидан, яшдиз ЧЕхидан гафуниз гаф хълагъун заз кугугнавачир.

– Къарагъ кІвачел! – ван хъана заз къулухъай чІехи бубадин. – Вуна зи тухумдай къве итимдин намусда эцяна! Зи ва зи тхулдин! Ваз къве карч жерме! Цуз, Ціару!

Мад ана вуч хъхъанагІа заз чидачир, я чиризни кІанзавачир. За лув гузвай.

Садни заз акуна хъи, Севзиханани таксистди гъаятдин атІа кыле авай гъажетханадихъ чукурзавай. Зак хъуьруьн акатна. Зи лувар гужлу хъана. Заз мани лугъуз кІанзавай, заз шехъиз кІанзавай, заз Халиса къужахламишиз кІанзавай! Къацу, къалин, къежел векъе адахъ галаз чин цавална ярх хъана, вили цаварин деринриз килигиз кІанзавай!.. Заз дидедин сурал фена шехъиз кІанзавай. . .

Зун Цавдаран патав фена. Дехънен за гъайи якІун кІусар амачир. Лекъре иви квай ем, патав кас гвачирла, тІуьнвай. Зун хвешивиліяй ирид цавариз акъатна. Заз Цавдаран гардан къуна адан кІуфун темен гуз кІан хъана. Амма ада зун вичин патав агуднач. Ада зал хкадарна. Зун къулухъди гадар хъижедайла ярх жез са тІимил амай. За тадиз якІун атІанвай кІусар авай къажгъандай са гъаб якІар гъана Цавдаран вилик вегъена. Цавдара ваъ лагъанач. Ам нез эгечІна, зун патав гва-гвач лагъанач. АкІ хъайила, зун ада жувандай къазва! Зи рикІел за мурад тІалабайди хтана. «Халисадиз зун кІанзава! – гъарайна за рикІяй. – Халиса! Халиса!» Зи ивида ципицірин чехирди цІингаварзавай. . .

– Къапак Севзиханни таксист атана.

– Им яни ви Завгар? – мад хъуьрез кІанз, амма хъвер винел къуд тавуна, хабар къуна таксистди.

– Им Цавдар я, – лагъана за.

Лекъре як тІуьн акъвазарна. Таксистди Цавдаран вилик квай якІук къуьл кекяна, ам лекърен кІвачерин арадиз вегъена. Цавдара таксистдал хкадарна. Еб гъалиб хъана. Цавдаран лув са къвалахъди ачух хъана. Цавдаран терсвал акур таксистдикай хъванвайди хкатай хъиз тир.

– Кямир адак, адан лув ханва, – лагъана за.

– Къуьзек михъиз хибри хъанва, лекъер гъиз гъаятра кутІуниз. . . – лагъана Севзихана. – Им гъада вичи къурди яни?

– Хелеф халуди чинеба далудихъай ягъайди я.
– Хелеф халуди ягъайди гъадан гъаятдал хъун лазим я.
– Адаз Цавдар рекъиз кІанзавай...
– Гъада къуна: къин-текъинни гъадан ихтияр я, – къама ял аваз рахана Севзихан.

– Лекъ къин гунагъ я... Тухумдин куьк хкатда, лугъуда. Ни къейитІа, гъадан... – са мус ятІани чІехибурун гафарай ван хъайиди лагъана за.

– Куьзуьбурун махари ви къил элкъуьрнава, тхадин, – зи къилелай кап алтадиз кІан хъана Севзиханаз. За адан гъил къилелай эцяна хъиз алудна. – Вун къван авай чІавуз за дагъда, Лекъерин магъарада, шумудни са лекърен шарагдин къилер акъудиз гадарнатІа чидани?.. Ничего! Живу! – хъуьрена ам.

– Адан къил чехирдини элкъуьр хъувунва, – таксистни гила вич вичел хтанвай. – Аламатдин инсанар я куь хуьруьнбур, дуст кас, – рахана ам Севзиханав. – Къейи чкадал хъша лагъана, хайи йикъар къейдзава... Каменный век...

– Ничего, ничего! – гъелягъар къзвай Севзихана. – Йиф зи ихтиярда ава. За куьзекан мефтІер чкадал хкида... Са кар тамада Камал халуди камаллуди авуна: ада вун къе ахкъайнач... Адан карч зурбади я. Къедалди за фикир гачир... Антик!..

– Ам гъатайди вад декъикъадилай миллионер я, – лагъана таксистди.

– Чибуруз пул вуч ятІа чидайди туш... Авамар я, – хълагъна Севзихана.

Заз абурун къведан тІишерни алудиз кІанзавай. Амма им мярекат чІурун жедай. Шагъ-Буба халудин хатурдай за жув къапарай акъуднач. Мугъманриз, абур ви душманар ятІани, гъуьрметна кІанзавай. Чара авачир.

– Хъша, – лагъана Севзихана таксистдиз.

– Ягъ жуван лекърез лайлаяр, – лагъана таксистди заз. Ам Севзиханан гуьгъуьнлиз фена.

Абур багъдиз хъфизвай чІал заз чизвай. ЯтІани за къасухдай суал гана:

– Куьн гъинихъ я?

– Багъдиз. Нез-хъваз. Гулять так гулять, – хъуьрена Севзихан, вичиз ийизвай къван гъуьрметрин къадир авачиз, ягъсуздаказ.

– Куьн а суфрадин итимар туш! Куьн исятда гъинай экъечІнатІа, гъанихъ ахлад! Куь чка гъанаг я! – гъажетхана галай пад къалурна за.

Абуру са вуч яТани хълагънай, заз ван хъаначир. Абурун гафар кІвалин патав гвай рекъяй хкъвезвай нехирдин ванера батмиш хъана.

ПапІахъанрикай сада кІвалин патав гвай шалмандал межлис авай багъда тарцин хилел кутІуннавай чІехи лампадихъ галай шнур чІугвазвай Им межлис геждалди давам жедайвилини лишан тир. Амма и лампадин экуьникай Шагъ-Буба халудиз са хийирни, са шадвални амуьк тийидайди зи рикІи виликамаз гъиссзавай. Зи рикІе вири сад садак акахънавай: Шагъ-Буба халудиз Севзихана са умуд тан тийидайвилини пашманвални, за Севзиханазни таксистдиз фидай пад къалурайвилини шадвални, Цавдара за гайи як тІуьрвилини хвешивални, за тІалабай мурад къилиз финин умудлувални, тамададин крчунай хъвайи чехирди кутазвай дамахни, зи хурудай гуя цавуз акъатнавай къушари гваз хкъвезвай шииррин цІарарни. А цІарар Халисадикай тир...

Зун кІвализ хтана, столдихъ ацукъна. Фадлай кхъиз рикІевай шиир кхъена. Заз къе адал кІукІ атай хъиз авай. Адан тІвар «Халисадиз» тир.

Ахпа зун Цавдаракай кхъиз эгечІна, амма шиирдин къил къилел гъиз хъанач, вучиз лагъайтІа зи къил къилелай алатнавай. «Муьгъуьбатдикай пиян яз кхъейтІани жеда, амма лекъерикай кхъидайла, жув жувал хъана кІанда», – им столдихъ ахварай авади-авади-авади зи къилиз хтай эхиримжи фикир тир... Мад кыле са фикирни амачиз, зун месел ярх хъана...

Пака зун адетдиндалай са тІимил геж ахварай аватна. За айвандин агъа къилиз гъерекатна. Халиса мектебдиз физвай. «Адаз зун кІанзава!» – инанмиш яз лугъузвай за.

Къе заз адан гъар са гъерекатдай ада заз ийизвай майил аквазвай. Адаз за вичикай шиир кхъенвайди чизвачир, амма адан гъар са кам зи рикІикай хабар къунин лишан тир. Адак са акъван тади тахъунни зун патал савкъат тир. Адаз къе зун айвандин къиле гъамишан береда акунвачир ва гъавилляй ам къулухъ элкъвез килигна. Зун акунни адан еришдик гъерекат акатна. Адал гъа вичин вилерин рангунин, аби цавун рангунин цІийи костюм алай, адан кІвачерал тик дабанрин туфлияр алай. Ам чІехи хъанваз, авайдалайни иер яз, цІийиз лишанар кутунвай руш хъиз аквазвай. Гъатта адан яргъи чІулав кифни къе маса жуьреда далудилай агъуз авахънавай. Заз адан вилер аквазвачиртІани, заз абур чидай ва исятда зун агъанвай хъи, гъабурани адан рушвилини гуьзелвални миливал артух хъанва... Зи рикІел Хелеф халудин гафар хтана: «Гъам гъилияй ахъаймир!» «Ахъайдач!» – мад сеферда гаф хтана за жува жуваз. Зи хуравай къушарик къалабулук акатнавай. Абур секинарун патал за рикІяй лагъана: «Шиирдал гъил элкъуьр хъувуна кІанда ва вахтундамаз агакъарна кІанда». Халиса вилерикай хкатайла, зи рикІел зунни мектебдиз фена кІанзавайди хтана. Зун ктабарни хъуьчІуьк кутуна, хъран кІвализ эвичІна.

Бадедини чІехи бубади чай хъвазвай, Абурун чинрик перишанвай квай.

Зи салам къуна, бадеди лагъана:

– Я бала, мектебдиз геж жезвачни? Халиса фена хейлин вахт хъанва.

– Вахт амазма, – лагъана чІехи бубади, къултухдай акъудна сятдиз килигна хъиз. – Цуз адаз чай, са къас фу тІуьна фий.

– Ацукъ, ацукъ, я баде. Чай за жува цада, – лагаьна за, къарагъиз кІанзвай баде ахцукъарна. Истикан къачуна, чай цуз-цуз, за чІехи бубадивай хабар къуна: – Квел куьтягъ хъана куь межлис?

– Советдин чІехидахъайни галахъна. Севзиханани галадарна, – лагъана чІехи бубади, межлисдал кІукІ татайди адан сесинай ва чІурузмай чинай аквазвай.

– Вазни лугьур-талгьур чидач, – нарази хъана баде. – фу недай чІавуз хъайитІани гъвечи-чІехи амайди тушни?

Чехи бубади са жавабни ганач. Межлисрин билбил тир адаз кІвале са акъван рахаз хуш тушир, я къваед лагъай сеферда адавай хабарни хкъун адег хъанвачир. Хабар хкъунайтІани, исятда файда бажагъат жедай. Зун бадедиз килигна.

– Накъ ви чІехи бубади советдин чІехиди къве крчунин жерме авуналда.

– Ам заз чида, – лагъана за. – Ам ада къазанмишай, адаз къвезвай жерме я!

– Ахпа адаз къециз физ кІан хъаналда. Тамадади адаз къарагъдай ихтияр ганачалда ... – баде вилера къинелмишвилин гел аваз мад чІехи бубадиз килигна. – Чехи са итимдикай, гъакимдикай гъахътин рахшанд ийидани? Ван хъайибуру вуч лугъуда?

– Чехи итим-гъаким ятІа, адаз ацукъна-къарагъдайвал, лугьур-талгьур чир хъана кІанда. Вични межлисдин юкъва. Тамадади тухузвай мярекат ваз хуьруьн гъакимди клубда тухузвай собрани туш! – атІугъна лагъана чІехи бубади. – ГъакІ гъавая зак ктадмир. Зун ви хъран ихтилатрик къаришмиш жезвани? Ваъ. Вунни жемир!

Зазни и ихтилатрикай хуш авачир. Зи рикІе Шагъ-Буба халудин крар гъинихъ элкъвезватІа авай:

– Севзихана вуч авуна?

– Ам гъа хтайвал хъфинни авуна... Ферсуз шей!.. – чІехи буба къарагъна. – Карчни амукъна Шагъ-Бубадин кІвале. Айвандихъ галай столдал накъ турди я, къе аламачир, – ам хъран кІваляй экъечІна.

– Шагъ-Буба хтайла къахчуда ман на ви карч. Ништа, ада гъинал эцигнатІа, чарада къягъ тавурай лагъана. Вуч тади я? – лагъана адан гуьгъуьна бадеди.

Чехи бубади хъел кваз гъил гъалчна. Са гафни талгъана гъаятдай экъечІна.

– Ябни ганач къин тавур хци, – гила баде Севзиханакай рахазвай. – Ви чІехи бубани накъан йифди ам чІалал гъиз алахъна. Шагъ-Бубадини тавур аман-минет хъанач. Зани

жувавай жедай кьве гаф а ява хциз лагъана. Акатнач чи гафар адак. «Хкведач зун, – лагъана, – и кванерин харападиз!» «Квализ иеси канда, тахайта ам чкида, Шагь-Буба кье ама – пака амач» лагъайла, «Им квал яни кван, – лагъана, – кье мертебадин тевле? Рекъизвайди са Шагь-Буба туш хьи», – лагъана ягъсуз хци.

Зунни къарагъна.

– Я бала, на фу туйнач хьи? Чайни кванва ви...

– Кванзавач.

– Лекърез хъайитани килиг, чан хва. Сиве мез авачир къуш я, язух я. Шагь-Бубади талабайди я вавай... Вични ам, кесиб, яйлахдиз хъфенва.

«Гила Хелеф хадудин сивикай Шагь-Буба халу регъведай регъв жедайди я», – фикирна за.

Шагь-Буба халудин гъаятда накъ межлис хъайивиликай цай авур чкайрилай рухъ шуткун хъувуна чулав хъанви лекейри ва багъда итимар ацукъай чкадаллай алгъана михъиз чилик ккванвай къацу векъи лугъузвай. Гъаятдал хъанвай таксидин чархарин гелери машин инал гьалунин себеб ам къулухъ элкъуруьн патал авунвайди къалурзавай. Накъ хъфиз кванзавай таксист чехи бубади акъвазарун заз залан хъанвай. Чехи бубадиз кье авай хъелни, белки, гзафни-гзаф гъа и кардикай тирта?.. Карч рикелай фин са акъван хъел гъидай кар тушир эхир... Севзиханакай, лагъайта, хъел адаз гъамиша авайди тир... Таксист накъ хъфенайтта, белки, Севзихан кье хъфидачир... Белки, хъфидай... Севзихан я ман, адай къил акъудун чехи итимризни четинз акъваззавайди якъин тир.

Цавдаран вилик са хара карабар хъанвай. Шагь-Буба халуди, дагъдиз хъфирла, лекъ рикелай алуднавачирди акъвазвай. Цавдаран вилик са къажгъан ядни эцигнавай.

– Вазни накъ межлис хъана, – лагъана за Цавдараз.

Цавдар такабурлудаказ заз килигзавай. Заз инанмиш жез кванзвай хьи, ада вичин и гьалдин тахсиркарвал зи хиве твазвач. Гуя ада заз жаваб яз лугъузва: «Межлис куьтягъ хъанва. Ам куьтягъ хъайила гъар сад вичин вердиш чкадал

хъфида. Зун инал ала. Тенфе къаридин бацIи хъиз епи-
наваз...»

– Вунни ви къванцел, ви цавуз, вуна цIар илитIзавай
майданризни бушлухриз хъфида, Цавдар. Жува жув дири
хъия. Вири хъсан жеда.

Зун мектебдиз фена.

Тарсара зи хиялар яргъариз физвай.

Муаллимри ийизвай ихтилатар, ахъайзавай тарсар заз
сугъул хъанвай. Абур заз ктабар кIелна чизвай, чIехи буба-
дин, Шагь-Буба халудин ихтилатрай ван хъанвай. Гъавиляй
заз дерин хиялриз гъахъдай мумкинвал жезвай. Мумкинвал
лагъайла, зун гъакI вердиш хъанвай...

За Халисадикай фикриззавай. Ам залай са классдин
гуьгъуьна авай. Гагъ зи къилиз са йисан къене «къведриз»
къил яна, жув гъа са классда тадайвал ийиз кIан хъунин фи-
кирни къведай – Халиса зав ахгакъдайвал, чун са классда
жедайвал. Амма залай а кар алакъдачир, вучиз лагайтIа
завай бадединни чIехи бубадин кефияр чIуриз завай жеда-
чир. Дахдихъ галаз зи са алакъани авачир, ам маса хуьре
цIийи хизандихъ галаз яшамиш жезвай. Дидени ам фад
чара хъхъанвай ва заз зун лап гъвечIи чIавалай бадединни
чIехи бубадин патав гваз чидай. Зун гила абуруз амай са
машгъулат, са теселли ва са куьмекчи тир. Гъавиляй залай
абурун рикIиз такIан кар ийиз алакъдачир. Шагь-Буба ха-
луни заз гъабурун жергедай тир. За жув са йисан къулухъ
ядайвал авунайтIа, Халисани заз гъикI килигдайтIа низ
чидай. ГъакI хъайила, заз чидай хъи, за вуч авуртIани, а
карди зи играми, заз истеклу ксарин къил вине ийидай,
хуьре абурун гъуьрмет артухардай крар авун лазим я. За
абурухъ ийизвай майилар захъди са шумуд сеферда артух
хъана хкъезвай. Гъа ихътин рафтарвал инсанар чилел хал-
къунин мана тирди, уьмуьрдин къел тирди зун патал кIе-
вевлай тайин хъанвай.

Шагь-Буба халудин дердияр къалин хъуни зи рикIени
чпин кар аквазвай. Абур заз жуванбур хъиз авай. Гъайиф
хъи, инсанрин дердер халисандаказ абур авай рикIяй
акъудна, жез хъайитIа лап капашралди акъудна, абур вири

эхиз жедай ва я къвез-къвез къезилариз жедай са, я туштІа са шумуд рикІе тваз жедач. ЖедайтІа, Шагь-Буба халудин дердер-гъамар вири за жуван рикІиз къачудай, адан рикІ къезилардай!.. Эхъ, инсанри сада садаз теселли гузва, куь-мекар гузва, гуьгъуьлар къазва, амма дертлу касдин рикІе-вай хажалатдин хире, якІа гъатнавай чІахъра хъиз, гьикІ хъайитІани къеняй иви хъваз жеда. Заз Шагь-Буба халудин рикІевай гъа чІахъ акъудиз хъанайтІа кІандай!..

Цавдаран лувни дири хъхъана, ам цавариз хкаж хъхъунни зи эрзиман мурад тир...

Амма географиядин тарс атана агакънавай. Чи класдин руководитель Къариб муаллимди заз доскадив эверзава:

– Ша экъечІ инихъ! Тикрар хъия за вуч лагъанатІа.

Ада вуч лагъанайтІа заз гъинай чир хъурай? Ада вуч лагъанайтІа заз ван хъанайни къван? Къенин къуд тарс алатна, и география мус башламишайди ятІа заз гъич хабарни тахъайла, ида заз са вуч ятІани тикрар хъия лугъузва. Адаз вичиз чинни ийизва, заз вичи лагъайдакай са хабарни авачирди, ятІани алатзава: «Тикрар хъия!»

Амма заз са кар чидай: Къариб муаллимдин рикІ алай кІвалах. Ада мектебда кІелзавай аялривай кар алазни-алачизни Къариб гъуьл гъиналлайди ятІа картадай къалурун истемишдай. АкІ тир хъи, гуя и Къариб гъуьл Къариб муаллимдин бубадин гъуьл я, гуя ам адал чІехи бубайрилай хтанвай зурба аманат я. Гила и са гъвечІи хуьруьн муаллимдихъ дуьньядин атІа къиле ихътин зурба ирс авай чІал чир хъун гъар са аялдин буржи я. Гзафбуруз гъа чи патав гвай Каспи гъуьл картада гъинал алайди ятІа чидачир, амма Къариб гъуьл чир тахъун хата тир. Каспи гъуьл, Шалбуз дагъ къалуриз тахъун аялриз муаллимди гъалалдай, Къариб гъуьл къалуриз тахъайдан къилел жедайди маса гъарай-эвер тир: муаллимди гъилевай инидин тІвал жаваб гуз тахъай аялрин къилерилай чІугвадай, налугъуди и къилер гъакІан ичІи глобусар я... Гила зани муаллимди Къариб гъуьл алай чка къалурун истемишзава лагъана фикирна. Адан бубадин гъуьл алай чка заз чизвай.

– Ингье, – лагъана за, картадал туб эцигна, – Къариб гъуъл. Класда авай къанни цуд руфунни хъуредай къван чухвадай чкадал атана.

– Ацукъ, – лагъана муаллимди. Адаз за вичик хкуърайди хъиз хъанвай, адан ванцелай чир жезвай. – Вакай накъан чехирар хкатнавай хътинди туш.

«Яъ, – фикирна за. – Идаз яраб ни лагъайди ятІа? Им межлисда авайди тушир эхир... ГъинвачІани директорди лагъанва... Лугъучни бес! За хайи мектебдин директордин сагълугъдай ваъ, са лув ханвай лекърен сагълугъдай карч ацІай чехир, вични тамададин карч, къадим девиррилай аламай карч хкажна!.. Бажагъат накъ карч директордал гъалтна... Къариб муаллим вични пехилзавайди я, вичелни гъалтнач лугъуз, вичиз межлисдиз эвернач лугъуз. Шагъ-Буба халудиз ви хесетдикай хуш авач лугъуз, зи тахсир вуч хъуй?...»

Класди руфунар чухвазвай, тумарни суърейрал элягъиз-къахчузвай, налугъуди ибур Къариб гъуълун къерехрив гвай чилераллай индейцийрин са тайифа я. Гъараярни гъабуруз хасбур я. Муаллимдини ибуруз са гафни лугъузвач, гъинвачІани и класдавайбур вичин бубадин гъуълун аялар хъиз багъа я, ала я...

Амма за къулухъ чІугуна виже къвезвачир.

– Чехи бубадиз мектебдиз эвердани? – яргъарай эгечІна зун. Заз чизвай, муаллимди чІехи бубадикай вил къязавайди, адахъ галаз вичивай рахаз тежедайди. Вучиз лагъайтІа муаллимдиз зи чІехи бубади вуч лугъудатІа чизвай. ЧІехи буба вич хуъруън муаллим тир, адан тарсар гъилелди кхъин тавунвай, картайра къалур тавунвай, амма халкъди вичин вири тарихда амал авур къанунрикайни къайдайрикай ибарат тир. Абур ягъдинни намусдин, инсан-вилинни вижданвилин, итимвилинни вилегъвилин, рикІин ачухвилинни гъилин жумартвилин тарсар тир.

За авур фенд чкадив къурди хъана. Класс секин хъхъанвай.

– Къуъуъ итим инжиклу авун герек авач, – секиндиз, хъел иликънаваз лагъана муаллимди. – Амма зи ихтилат

Лезгистандин вацIарикай тир.. За ваз, дуньядин картадал алачIани, чи ЧIехи-вацI алай чка кьалура лагъанай. Валай алакьнач... Гьа им хьфена чIехи бубадиз жува хьлагь.

Им зи генгешдиз кIаш вегьей мисал тир.

– Заз чизва ЧIехи-вацI гьинал алатIа! – саки гьарайна за. Ам зи рикIин гьарай тир. Зун картадихь элкьвена.

Амма муаллимди, кьуьн кьуна, зун дакIардив тухвана.

– Агъам тушни на кьалурдайди! – вичин гьилевай кIвенкI алай тIвал дакIардин шуьшеда акIурна, ада агъадай авахъзавай ЧIехи-вацI кьалурна. За ваз картадай кьалура лагъайди я...

Идалди Къариб муаллимдиз лугъуз кIанзавай хьи, завай картадай ЧIехи вацI кьалур жедачир ва за ам кьалурнайтIа анжах и дакIардай кьалурдай. Им кьвед лагъай ва сифтегъандалайни залан кIаш тир.

Гила мад классдин тумари суьреяр гатазвай, абурукай са пай – иллаки гадайринбур – суьрейрин кIаник, саки чилив агакьдайвал аватнавай.

Гена зенг яна. Им кьенин эхиримжи тарсни тир.

Зун мектебдин майдандилай яна ЧIехи-вацIун дере саки михьиз аквадай пелел фена. Инлай вири аквазвай: Шалбуз дагъни, Яру дагъни, КIелет дагъни, Гетин дагъни, Шагь-Буба халу авай яйлахни, Тенфе бадедин кIвални, чи хуьруьн са пайни... Заз Къариб муаллимдин кIашар иливарун патал вахт кIанзавай, чка кьулайди тир... Гьар са дагъдихь, гьар са гирведихь, вацIухь, кIамухь, кIвалихь вичин тарих, вичин тIал-квал, вичин шадвал-хвеш, вичин дерт-гъам ава. Инсанрихь гьар садахь хьиз... За гьа и кардикай фикрзавай... Зи рикIел чIехи бубади са мус ятIани лагъай гафарни хтана: «Чехир инсанри шадвал артухарун патал ва я дерт кьезиларун патал хьвазвайди туш, абурун терезрин кьве хелни барабар хьувун патал хьвазвайди я». Яни, чIехи бубади и гафарин мана вичи ачухарайвал, дертни шадвал галачир са инсанни авач, амма абурун барабарвал хуьз алахъун инсандин кьилин везифа я. Гьамиша шадвилер, кьайгъусуз уьмуьр акур инсан кьапарай акъатда, адак кьуру дамахни, амай инсанриз виняй килигунин хесет

акатда, къама ял гъатда... Хажалатар гзаф акур касдивайни вичивай вич хуыз жедач, гъамни, инсанвилини геляй-дундай акъатна, уьмуьрдин кІаниз ягъун мумкин я... Хажалатар такуна кефчи уьмуьр тухвайдини, экуь йикъар такуна зидвилерни бедбахтвилер акурдини – къведни сад хъыз бахтсуз инсанар я. ГъакІ хъайила, уьмуьрда я манасуз, къайгъусуз шадвилерихъ галтугнани виже къведач ва ви хивез, ви патав гвайбурун, вун хътинбурун, ви мукъвабурун хивез аватзавай дердер-гъамарни манасузбурай, ваз талукъ туширбурай къуна абурукай къерех хъанани кІандач. РикІиз бес тежезвай шадвал ва дерт къабулун патал ва артухан шадвални дерт гадарун патал инсанри чехир арадал гъана. Акатайвал хъун патал ваъ, къадар чиз, инсанар галаз, мел-межлисра алагъа-салагъа хвена хъун патал... Къадим крчунал кхъенвай гафарихъни авайди гъахътин мана я. Адалайни гъейри, «ИчІи ятІа ацІура – ацІанватІа ичІи ая» гафар, чебни къве хилекай ибарат жумла, налугъуди, терездин къве хел я, а терезрилай кам вегъена виже къведач ва адан къве хелни барабар хъун лазим я...

За гъа икІ, пелел ацукъна, чІехи бубадин гафар веревирдзавай. «ЧІехи бубади зав чехир гъакІ зарафат патал ва я мугъманар алдахарун патал хъваз гайиди туш, Къариб муаллим, – фикирзавай за. – ЧІехи бубадиз зи рикІени шадвилерни гъамар, дердерни хажалатар авайди чизвай (вахтсуздаказ диде къакъатунилай зурба вуч дерт ава?) Адаз зун чІехи хъанвайди ва завай жуван хажалатдинни нурлу шадвилини вилик жавабдарвал гъисс ийиз жедай вахт алукънавайди чизвай. Адаз зи рикІин терездизни барабарвал герекзавайдакай хабар хъанвай, Къариб муаллим...»

ЧІехи-вацІу гъамиша хъыз ванзавай. Эгер им са маса куьнин ван тиртІа, адакай вири икрагъ хъун мумкин тир жеди. Амма вацІун ванцин гъайбат масад я. Гъадани рикІин терезда барабарвал твазва. ВацІу мукъувай вил тухудайвал, адан ванци, эгер вун адакай са къадар яргъаз кватІа ви фикирар къалинарда, ви къиле фикиррин вацІ арадал гъида.

Зун гъакІ хъанвай. За фикирзавай:

«Халисади исятда буйдин гуьзгуьдин вилик акъвазна, киф ахъайна, чIарар эьязава жеди...

Чехи бубади Шагь-Буба халудин кIвале амукуьай крчуникай фикир хъана пIапIрус чIугвазва...

Бадеди, хразвай гуьлуьт са кьерехда эцигна, зун мектебдай хкведай вахт я лугьуз, хъран кIвале кьулал са вуч ятIани ргазва ва я чразва...

Тенфе бадеди, тфенг михиникай куьрс хъувуна, айвандин кIане ахварай авадиь рагъ гузва. Амай са бацIидиз ада бажагъат как янава...

Хелеф халу Цавдаран кьванцел ксанва, масакIа хъун мумкин туш...

Шагь-Буба халу, вичин «гуьмбет» агъадихъ нехирбанрин кIвалин патав туна, вичин «каравутдал» ярх хъана, ичIи цавуз килигзава, адаз гьамлу фикиррин гъилияй Чехи вацIун ва я Яру дагъдин чарчаррин ван бажагъат кьезва...

Севзихан, аз чиз, таксистди Махачкьаладин аэропортуниз ахгакъарнава... Таксист я ман – инсан ватандиз хутахзавани, ватандай хутахзавани, мехъерал тухузвани, кьейи чкадал тухузвани адаз са гафар я...»

Са вацра кьван Шагь-Буба халу хуьруьз хтанач. Цавдаран къайгъу за чIугвазвай. Гагъ баде, гагъни чIехи буба адахъ гелкьезвай. Фу-яд гузвай. Адал як гьалтзавай вахтарни кими жезвачир. Лекъ вич аватнавай гьалдив вердиш хъанвай. Белки, им азадвиликай магьрум хъунихъ галаз ваъ, чахъ галаз, адахъ михьи рикIивай гелкьезвайбурухъ галаз вердиш хъун тир. АкI тир хьи, ада вич чахъ галаз ислягъвилелди тухун – им ада чаз ийизвай гуььрмет я, сагърай лугъун я. Адалайни гъейри, Цавдаран лувни чкадиз хтанвай. Ам сака сагъ хъхъанвай. Гила лув лекърез табий тирди аквазвай. Ада гагъ-гагъ кьве лувни хкажиз агъуз хъийидай, гуя ада абур ахтармишзава, гуя ада абурун кьуват алцумзава, Тенфе бадедин бацIидин как хъиз айвандин херекни хкудна, гьамни епинихъ галаз лув гун патал... Чидач, адан рикIе вуч авайтIа... Амма чи алахъунриз, гелкьуьниз кьимет гун яз чал ада, амай патан инсанрал хъиз, хкадарзамачир... АкI тир хьи, Шагь-Буба халудин дердер-гьамари,

адаз хцихъ галаз са гаф жагъун тавуни Цавдаран къилих дегишарнавай. Белки, адаз гъахътин гъисслу рикI авайтIа?.. Белки, лекърез вич авай гъалдилай Шагъ-Буба халу авай гъал заланди яз аквазвайтIа? Цавдара вич инал, вич алай чкадал, Шагъ-Буба халуди сагъ хъувун патал хкайди къатIун тавуна жедачир. Я туштIа, лекърен ислягъвални секинвал, адан вилеравай икъван гагъда цаз алаз хъайи, гила умун хъанвай такабурлувал ада вичи вичин къилел гъидай мусибатдиз гъазурвал акунихъ галаз ва Шагъ-Буба халуди вичин къилелни гъидай мусибатдикай аян хъунихъ галаз алакъалу тиртIа?

Амма Хелеф халу, хуъруыз хтана Цавдаран патав атайла, лекъ михъиз къапарай акъатнай. Адан рикIелай вичин кIвач епинавайдини алатнай. Ам вичел гъил хкажай, вич икI са вацралайни гзаф цавукай магърумай Хелеф халудал вири вагъшивилелди гадар хъанай.

– Жуваз гъикъван кIантIани хъуткъунара, – лагъана Хелеф халуди чашмиш хъанваз, икI вичел Цавдара бейхабардиз вегъиникди руьгъ дабандиз аватнаваз. – Вун лекъ яз амач!

– Лекъ тахъана ам вуж я бес? – лагъана за,

– Лам я, кицI я, дана я! БацIи я! Тенфе бадедин! – ягъанатдив хъуьрена Хелеф халу. Епина жедайди вуж я къван?! Къайгъу авач, – мад элкъвена ам Цавдарахъ, – ви дуван за аквада! За вун далудихъай ягъна, тушни? Жемятдини гъакI лугъузвалда... Ди харашу! Вун Шагъ-Бубади ахъа хъувурла, зун вахъ галаз чин-чинал аквазна, гъиле затIни авачиз, майдандиз экъечIа! Ша кIандатIа исятда экъечIин! – ада садлагъана зи къуьне гъил эцяна. – Ахъай ам! КкIида чун! Килигин ни вуж акIадардатIа! – Хелеф халу михъиз дегиш хъанвай. Адак зарафатчивилин са лишанни кумачир. Аквар гъалда, адал хуъруьнвийри лекъ чинеба ягъна лугъуз хуъруьнарнавай, михъиз вилай вегъенвай. Гъавилай адан намусдик хкIунвай. – Давай, ахъая ам!

– Шагъ-Буба халудин ихтияр авачиз завай жедач.

– Ам Шагъ-Бубади гъикI хъайитIани ахъай хъийи-звайди я!

– Ада зални хкадарун мумкин я, – табна за. – Шагъ-Буба халуди ам мус ахъа хыйирвал я?

– Лув хъсан хъханватIа, чира лагъайди я заз, – са гьал секин хъжез эгечIна Хелеф халу. – Вич хкведа лагъана... ТахъайтIа зи инал вуч алайди я? Зун и паландин тай-туьш яни? – Хелеф халудиз Цавдарак хахул алай кIвачелди кьуьл кекагъиз кIан хъана. Цавдара мад адал хкадарна. Амма еб куьруьди хъана. КIевидини хъана. Авайвал лагъайтIа, адавай еб кьатI ийиз хъанач лугъуз рикIяй гъайиф чIугуна за.

– Цавдар дири хъханва лагъ Шагъ-Буба халудиз...

– Дири хъханвач, дили хъанва!.. – Хелеф халу гъаят-дай эгечIна. – Ничего, ламран хва лам, зун вахъ галаз кьилди рахада! За ви туьтIуьх акъуд тавуртIа зун итим туш! – ада хъфизвай рекъени Цавдараз гъелягъар къазвай...

Пакадин юкъуз къвалак япунжини кваз Шагъ-Буба халу хтана. Адан спелар михъиз рехи хъанваз аквазвай. Белки, заз гъакI акуна жеди. Са шумуд юкъуз тун тавунвай чуруни лацу тир. И такур са вацран къене ам кьуьзуь хъанвай. «Ам гъахтинди тирни ва я тахъайтIа и хъайи крарилай кьулухъ заз гъакI аквазвани?» – фикирна за. Зун жувни чIехи хъанвай, икъван гагда такур лишанар ва крар акваз вердиш хъанвай.

Шагъ-Буба халуди завай чар кхьин тIалабна.

– Ацукъ, кхьихъ, – лагъана ада, зун вичин айвандин кьилевай столдихъ ацукъарна, зав чарни къелем вугана. За лугъуда, вуна гъа за лагъайвал, са гафни ахъа тавуна, кхьида.

За кхъена. Чар Севзиханан тIварцIихъ тир. Чарчяй Шагъ-Буба халудин рикIевай тIурфан аквазвай. Ам, гьелбетда, а тIурфан къалур тийиз хчин рикI тIар тийиз, ада эця тийиз алахъзавай.

– Ваз лугъур-талгъур, кIани-такIан, рикIелай фейи затI авани? – хабар къуна ада завай, вичин гафар лагъана, чарни кхъена куьтягъайла.

– Ваъ, ахътин затI авач, – саламар адаз ракъуриз заз кIанзавачир.

Зи рикIел тамададин карч хтана.

– Шагь-Буба халу, чҕеҕи бубади рикҕелай фена и столдал карч тун хыана. Ам гҕиле гыат тахьвунмаз адан рикҕекин жезвач, – лагъана за.

– Зи кҕвале карч авайди туш, – гуьгьуьл чҕур хыана Шагь-Буба халудин. – Заз ам межлисдилай кьулухъ акун хьувурди туш. За ам Камал халуди гваз хьфейди я лугьуз фикирзавай...

– Акҕ ятҕа ам маса са ни ятҕани гваз хьфенва... – лагъана за.

– Севзихан я лугьузвани вуна? – Шагь-Буба халудин ванчҕай вичи лагъай гафарихъ вични агъазвай хьиз аквазвай.

– Чи хуьруьнвийрикай ам чуьнуьхдайди жедач, – лагъана за. – Заз таксистни Севзихан крчуникай, адан багъа кьџметрикай рахадайла ван хыана...

Шагь-Буба халудилай дерин агъ алахъна.

– Кхьихъ алава, – лагъана ада. Алавани ада вичи лагъана.

Алавадани Шагь-Буба халуди карч квахьунал шак вичин хцел гьизвачир.

Ада Севзихан гваз хтана хутахай таксистдин гҕил михьиди яни-тушни хабар кьазвай. Амма за шак эвелни-эвел Севзиханал гьизвай, вучиз лагъайтҕа адаз Шагь-Буба халудикай хьиз хьел зи чҕеҕи бубадикайни авай, ада гьеглягъарни кьурди заз ван хыанай. Лекьрен шарагрин туьтҕуьхар акьудайдаз карч чуьнуьхун са затҕни тушир. Таксистди и кар тавун мумкин тир. Вучиз лагъайтҕа крчуникай сифте рахайди Севзихан тир. Шагь-Буба халудини чҕеҕи бубади адаз акьулар гудайлани, йифди ам чҕалал гьиз алахънавайлани таксист кьилди кҕвале ксанвайди заз чидай. Севзихана карч вичиз багъишайди я лугьунни мумкин тир, эгер таксистди адавай хабар кьунайтҕа. Амма таксистдиз Севзихана карч вичин чҕеҕи дипломатда твадайвал бажагъат акунни авунай. Карч чуьнуьхна гел квадардай мумкинвилер Севзиханаз авайдал са шакни авачир. Хциз ачухдаказ лугьуз-кхьиз алакь-начтҕани, Шагь-Буба халудини за хьиз фикирзавайди за гьиссзавай.

– Беябур хъана! Камал халудин вилик, хуъруън вилик! – лугъузвай ада. Ахпа вичи вичиз теселли гузвайди хъиз хълагъни авунай: – Ваъ, я кас, ихътин къадимлу затІ гел галачиз квахъич эхир...

– Цавдар на мус ахъайда? – ам пашман фикиррикай са тІмил хъайитІани къакъудун патал лагъана за. – Ам дири хъхъанва. Лув хъсандиз юзурзава.

– Килигда чун. Пака лап экуънахъ фад хъайитІа пис жедач. – Адаз Цавдаран цІйи уъмуър йикъан къилелай башламиш хъана кІанзавай. – Жува фена чар ракъура, за Камал халудални Гуъзел къаридал са къил чІугвада. Абур кІвале авани?

– Ава, – лагъана за.

Зун чар вегъена хтана. Шагъ-Буба халуди чи кІвале чІехи бубадихъ галаз ихтилатарзавай.

– Хъайиди хъана мад, – лугъузвай чІехи бубади. – Чи итимвилер, ацукъун-къарагъун къенин девирда герекзамач...

– Зи къил михъиз хуруз авудна залумдин хци, – рахазвай Шагъ-Буба халу. Ада икІ, за къатІайвал, Севзиханакай лугъузвай. Ада, зун хтайла, «на чар ракъурнани-ракъурначни?» гъич хабарни къунач. Налугъуди, ада зав чар кхъиз турди туш, я туштІа, чар ракъурнавайди адаз чизватІани, ада а чарчиз жаваб гуъзлемиш тийизвайди хъиз авай. – Ша, – лагъана ада заз, кІвачел къарагъна, – чна Цавдар къе ахкъайда!

Чун Шагъ-Буба халудин гъаятдал хъфена.

Ада мукъаятдиз Цавдар япунжидик кутуна. Лекърен анжах къил азад тир. Лекъре аксивал ийизвачир, гуя адаз вич азадзавайди хабар авай. Шагъ-Буба халуди лекъ хкажна къвалак къурла, ада хъуткъунариз, чабалмишиз башламишна, амма вичин гъерекатар гъаваянбур тирди чир хъайила, ам яваш хъхъанай.

– КичІе жемир, я къей хва! – лагъана адаз Шагъ-Буба халуди. – Са тІмил эх хъия.

Чун рекъе гъатна.

За мурадар тІалабзавай.

Заз чар Севзиханав агакьна, ана авай бубадин гъарай хциз ван хъана, ам хуъруыз хтана, Шагъ-Буба халудин кІвалел чан атана, гъаятда кицІ, мал-лапаг, кІек-верч, аялрин гъарай-эвер хъана кІанзавай...

Заз тамададин карч жагъун хъувуна чІехи бубадин гъиле гъат хъувуна кІанзавай...

За Халиса галаз Яру дагъдин яйлахриз фин ва адаз за кхъенвай шиир кІелун мурадзавай. Мадни заз исятда зун адаз акуна кІанзавай: Шагъ-Буба халудин чантани къуьне аваз, адан лашни гъиле аваз. Ништа, ам гъикъван хъуьредайта... Герек, вичивни ацІай квар жен, булахдилай кхвез...

Шагъ-Буба халуди эрчІи къвалак Цавдар, чапла гъиливни адан гардан къунвай. Ада лекъре кІуф ягъуникай игътият хуъзвай. Лекъре гагъ къилив гагъни бедендив хъуткъунарзвай, адан къуват таъсирлуди тирди Шагъ-Буба халуди япунжи чукъкъвена къурла, адан гъилел тІарам хъанвай дамарри лугъузвай.

Гъайиф, Халиса чал гъалтнач...

Чун ЧІехи-вацІув агакьна. Адан чапла пата авай тик са кІунтІал хкаж хъана. Анлай агъада авай муьгъ, вацІун а пата авай яйлахар, чуьлда авай жунгавар, Тенфе бадедин кІвал, цІегъер, Цавдаран къван хъсандиз аквазвай. Хелеф халу аквазвачир. ГъинвачтІани ам Цавдаран къванцел ксанва. «Къайгъу туш, – фикирна за, – Цавдар цава акурла, Хелеф халу къванцелай къарагъуниз, ам халис иесидив вахгуниз мажбур жеда».

Шагъ-Буба халуди япунжи ахъайна. Цавдар кегъкир хъанвай хъиз тир, ам вич азад тирдахъ агъазвачир хъиз авай. Ада, инихъ-анихъ вил ягъиз, мукъаятвилелди са шумуд кам виликди къачуна, кІвачер азад яни-тушни ахтармишна. Ахпа ада лувар са шумудра юзурна, гъабурузни манийвал авачирди чирна. Легъзедилай ада чи патавай са цІувад-къад камунин анихъ галай къванцел лув гана.

– Маншаллагъ, Цавдар! – хвеши хъанвай Шагъ-Буба халудиз. – Ви лувари лув гуни вердишвал квадарнавач... –

Ахпа заз лагъана: – Вазни аферин, зи кьегъал дуст, им ви гъунарни я!

Зи рикIикни лувар акатнавай, зун зи мурадар жагъидайдахъ агъанвай.

– Хкаж хъухъ цавуз, Цавдар! Жуван уьруьшрал чарх ягъ! – гъарайна за. – Хелеф халудивай ви къван къахчу!

Цавдаран рикIе вуч авайтIа низ чидай? Ада куькай фикрзавайтIа, адан руьгъда гъихътин гъиссери, гъихътин азабри дяве тухузвайтIа, низ хабар авай? Анжах са цавуз, анжах са Аллагъдиз.

Цавдара вацI галай патахъ, Яру дагъдихъ лув гана. ВацIун а патаз элячIна, элкъвена чи кьилелай мад а патахъ чарх хгана.

– Гъурра! Баркалла, Цавдар! – гъарайна за, лашни чанта къацу векъел эцигна.

– Ада чаз чухсагъул лугъузва. Сагърай лугъузва, – Шагъ-Буба халуни ачух хъанвай, гуя адан рикIелай вири дердер алатнавай, гуя гъадани рикIяй мурадар тIалабнавай ва гила, Цавдара лув гузвайла, абур кьилиз акъатдайдахъ ам агъанвай.

Лекъ мад са къадар хкаж хъана, мад вацIал са чарх яна.

Шагъ-Буба халудин чин серин жез эгечIна, ада са хата гъисснавай. И серинвили зи рикIени къалабулукъ туна.

– Жеч! – лагъана Шагъ-Буба халуди. – Цавдар! Вуна вучзава? Ви ният вуч ?! Ахлад жуван къванцел! Цавариз хкаж хъухъ! – гъарайни, минетни какахънаваз лугъузвай Шагъ-Буба халуди.

– Вуч хъанва? – са куьнинни гъавурда авачиз, къалабулукъ кваз хабар къуна за.

– Адан рикIик са вуч ятIани ква, – тайинсуз жаваб гана Шагъ-буба халуди.

Цавдар мад са къадар цавуз хкаж хъана. КIаникай Чехи-вацIун гургур алчудар жез-жез, тахърахъ-пахърахъдин ван алаз авахъзавай. Ибур ци гваз къвезвай, чеб чпе акъазвай къванерин ванер тир. Цин ванцин гъилий икI акъазвай къванерин ван атуни вацIун йигинвиликайни гужлувиликай, гатфари адан къуватар шумудни са сеферда артухар-

навайдакай лугъзвай. Садни акуна чаз – Цавдара, къве лувни кІватІна, къил агъадалди авуна, зурба тур-гапур хъиз яргъи хъана, вичи вич гургусдихъди вегъена. Рагъул, дагъларинни къаяйринни хайрин чІулав шимер акахънавай цик акатай лекъ, алчудар жез-жез, цикай гагъ лув, гагъ кІвачер хкатиз агъадалди ахмиш хъана. Къакъан къванцелай яд гадар жезвай чкадилай агъуз аватайла, чарчардин кІане, ци вацІун кІаняй винелди чархар язавай дерин чкада са шумудра галамаз-галамаз элкъвена, ам и чкадал арадиз къвезвай лацу каф алайвилай виликандалай хъсандиз акунай. ТахъайтІа, белки, вацІун рангунихъ галаз саки сад хътин ранг алай лекъ вилериз къатІун четинз акъваззавай. Ахпа ам агъадалди, муькъуьхъди фена. Муькъуькай са тІимил анихъ хкат хъувур ам мад вилериз ахкунач...

Зи хуравай бахтавар къушар, рикІевай къван мурадари хиялар вири вацІу тухвай хъиз хъанвай. За зи беденда, рикІе, ивидани кваз ичІивал гъиссзавай, япара авай вацІун ванни заз зи къеневай ичІивилин ван хъиз тир. Зи вилерал накъвар атанвай. За абур Шагъ-Буба халудикай чуьнуьхун герек авачирди яз гъисабна. Ам зи гъавурда акъунай.

– Уьмуьр гъа ихътин затІ я, Къудрат, – лагъана ада. – Вуна хъсан крар, шад хабарар вилив хуьзва, амма вилериз аквазвайбур акси мусибатар жезва.

– Ада акІ вучиз авуна?

– Ада вичин ягъ-намус къутармишна. Адавай вич чинеба далудихъай ягъун, вич епина тун, вичикай инсанар хуьуредай, абуру рахшандардай машгъулат хъун эхи ийиз хъанач. Ихътин пар рикІел алаз яшамиш жедалди ада къиникъ хъсан яз гъисабна.

– Вири лекьер гъахътинбур яни?

– Дагъдин лекьер – эхъ. Абур гзаф такабурлу я. Абуруз чеб ажуж яз къалурун чидач. Абуру, къуьзуь хъайила, чпин гъалсузвал гъисс авурла, чпи чеб дагълардиз вегъена рекъида...– Шагъ-Буба халу генани кватнаваз, галатнаваз аквазвай. – Къей хва Хелефа ам чинеба ягънавачиртІа, хуьруьнвийрин хуьруьнрикни ягъанатрик акатнавачиртІа, адал хъанвай хирер инсандин иштираквал авачиз хъанвайбур яз

чна дири хъвунвайтІа, ада икІ ийидачир жеди... Низ чида?..

– Къадим вахтара къуъзуь итимрини чеб чпин рухвай-рив рагалай вегъиз тунни лекъерилай чешне къачуна кутунвай адет тирни?

– Эхъ. Къуъзуьвал, ажузвал, жувакай амай хзан инжиклу хъун патан инсанриз къалур тавун патал авайди са рехъ тир – хци буба дагъардин къилел тухун. Къадим вахтара дагъвидиз вичин ягъдилай багъа са затІни авачир. Ягъ – Аллагъдин тІвар тир. Дуьньядин няметар девлетар ягъдин вилик са затІни тушир. Инсанар дегиш жезва, абурун кІани-дакІанвилер дегиш жезва, амма адахъ агъзур йисара дегиш тахъана амай гъиссер, къилихар гзаф ама, ягъни абурукай сад, вични къилинди хъун лазим я.

– Лекъер дегиш хъанвач, – лагъана за.

– Эхъ, вун гъахъ я, – дериндай ухът аладарна Шагъ-Буба халуди. – Абур цавариз мукъва я, абур чпин мукариз вафалу я... – Гила ахлад жувни кІвализ. Зун дагъдиз хъфида, – ада чилелай вичин чантани лаш къахчуна. КъвечІилна, япунжини къуьнел вегъена.

Ам вацІун хайдай агъуз, яру ригедин юкъвай инсандин кІвачи гатана таптагъ хъанвай шуькІуь жигъирдайгъуз эвичІна. Къвалан кІанив агакъайла, ада гъарайна лагъана:

– Чар-затІ хтайтІа, заз са хабар ая. – Севзиханакай адан умуд генани атІанвачир.

– Бес вун хуьруьз акъван гагъда хкведачни?

– Ваъ. Хелеф хквез-хъфида.

– За ваз хабар гуда.

Ам муькъвелай элячІна, вацІун а патавай хурай винелди хкаж жезвай. Адан еришдай ялгъузвал, перишанвал аквазвай. Ам и декъикъайра, белки, амай декъикъайрани, вич Севзихана, атІа къадим къисада хъиз, кІула къуна дагъдиз тухвана рагалай дагъардиз вегъинални рази тир хъиз аквадай. Вучиз лагъайтІа, адан тІебиатда лекъерин ягъ авай чІал заз чизвай. Ам инсанрин арада амай лекъерикай сад тирдал за са шакни гъизвачир. Ада Севзиханаз ракъурнавай чарни «Хеб цІаракай» макъамдиз ухшар тир. Ада чар

заз са-са гаф атІуз-атІуз лугъуз кхъиз турлани, адан кыле, рикІе гъа макъамдин ван авай жеди. Ам тикдай винелди жигъир къуна, чпин къазма галай патахъди хъфизвай. Заз акІ тир хъи, ада рикІяй Яру дагъдихъ, Шалбуз дагъдихъ галаз рахаз, абуруз вичин хва ватандиз хкиз куъмек це лугъуз дуъа ийизвай. Цавдара вичи вич вацІуз вегъиникди Шагъ-Буба халудин рикІин гъарай генани гужлу хъанвай жеди, вучиз лагъайтІа, лекъ дири хъхъана мурадар тІалабна, гила лекъре вичин чандиз къаст авурла, Шагъ-Буба халудин мурадар хаталувилик акатнавай...

Зун кІвализ хтана.

Халиса чпин гъаятдал алай. Ам заз килигиз хъуърезвай.

– Ви чантани лаш гынава? Вун халис нехирбан хъиз аквазвай! – къи-къи ацалтна хъуърезвай Халиса, вили вилера экв ргаз, бахтавар яз.

Адан хъуъруъни зи рикІивайни гар гевягъиз туна, дерт къезиларна.

– Ваз зун гынай акуна?

– ДакІардай... Шагъ-Буба халудини вуна Цавдар хутахдайла...

– Цавдар амач...

– ГъикІ? – хъвер квахъна Халисадин.

– Ада вичи вич вацІуз вегъена.

– Жеч!.. Адаз вичин юлдаш лекъ амачиз дерт-гъам авай жеди. Язух... –Халисадиз Цавдаран къисметдикай хабар авай.

– Мумкин я... – агъвалатдин ери-бинедикай, къилин себебдикай лугъудай макъам тушиз акуна заз. Заз абуралди Халисадин рикІ генани тІариз кІанзавачир.

– Зун къейитІа, вуна вун вацІуз вегъидани?

Халисадин и суал зун патал хабарсузди хъана. Ада зи хура къушарал чан хкана. Адан жаваб гъамиша гъазурди тир:

– Эхъ!

Зун лекъер бейкеф тавурбуруз, абуруз куъмек гайибуруз цавари гудайдахъ кІевелай инанмиш хъана. Заз жува

тПалабай са мурад жагъанвай. Гила завай жуърэтлудаказ
Халисадив за адаз бахшнавай шиир вугуз жеда!.. Амма
адал са тИмил кІвалах хъвуна кІанда! Са вуч ятІани ана
бес жезвач...

Уьмуьр давам жезвай.

Йикъар къвез алатзавай.

Гад атанвай. Мектебра тІатІилар алукънавай.

Я Севзихан, я адалай са жаваб хтанач.

Са юкъуз чи гъаятдал кІелетви Байбут атана. Адан
гъиле бармакни лаш авай.

– Камал халу! Камал халу! – эверна ада.

– ГъикІ хъана? Вуч хабар я? – лагъана чІехи бубади,
айванди къилиз экъечІна.

Салам-калам гайидалай ва жузун-качузун авурдалай
гуьгъуьниз кІелетви Байбута лагъана:

– Вун инжиклу жемир, чан Камал халу. Чи хуьре я вун
хътин камаллу итимни авач, я вахъ авай хътин тамададин
карчни, – чІехи бубадин далуяр чухвадай хътин гафар ла-
гъана кІелетвиди.

– Яргъияр тавуна лагъ! Къекъвей гафар куь хуьре ише
фидайбур я, чи хуьре ваъ.

– Пака вун ви карчни гваз чи межлисдиз атун тПалабза-
ва. Зи хва армиядай хтанва.

– Карч амач. Завай къвез жедач.

– ГъикІ?

– Карч амачтІа, зунни амач, – чІехи бубади крчунин
къилел атайди адаз ахъайна.

– Шагъ-Буба вични кІвале аквазвач хъи? Ам гынава?

– Архашдал. Дагъда.

– Ам дагъда хъайила, адан бармакдинни лашунин атІа
СиратІалдин муькъвел вуч алайди я? Ингье ибур заз гъан-
лай жагъайбур я.

Лашни бармак рикІивайни Шагъ-Буба халудинбур тир.

– ГъикІ?! – ван дегиш хъана чІехи бубадин.

– Лаш муькьуьн накьвада акIурна, бармак гьадал алуькIнавай... Куь кьабачи Хелефа лагьайвал, Шагь-Бубадин гуьмбет... – тайинсуз хьверна Байбута.

– Им хьуьредаи ара туш, Байбут... Ина са кар хьанва, – лагьана чIехи бубади. Ахпа захь элкьвена: – Тадиз чукура дагьдиз! Хелефавай хабар яхь! Муькьвелей мукьаятдиз вач.

За чукурна. Заз зун муькьуьв гьикI агакьнатIани чидач. Заз муькьуьн юкьвни-юкьвалай лаш акIурнаваз хьайи тIвек акуна. КIаникай ЧIехи-вацIу кьукьрумарзавай, кьванер сад сада акьурла винелди хкатиш гадар жезвай стIалар заз цIун цIелхемар хьиз тир. ВацIу дилидаказ ванзавай, амма Шагь-Буба халудин кьилел вуч атанватIа са гафни лугьузвачир. Лаш акIурай тIеквенди лугьузвайдахь заз инанмиш жез кIанзаачир.

За нехирбанрин кьазмадихь зверна. Ана кас авачир. Шагь-Буба халудин «каравут» ичIи тир. Цавдаран кьван-цел, хахуларни лаш кьилихьай эцигна, Хелеф халу ксанвай. Япунжидал. Ам Шагь-Буба халудин япунжи тир. Цавдар кутуна хутахай япунжи.

– Хелеф халу! – эверна за, жедай ихтилатдикай кичIез-кичIез.

– Гьун, вуч хьана? – кIанз-такIанз жаваб гана ада. Вилер ахьайна, ам садлагьана уях хьана: – Ви ина вуч авайди я? А-ан, – хьуьрена ам, –жунгав хутахиз атанвайди яни? Лап дуьз кIвалахнава! Гудайди вахтунда кьачуна кIанда... За хьиз... Ингье и япунжи ада заз ганва...

Заз вуч жунгав ятIа хабар кьадай вахт авачир.

– Шагь-Буба халу гьинава?

– Накь нянрихь хьфейди я.

– Хуьруьз?

– Хуьруьн рекьелей гьейри адаз маса рехь чидач кьван...

– Ада ваз мад са гафни лагьаначни?

– «И чилерни, цаварни ви ихтиярда ава, Хелеф», – лагьана заз. – Гила Яру дагьдин шагь вун я», – лагьана.

И гафари зак кьурху кутазвай.

– Мад вуч лагъана?
– АгІа жунгав аквазвани, бугъ язавай? Гъам хъсан хуъх лагъана. Вичин жунгав я ман... Вичи ам ваз гузвайди я лагъана...

Зи вилерал накъвар хъиткъиннавай, заз абур Хелеф халудиз къалуриз кІанзавачир, амма адаз акунвай.

– Вибур шадвилин накъвар туш. Ана вуч хъанватІа лагъ.

– КІелетви Байбутаз Шагъ-Буба халудин лашни бармак агъа муькъвелей жагъанва... Ам вич хуърууз хтанвач...

– Яь! Им... Ада... Вуч я?.. Зарафатарзавайди яни? – Хелеф халудин мез галкІизвай. Ада хахулра кІвачер туна, япунжини кІватІна, лашни къуна къванцелай эвичІна. Хелеф халуни икІ садлагъана кегъкир хъуни зи кІвачерикай чил миъхъиз хкуднавай.

– Зун хъфида, – лагъана за.

– Тадиз ахлад, зи гадайрикай сад иниз атурай лагъ, зун эвезиз. Зунни хкведайвал.

– За жунгавни хутахда.

– Вуч? – Хелеф халудиз зи гафарин ван хъанвай, амма ам зи рикІик вуч квайтІа гъавурда акъуначир.

– За жунгав хутахда, – тикрарна за. – За ам Шагъ-Буба халудин игъсандай гуда.

– Маладец, чан хва! – лагъана Хелеф халуди. Камалани Шагъ-Бубади вакай итим авуна... Ма лаш, гъал хъия жунгав, – ада зав вичин лаш вугана...

Зун хтайла, Шагъ-Буба халудин гъаят итимрай ацІанвай. Жунгав акурла, гзафбуруз муькъвеллай Шагъ-Буба халудни «гуьмбет» зарафат хъиз хъанвай. За хъайи-хъайивал ихтилатайла, итимрин гаф сад хъанай:

– Ада вичиз къастнава... ВацІа къекъвена кІанда.

Зунни итимрихъ галаз физ кІвачин хъана, амма чІехи бубади заз ихтияр ганач:

– Вуна вавай жадай куьмек авуна... Жунгавни хкана, вуна дуъз кар авуна. Аферин. Вун ина герек хъун мумкин я, чан хва. Акъваз.

За Хелеф халудин гадайрив абурун бубадин гаф ага-
кьарун лазим тир. Жунгав тукІвадай жегьиларни жагьурна
кІанзавай.. Пашман мярекатдин гьазурвилер акуник зи ба-
дени, кьуншидаллай вири дишегьлиярни экечІнавай.

Шагь-Буба халудин мейит Кьейибурун бандунай жа-
гьана. Цавдаран мейитни гьана ава лугьудай. Кьведни сад
садан патав. Лекь итимри вацІун кьере кучудна. Шагь-Буба
халу гуранаваз хуьруьз хкана. Адан чин мад заз ахкуначир.
Чуьхвена, кафанра турдалай гуьгьуьниз ам Хелеф халуди
дагьдай хкай япунжидик кутунвай.

Шагь-Буба халу атІа дуьньядиз рекье хтунин пашман
мярекатдин кьилини зи чІехи буба акьвазнавай. Итимри
адаз Севзиханаз тел ягьун лазим тирдакай лугьузвай. Амма
чІехи бубадиз Шагь-Буба халуди хциз чар кхьенвайдакай
ва чарчиз жаваб тахгайдакай хабар авай. Чар элкьвена
хтанвайдакай я адаз, я зазни чизвачир. И кардикай хабар
авайди анжах са баде тир. Шагь-Буба халудал чан аламаз
элкьвена гьа ракъурайвал хтай конверт бадеди винел акьуд
хьувуначир, вучиз лагьайтІа адаз Шагь-Буба халудин
рикІевай хер мадни дерин хьхьана кІанзавачир. Гьавилай,
гила, Шагь-Буба халу кьейила, Севзиханаз тел ягь тавун
патал кІевиз акьвазнавайдени сифтени сифте зи баде тир.
Мумкин я, ада гила а чар хтайдакай чІехи бубадиз лугьун-
ни. ТахьайтІа, белки, ада тел ягьуникай кьил кьакьуддацир
жеди. Амма я бадеди, я чІехи бубади хтай конвертал алай
«Адресат и адресда яшамиш жезвач» гафар Севзиханан
хатІаралди кхьенвайдакай лагьанайтІа, садни чІалахъ та-
хьун мумкин тир: сад лагьайди, хуьруьз хтана-хьфей Се-
взиханан гуьгьуьналлаз ракъурай чар адав агакь тавуна же-
дачир, икІ садлагьана адрес дегиш хьун мумкин тушир, я
ам дегиш хьуникай ада хтайлани са гафни лагьаначир;
кьвед лагьайди, хайи хци, ам гьикьван усалди, алчахди
ятІани, ихьтин угьрашвал ийида лугьун кьиле гьакьдай кар
тушир... Чан аламаз хайи бубадиз са гьуьрметни ийиз
тахьай, адаз са рикІин гаф талгьай Севзиханакай гила,
лугьун хьи, лап хтайтІани, файда авачир. Ам гьикІ

хъайтІани техкъведайди бадедизни чизвай, чІехи бубадизни. Зазни...

За Шагъ-Буба халудихъ, са зи бадедилай гъейри, шедай дишегълияр жедач лагъана фикирнавай, амма зун гъалатІ хъана. Адахъ лугъунариз, хуъруън папари Шагъ-Буба халудиз дагъларини яйлахри, цуъкверини булахри дагъдин къунарини лекъери гъурметарна, адан майилар, гуьгъулар хвена, амма ада вири уьмуър гана чІехи авур са хцикай бубадиз са эквни акунач лугъуз шеларзавай. «Вучиз куьне, я дагълар, я чарчарар, я кІамар, я булахар, – лугъузвай дишегълийри, – куь ятар тІимиларнач? Вучиз куьне ЧІехи вацІ акъван дели-пехъи авуна?!»

Зун вилерал къвезвай накъвар хуъз алахъзавай.

Халисани шехъзавай. РикІ хъуткъуниз. Ам шехъиз заз сад лагъай сеферда аквазвай. ЧІулав келегъа алаз, хъуькъверилай агъуз накъварин стІалар тІуб-тІуб авахъиз, ам генани иер хъана аквазвай, амма и иервал заланди тир.

Шагъ-Буба халу кучудиз вири хуър атана. Ам вичин кайванидин сурун патавай кучудна. Гъа вичин чІулав япунжидик кваз. Ам кучудай чка ада паб къейила вичиз виликамаз къунвайди тир, гуя адаз вич и дуьньяда ялгъуз амукъайвал гъа дуьньяданй гъакІ амукъиз кичІе хъанвай. Гила и кве сурун патав маса сур эгъуьндай чка гумач.

Рагъметлуди динжарна, фекъиди цІийи сурун къванцел лацу агъдин зул кутІунна, накъвадин кІунтІунал перцив кве къванцин арада хвал авуна, ана афтафадай яд цана. Ахпа ам дуьа кІелиз эгечІна.

Хуъруън къерехда авай сурарин агъадихъай тади кваз са аскер жемят галай патахъди къвезвай. Сурал агакъайла, ада дуьадиз манийвал тавун патал са гафни талгъана, суруз гъурметун яз тим-тик акъвазна, эрчІи гъил фуражкадин пенцІив тухвана. Ахпа къил агъузна, виридахъ галаз сад яз и хъанвай хажалатдикай вичизни пай авайди къалурна.

– Таниш ухшарар къвезва, – лагъана чІехи бубади куш-кушдалди. – Нинбур ятІа рикІел къвезвач. – Ам Хелеф халудихъ галаз рахазвай.

– Тенфе къаридин хтул я...

– Вун гилани чамадан гваз амайди яни-е? – лагъана куьчеда кьугъвана гьекъни каф хъана хтай зи хци.

– И чамаданда зи алатай уьмуьр ава, аялвал ава, – чарар гьилелайзава за, адаз жаваб гуз.

– Вун элкъвена гъаниз хъфенвай ман?

– Эхъ.

– Руг алай чарарикай аявал жедани? – шаклу яз лагъана хци. – Бумажное детство, – хьуреи ам.

– Ваз чидани, – зун адахъ галаз чӀехидахъ галаз хьиз, тай-туьшдихъ галаз хьиз рахазвай. – Чарарикай хъанвай жуван аялвилиз сиягъат хъувурла, заз ЧӀехи-вацӀуз вучиз чӀехиди лугъузвайди ятӀа чир хъана. Къе чир хъана.

– Вучиз лугъузвайди я?

– Инсанрин чӀехи гужар, чӀехи хажалатар вичихъ галаз алакълу тирвилай.

Хци кьуьнер агажна. Ахпа хабар кьуна:

– Гьихътин гужар, вуч хажалатар я?

– Сад-къе гафуналди лугъуз жедайбур туш. Са вахт хъайила, за абурукай кхьиди, ахпа жува кӀела... Исятда яргъал ихтилатар герек авач... Диде хкведалди чамадан кӀватӀ хъууна, чкадал хутахин.

– Адаз гьикӀ хъайитӀани чирни жедайди я, хъелни къведайди я, руг кӀвализ гъана лугъуз.

– Ам патал заз зи аялвилай са савкъват жагъанва, гъа чӀавалай гуз тахъана амай... Ам тамамди хъанвач лугъуз гудай жуьрэт за авуначир. Къе заз гъахътин жуьрэт хъанва. Белки, гъа савкъватдикай са чара хъайитӀа? – вил акълна за хциз.

– Вуч савкъат я?

За хцел дафтардин хъипи хъанвай чар яргъи авуна.

– Шиир яни? «Халисадиз», – шиирдин кьил ван алаз лагъана, ахпа вилера лутувилин хъвер аваз вичи вичик шиир кӀелна.

– Гъан, гьикӀ я?

– Чун кьутармиш хъана!..

ЭПИЛОГДИН ЧКАДАЛ

За хциз гайи гаф кьилиз акъудна: и повесть кхьена. Кхьейди клел хьувуна, за фикирна: «Гъил элкьур хьувуна кланда». Гъа икI са шумудра за адал клвалах хьувуна, зун патал лишанлу са затIни рикIел хкун тавуна амуьк тавун патал. Эхиримжи сеферда адаз вил ягъ хьувурла, за ам эпилогдалди чагур хьийиз клан хьана ва ихьтин гафар кхьена:

«Уьмуьр давам жезва. Адан чарх элкьезва.

Цавдаран къванцел маса лекъ ацукьнава. Тенфе бадеди бацIийриз адан птулар килигзава. БацIиярни, птуларни шумуд аватIа заз чидач.

Севзихан хтанач. Амма лекъ ацукьай чкадал цакул аламуькда.

Шагъ-Буба халудин хтул, Севзиханан са хва тамамдиз хуьруьз хтана, ада чIехи бубадин ацахъзавай клвалел чан хкана. Ам тамададин карчни гваз хтана. Къе-пака чи хуьре адан мехьер жеда. Тамадавал ийиз заз хьша лагъанва... ИчIи ятIа ацIура, ацIанватIа ичIи ая...»

За и гафар вири крар жуван рикIиз гьикI куьтягъ хьана кланзавайтIа гьакI кхьенвай.

Амма Тенфе бадедикайни адан птулрикайни бацIийрикай лагъанвай гафарилай гьейри, амайбур зи хиялар, мурад ар я.

Карч жагъун тахъвур зи чIехи бубади рекьидалди тамадавал хьувунач.

Карч ни къачунатIа тайиндиз чIехи буба кьейидалай кьулухъ чир хьана. За ийизвай гиман дуьзди яз хьана.

Зун студент тирла, Москвадай тIатIилриз хайи хуьруьз хквезвайла, Махачкъаладин аэропортуна самолетдай эвичIна, улакьар акъвазарнавай чкадал атайла, зун Лезги-стандихъ хьфизвай машинар гьинал алатIа кьекъвена.

– Юждаг! Юждаг! – гьарайзавай са таксистди.

Югъ хурушум хьанвайтIани, адан чин акунни кумаз заз ам чир хьхьана. Адаз зунни чир хьхьана.

– ГьикІ хъана? Ви чІехи бубадив Севзихана пул вахганани?

– Вуч пул?

– Бес ада Севзиханав карч вуганачирни? Маса гун патал.

– Карч пуларивай эвез жедайди тушир, – лагъана за. – Севзихана ам чуьнуьхайди я.

– Пулдивай эвез тежер затІни авайди туш, – Севзихана авунвай чуьнуьхуникай адаз са къайгъуни хъанвачир.

– Авайди я, гзаф затІар авайди я.

– АкІ ятІа за ваз зи машин теклифзавач, кесиб чІехи бубадин кесиб студент хтул. Ахлад Юждагдиз кІвачи-кІвачи! Завгар! – хуьрена ам.

– Зун Юждагдиз ваь, Лезгистандиз хъфизвайди я, – зун адан машинда гъавая акъах лагъанайтІани акъахдацир, вучиз лагъайтІа заз ам Севзиханан са къатІ хъиз тир...

Зи бадеди вичин эхирдалди чи кІвални, зи кІарасдин чамаданни хвена ва, вич рекъидайла, чи кІвал, Шагь-Буба халудин кІвал хъиз, ичІи яз, ракларал дапІар алаз тамир лагъана заз веси авуна.

Гъар мумкинвал хъайила, зун хайи кІвализ хъфизва ва эхирни са сеферда зун анай шегъердиз хкведач, вучиз лагъайтІа яшар чІехи жердавай заз ЧІехи-вацІун ванни, Шалбуз дагъдинни, Яру дагъдинни, КІелет дагъдинни Гетин дагъдин акунарни бес жезвач ва исятда зун гъавурда масакІа акъазва, дериндай, лап дериндай за абурун гъайбатни такабурлувал аннамишзава.

Заз хайи кІвалин чим бес жезвач.

Багъри ксарин сурарни зал вил алаз гъамлу яз акъвазнавай хъиз я заз.

Шегъердин ката-галтугунин, гургъагурдин къати вансес, гъарай-эвер куьтягъ хъана, йифиз ахварикай кватна, ахвар ханваз, амма къасухдай мичІнавай вилер къава акІурна ахвариз хъфиз алахъунар ийидайла, зи япара багъри сурари эвердай ван гъатда: «Чун рикІелай алудмир! Чун гадармир!» Гъабуруз зун жувни бес тежезвайди гъиссда за. «Ваз абур вун абуруз буржлу тирвилай бес жезвач, – лу-

гьуда за жува жуваз. – Вун абуруз бес тахьун ваз а сураара авайбуру чпел чан аламаз чпивай жедайдалай артух муьгьуббат, чим, инсанвал гайивилай ва, абурал чан ала-майта, абурун руьгьдин жумартвилер генани артуханбур, Чехибур жедай...»

Гьа и фикирди зав яшамиш жез тазва, зи уьмуьр мана-див ацIурзава, чан алай ва заз багьа зи багьрийрихь за ийизвай муьгьуббатлувал артухарзава.

«Хеб цIаракай» макьамдихъни вил хьанва зи. Ам ягъиз жедай халис устIарар, зуьрнечияр лезги хуьрера лап кьит хьанва. Амма йиферин секинвиле гьа макьамдин ванни зав агакьзава. А ван датIана зи япара ава.

Мад са карди заз секинвал гузвач: Севзиханан тIишиз гилалди зун са гьуд буржлуз ама.

Тенфе бадедин хтулди ЧIехи-вацIал хьсан мягькем ва гьяркьуь, кьезил машинривай физ жедай хьтин муьгь эцигнава.

ЦIару япарал залан хьанва, вичин устадвал, квадарна-ва. «Камалан карч квахьначиртIа, ам биши жедайди ту-шир», – лугьузва хуьруьнвийри.

Хелеф халу гьикI хьана лугьун мумкин я куьне. Лез-гийри лугьудайвал, лап кIанчI хьиз ава. Гила адакай хуьруьн фекьи хьанва. И мукьвара заз адан чар атанвай: «Хуьре фекьивализ кIандай садни хьанач, халудин. Гьави-ляй и кар за жуван хивез кьачуна. Вири хуьрера-шегьерра фекьияр жезвайла, мискIинар туьхIуьрзавайла, чи хуьр масадбуруз виляй ават тавун патал авур кар я. Диндикай, имандикай вуч ктабар аватIа заз рахкура, я жув хкверла гваз хьша. Ваз суваб жеда, – кхьенвай ада чарче. – Ахпа мад са тIалабун ава, чан халудин. Анра Къариб гьуьлуьн кьилдин еке карта, адан шикилар ва адакай кхьенвай ктабар аватIа, кьачуна рахкура. За ваз сувабар кьве кьат артух кхьида. Къариб муаллим лугьудай а флан икI хьайи хци зи хтулрин кьилел кузвайди са цIай я: Къариб гьуьл кьалур! Къариб гьуьл кьалур! – лугьуз...

Я тахьайтIа, ваз ана абразавандин министир чидайди ятIа, адаз чи хуьруьз гиграфидин са жегьил муаллим рекье

тур лагъ Къариб эвезун патал. Ам эвездай кас инрай жа-

ЧІАРАВ

Гьикая

Гьар жуваз са живи мумкинвал хьайила, зун шегьер-дай хуьруз ялгъуз амай бадедал кьил чІугваз хьфидай. Мус хайи накварал хтайтІани, зун чи кІвализ Къацу ратІралай яна хьфена кІан жезвай. Гьар сеферда инал ахга-кьайла, заз вахт терсина элкъезвай хьиз ва зун аялвилиз гьахь хьийизвай хьиз жедай. Налугьуди, алгъай гуьнедал ферикъат хьанвай дагълух хуьруьн юкьвал алай и гьвечи тІулахь са гьихьтин ятІани суьгьуьр ава. Жемьтдин сивени гьамиша къацу чІур алай и майдан незуьр алай чка яз гьат-нава. Ихьтин галайвилер авунин себеб, белки, и чка са мус ятІани къадим вахтара югарар гатадай рат-харман хьайивил-ляй ятІа? Белки, аялар кьугъвадай чка къацІун тавун патал ва абурун паквилзни михьивилиз барабар яз амуькун патал инсанри Къацу ратІраз незуьр алай чка я лугъузвайтІа?.. ГьикІ лагъайтІани, вуч лагъайтІани, инсанар гьахь я.

Зи аял вахтара, ачух, рагъ алай йикъара, Къацу рат гьамиша аялрай ацІана жедай. КІингІ-лашни, туп-лашни кьугъвадай чун, маса жуьреба-жуьре кьугъунарни ийидай – гадайри кьуршахар къадай, гагъ-гагъ кІекер хьиз ккІунни ийидай, амма чи акьунар яргъал фидачир, вучиз лагъайтІа Къацу ратІран кьилеллай кимел гьамиша чІехи итимар же-дай. Абуру ван элягъун бес жедай – ккІиз гатІумайбур, сада садаз са маса кутугай чкадал ва вахтунда дуван аквада лугъуз, гьелягьар къаз-къаз, къакъат хьийидай, чІехибурун гафунал гаф эцигдай ва ам япалай авун жуьрэт ийидачир. Са гафуналди, аялар кимин итимрин гуьзчивилик, абурун тербиядин куьлгедик хьунини Къацу ратІран дережа ккажзавай.

Гзафни-гзаф, иллаки гатфарин алахъай йикъара, инал гъвечИ гадайри цИийиз хъанвай таза кЕлер акъуддай. Аялрин шад ванерини кЕлери ийидай ширин ва назик гъарайри Къацу рат генани бахтаварвилив ацІурдай.

Амма гила хуър чир хъжезмачир. Вири дегиш хъанвай. Къацу ратІрал къе, гатфарин азгар югъ ятІани, са касни алач. Винидихъ галай кимни ичИ я. Хуърни яд иличай хъиз секин я, гуя ина са касни яшамеш жезвач. Анжах са Чехи-вацІун ван къвезва, налугъуди, ам акъваз тийиз авахъна физвай вахтунин ван я.

«Ништа, зи аял чІавни и ванци гъиниз гваз фенватІа?» – хиялна за, жуван юргъунвал гъисснаваз. Къуд пата авай умун ва серинвал квай сефилвили зи галатун генани артухарзавай жеди.

Садлагъана акуна заз: ким галай патахъай агъуз Къацу ратІрахъ ирид-муъжуьд йисавай хътин гадади чукурзава, адан гуьгъуьнани рагъу гурцІул ава. Куъруь кІвачер бегъемдиз мягкъем тахъанвай гурцІул гуьзлемиш тавур саягъда, чи хуъруьнвийри лугъудайвал, цавун къиле алабар хъана, та лап тІулал къван ам, анцІ ягъиз-ягъиз, туп хъиз авахъна. Гадади тадиз ам къужахда къуна, кап алтадна, чанрикІ авуна. Секин хъхъай гурцІул чилел эцигна, гада тІулал чархар ягъиз эгечІна. Тарвал рикЕлай алатнавай гурцІулни адан гуьгъуьна гъатна.

Эвелдай заз гада саймишиз, адахъ галаз рахаз кІан хъана, амма ам икъван рикІ гваз вичин дустунихъ галаз къугъвазвай тегъер акурла, за абурун пак ва тІебии легъзейрин гуьзелвелик къгъдай къимиш авунач. Зун, абуруз килигиз, къерехдив гвай къванцел ацукъна.

Гададини гурцІулди акъуд тийизвай уюн авачир. Гада, чІурал ярх хъана, и патахъ а патахъ алабар жезвай, гурцІулди адалай хкадариз, адал элкъвез чархар язавай. Гада садлагъана чин цавална къах хъана. ГурцІул адан хура вичин вилик къве кІвач атІумна акъвазна, налугъуди, ида вичи гада ярхарна. И бицІи чандани вичин гъалибвал гъиссдай алакъунар жеда къван! И легъзеда адав гвай къван дамах, такабурлувал масад тир!.. Ахпа садлагъана гурцІул

вичин тѣбии гуьнгуьниз хтанай, адаз вичихъ галаз кьугъвазвайди багъри инсан, дуст тирди чизвай. Адал гъалибвал къачунин лазимвал авачирди къалурун яз гурцѳулди гададин чиниз мез гана, гъеле ярх хъана аламай дустунал къве сеферда чарх яна, ам катна. Им ада вичихъ галаз гададизни чукура лагъай чѳал тир. Гада и чѳалан гъавурда авазвай, ам гурцѳулдихъ галтугна, гурцѳул, катна, катна, акъваз хъана ва гададал элукъна. Им ада гададиз мад бягъсиниз эверзава лагъай чѳал тир. Ада вегъена гададин шалвардин кек къуна, «гъу-у-угъ» ийиз вичелди чѳугуна. Гурцѳулди вич зурба кицѳи яз гъиссзава, ам вичин кицѳивилин гъиссерив ацѳанва. Гададик и карди тежедай къван шадвал кутазва, ада гурцѳулдиз къургъар гузва, адак хъел кутаз алахъзава. Адаз вичин гурцѳулдикай халис викѳегъ кицѳи хкатна кѳанзава...

Гадани гурцѳул бахтавар тир...

Дехънен, кимин хурайгъуз авахъайла, гурцѳулдай акъбатъай хци анцѳи гила зи хура цѳугъ яз давам жезвай... Цѳугъ лугъун, белки, тѳимил я жеди, зи хура Чѳараван къагъбар, ада рикѳи хъуткъуниз авур къагъбар хъиткъин жезвай...

Чѳарав зи кицѳин тѳвар тир. Лап бицѳи гурцѳул яз ам заз зи эмеди къунши хуьряй савкъат яз гъайиди тир. Гъикъван зун зи Чѳаравахъ галаз и Къацу ратѳрал кьугъванай! Гъа и гада хъиз. Гъикъван за ам харуз хвенай! Жува незвайдакай гъадазни гуз! Недай Чѳарава. Мадни хѳанз, чѳулав вилер атѳумарна, инанмишвилелди заз килигиз, тум галтадиз акъваздай... Чѳулавбур адан анжах са вилер тушир. Ам вич саки михъиз чѳулавди тир. Тек са тапацар лацубур тир, налугъуди, абурал зи бадеди храдай хъгин гуьлуьтар ала, лацу гуьлуьтар. Вилерин къилелни бицѳи къве тѳехв алай. Бедендизни ам пурцѳух кѳел къванди тир.

За Чѳараваз къулай демекни эцигнавай. Гъаятдин пипѳе. Къене хъицикъарни туна. Йѳиферни чѳимел йикъар ада демекда акъуддай. Хъуьтѳуьн бязи ачух йикъара, зун мектебда авайла, куьчейра захъ галаз кьугъвадай улам гъат тавурла, Чѳарав фена айвандихъ аскѳан куьсруьдал ацукъна

кьуъзъ кIарабриз рагъ гузвай чIехи бубадин кавалдин кикел ферикъат жедай.

Чи кIвалин патавай фенвай куъче датIана халкъ квайди тир: салаз-чуьлдиз физ-хквезвайбур, яд гъиз булахдал физвай дишегълияр, ламарал, балкIанрал алайбур. Машин-затIни кими жедачир. Чарава абур садни саймишдачир. Куьн гъинай я? Гъиниз я? – гъич хабарни къдачир. Ам хъел кваз анжах тек къве дуьшуьшда элуькъдай: сад – гъамиша балкIандаллаз физ-хквез жедай кьурухчи Эмирчубан халу, садни – хуьруьн почтальон Гуьлбала халу акурла. Амай са касдални ада, са себебни авачиз, ван хкажна заз акурди туш.

Чи къве мертебадин кIвалин айван мегъежар галачирди тир. Гъавилияй Чараваз, чIехи бубадин патав хкаж хъайила, айвандин чIередал акъвазна, агъада авай куьчедик квай гъерекат вилелай ийидай мумкинвал жедай. Са сеферда Чарава гуьг балкIандаллаз къвезвай Эмирчубан халу пурарай авуднай. Гъар и куьчедай фидайла, Эмирчубан халудиз чи айвандихъ кIицI хъуникай игътияг авайтIани, балкIандин рикIелай, аквар гъалда, айвандин кикел, далдадик, Чарав хъун мумкин тирди ва ам садлагъана чIередал пайда хъунин хаталувал авайди алатнай жеди. Кхадай асуннавай айвандин чIере вилик къве пацун кикерив чухваз, элуькъиз гегчIай кицIин къати ванци балкIандин руьгъ адан къулухъ кIвачерин кикериз авудай хъиз тир: ам кхун хъана, вилик къве кIвачни цавуз акъатна, далудихъди алуькъиз са живи амай. Вич вичивай квахъай Эмирчубан халудин гъилерай кьенерар шутхун хъаначиртIа, балкIан ярх хъунни мумкин тир. Чилел алуькъайди гена са Эмирчубан халу хъанай. БалкIанни алуькънайтIа, ада вичин иесидикай лаваш хътинди авун мумкин тир. Гена хъсан хъана, Эмирчубан халудал хер-кIацI, хайи чка-затI хъанач. КIвачел къахрагъна, хромдин хахулдай къамчи акъудна, Эмирчубан халу, са вуч ятIани нерай мурмурар ийиз-ийиз, чи гъаягъдиз сухулмш хъанай. Якъин адаз Чаравалай къисас къахчуз кIанзавай. Амма ам вуч Чарав хъуй вич къамчидин хурук кутадайди! Адан гъич гелни амачир.

– Гьатда вун зи гъиле!.. – сас регъвезвай Эмирчубан халуди.

И агъвалат вичин вилералди акур чӀехи бубади спелрикай хъвер ийизвай:

– Туьнт жемир, яда Эмирчубан. Сабурлу хъухъ. Са гъвечӀи кицӀихъ галаз кьил кьач хьи чӀехи итимди. Ваз чир хъайитӀа, дуст кас, гьар итимдиз балкӀандилай аватдай са югъ авайди я.

– ШемпӀи кьван авай и кицӀивай зун авудиз жезвайди яни?! За жува балкӀандилай хкадарайди я!.. – ам, са вуч ятӀани мурмур ийиз-ийиз, вич балкӀандилай аватдай вахтар гъеле яргъа амайди кьалурун яз, кӀвач уьзенгда туна, кьезилдиз ва хшкадаказ хкадарна балкӀандал хкаж хъана. Къвалара хъел элекъ тавунвай иесидин хахулрин дабанар ва галамаз-галамаз ифей кьамчи акьур балкӀанди кьукьудрал куьчедайтӀуз чамарнай...

Гуьлбала халудихъ галазни Чарав кьунвачир. Чехи бубади кхьенвай газетар гваз чи гьаятдал атайла, ам сифте сеферда акунни кумаз Чараваз бегенмиш хъаначир. Гьар мус чи гьаятдал почтальон атайтӀани, Чарава адас югъ гудачир. Югъ-къандавай вич чӀехи ва гужлу жезвайди гьиссзавай Чарава са сеферда Гуьлбала халудал кьетӀивилелди гьужум авунай. Игътият патал кьулу-кьулухъ чӀугур почтальон гьаятдин са пипӀе бадеди гилигар авун патал кӀватӀнавай жими лакарин кӀунтӀунал алукуьнай. Далу пад кӀвачерилай юрфарал кьван чӀулав жиржимадай хъанвай Гуьлбала халу, кьулухъай лакарин хурх кӀвахъиз-кӀвахъиз, газетар авай чантадин чӀул гъилел алчудна, Чараван винел сухулмиш хъанатӀани, арадал затӀ атаначир. Чарава хкадарна лацу кӀирерив чанта кьунай ва хъуткьунариз хъанай. Чантада авай-авачирди вири чилел чкӀанай. Арада зун гъахъуниз мажбур хъанай. За Чарав цура туна, шефте агалнай. Гьарай-эвердал акъатай бадедизни куьчедал хъанвай мусибат акунай. Ада цурай хъиткьин жез элукьзавай Чараваз ахмурарнай:

– Айибар тушни, я кьейди! Вахъ са ацукьун-къарагъун, кьуни-кьуншивал авайди тушни?! Валлагъ, на вун зунжурда тваз тада...

Бадеди кициз ахмурар ийизвай жуьредикай хуш татай почтальон генани артух къапарай акъатнай:

– Ам яна кьена кIанзавайди я! Зунжурда туна таракай куьрсна кIанзавайди я! – Почтальон язух къведай гьалда авай. Ам чкIанвай газетар, чарар кIватI хьийиз эгечIна. Зани адаз куьмек гана.

– За фена яд гьида, са гьилле хъайитIани ви далуяр михьи хьийин, – лагъана бадеди Гуьлбала халудиз.

Амма ада бадеди вуч лугъузвайтIа бажагъат анна-мишзавай. Ада хъилелди кьуьнуьхъ хъивгъей чанта шарпна фена са легъзеда далудик ккIана хкат хъувунай.

– Куь газетар къедлай кьулухъ ви хтулди атана почтуннай хутахрай, – лагъана Гуьлбала халуди бадедиз.

– Абур пай хъувунай гьукумади пул зи хтулдиз ваъ, ваз гузвайди я! Жагъана идаз гила шакIурт! – жаваб ганай бадеди.

Почтальон, гафни хълагъ тавуна, кьил кIарци ягъайди хъиз хъфенай. Гьар къадамдин кьилиз адакай лакадин стIалар кIвахъзамай...

Гуьлбала халу мад чи гъаятдал хтаначир. Ада чи газетар, гагъ заз яргъарилай эвериз, гагъни кьуншийрин аялрив вахгуз, ахгакьардай...

Ахпа са йифиз Чарав квахънай. Пуд йикъалай ам тум галачиз хтанай. Са ни ятIани инсафсузвилелди атIанвай тумуникай амайди са тIуб къванди тир. Чарав бацIи хъиз аквазвай. Зани бадеди кицин хер жунадив кутIуннай, амма Чарава чи жерягъвилер къабулначир, ада кIирерив жуна ахлуднай. Вичин хер ада мез гуз-гуз дири хъувунай.

Амма гила са кардал Чарав генани кIевиз акъвазнай. Эмирчубан халудизни Гуьлбала халудиз чи кIвалин патавай хъфидай рехъ ада ерли хганачир. Яргъай абурукай нин ван атайтIани, Чарав гъаниз фена акъатдай ва элукъиз-элукъиз абур чи мягъледайни хъфиниз мажбур ийидай. Абуруз вахтунда Чаравакай кьил къакъудунилай гьейри

маса чара амачир, вучиз лагъайтIа и гъвечIи кицI хуьруьн итимрикай анжах са и кьве касдал элукьбуни жемьтдин сиве жуьреба-жуьре зарафатар, хуьруьнар арадал гъизвай. Имни гъич. Са къадар вахт алатайла, чи мягъледин жемьт, почтальонди газетар ахгакъарзавач лугъуз, нарази хъанай. Эхирни Гуьлбала халу вичин кIвалах дегишаруниз мажбур хъанай. Хуьрйй маса кIвалах жагъун тавур ам фермадал доярвилиз фенай.

Эмирчубан халудин балкIан пехъи хъанай. Ада садра вичин иесидин кIвач кIас авуна. Эмирчубан халу азарханадиз аватнай, эхирни пенсидиз экъечIнай. БалкIан хуьруьн-вийри ягънай. Зи чIехи буба Эмирчубан халудал кьил чIугваз фейила, виликан къурухчиди лагъаналдай: «Зун балкIандилай аватай югъ гила алуькна, гила!..»

Чараван гележегни экуьди хъаначир. Адан мусибатдин хирер гъеле вилик кумай. Вири галай крар тир. Гуя абур вири жеда лагъана, гъазур хъана акъвазнавай. Абур галамаз-галамаз, тадиз-тадиз кьилиз акъатнай...

Зун са юкъуз, Чаравни самокатдал акъадарна, Къацу ратIран къвалайгъуз авахъзавай. Чарав захъ галаз самокатдал алаз авахъиз фадлай вердиш хъанвай. Ам, вилик кьве тапацдив рул кьуна, кьулухъ кIвачер тIулаба тахтада акIурна, лаш хъиз мягъкемдиз акъваздай. Дум-думъ гьалдайла, адавай вич тим-тикдаказ къаз жедай, къекъуьнрал гьалтайла, адан пацар ам ян гана ават тавун патал рулдал за жуван тупIарив къадай...

Низ чидай къван и юкъуз кимел алай Назир муаллимди зални Чаравал гуьзчивал тухузвайди! Къацу ратIрал къугъвазвай къван аялрин арадай адаз зун аквадайди! Муькуь патахъай килигайла, самокатдаллай кицI таквадайди вуж хуьрай? Гъар гъина хъайитIани самокатдаллаз авахъзавай кицIер гьалтдач къван! Амма алапат жедай кар ам тир хъи, Назир муаллимдиз Чарав кицI хъиз хъанвачир.

Пакагъан юкъуз зун мектебдиз фейила, геометриядин тарсуна Назир муаллимди заз доскадин патав эверна. Алатай тарсуна жаваб гана «4» къачунвай завай и сефердани тарс хабар къада лагъана за умуднавачир. Им Назир муал-

лимдиз хас кІвалах тушир. За кІелни писдаказ ийизвачир, зун мектебда лап хъсандиз кІелзавайбурун жергеда авай. Амма зун чІехи жердавай заз жуван тарсарин хайи-тахай жез башламишнавай. РикІ алай тарсар за чирзавай, кІелзавай, амма гуьгьуьлдив кьан тийизвайбуруз, чара авачиз, жувавай хабар кьадай вахтар гьисс ийиз, алцумиз, гьазур жезвай. Геометрияни «тахайбурукай» сад хьанвай... Назир муаллимди, яргъи нерин кІуфал эцигна чешмегрин винелай заз килигиз, завай са гъи ятІани теорема субутарун истемешзавай. Зун уь-пІуь ийиз амукъна.

– Къве-е-ед! – чІун галаз лагъана муаллимди. – Им бацІидихъ галаз самокатдаллаз авахъун туш, им геометрия я, геометрия!.. Къала дневник!

Класс хъуьрена чІагана.

Хъуьруьнар яргъал фейибур ва гурлубур хъана. Вичи лагъай гафариз икъван хъуьруьнар ярашугъ туширди чизвай муаллим тажуб хъана амай. Идалайни гъейри, ам аялар зал ваъ, муаллимадал вичел хъуьрезвайдан гъавурда акъунвай, амма вучиз хъуьрезвайтІа, адан бейнида ацукъ-завачир.

– Ам бацІи туш, кицІ я! – лагъана эхиримжи суьреда ацукънавай «къведрин гьамбар» Абаса.

Назир муаллим чешмегрин винелай гагъ заз, гагъ Абасаз килигзавай. Адан вилери «Зун а куьне фикирзавай къван кицІерайни бацІийрай къил акъат тийидай авам туш» лугъузвай.

– Тум атІанвай кицІ я! – хълагънай Абаса, вич вахтун-дамаз муаллимдин дикъетдикай хкудун патал.

– Тем более! – секиндиз лагъана кардин ери-бинедин гъавурда акъур муаллимди, вилер гила зи вилера атІумна хьиз. – КицІ хъуниз килигна, ви кьимет са баллдин агъу-зарзава. Къала дневник!

Гила класс зал хъуьрезвай. Муаллимдиз вичин гъалибвал акъван хуш хъанвай хьи, зи дневникда чІехи къуватдивни ашкъидив яру «1» эцигна яргъи, элкъвей гьалкъаяр галай къулуналди тестикъар хъийидайла, дневникдин къве чар галаз-галаз къазун хъанай. И къве чар акъудна га-

дарнайТани, кѳметни кѳул хѳайвиликай гуьгѳуьнин кѳве чарчини шагѳидвал ийидай.

Зи рикѳизни и «1», хенжел хѳыз, сух хѳанай, вучиз лагѳайТa им заз уьмуьрда атай сад лагѳай пис кѳмет тир.

Зун кѳвализ кур-пашмандиз хтанай. Рикѳе са гѳихѳтин яТани тайинсуз хѳел авай. Хѳел заз гагѳ муаллимдикай, гагѳни жувакай кѳвезвай. Заз акѳ авай хѳи, гуя за са туьхкѳуриз тежедай хѳтин гѳалатѳ ахѳайнавай. Заз дѳуьнья дар хѳанвай. Гѳа и арада зи патав айвандал Чѳарав хкаж хѳана. Ам зи кѳвачерал алтад жез, заз тумунин кѳатѳ юзуриз, зав агатзавай. Адаз зи рикѳикай хабар тир, ада захѳ га-лаз зи дерт пайзавай, заз теселли гузвай. Амма за адан вафалувилиз, дуствилиз кѳур гана! За зи хѳел Чѳаравал ичѳирна. Вири кѳуватдалди адан кѳвала за ахѳтин са кѳуьл эцяна хѳи, ам айвандилай фена гѳаятдин юкѳвал алукѳна. Кѳати анѳѳни цѳугѳ акѳатай ам чукурна вичин демекдиз хѳфена. Киѳѳин гѳарайди зун жув жувал хканай. За жува авур гунагѳ кѳатѳана. Кичѳе хѳана. За тадиз Чѳараван патав зверна.

За лугѳуда – бажагѳат сад чѳалахѳ жеда! Заз акурди акуна – масадаз такурай!

Икѳван чѳавалди анѳѳ ийизвай Чѳарав, зун атайди акурла, биѳѳи кѳил кѳве кѳвачин арада туна, рикѳ кѳекѳя-гѳыз, шехѳна! Аялдин ванцелди! Лап мукѳва касдикай рикѳ хайи инсан хѳыз! Идаз шел лугѳун тѳимил тир.

Им кѳагѳар тир!

Зун чилерай чилиз фенай. Зун регѳуьла кѳенай! Заз утанмиш хѳанай, зун намусди кана чѳух авунай!

– Багѳишламиша, Чѳарав-чан! Зи азизди! Зи дуст! – заз гафарни жагѳизмачир, зи кѳалхандани шел акѳанвай.

За сад лагѳай сеферда Аллагѳдиз ялварнай:

– Чан Аллагѳ буба, гѳил кѳахчу зи гунагѳдилай!

Аллагѳдиз зи ван кѳведайни?! Зи гунагѳ гѳил кѳахчуз жериди тирни?!

За Чѳарав, кѳужахда кѳуна, чан-рикѳ ийиз-ийиз, айвандал хкидайлани, адан кѳагѳар элекѳзавачир. Айвандал ам, шутхунна, зи гѳилий катнай. Чѳехи буба амачир, ам рагѳ-

метдиз фенвай. ТахъайтІа, Чарав, белки, гъадан патав фидай. Баде хуъруввай яргъаз квай сала авай. Чидач, Чараваз гъикІ чир хъанатІа баде авай чка, ам бадедин патав салаз катнай.

Чарав икІ текдиз яргъа салаз атайла, бадедин рикІиз зи кылел са чІуру дуьшуьш атанвайди аян хъанай. Амма Чарав залай шикаятиз атанвайди бадедиз чир жедайни къван?

Бадедиз кІвализ хтайла чир хъанай. За адаз хъайи-хъайивал ахъайнай.

– Я чан хва, сиве мез авачир гъайван вуч лагъана бейкефарда? Ам аваз гъикъван ава? КІел къванди... – зи саймазвиликай бадедизни кІамаз хъанвай.

Чарав мад зав ахгатначир. Зун ам патал къенвай. За гайи фу-затІни ада недачир, гуя адаз са зун ваъ, за гайи фуни аквазвачир. Ада анжах бадеди гайила недай. За, Чарав са патахъ алатайла, адан къапуна ем эцигдай. Ада хтайла емдикай ни чІугвадай, амма тІуьник хев кутади чир. Адаз зи ялни кваз дакІан хъанвай.

Заз амукъайди вуч хъанай?

Сифтени-сифте за самокат хана кукІварнай. Ахпани за геометрия кІелиз хъанай. Хъиляй. Жуваз жаза гун яз. Теоремаяр хуралай чириз фидай зун мектебдиз, амма я рикІе, я къиле геометриядиз чка хъаначир. Назир муаллимди класдин вилик ийизвай зи тарифрини, ада зи дневникда эцигзавай «къудрини», «вадрини» зи рикІ шад хъийизмачир. Заз абурулай уьмуърда сад лагъай ва эхиримжи сеферда атай гъа хенжел хътин «І» багъа хъанвай, вучиз лагъайтІа заз зун маса къиметдиз лайихлу яз аквазмачир...

Са юкъуз чи кІвализ эме атанай... Гъар сеферда ам атайла, Чараваз гзаф хвеши жедай. Эме хъфирлани, кицІи ам хуъруьн агъа къилиз къван рекъе хутадай. Эмеди Чарав лап бицІи шараг яз гъайиди тиртІани, адан рикІелай эме алат тавунал зун тажубни тир, гъейранни. ГъикІ лагъайтІа, а чІавуз Чараван вилерни са акъван бегъемдиз ачух хъанвайди тушир. Адаз къериз-царуз аквазвай зи эме икъван истеклу ва играми хъун алапат жедай кар тир.

И сефердани эме акурла Чарава авур шадвилер генани чЕхибур тир. Гуя ада икъван чАвалди заз ийизвай майиларни эмедихъ элкьюрнавай. Ада эмедал ягъай къван чархар, элкьюрнар-гелкьюрнар вуч тир! Мезни куърсна, кИрерни экъисна, хьюрез!

И карди заз теселли гузвай, вучиз лагъайтА эме атуни Чараван рикЕвай хер фад-фад сагъ хыйиз тун мумкин тирди хъиз аквазвай заз. «И хвешивилери, белки, адан рикІ чЕхи ийида, – сабур гузвай за жува-жуваз, – белки, адаз шадвилай зи тахсирдилай гъил къахчуз кІан жеда...» Амма зи бахтунни гъаначир. Чараваз зун аквадай вилер авачир.

Эме хъфидайла, зунни баде ам рекъе хуаз фенай. Чаравни чахъ галаз хуъруьн кІанел къван атанай. Анал акъвазнавай автобуста инсанар акъахзавай. Са чка ана эмедизни гъат хуьвуна. Автобус чкадилай юзайла, Чарава са къадар рекъиз адахъ галаз чукурна. Элкъвена бадедин патав хкведайла, рекъин патав гвай кІвалин гъаятдай са зурба къамба экъечІна. Ам чанда суй аваз, заландиз Чараван къаршидиз физвай. Къамба акур Чаравни акъваз хъанай. Хаталувал гъисс авур за гъарайна:

– Ката, ЧIарав! Ката!

– Ма, ма, ЧIаравI – бадеди вичин гъиле са затI авайди хъиз къалурзавай. – Инал ша!

Амма Чарав акъвазнавай. Адак, аквар гъалда, къамбадин такабурлувилини умунвили къурху кутазвачир. ЧIарав, сив ахъайна, хьюрезвайди хъиз, къамбадиз ихтибарлу яз килигиз, гъа акъвазайвал акъвазнавай. Игътиятлу бадеди мад сеферда гъарайна:

– Ката, къейди! КукIварда вун!

ЧIарава яб ганачир.

Мусибат къилел, хабарни авачиз, гуьзет тавур патахъай къведай чIал Чараваз чизвачирни мегер? Чизвай эхир... Амма ада вичин уьмуьрдин тежрибадикай тарс хкудначир. Белки, вичин патав къвезвайди инсан тиртIа, ам катдайтIа? Низ чида? Идалайни гъейри, ЧIарав ихтибариз вердиш хъанвай. «Жув хътинбурал гъикI ихтибар тавурай?» – фикирзавай жеди ада и декъикъада...

Къамбади, гъа сифтедай хъиз секиндив, хъел-ажугъдин са лишанни квачиз, атана, Чаравал чарх яна, ахпа ни чугуна.

Мусибат садлагъана хъана. Ни чугваз-чугваз, къамбади вегъена вичин зурба сививди Чараван юкъвалай къуна, адан руфунни кваз михъиз къамбадин кирера гъатна. Чехи кици гъвечици акI къарсурна хъи, Чараван анцинин ван вири хуьруьнвийриз хъана жеди! Зани бадеди къамбадал гъалч тавур къванни, илиг тавур лаш хъанач. Амма залум кици Чарав ахъайначир.

– Къарахан! Я Къарахан! – эверна бадеди къамбадин иесидиз. Айвандихъ экъечай Къараханаз куьчедал къиле физвай йикъ-шуван акуна. Ада вичин кициз гъарай гана. Иесидин ван галукъай къамбади Чарав кирерикай хкудна ва куьчедал къведайла квайдалайни гзаф такабурлувал кваз аста-аста камаралди гъаятдив хъфена.

Бадени зун Чаравав агатна. Адан руфунални далудал зурба кирери гзаф дерин хирер авунвай. Адай иви физвай. За, пенжек алудна, адак Чарав кутуна, гъилерал къуна. Амма Чарава кеведаказ цугъ авуна. Им адаз вич за къуна канзавач лагъай чал тир. Уьмуьрда тек са сеферда закай хъайи рикин тарвал адаз вичел хъанвай хирерин тарвиле-лайн гзаф яз аквазвай.

– Къала, чан бала, за къан! Къейдан чанда авай дердер масадбур я! – лагъана, бадеди Чарав завай къахчунай. Зи къил хуруз аватнавай. Чарава заз зи гунагъ са мус ятлани гъалал хъийида лагъай умуддин бици экв гила зи рикле михъиз хкахънай.

Айвандик хкана, бадеди зурзазвай Чарав хъицикърик кутунай. Тал яваш хъун патал адан хирера ракъинин цуькверин чем цанай. Кицел гъал аламачир. Вилер са живи ахъайиз агал хъийизвай. И арада абурун ранг фенвайди аквазвай. Адаз зун вичин патавни атана кандачир. Зун агатайла, ада гъасятда гъиссзавай ва, къати цугъ ийиз, зун патав гвайла вичин тал генани гужлу жезвайди къалурзавай.

Са йикъалай Чарав къенай. Адан тІал атІанай, амма зи рикІин тІал генани артух хъанай. Ам гилани давам жезва...

... Къацу ратІран къилихъай дишегълиди эверай ванци зун хиялрикай хкудна.

– Къудрат! Яда, ваз ван къевзвачни? Зун нив я?!

Квар къуьневаз булахдал физвай и течидай дишегълиди зи тІвар къуна эверунал зун мягтел хъанвай. Ахпа зун гъавурда акъуна.

– Килиг гъа, чан дидедин, дана хкун рикІелай алудмир! – давамарнай дишегълиди.

– Зи рикІелай алатнавач. Гъеле рагъ акІанвач. Раж хкведайла, фида зун, – жаваб гана гадади Къацу ратІралай. Гада рахадайла, гурцІулдини акъвазна адаз яб гузвай.

Дишегъли алатна фенай. Гадани гурцІул, мад сада садахъ галаз чамарар ийиз, чпин къугъунрик экечІ хъувуна. Зун, къванцелай къарагъна, абурун патав фена.

– Салам алейкум, Къудрат, тІварун стха! – лагъана, за гададив гъил вугана. – зи тІварни Къудрат я.

– Алейкум салам, – мягтел яз жаваб гана гадади. Ам заз вичин тІвар чир хъунал тажуб хъанвай жеди.

– Бес дидеди ви тІвар къуна эверначирни? Гъавиляй заз ви тІвар чизва...

Гададин сивел хъвер акъалтна.

– А-а-ан... – лагъана ада.

– Ви дуст пара хъсанди я. Адакай гъихътин кицІ жада? Екеди, тушни?

– Эхъ, хипен кицІ.

– Ви кицІин тІвар вуж я? – суал зи сиве амаз гурцІул ратІран хурай агъуз катна, гадани адан гуьгъуьниз фена. Садни акуна заз, чапла гъил алгъай далудал, эрчІи гъилни экв зайиф хъанвай вилерин къилелай къав хъиз къуна, зи баде чІугуна Къацу ратІрахъ къевзва.

– Им зун я, баде, зун! – лагъана ван къалурна за адан зайиф хъанвай вилерин шаклувилер алудун патал.

– Вув-в-в, я чан бала, хтана инал къайи къванцел ацукъдани? Айибар хъана хъи!.. – ам атана хъукъвай къве гъиливди зи гардандик ккІана. – ФатІимат суса лагъана заз,

бес Къацу ратІран къванцел са жаван итим ацукънава. Зи рикІиз аян хъана ам вун тирди. Чизвай заз вун къе хкведайди. КІекрени къе гзаф гъарайзавай... Хкведа къе зи бала лагъана за... Къала кван садра, хкаж ви чамадан зи далудал! – ада зи чемодан-дипломатдал гъил вегъена.

– Акъваз, я баде! Лугъуда гъа вунани! Вал чамадан къадай гъал алайди яни? – за са гъиле дипломат къазва, муькуь гъилни бадедин хъукъвай къуьнел эцигзава. Чун кІвализ хъфизва.

Гъа и арада Къудратан гурцІул атана бадедин чІулав булушкадин ценек кКІизва, ада ам къуна вичел чІугвазва.

– Вув-в-в, я къейди, вун гъинай атайди я? – лугъузва бадеди.

– Ам зи тІварун стхадин кицІ я, – лагъана, за чи патав чукурзавай Къудрат къалурна.

Бадеди къил галтадна:

– Гила зи къили ван авуна, вучиз вун хтана къайи къванцел ацукънавайди ятІа... Мад жува жуван рикІ незвани, чан бала? Бес я, я хва. РикІелай алуд. Мус хъана алатнавай крар я...

За къуьнер агажзава:

– Ада заз гъалал хъувунач...

– Вуна чІугур къван рикІин азиятрай Аллагъди вичи ваз гъалал хъувунвайди, я бала, – теселли гузва бадеди заз. Ва ихтилат дегишарун патал ам зи бицІи тІварун стхадихъ элкъвезва: – Къудрат, чан бадедин, ви данадихъ галаз зи данани хкваш. Хтайла, бадеди ваз къенфетар гуда...

– Хъурай, баде.

ГурцІулди атана зи шалвардин кек ялзава. Гила ида зазни ихтибарзава. За, дипломат эцигна, гурцІулдилаи кап алтадзава. Садлагъана ам зи гъиликай катзава. Ахпа мад патав хквез, кат, хъийиз, зазни вичихъ галаз чукур ая лугъузва.

– Яда, тІварун стха, ви кицІин тІвар вуж ятІа лагъаначир ман вуна заз... – хабар хъуна за гададивай.

– Чарав я... – гадади гурцІулдин гуьгъуьна чукурна...

2001

ЧАРА АТІАЙ КЪУЪЛ

Гьикая

Ашимаз, яшар яхцурдав агакьиз-тагакьиз амай, амма а йисарилай чѣхи яз аквазвай, кьилиз рех янавай, гагь дагъларин гарарини мишекъат гъавайри, гатана, гагъни къайни ракъини, ифин хъичена, къумрал хъанвай, чѣулав спелар квай, гъвечѣи вилерин къерехравай биришри чина амалдарвилин гел тунвай итимдиз сифтедай вичин вилерихъ агъаз кѣан хъаначир.

Вичиз къалурай милициядин къуллугъчидин удостоверенида адан вилер «уголовный розыск» лугъудай гафарилай тѣуз фена, форма алаз янавай тѣарам, ацѣай элкъвей чин авай итимдин шикилдилай алатна, удостоверение къалурзавай касдин вилера акѣана. Адаз, хуърѣй къвез, и шегъердин гагь са, гагь маса базардин са къерехдив вичин метягъ гузвай касдиз, вичин савдагарвал икѣ куътягъ жедайди чизвачир.

Адаз вичи гъиле къунвай кар фадлай акъалтѣарна, са маса, дуъз, михъи кар гъиле къаз ва я гъич тахъайтѣа вахтуналди и шегъердин базарар маса шегъеррин базарралди эвезиз кѣанзавай, амма сакѣани жезвачир: садра гъатай яцѣай эхкъечѣун четин тир, вучиз лагъайтѣа ам вичиз гъатнавай къацѣахъ галаз вердиш хъанвай ва и вердишвили адаз къвезвай хийирдин ериш акъваз жеда, санихъ галкѣида ва я татаб жеда лагъай фикир касдив гъич агудни ийизвачир. Са гафуналди, адан дикъетни, игътиятни – къведни санал къуъръу хъанай.

Ашим вичин кардал алахъна са шумуд йис хъанвай, адан савдагарвилин сирдикай анжах са вичизни папаз ха-

бар авай ва хуьре адал къвез-къвез як-чIар акьалтунин де-ринар адан чIехи хуьре мад са касдизни чизвачир, гьатта адан диде-бубадизни.

Ни вуч ийизватIа, им адан вичин хсуси кар я, фикирзавай ада. Ам патал къилинди ам тир хьи, адакай акваз-такваз хуьруьн-кимин итим хьанвай, алазни-алачиз рахадай къилих квай папан сив гила гевгьерринни ширин ихтилатрин мяденриз элкьвенвай, виликдай гишилани мекъила чуплахдиз авай къуд аялда пек-партал, абурун руфунрани фу-къафун хьанвай.

ТахьайтIа, гьикI авайди тир? И савдагарвилиз къил ядалди, Ашима вич гъиляй ахъайна, виляй вегъиз са тIимил амай: хуьре ийидай кар-кеспи авачиз, гьар юкъуз хъивегъиз, хуьруьн гьа вичин гьалда авай еб атIай чантаяр хътин гада-гуьдуйрин тай хъана, гагь ида, гагь ада къуьнер къуна кIвализ хкиз, гзаф вахтара садани хкин тийиз, йифен къуларалди ам куьчейра амукъайла, паб, яб ягъ тавуна, аяларни галаз, эквни туьхуьрна, ксайла, хцин саймазвилери кана алугарнавай яшлу диде-буба адахъ къекъвез жаздан жедай, абуруз хва са хъуртакай ва хуьруьн куьгъне, касни амачир кIвалера авай са магъледин даркалдай жагъидай; чпивай ам ялиз тежедайди чиз, абуру чпихъ галаз гъел галай яц тухудай. Хъсан хъана гена яцни гъел хъана, тахьайтIа, низ чидай, абурун хва мус къаю къуна къена жагъанвайтIа. Фидай къарини къужа мичIи куьчейрай тIуз, асаярни гъиле къуна, гьалтайбурувай хва акунани лугъуз хабар къаз. Эхирни жагъурна, мейит хътин сад гадар хъууна куьгъне гъелел, хкидай гъенел.

Хва рекьел хкайбурни, адакай итим хъувурбурни гена дидени буба хъана. Эгер абуруз Аллагъди яргьал уьмуьр ганачиртIа, Ашиман уьмуьр лап куьруьдаказ куьтягъ жедай.

Садра, пьян Ашим кIвализ хкайла, адак инсандин гьал кумачир. ТIиш-пIуз алатнавай, къилел хер алай. Аквар гьалда, ам хъсандиз гатана, хуьруьккай яргъаз квай кIамун къерен чиргъедал гадарнавай.

– Я хва, – лагъанай бубади, ферсуз велед пакагъан юкъуз ахварай аватайла, – къе ама зунни ви диде, пака къведни рекъида, вуна чун а фидай сура хъайитІани динж тур ман! И дуъньядикай вуна чаз сур авунва, вуна чал жемятдин вилик экъечІдай чин тунвач. Гъикъван хъуй? Вун вини магъледавай БитІиш къванни хъаначни? Ахъайна ада вичин хуъре туъквен, вични «Аламаз» тІвар алаз. Чун, гъар сеферда хуъруън администрациядай пенси гайила, БитІишан туъквендила хквез жедани, гъикъван чи абдалдал бурж хъанватІа килигиз? Накъ чна ви бурж эхиримжи сеферда вахгана. Мад чак умуд куктамир. Буба аваз етим хъанвай ви аялриз къвезвай кепекарни ви пад хъайи руфуниз бес тежедайдини ваз чизва. ГъакІ хъайила килиг жуваз гуъзгуъдай, жува жуваз веревирдер ая.

– За вучна-е? Пис гаф лагъанач, себ-сив авунач, – беденда, къиле авай тІалдикай вучдатІа течиз, ажужвилелди къве гаф акъудна Ашима сивяй.

– Я чан бала, я сивиз къей хва, – раханай дидени, – мад гъамиша чи къамал жедайди туш хъи. Чна ваз кІвал эцигдай чил къачуна, хуъруън чІехидаз ришвет гана. Жув жуван хзандин къил хъухъ, чазни ви папан къайи сивикай хкатдай са югъ къалура. Чун Шалбуздагъдин пІирерин вилик, халкъдин вилик виляй вегъемир, къурбанд хъуй зун чпиз.

– Дуъз лугъузва дидеди, – мад ихтилатдик экечІна буба. – АтІутІ палчухдин фур, мел авуна элягъ лангатар, эциг са мертеба хъайитІани, яшамиш хъухъ жув жуваз, – бубадин умуд хва дидединни бубадин къаюмвиликай хкатуни дуъз рекъел хкуник квай.

– КІваляй чукурзавани? – вилерал накъвар атанай Ашиман, ам адак накъ хъвайи ичкидикай кума лагъай чІал тир. – Йикъ зун, куънени заз кІур хце, – бейкеф хъанай ам.

– Ваъ, я хва, чна вун чукурзавач. Чаз вакай инсан хкатна кІанзава, вуна вирида ийизвайвал жуван гъилералди къазанмишай са къас фу тІуъна кІанзава, – лагъана дидеди.

Бубади къил галтадзавай. Адаз хци, пиян яз амайтІани, наз маса гузвай хъиз аквазвай.

– Гьинай жагьурда за кІвалах авачир? Шегьердиз куьне зун ахъайнач, физ кІан хъайила; гила зун гьиниз фида и барбатІ хъанвай уьлкведа? – тІал къати хьуникди чин чІурна Ашима.

– Яда, – эрчІи гьилин капаш адан вилерив къван тухвана, рахана буба, – гьукумат бегьемсузди я лугьуз, итимвал квадардайди туш! Гьи гьукумат мус бегьем хъайиди я? Садрани! Итимвал гьамиша хъайиди я, женни хъийидайди я... Вахъ, лагьайтІа, ам амач! Килиг жуваз гуьзгуьдай! – бубади вичин сабур са гужа-гуж хуьзвай.

Ашим вичиз гуьзгуьдай килигна. Адаз вич чир хъхъаначир. Адан къилиз атайди «зун гуьзгуьдиз килиг тахъвуна шумуд йис ятІа?» фикир хъанай. Ивидайни рукавадай хъанвай, дуьгмеяр хкатнавай перемдиз ада са акъван фагьум ганачир. И арада булахдила, ацІай кварни гваз, адан паб хтанай. Ашимаз вичивай адан хурук акъвазиз тежедайди чизвай. Ам, мад са гафни лугьун тавуна, чиниз гьилиз са шупІ яд къванни тиягъна, къилни куьрсна, гьаятдиз

экъечІна.

– Мад физвани, къей хва?! – лагъана папа. – Вач, вач! Къе вакай ихътинди хъанватІа, пака вакай кІанчІунал якІув гатай як хътинди жеда.

– Мад за хъвадач, – Ашимаз маса гаф жагъаначир. И гафар жагьурун четин тушир, абур ада гьар сеферда, хъвана хтана, са йиф алатайла, лугьудайбур тир.

ИкІ тирди папазни чизвай. Ам гьуьлуьн гафарихъ агъазмачир. Гьавилай ам, кичІерар гузвайди хъиз, апаяхъни къаридихъ элкъвена:

– Килиг гьа, куь угъраш хва мад хъвана хкведайди я. Эгер куьне ам мад кІвализ хкун хъайитІа, за куь гьелни хада, яцни маса гуда, зи етимарни къахчуна, бубад кІвализ хьфида?

И гафар гьаятдай экъечІзавай Ашиман тІазвай къилени хура гупа-гуп ийизвай рикІе, гуьллеяр хъиз, акьунай. И тІазвай къиливни рикІив ада са кар аннамишнавай: къе и

дуьньяда кьенвайдини са вич ва и кьенвай вичихъ яс чӀуг-
вазвайдини са вич я.

Ада кьил дагъ галай патахъди чӀугуна. Чанда гьал авачиртӀани, ам эхиримжи кьуватар куьтягъ жедалди, тик рекъяй винелди хкаж хъана. «Бесарна кӀанда! Бесарна кӀанда!» – какахънавай кьиле авай и кьве гаф адаз вичин рикӀин гупа-гупдай ван жезвай.

Рекъелай элячӀна, жигъир кьуна ам дагъдай авахъзавай кӀам зуракӀ чарх гана фенвай тӀулал атана. Адаз кьведай рехъди акатай чкадал ярх жез кӀанзавай, амма эхнай, гьикъван чан цихъ гьарарат тиртӀани, кӀамув агакь тавуна, ам ярх хъана. Белки, адаз вич хур квай чкайрал эцигиз кӀан хъанач – авахъиз кичӀела, гъавилай и тӀул хкъна жеди.

Гацум хъанвай беденди, чинал, кьилел алай хирери, пакун тӀвалара, гьатта кьалчахрани ютурра авай тӀалдини гила генани артухдиз вичикай хабар ганвай.

Ярх хъана, гьил-кӀвач гадарна, ам вили цавариз килигна. Адаз акӀ хъанай хьи, гуя анай вичиз са ни ятӀани тӀуб юзурай хьиз. Ашиман рикӀин дерт амайдалайни кьизгъин хъанай ва ада «зун гъа инал кьена куьтягъ хъанайтӀа, вуч хъсан тир» фикирнай. Ада и кар руьгъдин лап дериндай, гьеле ички агакь тавуна амай чкайрай кьезвай зарул ван-целди цавай вичиз тӀуб юзурайдавай тӀалабнай. Амма тӀуб юзурайда вичикай са хабарни хганачир. Ашимаз цав агал хьувунвай хьиз хъанай. Вич патал, вичин тӀалабунар патал.

Адаз гзаф гьайиф хъанай. Накъ вичин дустар я лугъудайбурухъ галаз тӀурди-хъвайиди адан рикӀел аламай, амма вич гатана, кӀур гана, хуьруьн хьуртак ни ва вучиз гадарайди ятӀа, адаз чизвачир. Адаз вич аник гадарнавайдини чир жедачир, эгер дидедини бубади адаз лагъанвачиртӀа. Адан туьтуьна шел акӀанвай. Ам вич шел кьулухъ ягъиз алахънавайтӀани, шел кьецихъди ахмиш жезвай, Ашимахъ ам хуьдай кьуватни къаст амачир. Ада, – цавай вичиз тӀуб юзурайдакай регъуь тир жеди, – са гуж-балаладди чин кӀаникди авуна, адан хурай кьизгъин къагъар акъатна. А къагъардин ван Шалбуздагъдивни агакьнавай, вучиз лагъайтӀа Ашимаз, вичин къагъар дагъдин синера акьуна,

элкъвена хтайвал ван хъанай. Ам тухдалди шехъна-шехъна, гъа алайвал, далу цавариз гана, ахвариз фена...

Бахт физвани-акъвазнавани хабар амачир Ашимаз вичин кылиз нажахдин тия ягъай хъиз хъанай. Кылел алай хире гъатай хци тПалди ам алай чкадила кьудгъунарна. Вилер ахъайна, элкъвена килигайла, адаз акуна хьи, вичин кылелай са шумуд чалагъанди чархар язава. Абурукай сада, якъин, адан кылиз кIуфни янавай. «Ибуру зун кьенвайди яз гысабзава», – фикирна Ашима. Ам мейит туширди акур вагъши кьушар вилерикай квахъ хъууна.

– Гъей, кфирар! – гъарайна Ашима, чалагъанар аквазмачиртIани, – Зун кьенвач! – Ва са ара гана хълагъна: – Зал куъне чан хкана! – адан кылиз вич аватнавай дар йикъай гьикI экъечIдатIа кълурдай фикир, са шакни алачиз, гъа чIавуз атанай. Садлагъана. Хабарсуз. Чалагъанди кIуф ягъай хъиз... Ада фена кIамук сив кутуна къланхвилелди яд хъвана, ахпа са геренда кыл цик кутуна акъвазна. Хире тIал мад къати хъанатIани, Ашима вичел цIийи кылелай чан хквезвайди гыссна...

* * *

Икъван крарикай исятда и къакъан буйдин, гъяркъуь къуьнер авай, алатай сеферда стхадин мехъер патал цIуд гъуьндуьшка гъун тIалабай, алатай сеферда вичел спортивный формани къецIил кIвачер тIиприйра тунвай, гила чIагай, тIарам бедендив дигайдиз кълунвай къуллугъдин форма алай и касдиз, капитандиз, гьикI лугъудатIа Ашимаз чизвачир, ам гьукуматдин векилди вичин гъерекатар рикIивай ийизвайдахъ агъанвачир. Идалайни гъейри, ада вич милицади и жуьреда, шак тефидай уюнралди къада лагъана фикирдизни гъаначир. ЯтIани Ашима, са тайинсуз умуд рикIе куькIуьр хъууналди, вич са куьнинни гъавурда акъавачирди хъиз кълурнай.

– Я стха, – лагъанай ада ван хкажуналди ва сес агъанвайвилин тав квайди авуналди, – вуна заз стхадин мехъер патал гъуьндуьшкаяр гъваш лагъанайни? Лагъанай. Зани

гъанва... Вун милица тир чІал заз виликамаз лагъанайтІа, жедачирни? За ваз къриметар генани кьезилардай ва са-къве гъундуьшка зи патай пишкешдай. – «Ибур вири ваз гъавая хъуй лагъайтІа, адан шак фида», – генани вичин савдадин ери-бинедикай ва адакай муьштери жедайдак генани умудар кухтунай Ашима.

– Заз абур гъаваяни кІандач, – чина кьатІуз жедай хътин са фикирни авачиз жаваб гана Агъмед ЯрКІарова.

– Бес мехъер?

– Мехъер кьулухъ язава.

– Бес за зи метягъдиз вучда? Заз базардал акъваздай вахт авайди туш. Вуна гъваш лагъаначиртІа, зун инал кьведачир, – Ашима вичин наразивални бейкефвал кьалурна, амма адаз чизвай хьи, вичин наразивални бейкефвал турусдинбур туширди.

– Ви метягъдин кьайгъу чна маса чкада аквада. Акъх машинда – гъала зи гуьгъуьнаваз, – Агъмед вичин джипдин рулдихъ ацукъна...

Язух савдагар Ашимаз гъинай чир хъурай кьван милицадин капитан Агъмед ЯрКІарован рикІ ял ядай йикъара вичин къунши ва дуст журналист Гъажи Чандаровахъ галаз шеш-беш кьугъунал алайди? Къугъуна гъар вуж кумукъайтІа, гъада са гъундуьшка кьачуна гъалибчидихъ галаз тІуьн-хъун авун лазим тирдакайни кесиб савдагардиз хабар авачир.

Шегъердин цІийи, социализмди чан гана капитализмдал гъеле чан акъалт тавунвай берета арадал атай хсуси дараматрин магъледа милицадинни журналистдин кІвалер цал цла авайбур тир. Абур ацукъдай кьилдин чка милицадин багъдин пипІе авай гъакІан кьецІил гуларал эцигнавай сахсидин къавун кІаник квай столни адан кьве къвалахъ галай кьве секуьл тир. Багъдиз гъахъдай раКІарин сивел киЦІ кутІуннавай...

– Килиг гъа, – лагъанай Агъмеда и сеферда шеш-беш кьугъвадайла кумукъай дустуниз, – алатай сеферда за кьачур хътин гъундуьшка тахъурай.

– Заз ам хкядайвал чизвайди я, – лагъана Гъажиди. – Зун вун туш къван, лутуйрихъни гъарамзадайрихъ галаз женг чІугуна кІандай къуллугъдал алаз, абуру алцуариз, – адаз вич кумукъунин дерт гъа ихътин айгъамдалди къезилариз кІан хъанай жеди.

– Алад, алад! Гзаф рахунармир, – лагъана Агъмеда. – Икърар пулдилай багъа я. Кумукъна – вач базардиз!...

...Гъажиди хкай къушран жендек, адет хъанвайвал, къве дустунини чпин гъуьндуьшкаяр ргадай еке къазандиз вегъена, газдин пичинал эцигна са сят къван вахт алатнавай. Къуншияр чпин шеш-беш къугъвазвай, арадал са икърар-гъуьжет алачиз, гъаки.

– Хъанвачни-е ви гъуьндуьшка? – эхиз хъхъанач Агъмедавай, – чан акъудмир ман! Чехи ратари гъвечибуур нез эгечиНава.

Къарагъна цІун кІвализ феи Гъажиди анай гъарайна:

– Валлагъ, хъанвай хътинди туш. Шиш акатзавач.

– Жеч! – кІвачел акъалтна Агъмед. – Вуна гъинлай къачурди я.

Гъажиди гъинаг ятІа лагъана.

Милицадин капитанди вичин рикІиз ягъай фикир вичинел акъудна:

– ГъинвачтІани, ваз и къазанда авайди гайи кас атІа сеферда заз гайиди я. Анжах ада вичин савдадин чка дегисарнава. – Агъмеда, цІун кІвализ гъахъна, чакъ-чакъ ийиз ргазвай къазанда авай къушран ютурда вири къуватдалди шиш эцяна. Шишинин хилерин кІвенкІвер са къулал къванни якІуз сух хъанач.

– И гъуьндуьшкадин яхцІурни цІуд йис тамам хъунин юбилей гъа иналди куътягъ хъана, – лагъана Гъажиди, чукІулдив гуж баладалди са кІус атІана хъиз. – Имни атІа сеферда на къачур хътинди я. Як туш, патуш¹ я.

– Гъуьндуьшка ятІа низ чида, – Агъмед михъиз шаклу хъанвай. – Ша фена Олигархавай хабар къан.

---

¹ Патуш – каучук.

Олигарх Агъмедан киџин тІвар тир. Иесиди еке са биргенд вич галайвал гъиз акур киџи ксанвай демекдин сивелай садлагъана къарагъна. шадвилелди тум галтадиз, сивни ахъайна, вичиз гъизвай няметдин къаршидиз, иштягъдин къизгъинвални къати хъанваз, чукурна. Адан рикъелай вич зунжурда авайдини алатнавай.

Агъмедат къушран биргенд киџин вилик вегъена. Олигарха ни чІугуна. Ахпа ам, виликан шадвал кумачиртІани, гъа исятда багъа ресторанда тІуъна-хъвана экъечІнавай олигарх хъиз, чанда такабурвални дамах аваз, вичин демекдиз хъфена, анай къилни къве вилик кІвач акъудна ярх хъхъана.

Алатай сефердани гъа икІ хъайиди тир...

Къве сеферда галаз-галаз икІ ламралай аватайди хъиз амукъуни капитан Агъмед ЯркІарован намусдик хкуърнавай.

– Ша, – лагъана ада, дустаник тади кутаз, – къалур кван а «савдагар» вуж ятІа. Ада гузвайбур гъуьндуьшкаяр туш!

ИкІ тирдахъ журналист Гъажини агъанвай. Идалайни гъейри, адан вичин къилин пешедихъ галаз алакълу дердиярни артух хъанвай: кхъидай хъсан сюжет-вакъиа жагъидайвал тир, адаз ам тамамди, вичи кІвалахзавай газет кІелзавайбуруз хуш ийидайди, девирдин чалкечир сифеткунат къалурдайди хъана кІанзавай.

– Тади къачумир, юлдаш капитан, – лагъана Гъажиди. – Квез, къайдаяр хуьдай органрин векилриз, сабур вуч ятІа чидайди туш. Квек, тахсиркар гъикІ къадатІа фикир-фагъум ийидай чкадал, абур кхунарна, цуькІ хъийидай хесет ква.

– Яргъиярмир, ви меслят лагъ, – милицадин къарайсузвал са тІимил иликъна.

– Чун къве сефердани алцурайди гъа са кас яни-тушни, ахпани адан ери-бине чирна кІанда. Кхур тавуна, ам вич ви ракъариз къведайвал.

– ГъикІ?

Гъажиди вичин меслят гана. Агъмедан рикІ чкадал хтана.

Абур капитандин джипда акъахна, базар галайвал фена. Базар, лагъайла, шегъеррин саки вири куъчейра хъиз, вич-вичелай пайда хъанвайди тир. Машин са тІимил яргъал хъиз акъвазарна.

– Ангъе, атІам яни? – лагъана Агъмеда вичиз алатай сеферда гъуьндуьшкадин тІвар алай затІ гайи кас чир хъхъанваз.

А касди, яру «Жигулидин» багажник ахъайна, муштерийрихъ галаз рахаз, вичин метягъ къалурзавай.

– Гъам я, – лагъана Гъажиди.

– Ида гъар сеферда вичин чка дегишарзава. Къиметарни амайбурулай агъузарзава...

– Чехи шегъер я, гъар куъчени – базар. Вучиз дегишардач къван! – лагъана Гъажиди. – Куьн хътин милицяяр хъайила, гъакІ жезвайди я ман, – ам, машиндин къулухъ пата авай ацукъдай чкадал гадарнавай дурбуяр къачуна, базардиз килигна.

Агъмед вичин дустунин зарафатрив, айгъамрив вердиш хъанвай, ятІани адаз къуншидин эхиримжи гафар япалай ийиз кІан хъанач.

– Куьнни, журналистарни, гъакІ тушни, яргъарилай, дурбуйрай килигиз, чпин макъалаяр кхъизвай?

– Дефир угърашди я, стха: намусни хвена кІанзава, къилни хвена кІанзава, хзанни хвена кІанзава, хамни хвена кІанзава, чанни. Ибур вири санлай хуьз жедайвал жезвач, сад муькуьдаз къурбандна кІанзава, – Гъажиди дурбуяр къачур чкадал эхцигна, – тахъайтІа виридакай магърум жеда.

– ГъакІ хъайила, милицяарни секиндив тур, гъабурни и девирда яшамеш жезвайбур я.

– Эхиримжи гъуьндуьшка! Къве сеферда ужуд хгуда! – вири базардиз ван жедайвал гъарайна яру «Жигулидин» къвалав гвай савдагарди. Адан ван къве дустунивни агакънай. Савдагарди цІакулар чухванвай къуш, са кІвач къуна, вичин къилел галтаздавай.

– Операциядив гатІундай бере я, – лагъана журналистди. – Кутугай ара я. Адаз вун чир хъжедач. Я вунани адаз

жува адавай къачур чІал лугъумир. Эвел адаз на чун меслят хъайи тІалабун лагъ, ахпа эхиримжи гъуьндуьшка жуваз це лагъ. Ада ваз тагайтІа, ина са чІуру кар авайдал са шакни аламач.

– Эхъ, – лагъана Агъмеда, – гъакІ я.

Ам машиндай экъечІна, яру «Жигулидихъ» фена. Базардин дезгейрал жерге яна гъуьндуьшкайринни верчерин жендекар алай. Маса гузвайбур яру «Жигулидин» къвалав эхиримжи гъуьндуьшка хгузвайдаз чап-чап килигзавай. Анжах къе инал атана, къиметарни базардинбурулай агъузарна, вири мал гана куьтягъзавайдакай абуру вуч фикир ийизватІа, милицадин капитанди гъиссзавай.

– Салам алейкум, земляк, – лагъана Агъмеда, савдагардиз вич чир таххъунал рикІяй хвешивал авуна. – Заз вун муьштерийриз инсафдай кас хъиз аквазва. Гъавилияй заз ваз са заказ гуз кІанзава, амма жедай кар ятІа чидач.

– Лагъ ви къуллугъ! – дикъетлу хъана савдагар.

– Са гъафтедилай зи гъвечІи стхадин мехъер жедайвал я. Вавай заз са тІимил къезил къиметрай са цІуд гъуьндуьшка тешкилиз жедани?

Савдагарди гележегдин муьштери къилелай кІвачелди алцумна. Адал алай спортивный формади савдагардиз са затІни лагъанач. Амма къецІил кІвачерал алай ва алукІдай къван кІанер цІранвай куьгъне тІипІрийри и кас, вич бедендиз зурбади ятІани, са хатани хкат тийидайди яз къалурнай.

– Пака ваъ, муькуь юкъуз хъайитІа, жедани? – савдагарди багажник агална, гъилевайди адан винел эцигна.

– Лап хъсан я. Мехъер хемисдиз я.

– Хемисдиз? – мягътел хъана савдагар. – Шегъерра, адет яз, ял ядай йикъара ийидайди я къван мехъерар.

– Ял ядай йикъара зал жагъурун четинз акъвазва. Гила гъи юкъуз зал гъатайтІа, гъа юкъуз ийизва.

– За гъинал хкида? – савдагардиз хвеши хъанвай.

– Гъа инал. Зун базардин мукъув яшамиш жезва.

– Инал заз акъваздай чка тахъун мумкин я, – савдагардиз къвед лагъай сеферда са чкадал хквез кІанзавачир.

И кар Агъмедани къатІанвай.

– АкI ятIа, «Лацу лекъ» ресторандал гъиз жедани? Па-
камахъ. Мехъер гъана жезва. Алай чка чидани?

– Чида. За гъанал хкида.

И арада са маса муъштери атана, мукъуфдивди яру
«Жигулидин» багажникдал алай къушран жендекдиз кили-
гиз акъвазна.

– Эхиримжиди я, къачу! Къве сеферда ужуж гузва, –
савдагарди къиметни лагъана.

– АкI ужуж гайила, ваз вуч хийир амукърай? – хабар
къуна капитанди. – Ша вуна заз ам гъа виликдай маса
гайибурун къиметдай це.

– Ваъ, ваъ, ам за къачузвайди я! – гъарай акъатна муъ-
штеридай. – Итимдихъ са гаф жедайди я, – савдагардиз ки-
лигна ам.

– Я дуст кас, зун валай вилик инал атанвайди я, ам
къачунни за авун лазим я, – лагъана Агъмеда муъштеридиз
ва, «месэла гълунин ихтияр ви гъиле ава» лугъузвай хъиз,
ам метягъдин иесидихъ элкъвена.

– Я брат, вун зи гъуьндуъшкаяр нез агакъ хъийида, и
аламайди гъа и хванахвадиз хъуй... Зун пуларихъ галтугза-
вайди туш... – Савдагарди муъштеридивай пул къачуна.

– АкI хъайила, ви гъуьндуъшкайрихъ сан-къадар авач
ман, ваз абур гъиниздатIа чизвач, – савдагардай гафар
акъудиз алахъна Агъмед.

– Захъ абур хуьре сагъ са ферма ава.

– АкI хъайила, инлай къулухъ за гъамиша вавай къачу-
да, гъуьндуъшка къачудай са ара ва мумкинвал хъайила, –
милицадин капитан гъар са гаф хкъагъунал мукъаят тир. –
Вун гъа и базардал жезвайди тушни?

– Зун инал бажагъат ахкъатда. Заз, хъайитIа, жуван ме-
тягъ маса гудай туьквенар ахъайиз кIанзава. Зун гъа
къайгъуйрик жеда. Хъайила, за ваз абур алай чкаяр чир та-
вуна тадач.

«На заз абур гъикI чирда, къей хва тупIал олигарх?» –
рикIяй лагъана Агъмеда, ахпа ван алаз давамарна:

– Пара къван сагърай, дуст. Зи тIвар Агъмед я, гъил
яргъи авуна милицадин капитанди.

– Зун Ашим я.

Агьмеда маса артухан «вун гынай я, гы хуьрай я?» лугьудай хьтин суалар тагуни Ашиман рикI секинарнай. А суалар ганайтIани, абуруз ада дуьз жавабар гудачир. И кар милицадин капитандизни аян тир.

– Кар туькIвейла, базарда акъвазун таб я, – лагъана, Ашим вичин яру «Жигулида» ацукъна. Машин худда туна, кьил дакIардай акъудна, ада, вич вичихъ агъунваз ва риIивайни крар туькIвенвай касди хьиз, «Сагърай, брат!» хълагъна, машин элкьуьрна, улакьрин гьерекаат квай чIехи куьче галайвал гьална. Адан машиндин кьулухъ гуьзгуьда атIум хъанвай кулурдиз – гъилин чилиниз Агьмеда гила фикир ганвай. Савдагардин метягъдихъ галаз и кулурдин вуч алакъа аватIа, Агьмедан кьил акъатнач, амма ада капитандик гена артухан цIай кутуна. Вичин джипдиз хтана, ада машин худда туна.

– Гъан, гьикI я? Мехъер жедайвал яни? – жузуна Гъажиди.

– Жедайвал я. Гъавилай кат-галтугунни артух хьун мумкин я, – Агьмеда машин Ашим хъфей куьчедиз гьална.

Яргъи дуьз куьче машинрай ацIанвай. АтIа кьилий яру «Жигули» аквазмай. Гъажиди дурбуяр къачуна.

– Ам гьам я, – лагъана ада. – Нумраяр гьаданбур я.

– Валлагъ, вун милициядиз къабулна кIанзавайди я. Зи рикIел нумрайриз фикир гун атаначир.

– Гъахьтин милиция я ман чиди! – хъуьрена журналист.

– Я жеди, дуст кас... Амма ваз адан машиндин кьулухъ кьиле авай чIехи кулур аквазвани?

– Ава-е... – За милициядикай лагъай гафар кьулухъ къахчузва... Багъишламиша. Вуна зурба затIуниз фикир ганва. Гъа-гъа-гъа! – хъуьрена Гъажи. Адан гафар айгъамдинбур тир. Аквар гьалда, журналистди и кулур яру «Жигулидин» къене хьунухъ машиндин иесидин савдайрихъ галаз алакъалу яз гьисабзавачир.

– Ада чепелукъар къазва лагъана фикирзавани вуна? Кулур чIехиди я, чепелукъар къадайди туш.

– Ада вичин гъундуьшкаяр гьадалди къазвайди я, – кIевиз хъурена журналист.

Яру «Жигули» шегьердай экъечIна, са къадар рекъиз фейидалай гуьгъуьниз, садлагъана къекъвена, шегьердин зир-зибил гадарзавай хъурт галай патахъ фенвай, руг авай рекъиз экъечIна. Ана маса машин-затI авачир, дурбуяр галачизни яргъай зир-зибилрин кIунтIар хъсандиз аквазвай.

Агъмеда машин шегьердин кърехда акъвазарна.

– Адан шак тефий, чна гъа инлай вилив хуьда. Къала садра дурбуяр.

– Са ни ятIани анал гиликъайбур гадариз, ви хванахвади гъундуьшкаяр гъанлай къачузва жал? – журналист Гъажидин рикIе и кардай къил акъудунин гевес къати жезвай, ада дурбуяр дустунив вугана.

– Агъан, дуст кас журналист, – лагъана Агъмеда, – зун, кулур вуч патал герек ятIа, гъавурда акъуна. Вун акъвазнава «гъундуьшкаяр» лугъуз.. Язух журналистика...

– Вуч патал я?

– КицIер къун патал.

– Къала, къала кван! – Гъажидин дурбуяр Агъмедан гъияй шутхун хъууна. – Валлагъ, я-е... ЧIехи кицIер адахъай катзава.

Якъин, абуруз ам чизва, адак чеб патал хата квайдакай хабар ава.

– Хабар авачир са язух адан гъилел къевезва... Вегъена чил адан къилел... Ада кицI багажникдиз гадарна... Ада кицIикай вучзаватIа?

– КицIикай ваъ, кIицIерикай? Ам анал сад лагъай сеферда туш атанвайди.

– КицIер адаз вуч патал герек ятIа? – хияллу хъанвай журналист.

– КицIерив какаяр хаз тазва, а какайрайни гъундуьшкар акъатзава!

– Кхьихъ жува са сенсационный макъала! – хъурена Агъмед.

Яру «Жигули» шегърдал хтана, ахпа йигиндиз къиб-ледихъди югъур хъана. Рекъик машинар лап тІимил квай. Гагъ гъеле акІанвачир.

– Гъа иналди чи къенин передачаяр гана куытягъ хъана. Квез геже хийирар! – лагъана Гъажиди, лезги радиодин дикторри гъар нязиз лугъудай гафар халкъдин мисалдин дережадиз акъудуналди.

– Ваъ! – къетІивилелди лагъана милициядин капитанди. – Чи передчар анжах гила башламиш жезвайди я! – ада машиндиз худ гана.

– Яъ! Вун гила гъадан гуьгъуьна гъатдани? Ам са яр-гъал хуьруьз хъфиз хъайитІа, на вучда?

– Фида гъаниз!

– КІвалевайбурузни талгъана?!

– Зенг ая кІвализ. Чибурузни хабар гурай. Тади командировка акъатна лагъ. – Агъмеда дустунин вилик квай къвати ахъайна. Ана мобильник авай. – Ваз кхъиз кІан хъайитІа, дафтарни жагъида, къелмни.

– Милицияди икІ кІвалахназ хъуй, Урусатди цуьк ахъайда, рикІ архаин хъхъай Гъажиди, гъилин телефондин кнопкайрал туб илисиз, вичин кІвалин телефондин нумра кІватІна...

Яру «Жигули», Самур вацІун чапла къерех тирвал экІя хъанвай хуьрер къулухъ таз, виликди физвай... Цуьк ахъайнавай багъларини къацу кІунтІари, Къулан вацІун лепейрини, яргъай аквазвай Шалбуз дагъдин лацу кукІушди гуьзелвилелди и дуьньяда, чпелай гъейри, важи-блу са затІни авачирди субутзавай.

Рехъ тирвалди чка чкадилаь къишлахрилай яйлахриз хъфизвай суьруьяр иллаки иердиз аквазвай. Сифте гъалтай суьруьдин къиле къунарни балкІанар авай. БалкІанраллай хурчаррай таза кІелери гъарайзавай. Хиперин арада парар алай ламарни аквазвай. Са ламран къве къвалалай куьрс хъанвай кутІалра кицІин гурцІулар авай. Чехи къанба къве кицІ суьруьдин гуьгъуьна, чубанрин къвалал алаз хъфизвай.

Ихътин шикил тѢбиатдин шикилрихъ галаз ажебдиз кьунвай, вучиз лагъайтІа им агъзур йисара и чилел тестикъ хъанвай, адет хъанвай миxъи ва пак къайда тир. Гъавиляй и къадимлувал къадирлудаказ аквазвай жеди...

Яру «Жигули» суьруьдин юкьвай фад фена алатнавай. Джипди тади ийизвачир, ам анжах къарадал алаз физвай. Суьруьдин юкьва гъатуникай ада са тІимил эглеш хъун патал менфят хкудзавай. И кар къатІун тийизвай жегъил чубанди, чумахъ цава юзуриз ва кура-кура уьфтер ягъиз, суьруьдин юкьвай машиндиз рехъ авуна.

– Чан алай булутар – лацу булутар... – са гъи ятІани фикирди тухванваз везиндалди лагъана Гъажиди.

– Вуч? Вуч? – гъавурда акьунач Агъмед.

– Шаир Шабал Къамкъаман «Чан алай булутар» поэмадай са цІар я. Суьруьйрикай я и эсер. Хиперикай, чубанрикай.

– Ви шаир икІ «лацу булутра» акІанач жеди, – рахшанд кваз лагъан Агъмеда. Ада дустуник къасухдай хкуьрзавай: – Булутра машин акІана акурди яни ваз?

– Яда, ам образ я, образ! Тешпигъ! Метафора я!

– Я жеди... Амма булутар ятІа, атІабур я. – Агъмеда цав къалулна.

Цава авай лацу булутриз яр янавай. Хурушумар алуькьзавай. Икьван гуьрчег дуьньяда душманвални уюнбазвал, угъривални гъарамзадавал, лутувални тапархъанвал ава лагъана гъич фикирдизни гъиз жедайвал авачир. Белки, и дуьньяда лутувилелди къил хуьзвай са касдин гуьгъуьна къве кас, милициани журналист, гъатнавайдакай хабар анжах гъа и къве касдиз авай.

– Яда, гила вуна адаз вуч ийида? Жерме ийидани? Дустагъда твадани? – хабар къуна Гъажиди, суьруь са хейлин гуьгъуьна амуькьайла.

– Сифте ам вуч къуш ятІа чирда, ахпани ада маса гувзайбур, – жаваб гана Агъмеда.

– ГъикІ? Килиг садра, чун чкадив ахгакънавай хъгинди я.

Яру «Жигули» дагълух хуъруър гъахьдай рекъелай агъадихъ къекъвена, къерехдик квай кІвалихъди фена.

Агъмед, джип са пел квай чкадал акъвазарна, дурбуйрай килигна. Гъеле сувагъни тавуна амай, накъвадин лангатрикай эцигнавай са мертебадин аскІан гъвечІи кІвалин гъаятда яру «Жигули» акъваз хъана. Гъаятдихъ бегъем жугъун-затІни галачир, ам гъакІ симин сеткадалди кІевирнавай.

– Ибур гъадан кІвалер я, – лагъана Агъмеда.

– АкІ ятІа, фена къахчу мехъерин гъуьндуьшкаяр, – дустуни мад гъихътин гъерекатар ийидатІа течиз, лагъана Гъажиди. – Гила вун гъа инлай килигиз жедани?

– Гъуьндуьшкаяр авач, къуд-вад верч аквазва... Гъаят гуьзчивилик кутуна кІанда. Инлай чун адаз аквада, шак фида... – Дурбуяр вилерилай алудна, Агъмед Гъажидиз килигна. – Яда, вун тахъай хуър амайди туш, ваз ина танишбилиш авани?

– Авайди я. Амма ви мурад ина йиф авун яни?

– Эхъ. Ваз лезгийрин мисал чидани: жезмай къван йикъе гъахъмир, гъахънатІа, къве кифни атІана экъечІ.

– Маншаллагъ, ваз хъсан мисал чида. Ам ваз чидачиртІа, зун вахъ галаз акъваздачир.

– Акъваздай чка кІандачни?

– Танишриз къалурна виже къведач. Нин кІвализ гъинай ва гъихътин мугъманар атанватІа, вири хуъруьз хабар жадаиди я... Гъала виликди. Хуъруьн юкъвай винелди Шалбуз дагъдихъ фидай рехъ ава. Дагъ галайвал фена кІанда. –

– Къуй инсанри фикиррай: чун дагъда авай пІирел зияратдиз физвайбур я. ГъакІ лугъуз кІанзавани ваз?

– Эхъ, гъакІ лугъуз кІанзава... Гила види, гъуьндуьшка нез хъанач лугъуз, каш малумарун яни?

– Хуър чизватІа, туьквен алай чкани ваз чизва ман. Ша гъалин анал.

– Чун фидай рекъе туьквенни ава. ТІвар чидани? Вавай, къейитІани, лугъуз жадач.

Я жеди ман Бразилиядин сериалрин кылин игитар тир дишегълийрин тІварарикай сад. Заз акур хуърера гьакІ тир...

– Инаг ваз Бразилия туш. Инаг Чикагодилайни бетер чка я...

– Лагъ, гьикІ я туьквендин тІвар?

– «Аламаз».

– Луту-путуйрин хуър я ман.

– Ам заз чидач, юлдаш капитан. Къенин кардик кыл кутурдини вун я, харжиярни вибур я.

– Чаз аламаз гудачни?

– Ваз ваъ.

– АкІ ятІа, башуъсте, юлдаш журналист. Ваз командировочниярни, суточниярни – зи патай, – хуърена Агъмед.

Джип руг кылеллаз хуърюз гьахъна. Машинада авай-буруз дакІардай акурди савдагардин гьаятда шегъердай хкай кицІихъ галаз кьугъвазвай аялар тир. КицІ, туьтуьна еб туна, айвандин гулунал кутІуннавай...

* * *

Агъмед экв жез-тежез ахварай аватна. Адан чанда къайи фул авай. Накъ адан патав гвай чкадал ахвариз фейи Гъажи кьулухъ галай ацукъдай чкадал мус хъфенатІа, адаз хабар хъаначир. Адан дуст, кьвечІил хъана, аял хъиз ксанвай.

МичІи тав алай шуъшедин дакІаррай къецел югъ ачух жезвайди кьатІуз хъун мумкин тушир. Капитан Агъмед ЯркІарован кылел ихътин дар шартІара йифер акъудун садрани-къведра атанвачир. Амма икІ мекъивили ам садрани ахварай авудайди тушир. Ада пич кутуна. Адан рикІел накъ Гъажиди авур ихтилатдик квай тІвар кьун тавуна винел вегъедай затІ атанвай. Агъмедак хъвер акатнай, амма хуъруьни гайи чимивал бедендиз бес жезвачир.

– Акъвазара, – лагъанай накъ Гъажиди, са гъвечІи, аскІан, яшамиш жедай хътин кІвализ ухшар авачир са дехмедив агакъайла. КІвалин цлар къецелай, са вилик пад квачиз,

рагъул кхадай, амма чин лацу чепедай асуннавай. Цлан юквалай авай рақІарин кьилелай яру ширдалди «Аламаз» ва и гафунин кІаникайни «Неъ! Хъухъ! Кеф чІугу!» кхьенвай. РақІарин кьве кьвалахъай къацу, хъипи, вили, туракъ, чІулав рангаралди жуьреба-жуьре няметрин: кьенфетрин, печенийрин, чпел «дугъуь», «шекер», «гъуьр» кхьенвай шешелрин шикилар янавай. Виридалайни хкисна аквадайвал гьерекъдин птулкадин шикил янавай, ам дугъудинни шекердин шешелрилайни еке тир.

– Им лап супермаркет хътинди я хьи, – лагъана Агъмеда.

– КІан хъайитІа, ваз инай нуькІрен некни, къуьрен карчни жагъида. И туьквен Гиннесан рекордрин ктабда туна кІанзавайди я.

– Тур ман. Ам куь, журналистрин, пеше я хьи, – Агъмед машиндай экъечІна.

Кьве дустни туьквендин ахъа рақІариз гъахъна.

– Вун хвашгелди, сафагелди, Гъажи халу, – хъуьрез хъуьрез рахана дезгедихъ галай лацу яқІарин ацІай жегъил чин, туькме хурап перемдай хкиснавай туьквенчи руш.

– Сагърай, чан халудин. Вун гьикІ ава? А зи дуст БитІиш гьикІ ава?

Зи дахдин тІвар БитІиш туш, Батар я.

– Хуьруьнвийри лугъудайвал я ман... Багъишламиша.

– АкІ туьквен авачирла лугъузвайди тир. Гида хълагъзамайди туш.

– Я жеди, – хуьруьнвийри садра гайи лакІаб алат тийидайди чиз, лагъана Гъажиди. – Пехил сад-къведа талгъана жеч.

– АкІ хъайитІа, абуруз инай аламаз са затІни гьатдач, – Гъажи чашмиш жезваз акурди, Агъмед ихтилатдик экечІна ва дустуник руьгъ кутун патал, адаз лагъана: – Валлагъ, вун ина чин тийидай са касни авач.

– Гъажи халу чи хуьруьн кицІеризни кваз чизвайди я, – туьквенчи рушан рикІ ихтилатрал алайди чир жезвай.

– Аквазва, аквазва, – лагъана Агъмеда. — Куьне гъадазни вуч кІан хъайитІани, аламаз гудани?

Руша жаваб гудалди, Гъжиди вичи лагъана:

– Ина аламаз гъа и хуьруьнвийриз гузвайди я. Амайбу-
руз ваь.

– Эгер вун инавай кицДеризни чизвайди ятІа, вунни гъа
и хуьрйай тирдай я, – лагъана Агъмеда.

– Башуьсте, – хуьурена руш. – Чна Гъажи халудиз вуч
кІан хъайитІани гуда. Аламаз. Амма ам аламаз къачудайбу-
рукай туш.

Руш амалдарди ва савдагарвилин тах квайди тирди
Агъмеда къатІанвай. «И хуьруьнвийр савда-базар ийидай
базарагъ авайбур я», – фикирнай милициядин капитанди.

– Эхь, эхь! – лагъана рушан гафари лувар кутур жур-
налистди. – Чун аламаз къачудайбурукай туш.

– ЯтІа, къачу, – лагъана Агъмеда, – ви рикІиз вуч кІан
ятІа.

Гъажи Агъмедаз вилера туьгъмет аваз килигна, гуя ада
«ви командировочниярни суточнияр гъа ихътинбур яни?»
лугъузвай. Амма адан сивйай акъатай гафар рушахъ
элкъвенвайбур тир:

– Куь гьерекъ гъихътинди я? Михъиди, гъилле квачир-
ди, я тахъайтІа Дербентдин самопал яни?

– Дахди хканвайди я. Гъихътинди я, вучтинди я заз
чидайди туш.

– Садра хъвайибур ахпа мад, сагъ-саламатдиз иниз
хквезвани?

– Хквезва, – хуьурена туьквенчи руш.

Ада дезгедин кІаникай птулка хкудна. Птулкада авай-
дал вили-къацу тав алай.

– Дербентдин самопал я, – агъ алахъна Гъажидилай. –
Маса затІ авачни?

– Авач, валлагъ.

– Ваз вуч аватІа чидани, халудин? – лагъана журна-
листди, вичиз дуьньядин вири крарикай хабар авай касди
хъиз, вич-вичихъ агъанваз, михъи гьерекъ гъат тавур и бере
гуьрчегардай мурад аваз. – Са сеферда, вични атІа совет
девирдин вахтара, и куь дагълариз шаир Шабал Къамкъам
атаналда. Чубанрикай поэма кхъин патал. Кхъинни авуна

ада. «Чан алай булутар». Яни лацу суьруьяр лагъай чІал я. КІелнани вуна, халудин?

– Шаирдин тІвар ван хъайиди я, поэма кІелнач, – жаваб гана руша, хъуьрез-хъуьрез, и муьштеридин ихтилат гъи патахъ физвайди ва гъикъван давам жедайди яТІа течиз.

Агъмедаз вичин дуст, эгер ам яргъарай рахаз эгечІнаватІа, мад акъваз техъйидайди чизвай, гъавилияй адаз кисна акъвазун хъсан яз акуна.

– Хъвада, лугъуда, и шаирди чубанрихъ галаз яйлахда, – давамарда Гъажиди вичин ихтилат. – Дагъдин булахрин ятар ваъ гъа, чубанри, шаир къвезва лагъайла, фена райондин туьквендай гъанвай гъерекъар, «андропокъаяр»... Са юкъуз хъвада – ихтилатарда шаирди чубанрихъ галаз, къве юкъуз хъвада – чубанрин яшайишдин къуьруькрикай хабарар къаз, кхъида шаирди вичин дафтарда. Пуд лагъай юкъуз яратмишунрин гъерекат хабарсуз акъваз жеда, вучиз лагъайТІа гъерекъ куьтягъ хъанвай. Алад, лугъуда чІехи чубанди вичин шакІуртдиз, мад туьквендиз. Фіда ам, хкъведа. «Ана гъерекъ амач, хъайитІа, са гъафтедилай жеда», – лугъуда шакІуртди. «Маса вуч ички аватІани къачу, – лугъуда чІехи чубанди, – чакай поэма кхъизвай шаирдин илгъам къуьруь авун чи къилин агъузвал жеда». Мад хъфида жегъил чубан туьквендиз. Инани амайди жеда «Кавказ» тІвар алай туьнт чехир, гъинай чир жедай къван жегъил чубандиз шаирди и чехир хъван тийизвайди? «Вуч гъана?! Вуч гъана?!» – вичин япарихъ агъаначир шаир Шабал Къамкъам. «Кавказ» чехир. КІирепІлунниди я», – лугъуда жегъилди. ЧІехи чубанди сас регъведа, шакІуртдиз килигиз: поэма кхъин тавунин хаталувал арадал атанвай, чІугур зегъметар, гъуьрметар бада фидайвал тир. Амма я са чубандизни, я са шакІуртдизни, я са гъакимдизни, я са алимдизни чидач хъи, шаиррихъ виридалайни чІехи рикІер авайди.

«Я стха, – лугъуда жегъилдин язухни атай, хъвадай маса затІни гъат тийидайди чир хъайи шаирди чІехи чубандиз, – тІвар къун тавуна цуз, за вилер акъална хъвада».

– Гила вазни Дербентдин самопал тIвар кьун тавуна кьачуз кIанзавани? – дустунин ярггал феи ихтилат акъварна Агъмеда.

– Эхь! – лагъана Гъажиди. – ТIвар кьун тавуна кьве птулка тур пакетда. Кьве консерви, кьве «Рычал-яд», са фуни.

– Кьве кьатI гзаф я, сад бесрай, – вичиз самопал хьвадай иштягъ авачирди кьалурна Агъмеда.

Туйквенчи руш вилера суал аваз Гъажидиз килигна.

– Гъадаз кIандайвал хьуй, ам Шалбуз дагъдин пIирерал физвайди я.

– Бес вунни гъадахъ галайди тушни? – рушан чинай хъвер квахъна, ам фагъумлу хъана.

– Эхь, – лагъана Гъажиди, рушан чин вучиз серин хъайиди ятIа кьил акъат тийиз.

– Чна пIирерал физвайбуруз гьерекъ гузвайди туш, – рушан кьетIивал цаз алайди тир.

Гъажидивай «чун пIирерал физвайбур туш» лугъуз жезвачир. «ГъевечIи хуър я. Гъим гъинихъ физватIа, виридаз аквазва. Чун кьутармишзавайди са рехъ я – дагъдиз физвайди». Амма адаз кьулухъни чIугваз кIанзавачир:

– За ви туйквендай чIуру гьерекъ гузва лагъана макъала кхъейтIа, ахпа на вучда?

– Вуч кIантIани кхъихъ! Куъ газетар ни кIелзавайди я? Анра кхъенвайдахъ вуж агъазвайди я? – викIегъдиз жаваб гана руша.

– И халу аку, – Гъажиди, гъжум давамарун яз, вичин дуст кьалурна, – им чIехи милица я, ида гъарамзадавилухъни лутувилухъ галаз женг чIугвазвайди я. Адаз куъ туйквен агалдай ихтияр ава. ЧIехи чкайрихъ галаз адан алакъаяр авайди я, – ахпа ам Агъмедахъ элкьвена: – Кьалура, юлдаш капитан, ви удостоверение.

Туйквенчи руш спортивный формани кьецIил кIвачерал тIипIрияр алай итим, бедендиз гьикъван зурбади ятIани, милицайрикай тирдал шаклу хъана. Адан шаклувал, вичиз кьалурай удостоверение тахъайла, генани артух хъана, вучиз лагъайтIа капитан ЯркIаровав удостоверение

гвачир, адаз вич ихътин яргъал рекъиз акъатдай чІал чизвачир. Гъавилий руша, Агъмедан къецІил кІвачериз килиг хъувурла, авур фикир сад тир: «Им и дагълариз къевезвай гунагъкаррикай сад я: дагъдин кІанел къван машиндаваз фена, ахпа пІирерал къван къецІил кІвачеривди фида абур, гуя идалди абурун гунагърилай гъил къахчужва».

И гимандини къуват хгай руша, вичел гъалиб жедай са къуватни авачирди гъисснаваз, атІуз-атІуз лагъана:

– Квез низ кІантІани лагъ. КІантІа президент Ельцинан патав алад! Адавай квез куьмек гуз тахъайтІа, адан буба Клинтоназ хълагъ! Заз, садахъайни кичІе туш!

– Я руш, я бала, – ламралай аватайди хъиз амай журналист, – Клинтон Ельцинан буба туш.

Журналистдиз руш гъавурда тун патал мад са вуч ятІани лугъуз кІанзавай, амма руша адан гаф атІана, хълагъна:

– Чаз вири крарикай хабар авайди я. Куьне чун, хуьре-ра авайбур я лугъуз, авамрай къамир!

Гъажидиз суьгъбет давам хъувунин лазимвал амаз ах-кунач. Ада магълубвилелди къам чухвана.

Капитан ЯркІаров хъуьрена чІаганвай. Хъуьруьн са гъал акъвазарна, ада лагъана:

– Маншаллагъ, чан халудинІ Вун халис дагъви руш я! Мад вуна гъерекъ гузвачтІа, чна лагъай муькуь затІар хъайтІани це.

Руша пакетда малдин якІун къве консерви, къве птулка «Рычал-яд» ва са тІили-фу туна, къимет лагъана.

– Са колбасани хтур, – гъеле дакІунмаз лагъана Гъажиди.

– Чна пІирерал физвайбуруз колбасаярни гузвайди туш. Абур вакІан якІунбур я.

– Бес куьне абур низ гузвайди я? – дакІурвилик мягътелвал акахъ хъувунваз, хабар къуна Гъажиди.

– Гъа и чкадал хъивегъзавай пияниска бахтикъарайриз, бейкарриз.

– Абуруз къачудай пул авани къван? – журналист вичин пеше тамамарунив эгечІнавай.

– Чна аламаз гузва. Аялрин пособиярни пенсияр гайила, пул хкизва.

– Ни? Хъвазвайбуру чпи? – вичи къачур затІарин пул рушав вугана, журналист михъиз фагъумлу хъанвай.

– Ваъ, дишегълийри. Хъвазвайбурун дидейри ва папарри.

– Къе ина кас аквазвач хьи? – жузуна Агъмеда.

– Авайди тир. Са кІеретІ. Ништа, лухъ хъана, гъи хъуртак ярх хъанватІа, – жаваб гана руша.

Журналистдизни милицадиз хълагъдай гаф амачир. Абуру килер ракІарихъди чІугуна.

– Я Гъажи халу, – эвелдай хъиз, хъуьрез-хъуьрез рахун хъууна туквенчи руш. Адаз вичин муъштерияр пашмандиз хъфена кІанзавачир.

– Бес атІа шаир Шабал Къамкъаман къиса квелди куътягъ хъанай?

– А-а-ан! — ачух хъхъана Гъажини. – Шаиррикай къисаяр гъамиша камаллудаказ акъалтІ жедайди я...

– ГъикІ? Лагъ ман! — рушан чин кІеви тир.

– Хъвада шаирди, вилер акъална, «Кавказ» чехир. Жеда лухъ пиян. Ксудай вахт атайла, лугъуда адаз чубанри: ша, атана пунада ксус, йифиз къецепл мекъи жеда». «Ваъ, – лугъуда шаирди, – зун гъетериз килигиз чІурал ярх жеда. Ахвар агалтайла, зун, гъетер алай цавукай яргъан авуна, ксуда». Гъикъван чубанар алахънатІани, шаирдик гаф акатнач. Фена ам ахварал суван са пелел. Хъана мекъи. Пакамахъ тІа жеда ам. Сурун фул акатда. Зурзада. Вегъида чубанри чпив гвай вири пек-партал, япунжияр. «Мад вуч аватІа вегъ зи винел, зун мекъила рекъизва», – минетарда шаирди. «Вегъидай затІни амач, – лугъуда чІехи чубанди, – анжах са затІ ама. ТІвар къун тавуна вегъидай. «Вуч кІантІани хъуй, – лугъуда зурзас-зурзас шаирди. – Вегъ!» «Вилер акъал, ваз такурай», – лугъуда чубанди. Шаирди вилер акъална. Чубандини вегъена адал амай-амачир гъа затІ. Амма ам гъи шаир хъуй, эгер чан алапатІа, вилер ахъа

тавуна акъвазиз жерида? Абур рекъидай чІавузни вилер ахъазмаз куътягъ жеда. Ахъайна вилер Шабал Къамкъама. Акуна адаз вичел хъивегъайди вуч ятІа: ламран алух. Фул гъасятда хкатна, лугъуда, шаирдикай.

– Гъа-гъа-гъа! – цавар пад хъайиди хъиз, хъуърена чІагана туьквенчи руш. Адавай яргъалди хъуъруьн къаз жезмачир. Са гужуналди хъвер акъвазарна, ада вилерал атай накъвар михъна. Абур хъуърена атанвай накъвар тир.

– ГъикІ я, чан халудин! Дуьньяда ваз хабар авачир крар гъеле гзаф амайди я, – насигъат гузвай тав кваз рахана журналист, туьквендин рак ахъайиз-ахъайиз.

– И ихтилат вуна заз садрани ахъагъайди туш хъи, – хъуьрезвай Агъмедни.

– Квезни, милицайризни, дуьньяда чин тийидай крар гзаф авайди я. Хъша!

– Гъажи халу! — садлагъана руш дезгедихъай къе-къечІна. – Ма къачу. ТахъайтІа квез дагъда мекъи жеда. Анжах за гайиди я лугъумир. Зи тІвар къамир, – ада са гъерекъни са колбасадин кІар журналистдив гвай пакетда хтуна. – пул гумачтІа, аламаз хъурай, – милайим, дагъларин шагъвар хътин назик хъвер акъатна рушай.

– Ви гъуьрметдай чун пІирерални фидач, – лагъана Агъмеда, рушав гъерекъдинни колбасадин пул вугана. – Чун дагъдиз ценерилай килигда.

– АкІ ятІа са истикІанни гице, – алава хъувуна Гъажи-ди. – Пака хъфирла, хкида. Руша адав синерин истикІан вугана. Дустар туьквендай экъечІна, машинда ахцукъна...

* * *

Пич машиндин гегъенш къен чими ийиз агакънавачир. Накъ туьквенчи руша гайи тупІал гъерекъдикай хъвайи са истикІанди са тІимил чимини, къил са гъилле гижини авуна ахвариз фейи ам гила зурзазвай. Адан рикІел Шабал Къамкъам хтана, адак хъверни акатнай. Адаз гила, гъа тІвар къун тавуна, винел вегъидай алух гъатнайтІани хвеша же-дай.

Гъжидиз гъич хабарни авачир. Адаз мекъи тахъунал Агъмед мягътел хъанвай. «Белки, Дербентдин самопалди-кай къве истикан къенез алабарайвиляй ам, икI куърпе кIел хъиз, ксанва жал? – фикирна ада, ахпа вичи вичин фикир дегишар хъувуна: – Ваъ. Гъжи датана рекъе-хуле хъуни, яргъал дагъларизни хуърериз командировкайриз фини, йиф гьалтай чкайрал йифер авуни лигимарнава».

Агъмед, дурбуярни къачуна, машиндай экъечIна. Па-каман къай квай. Экъ ачух жезвай. Хуъруввай яргъа, къа-къан суварай фенвай къекъвей рекъин са къерехда, къвакъварин валарив акъвазарнавай адан машин хуърйя аквадайвал авачир.

Амма хуър инлай капаллай хъиз аквазвай. Хуъруън къерехдал алай Ашиман кIвални аквазвай. Гъаятдик артух гъерекат квачир. Яру «Жигули» гъаятдин са пипIе акъвазнавай. КицI гъа накъ вич кутIунай гулунин патав ксанвай. Дишегълиди гъаят шуткунзавай. Ам, аквар гъалда, Ашиман паб я. Милицадин капитан алай суваз къаншар пата хуъруън къилихъай авай чуъл галайвал нехир физвай. «Гъеле фад я, – фикирна капитан ЯркIарова, – Хуър ахва-рик кума. Ашиман папа гъеле верчерни къежел акъуд-навач».

Ам алай чкадилай эрчIи патай, чухурдай, агъадалди, лацу жигъир хъиз, кIам авахъна физвай. Адан ванцихъ ажа-иб ширинвал авай. Налугъуди, ам и дагъларин суварин, яй-лахрин, и зурба секинвилин ван я, чIал я. И чIалан гъавурда Агъмедаз вич акъазвай хъиз тир. «Чалай гуърчег ваз мад вуч акуна?» лугъузвай хъиз тир Агъмедаз чуъллерини дагълари и кIамун ванцелди... Къваларай агъуз авахъиз, агъадихъ, тIул квай чкадал зуракI чарх гана, кIам, мад къекъуънар галачиз, дуъм-дуъз агъуз, дар са дередиз физвай. КIунтIарихъни ачIарихъ чуьнуъх хъанвай адан атIа къил аквадайвал тушир. Амма Агъмедаз чизва хъи, и чилин вири вацIарни кIамар са вацIун – Къулан вацIун яд къали-нарзава. И кIамни гъабурукай сад я.

Лап яргъай, чилавцIарцIин къерех тирвал, гъуьмедин вили шуькIуъ цIар хъиз, Каспи гъуъл аквазвай. Адакай

хкечІзавай раќѣнин хкатнавайди са пад тиртІани, ам акъван зурба ва къешенг тир хѣи, налугъуди рагъ гъамиша гъа и патав гвай гъульуќай хкечІзавайди я; ѣиф хъайила, ам мад гъульуыз эхвичІзава ва вичел кана-кана хъанвай лекеяр чъухуън хъувуна, пакамахъ мад цавариз эхкъечІзава. Частуниз акъатай раќѣниниз яргъалди килигайла, ам лекеяр алаз аквадатІани, исятда адан и хкатнавай паюнал са леке-ни алачир, ам, жегъил суса назикдаказ хъухъ гуз михънавай зурба лампа хъиз, ишигълаван хъана аквазвай. Адан сифтегъан нурар капитандин далудихъ галай Шалбуз дагъдин кукІушрик хкІунвай – муркІар алай синери, лацу гимишди хъиз, цІарцІар гузвай, жив алачир къецІил мурцар, экв аватнавай къизилдин къаябар хъиз, аквазвай...

Капитандин чандай фул акъатнавачир. Ада, векъерални инал-анал къилер алгъана пиришар кІватІнавай камбар цуќверал алай чигера, тІипІрияр алудна, къецІил кІвачер экъуъриз, машиндилай са шумуд ѣигин чарх яна. Ахпа къакъун валарив гвай чиргъерай кичІез-регъуыз гадар жез, чиргъера квахъ хъѣйизвай булахдай чиниз са шумуд шупІ къайи яд яна. Бедендай генани къати зурзунар феѣи ада тІипІрийра кІвачер хтуна ва машиндин раќ ахъайна, вичин чкадал ахцукъна, раќ агал хъувуна.

Машинда хъсандиз чим гъатнавай. Гъажидин ахвар генани ширин хъанвай. Ада, аялди хъиз, нерай фусни иѣизвай. АкІ тир хѣи, адаз хъсан ахварар аквазвай. «Бахтавар кефчибег», – хиялна, адаз килигиз, Агъмеда.

Ам къизмиш хъайи пичинин чимивили къужахламишна. Адан чанди гила цІѣйи къилелай ахвар хъувун тІалабзавай. Ада руль къуна, къил къве гъилин арада эцигна...

Къулан вацІук акахъзавай кІам авахъна физвай.

Рагъ, гъульуќай чара хъана, цавун аршдихъ рекъе гъатнавай.

Ксанвай дустар машиндин къене къалин хъанвай бугъанахди ахварикай куддайни-куддачирни лугъуз хъун четин тир, амма абур садлагъана акъатай тфенгдин ванци уяхарна. Къведни гадар хъана къеѣел экъечІна. Тфенгдин ван ва гуъгуъналлаз акъатай кицІин анцІ Шалбуз дагъдин севт

яз тикрар хъана. Эрчи патахъай агъада кIаму чарх янавай гъвечи тIулалай гумадин са чIун, цавуз хкаж жез-жез, цIрана.

Рагъни Каспидикай хкечIайди я лугъудайвал авачир – ам вири дагълар, дереяр вичин жумарт нураралди ацIуриз жедайвал чилавцIарцIивай къакъатнавай.

Капитан ЯркIарова тадиз къулухъ хтана, дурбуяр къахчуна.

– Пелекай хкис жемир, вун такурай, – тагъкимна журналистди. Къакъун валарай абур агъада кIаму чарх ганвай чкадиз килигна.

– Гъам я, – лагъана Агъмеда, дурбуяр вилерилай алуд тийиз. – КицI язава. Гъа кицI. Машинни гъаданди я.

– Аквазва... Язух гъайван... Валарал кутIуннава.. Тушни?

Мад тфенг яна.

КицIяй ван ахкъатнач.

Гагъ сада, гагъ муькуьда дурбуйрай килигай дустариз акуна хьи, Ашима кицI, адан гарданда амай цIил къуна, кIамун къерехдив гвай са аскIан къванцел галчIурна.

– Ада кицIел са вуч ятIани кIвахзава, – лагъана Гъажиди.

– Зун гъавурда акъаз эгечIзавай хътинди я, – къил галтадна Агъмеда. – Ада кIвахзавайди, заз чиз, къел я.

– Зани гъакI фикирзава. Ам, тфенгни къуьнуьхъ вегъена, машиндихъ хъфизва, – Гъажиди дурбуяр Агъмедав вугана.

–Тфенг гъурчехъандинди я... Акъахна хъфена...

– Хъфенани? Чуьнуьхъ хъанани?

– ИкIни хъун мумкин я, акIни.

Са акъван вахт фенач.

Чиликай хкатайди яни, цаварин дегънейрай атайди яни – садлагъана са луж чалагъанар пайда хъана.

– Цуькверин вири атиррин арадай ибуруз шегъердин зир-зибилдин хъурталай хканвай кицIин ивидин ял атанани? Вуч эйбежер, кфир ничхирар тушни?! – мягътел хъайи журналистдиз ихътин шикил сад лагъай сеферда аквазвай.

Милицадизни икъван крар акурди тушир. Вири луж агъада къванцел алай киџин винел сухулмиш хъана. Абуру, гужлубуру зайифбур чукуруиз, кџуфаривди ягъиз, ялиз, язух гъайвандин леш кџус-кџус авуна. Лаџу къван михъиз яру хъанвай. Чпиз гъатай кџусар тџуър къушар кџамухъди физвай, сад-къведа чпив гумаи кџарабар кџуфалай ийизвай ва, абурук затџ кумачирди акурла къаз, цавуз хкажна чилел гъалчзавай, гуя абуруз чизва: эгер кџараб хъайитџа, адан къеняй мад са вуч ятџани гъат хъувун мумкин я. Эхирни чпиз кџарабрикай са хийирни амачиз акур чалагъанри яд галай патахъ хкадарзавай.

Ничхир къушари чпин какур еке кџуфара къаз, къилер цавал ийиз, яд бедендиз кужумзавай. Абур икџ гъарарат хъуни дехънен Ашима киџин лешинал алахайди къел тирдакай лугъузвай. Къанихвал къейи къушар, кџамувай къекъечџиз, мад киџин кџарабар кџуфара хкъаз, абурукай са хийирни амачирди акваз, мад цин гъарайдиз хъфизвай.

Абуруз далдадикай хкатна чеб галай патахъ къвезвай яру «џигули» аквадай гъал авачир. Машин ивидай яру хъанвай къванцив агакъайла, абуруз ам чеб патал хаталу тирди акунвай, гъикъван элягъиз-къахчунатџани, луваривай цикди залан хъанвай къушарин беденар цавуз акъудиз хъхъаначир. Машиндай тфенг гъиле аваз экъечџай инсандихъай катдай зиринг кџвачерни абуруз ганвачир. Абурухъ икъван гагъда авай гъунар хци кџуфни, къаних нефсни зурба лувар тир, гила абурукай садакайни жедай чара-куъмек амачир.

Ашима, тфенгдин къве хилен луъле къве гъиливни къуна къундах са-са чалагъандин къилиз вегъиз, абургџи авуна, ахпа кџвачер къаз машиндин багажникдиз гадарна...

– Хъша, – лагъана капитан Яркџарова, – гъат хъийин рекъе.

– Гъиниз? – мягтел хъана Гъажи.

– Кџвализ.

– Бес на агъа гъарамзададиз са серенжемни къабулдачни?

– Ваъ. Ам зи стхадин мехъерин паяр гваз атана кІанзавайди я, – пІузаррикай хъвер авуна, вил акъална Агъмеда.

– Акъваз, са кІунчІ цуьквер хъайитІани атІун, – Гъажиди тадиз-тадиз камбар цуьквер атІана.

– Папаз атІузвани?

– Папав ахгакъдалди абур шуьткъуьда, – Гъажиди накъ туьквенчи руша чпив вугай истикІандиз къулал къван булахдин яд къачуна, цуьквер гъана туна.

– Валлагъ, вун къегъал хва я. Аферин! Зи рикІелни къведачир, – Агъмед машинда ацуькна.

– Куьн, милицяар, вири гъахътинбур я. Абурун машин йигиндиз рекъяй агъуз хуьр галайвал авахъна. Руг къилеллаз абурун вилик яру «Жигули» акатна. Якъин, Ашима джип вичин гуьгъуьна авайди къатІанвай. Амма адан шак фин мумкин тушир, вучиз лагъайтІа са бицІи «Жигулидин» геле чІехи джип къекъведа лагъана фикирдиз гъиз жедай кІвалах тушир.

– Тади мийир, квахърай виликай, – лагъана цуьквер авай истикІан гъилевай Гъажиди.

– Яд чкІиз кичІезвани?

Гъажиди жаваб ганач.

Хуьруьн куьчедай агъуз хтана джип «Аламаз» туьквендив акъвазна. Яру «Жигули» аквазмачир. Туьквендал дапІар алай.

– Закрыт на обед, – ван алаз хуьрена Агъмед.

– Туш, – лагъана Гъажиди. – КІан хъайитІа, эверна туьквенчи гъиз жезвайди я, – ада цуьквер авай истикІан туьквендин ракІарив эцигна..

– Эвера, вучиз гъизвач къван? – дустуникай зарафатарзавай Агъмеда.

– Вуч я, стхадин мехъерал хъвадай самопалар къачуз кІанзавани? – адалай гуьгъуьна амукъзавачир Гъажини.

Агъмеда машин хуьруьн къеняй явашдиз гъална. Ашиман кІвалерал ахгакъайла, абур адан гъаятдиз килигна. Яру «Жигули» чкадал эцигнавай. БицІи къуд аял катизгалтугиз къугъвазвай. Къвед-пуд вечре са пипІе, сада садавай къакъудиз, са куьз ятІани кІуф язавай.

Дустарай яргълди са гафни ахкътнач. Абур фикир-рик акатнавай.

Шегъердив агакьайла, Гъжидай сифте гаф акътна:

– ГьикI хъана, дуст, киснава хьи?

– Милиция киснавайла, журналистарни кисдайди я.

– Киса, акI ятIа.

– Бес на савдагардиз пака са жерме-затIни ийидачни? – алатзавачир Гъжи.

– Вири кесибивилин лишанар я, – агъ алахъна Агъмедалай. – Чара атIай къуъл я. Ваз чидани чара атIайдан къуълъникай къиса?

– Ваъ.

– Ваз къисаяр са журналистриз чидай хъиз яни? Яб це.

– Гузва.

– Къведалда са мехъерик са къекъвераг. «Къуъл ая, – лугъуда адаз инавай тIуъна-хъвана кефиниз акътнавай бакъайри. – Чна ваз чIехи шабашар гуда». Къекъверагдал къуълердай гьал алайди яни? ЯтIани ада, къуна вичин шалвардин жир буш хъанвай гьертни, яваш-явашдиз, еперал кутIуннавай кIвачин къапар алай кIвачерикай сад виликди гадариз, чарх яда майдандал. «Чара атIайдан къуъл я, мумкин атIайдан къуъл я», – мани лугъузвай хъиз лугъуда къекъверагди. Бакъаяр хъуърена чIаганалда, амма язухдиз пул гун садан рикIелни атанач лугъуда... – Агъмед са геренда кисна. Ахпа давамарна: – И Ашимни гьакI я. Акуна ваз адан кIвал, юхсул аялар, ичIи гьаят. Машинни, низ чида, гьинай атанвайди ятIа... Хуърера вуч гьал аватIа, ваз залайни хъсандиз чизва. Жегъилриз кIвалах жагъизвач, пул къведай рехъ авач. Вирида ийизвайди чара атIайдан къуъл я...

– Гъкуматни, бакъа хъиз, хъуърез-рахшандар ийиз, инсанар виляй такваз ава, квез шабашар гуда лугъуз, тагуз, – Гъжидини зарафатзамачир.

– ГьакI я, дуст, – Агъмеда газдал илисна.

– Шалбуз дагъдиз мукъва хъана, вакай арифдар хъанва, дуст кас, – Гъжи мад вичин зарафатрин пендал хъфенвай.

– Вири милицаярни гьакимар садра къванни аниз хкаж

хъана, чи чилин, халкъдин, уьлкведин къисметрикай веревирдер авунайга, хъсан тир.

– Хкаж хъухь лагь ман жува. Кхъихь, вунни и уьлкведай тушни?

– Ам за кхъида, кхъинни ийизвайди я... Бес и мал цаваравай савдагардиз вуна вуч ийирвал я?

– Вичин «бизнес» чи шегьердин зир-зибилрин хьуртал гадариз тада

– ГьикI?

– Аквада ваз...

* * *

– Вун чинеба зи геле къекъвена ман?... Лап чи хуьруьз къван... Къенин милицайри ийидай крар туш. Маншаллагь! – Ягъанат ийиз кIан хъана Ашимаз. – Ви машин заз, чи дагъдай хкверла, акуна. За, ахмакъди, ви машинда авайбур Пирерал фена хквезвайбур я лагъана фикирнай.

– Пирерал физ гъеле фад я, дагълара мекъи я...

– КIамаш я ман зун гъа кардин гъавурда такьур.

– Гъавурда акъунайга, на вучдай?

– Катдай.

– Гьиниз?

Ашим фикирлу хъана. Ахпа агь аладарна, хълагъна:

– Санизни... Куь хурукай гьиниз катда?

– ЯтIа, артухан рахунармир. Заз вири акунва, чизва. Акъах машинда, гьат зи гуьгъуьна.

Ашима вич къел янавай кицIин як тIуьна яд хъванвай чалагъан хъиз гьиссзавай. «Тфенгдин къундах зи къилихь милициядин отделениеда гелягь хъийида», – фикирна ада. Гъа идалди адан вири уьмуьр, мурадар-метлебар, савдагарвилер акъалтI жеда. Аялар мад гишила жеда, кIвалин къвед лагъай гъава эцигиз жедач, кIвалихь са бегьем жугъунни агализ хъжедач. Ибурни гьич. Сив квай папан хура гьикI акъвазда? Къазар рекъидай аждагъан хътин?..

Ашима багажник агална, машиндин ракIарал гьил вегьена. Капитан ЯркIарова вичин машин гьална. Яру

«Жигули» адан гуьгъуьна гьатна. Ашимаз шегьердин милициядин идараяр алай чкаяр чизвай. Амма капитандин джип абурун патаривайни физвачир. «Вакан хэиз ришвет канзавайди я, – Гьа вири хьтин гишин кицI я имни, идавай-адавай кьакьудиз, кьил хуьзвай...»

Хуси кIвалерин чIехи варарив ахгакьайла, джипди сигнал яна. Журналист Гьажиди вар ахьайна.

«Гьа ида завай садра кьачур хьтинди я», – муьштейриз фикир тагуз вердиш Ашиман рикел и кас са уьтери хтана.

Джип варариз гьахьна, яру «Жигулини», калихъ галай дана хьиз, адан гуьгъуьналлаз фена. Гьажиди варар кьеняй агал хьувуна.

– Им тIвар-ван авай журналист Гьажи Чандаров я, – лагьана капитан Агьмед ЯркIарова вичин дуст сакIани кардин ери-бинедин гьавурда такьазвай Ашимаз кьалурна. – Ван хьайиди яни? Газетрай адан макьалаяр кIелайди яни?

«Имни пул кандай са ламран хва я, – фикирна савдагарди. – ТагайтIа, беябурдай макьала кхьида лугьудайди я».

Ашима вичин фикирар вири винел акьуднач, амма вичивай жедайвал, вич авай шартIари меслят ийизвайвал, гафунив эцягъ тавунани тунач:

– За газетар кIелзавайди туш. Ана кIелдай вуч ава – вири тапарар я.

– Адаз вичин бизнесдин гьилий газетар кIелдай вахт авани? – чин серин хьанай Гьажидин.

– Чан стхаяр, – ачухдиз рахаз эгечIна Ашим. – Заз чизва кез вуч канзаватIа. Лагъ кез низ гьикьван пул канятIа. За гуда. Анжах зи кьил тIармир.

– Вуч? Вуч? – векьи кIеви ван акьатна капитандай. – Вуна чун ний кьазва?!

– Вирида кьачузвайди я, чан чIехиди, – рахунин юн дегишарна Ашима. – Куьн вучиз гуьгъуьна акьвазда?

– Чна вун иниз вучиз гьайиди ятIа чидани?

– Са пай чидай хьиз я, са пай ваь.

– Вуна гъарамзадавилелди къл хуъзвайдан гъавурда авани вун?

– Ава. Вири уълкве гъарамзадайриндини лутуйринди тушни?

– Вуна уълкведин жаваб гумир, ви жаваб це.

– Хъуй, стха. Лагъ ваз завай вуч кІанзаватІа.

– Чалагъанар «Яру ктабда» авайди яни? – хабар къуна Агъмеда Гъажидивай.

– РикІелламач. Амма абур яру «Жигулида» авайди заз чида, – жаваб гана Гъажиди, шит хъвер сивеллаз. – Шегъердин иесисуз кицІер «Яру ктабда» авачирдини заз чида. Абур ягъун шегъердин къуллугърин буржи я.

– Тфенгдиз документ авани? – капитан мад Ашимахъ элкъвена.

– Ам дахдинди я. Гъуърчехъан тир зи буба. Документни ава.

– Бубадиз ава. Ваз авач хъи, – арада гъахъна Гъажи. Адаз, журналистрин пешедиз хас тирвал, ихтилатрик къызгъинвал, вакъиадик цІай кутаз кІанзавай.

– Я стхаяр, за зи тахсирар вири хиве къазва. За чалагъанар ягъиз, гъуъндуъшкаяр я лугъуз, маса гуз, инсанар алцуарарзава, куъ шегъердин кицІер язава, кІвал эцигдайла, бес тежезвай пул зи хуъруънви БитІишавай буржуна къачуна, гилалдини вахканвач, за квезни инал ришвет теклиф авуна. Ингъе ибур вири зи тахсирар я, ая заз вучзаватІа! Ягъ, рекъикъ, тур дустагъда! Бес я куъ сурун суалар. Зун иниз, куъ кІвализ, – Ашим Агъмедаз килигна, – вучиз гъанвайди ятІа, лагъ!

Капитан ЯркІарова кителдин дуъгмеяр ахъайна, фуражка хтІунна, гъиле къуна.

– Яда, – лагъана ада секиндив ва сивел хъвер алаз. – Вуна садра къванни халис гъуъндуъшка тІуърди яни?

– Ваъ, – капитандин ван дегиш хъуни Ашим теспача авунвай, муъкуъ патахъай ада и жузун-качузун хъсан патахъ элкъвезвайдини гъисснавай.

– Садрани нез хъаначни?

– Хъана... Амма квез хиве къазва: заз адахъ пул гуз гъайиф атана... Заз жува ахмакъдаказ кечирмишай йикъарин эвездай вири къуватар кІвал-югъ къайдадиз гъиз, аялриз каш тагун патал къве кепек къазанмишиз кІан хъана. Руфуниз тербет гана. Гъуьндуьшка кІан хъайила, вечерен кака тІуьна, чІем кІан хъайила – шур. – Ашима вичин рикІе авайвал лагъанвай.

Агъмедаз и гафари дериндай таъсирнай. Ашима таб-завачирди адаз чизвай. ЯтІани ада, вичини Гъажиди къур-мишнавай фенд къилиз акъудунин мурад аваз, силис дава-марна:

– Ви «гъуьндуьшкаяр» на дадмишнани?

– Ваъ.

– Дад акваз кІанзавачни? – мад арадиз сух хъана Гъа-жи.

– Ваъ, – лагъана Ашима, ахпа минетни гъарай акахъна-вай ванцелди Гъажидиз хълагъна: – Зун вуна къунвайди туш хъи-е! Алат залай!

– Капитандихъ галаз зунни куь хуьруьз къван хтайди я, – Гъажидиз алатиз кІанзавачир. – За и кардикай гъикІ хъайитІани макъала кхъидайди я, – Гъажиди, Агъмедаз килигна, вил акъална.

Агъмеда къил юзурна. Гъажи кІвалин къенез гъахъна.

Ашим мад теспача хъанвай.

– Заз вун халис гъуьндуьшкадалди илифариз кІанзава, – лагъана Агъмеда Ашимаз. Ахпа кап капуз яна, гъарайна: – Индейку в студию!

Гъажи, кІвалаяй экъечІна, сивяй туш-макъам ягъиз-ягъиз, гъилевай синидал бугъ алахъзавай гъуьндуьшка, къайи гъекъеда авай гъерекъдин птулка, гъахътин гъекъ алай къве «Рычал-яд», къацу хъчар, фу ва пуд рюмкани пуд истикІан алаз, багъдин пипІе авай столдихъ фена.

Ашим къах хъана амай. Адаз вичи вич гъикІ тухудатІа чизвачир. Адаз акъулбалугъ, къилериз рех янавай и къве итим кимибур яни, акъуллубур яни кхъ акъудиз четин тир.

Адан рикІиз са къадар регъятни хъхъанвай. ЯтІани адаз и регъятвал винел акъудиз кичІезвай.

– Чна вун илифарзава, стха, – лагъана Агъмеда, – адан чина милициядин къуллугъчидиз хас са лишанни амачир, ам мугъманар къабулдай дагъвидин ролда гъатнавай. – Ша столдихъ!

Ашимаз маса чара авачир.

Гъажиди гъерекъ ахъайна рюмкайра, «Рычал-ядни» истиканра цана:

– Яхъ, хъухъ, – ада са рюмка Ашимаз вугана. – Им куь «Аламаз» туьквендай гузвай хътин самопал туш, халис гъерекъ я. Зи тост ихътинди я: Вичин гъи тЕквенда гъикъван къил сухайтИани, къил акъат тийидай ва гъа идалди ажайиб ва гуьрчег дуьньядин сагълугъдай хъвазва за!

– За гъар са инсандин рикI, гъил, намус михъи хъунин сагълугъдай хъвазва, – лагъана Агъмеда.

Къве дустни Ашимаз килигна.

– Зун рулдихъ гала, – лагъана ада.

– Вун къе машинда ахцукъдатIа низ чида? – хъуьрена Гъажи. – Вун къунвайди я.

– Ада дуьз лугъузва, кямир адак, — Агъмеда Ашиман пад къуна, ахпа адаз лагъана: — Хъун тавуртIани, жуван гаф лагъ.

Ашимаз лугъур-талгъур чизвачир, ятIани ада са гуж-баладалди гафар жагъурна:

– За куь къведан гафарални къул чIугвазва.

– Чи гафарал къул чIугваз вун президент туш хъи-е, – Ашиман вилера вилер атIумарна Гъажиди. – Вуна ви хсуси са гаф лагъ.

– Дуьз лугъузва касди, – дустунин тереф хвена Агъмеда.

– Жедай пашман югъ гъа ихътинди хъурай, – са акъван ван алачиз лагъана Ашима, рюмка столдал эцигна.

– Гъа-гъа-гъа! – хъуьрена Гъажи. – Валлагъ, оригинальный тост я.

Агъмеда са гафни лагъанач. Ада вичин гъилевай гъерекъ луьркъна къенез ракъурна.

Гъажини гуьгъуьна амукънач.

– Ацукъ, неъ, – лагъана Агъмеда Ашимаз.

Ада регъуыз-кичез гъундуьшкадикай са кIус атIана. Адан туьтуьнилай затI фидайвал тушир. Амма адаз аквазвай хьи, кве кефчибегди, кве дустуни, кве кьени кьуншиди гъундуьшка тахъай мисал ийизвай. Абуру кIарабар чеб алай чкадилай гъаятда зунжурдавай кицIел гадарзавай. Ада абур, цава амаз кьаз, туькьуьнзавай.

Ашимаз инал вич артухан кас тир чIал чизвай, и кве касди вич иниз анжах намусдин тарс гуз хкайдени ада аннамишзавай. Адаз и тарс гьихьтин хъайитIани жермедилайни хциди, таьсирлуди яз аквазвай. Адаз гьикI кьарагъна, гьикI хъфидатIа чизвачир. Адан чашмишвал гьар са гьерекатдай, гьар са гафунай хкис хъана акъваззавай. И сеферда лагъай гафарни гьакI хъанвайди адаз чизвай:

– КIантIа за зи гъундуьшкаяр куь кицIиз гудани?

– Гъундуьшкаяр ваь, чалагъанар, — Ашиман гаф туькIуьр хъувуна тIамадиз акъатзавай Гъажиди.

– Ун ман, – мад кегькир хъана Ашим.

– Сад вегьена, килиг, – Агьмедаз Олигарха тинедайди чизвай.

Ашима, багажникдай акъудна, кицIив са акъван агат тавуна, чалагъан Олигархан вилик гадарна.

КицIи гьич ни кьванни чIугунач. Адаз чалагъанрин ял гьеле машиндай атанай жеди. Им адаз таниш ва кицIин такабурулувили кьабул тийидай ни тир.

– Ида гьич ябни язавач хьи! – мягьтел хъана Ашим.

– Вуна кьел гзаф вегьена, дуст кас, – хъуьрена Гъажи. Ахпа рикIивай, дамахдалди давамарна: – Им Олигарх я-е, а ваз чидай зир-зибилрин хъуртал алай кицIерикай туш!

– Чан чIехи стха, зун жерме ийизватIа, жерме ая, за вуч авун лазим ятIа, лагъ, – Ашимал чин аламачир, ам Агьмедан вилериз минетдалди килигна.

– Ахлад, я стха, эгер ваз хъфиз кIанзаватIа, эгер ваз чи межлис хуш туштIа.

– Межлис хуш я, – лагъана Ашима, – ара кутугайди хъанач. Мад квез чизва хьи.

– Ихтияр види я. Къахчу жуван чалагъанни.

– Зун кицIи кьадачни?

– Ваъ.

– Милицади кьан тийизвайди кици кьадани? – хьуьрена Гъажи.

Чилел гадарнавай чалагъндин патав Ашим кичез-кичез. мукъятлувилелди фена. Адаз вичел Олигарха хкадариз кичезвай. Амма кици адавай «Вун гьинай я, гьиниз я?» лагъана гьич хабарни кьунач.

– Киче жемир, адаз вахъайни чалагъндин ни кьезва. Кьадач вун, – лагъана Гъажиди.

Садлагъана чилелай чапхунна чалагъан кьахчур Ашим кьулухъди гадар хъана ва мад кьах хъана акъвазна:

– Хъфидани зун?

– Ахлад, – лагъана Агъмеда. – Югъур хъуй ваз.

– Кар гудачни? Жерме ийидачни? – Ашим вичин кьисмет икI гьял хьунин чIалахъ жезвачир.

– Ваъ.

– Вучиз?

– Ам жува хъфидай рекъе веревирд ая. Ахлад.

– Гьиниз? – имни Ашиман фагъумдиз муьтIуьгъ тушиз акъатай суал тир.

– Гьиниз кIантIани.

– Анжах шегъердин зир-зибилрин хъуртал тefена, хъфиз тахъурай, – тагъкимарна Гъажиди.

Ашим адан гафуник квай парцин гъавурда акъунай.

– Чан стха, ви чан сагърай, – Ашима Агъмедан гьил кьуна юзурна. – Ви хъсанвал за садрани рикIелай алуддач. Амма и стхадиз, – ада Гъажи кьалурна, – закай макъала кхъимир лагъ. Минет я. Чи дахди газетар кхъизвайди я. КIелда, рикI тар жеда, дидедиз пис жеда...

– Кхъидач ада. Адан зарафатар на кваз кьамир.

– Икъван крарикай, аламатрикай, керематрикай кхъин тийидай журналист зир-зибилрин хъуртал гадарун лазим я. Завай кхъин тавуна акъвазиз жедайди тушI – Гъажиди зарафатзавайни ва я тахъайтIа адан рикIел Ашима газетар кIел тийизвайди аламайни лугъуз четин тир.

Ашим, вилера тIалабун аваз, мад Агъмедаз килигна.

– Кхыдач ада. Адан зарафатар гъахътинбур я, – телли гана Агъмеда Ашимаз.

– Кхыда, дуст кас, кхыда! – рикIивай рахадай хъиз, рахана Гъажи. Ахпа са геренда кисна, сивел хъвер алаз алава хъувуна: – Кхыда, анжах тIвар къадач... Савдагарвилин тах вак квачиз туш, – лагъана ада рикIиз регъят хъхъай Ашимаз. – Анжах а тах дуъз рекъе тур... – журналистди хъфизвайдав гъил вугана.

– Эхъ! Эхъ! ГъаI ая, – хъуърена Агъмедни, Шабал Къамкъамакай ихтилат рикIел хтанваз.

– Башуъсте! – хъвердин экв гъатна Ашиман чина.

– Газетарни кхъиз рикIелай алудмир, – хълагъна Гъажиди.

– Башуъсте!

– Шегъердин иесисуз кицIер къадай кIвалах кIандатIа, за туькIурда ваз. Герек хъайитIа лагъ, кулур вав гвазва, – Гъажиди рикIивай лагъай гафар Ашима зарафат яз къабулна, чуюкъни авунач.

* * *

Ашима машин зир-зибилрин хъуртал гъална. Иналлай са пай кицIер гъар сад санихъ катна. Абуруз яру «Жигули» чир хъанвай. Чухванвай чалагъанар абурун иесиди, са-сад къаз, зир-зибилрин кукIушдал гадарна. Инал цIийиз пайда хъанвай, Ашимни адан машин течидай кицIер, зир-зибилрин кIунтIалай винелди хкаж жез, чалагъанрикай ни чIугваз, къулухъди хкъез, и къушар гадарай касдин гъилъй жакъваз жедай хътин маса затI гъатдатIа лугъуз вил алаз акъвазнавай. «Ибуруни незвач...», – хиял фена Ашиман къилъй. Ам тадиз машинда акъахна, ахпа мад эхвичIна. Адан гъиле кулур авай. Кулурди патав гвай кипIерни кхурна. Ашима кулур, къилелай са шумудра элкъуърна, вири къуватдалди гадарна. Ахпа машинда ахцуюкъна, икъи руг къилеллаз, йигиндиз шегъре галайвал сухулмиш хъана.

2004

ЧУЪЛДИН ЦУЪК

ЧУЪЛДИН ЦУЪК

Гъикая

Заира ракъун яцѹ ракѹар вири къуватдалди геляна кѹвалай экъечѹна.

– Гила ам бажагъат элкъвена хкведа, – лагъана Джираса, вичи кѹвализ кѹвалахдила хкай набататдихъ элкъвена. – Адай вичин уьмуьрда акъатай са акъуллу кѹвалах зав гужуналди и ракѹар кутаз вугун хъана... – касдиз ракѹар галукъай къати ван хуш хъанай.

Жегъил итимди, къенепата са гыхътин ятѹани къилин гиг хайида хъиз, юргъундаказ къве гъилни ахъайна, вичин пелеш хъанвай вири беден санлай заландаказ дивандал гадарна.

Адаз вичин къуьнерилай зурба пар алатайди хъиз хъанвайтѹани, рикѹин деринра квак хъиз къекъъезвай къалабулхни ада гъисс тавуна авачир. Ятѹани сушт хъайи ам вичизни хабар авачиз ахварин хиялдиз фена...

Джирасан къенин кѹвалахдин югъни гъа вирибур хъиз сугъулди тир. Амма кѹвализ хкведалди вилик ада садлагъана къетѹи къарар къабулна: набатат кѹвализ хутахда!

«Ваъ, – кѹвализ хкведалди вилик фикирнай Джираса вичи вичик, дакѹардаллай гъешинавай хъукъванвай накъвадикай хкатнавай къацу цѹириниз яд гуз-гуз. – Заирани зун чара ксар я. Чун сад садав къурбур хъанач. Адан хъилеринни къайи рахунрин себебар масадбур я – я зи гъвечѹи мажибни туш, я захъ пул квай са халу тахъунни. Вичин тѹул гъахътинди я. Вичин рикѹин къайивални дарихвал я...»

Ада вичиз тѹвар къени малум тахъанвай чуьлдин набататдин шазан къуранвай, гъешинин къерехрилай пелешдиз куьрс хъанвай хъипи шуькѹуь пешер мукъаятдиз мукѹратѹалди атѹана вичин кѹвалахдин столдин кѹаник квай ведредиз гадарнай.

Ам Заирадал эвленмиш хъана ирид йисалай гзаф алатнавай. Адаз абур гъакѹ гъавая, са шадвални, са кфетни авачиз фидайбур тирди чеб санал хъайи сифте йикъарилай аян хъанайтѹани, ада вичин папан рикѹе муьгъуьббатдин цѹир, итимдихъ къанихвал авунин гъисс пайда жеда лагъана яргъалди умудар кутаз хъанай. Амма Заира авагъначир. Ам

гъамишанда хъиз къайидаказ амукънай. Иви ргазвай жаван гъикъван адав назиквилелди ва кІанивилелди эгечІнайтІани (са шумудра, алакь тийиз-тийиз, шиирарни кхъена адаз бахш ийиз алахъна), абурун арада итимдизни дишегълидиз, гъуьлуьзни папаз хас рафтарвал дигмиш хъаначир.

Эвлениш хъайи гъа сифте йифиз Джирасаз Заирадив агатиз кІан хъайила, жегъил сусан патай кІанивилин ва ашкъидин са майилни чамран рикІи, руьгъди, беденди гъиссдаивал, виле акъадаивал малум хъаначир. ЦІийи свас рушвилин дережадай дишегъливилини пабвилин дережадиз экъечІунин макъамни адан патай са хушни авачиз, са цІай-цІелхемни квачиз, къайидаказ къиле фенай. Гъа чІавуз чанда цІайни ифин авай жегъил гададиз къисметди вичикай ягъанат авурди хъиз, вич хъуьруьнриз вегъейди хъиз хъанай. ЯтІани касди сабур хвенай, и кардиз ам вичихъ уьмуьрда хъанвай са акъван чІехиди тушир тежрибади, гъа жигъетдай дишегълийрихъ галаз къилди амукъунин тежрибадини мажбурзавай, идалайни гъейри, ам Заирадила са ирид йисан чІехини тир, гъавилай жегъил итимди вичин суса месик авуна лазим тир везифайрик хуш авачиз къил кутун адан уьмуьрда и кар сифте яз жезвайвилихъ галаз алакълу авунай. «Вири цуьквер садлагъана ачух жедайди туш, – теселли ганай ада вичи вичиз, – гъар цуькведиз вичин вахт ава».

Гъа чІавуз садлагъана къилиз атай и гафар адаз гъатта хушни хъанай, абур адаз вичи авур са агалкъун хъизни авай, амма гуьгъуьнлай, йисар къвез алатирдавай, адаз вичи лагъай гафарихъ мана аваз ахкуначир. Гила адан фикиррай, цуьквер ахъа тахъанмаз къурунни мумкин тир, я туштІа, ваз цуьк хъиз акурди гъакІан са чІуру векъ хъунни.

Муьгъуьббатдикай са шадвални акун тавур Джираса чпиз аял хъайитІани жеда, гъада и сугъул уьмуьр гуьрчегарда, адал звал гъида лагъана умудни авунай, амма Аллагъди и мураддизни рехъ ганачир. Ихътин умуд Заирадихъни авай. Ам къилиз акъат тийиз са шумуд йис алатайла ва адал вил алаз акъвазунихъ са метлебни амачирди чир хъайила, жегъил дишегъли михъиз дегиш хъанай: адак

гъясятда хъел къведай хесет акатна. Зарафат авуртлани, адетдин жуьреда рахайтлани, чан-рикI ийиз алахъайтлани, гъуьлуьн гъар са гафуни ам къутми ийидай. Адан чин, гуьгъуьл ачух хъайи декъикъаярни къериз-цIаруз жедай, Джирас гъа легъзейрикай са даях къуна вичин папан рикIиз рехъ акъудиз алахъдай, амма Заира гъясятда вичин адетдин къацIа гъат хъийидай, ада вичел милайимдиз са гъил эцигун, са темен гун къабулдачир.

И кардин сеbeb эвелдай Джираса аялар тахъун яз гъисабнай. И фикирни гъахъ тахъана тушир. Итимди чеб къведни ахтармишиз духтурдин патав фин патал авур мес-лят икъван чIавалди авур къван меслятрикай Заиради сад-лагъана къабулай сифтегъанди хъанай. Инални вичик аял хъунин тIур акат тийидайди чир хъайи дишегълидиз аму-къайди гъуьлуьн уьмуьр авайдалайни артух чIулаварун хъанай. Гила абур чпин къве кIвалин секцияда гъар сад са кIвале ксузвайтлани, дишегълиди вич Джирасан паб тирди генани хцидаказ къалурзавай: итим кIвализ са тIимил геж хтун хъайитIа, «Хъванвани?» лугъуз, сивикай ни чIугвадай ва, са ялни атун тавуртлани, къати къалар акъуддай, ам ксайла, адан жибинар акъатIдай, адаз ял ядай йикъара дустарихъ галаз гуьруьшдиз физ кIан хъайитIа, папа, къве гъилни ахъайна ракIара атIумарна: «Заз чида вун гъиниз квахъзавайди ятIа! Санизни фидач вун!» лугъуз, акъваздай. «КIантIа, вунни ша», – лугъудай Джираса. «Атана куь пи-ян тIишериз килиг тавуртIа, заз маса къайгъу авач!», – жаваб хгудай туьнт хъанвай дишегълиди. Адак гъакI се-бебни авачиз хъилердай хесетни акатнавай. Месела, гъуьлуь паб саймишай вахтара, кIвалин къайгъуйрик кваз са вуч ятлани хабар къурла, папа чин чIурна са жавабни та-гуз чин эл-къуьрдай, ахпа фена кухняда, къасухдай тахъ-пахъ ийиз таз, гъарай ацалтна, манидарвилини са лишанни вичик квачиз, хъел кваз манияр лугъуз, къапар чуьхуьдай. Джираса ваннада вичин пекер чуьхуьдай – идалди ада ви-чин хъел элекъардай.

КIвализ дустар, мугъманар, гъатта мукъва-къилиярни хквезмачир. Гъабурузни Заирадин къилихрин шагъидар

жедай мумкинвилер садрани кьведра хьаначир. Джираса гагь-гагь вичи вичиз теселли гудай: «Хьсан хьана гена аялар авачиз, тахьайтIа гьабурни Заиради вичин кьил такьатдай хесетрин хурук кутуна пуьрчуйкьардай».

Джирасаз кьуншийрикай утанмиш тир. Адаз кьалкьиж кIандачир, вучиз лагьайтIа кIвалин цларивай ина жезвай гьарай-эвердин ван кьаз хьун, чуьнуьхиз хьун мумкин тушир. Вичинни Заирадин и аламатдин алакьайрикай кьуншийриз хабар авайди Джирасаз чизвай: куьчеда ва я подъездда абуру салам гузвай ва адетдин хабарар кьазвай жуьредай адаз абуру вичин язух чIугвазвайвилин тав аквадай. Ам фена вичин кIвале фикирариз ацукьдай. Вичин папан кьилихрай кьил акьудиз, абурун гьавурда акьаз алахьдай, амма, гьамиша хьиз, адаз вич батIулдай хьтин са делилни жагьйдачир. Чара хьунин фикирни кьилиз мукьвал-мукьвал кьезвайтIани, ада ам винел акьудна Заирадин вилик эцигзавачир, вучиз лагьайтIа вичи адаз эвленмиш хьунин теклиф авуна, гила чара хьхьунин меслятни вичи кьалур хьувун дуьз кар яз аквазвачир. Хзан туькIуьрайда ам чукIуруник хев кутун ада тахсирлу кам яз, итимсузвал яз гьисабзавай. Вич и пашман мярекатди сугьул ва манасуз уьмуьрдикай кьутармишдайди чизвайтIани, адаз и кардик кьил Заиради кутуна кIанзавай, амма гьадан рикIелни вучиз ятIани икI авун алачир. Гьавилай адаз амукьзавайди Заира вучиз ихьтинди ятIа лугьуз фикирар авун тир.

Санихьай вичив агуд тавуни, итим чара кас хьиз кьабулуни, муькуь патахьай адетдин хайи папа хьиз гьуьлуьз вичин хсуси уьмуьрдалди яшамиш жедай рехь тагуз ала-хьуни Джирас теспача авунвай. Ада эхиримжи вахтара вичин уьмуьрдин рекьел ихьтин дишегьли гьалтун бедбахтвал яз гьисабзавай. Ада мукьвал-мукьвал вичи кIвалахзавай идарадин чIехидан – БенбецIан гафар рикIел гьизвай. Коллективда Джираса свас хьянава ва адак лишанар кутаз кIанзава лагьай ван акьатайла, БенбецIа вичин гьилик квай жегьил кьуллугьчидиз чIехи тежриба авай касди хьиз лагьанай: «Килиг, гада, хзанда буба ва я стха авачир руш гьимир гьа! Ахьтиндакай бегьем паб жедайди

туш». А чавуз Джираса Бенбецан гафарал рикIяй хъвер авунай, вучиз лагъайтIа, Заирадиз я бубани, я стхани авачир. ИкI тирдакай Бенбецаз чизвачир, амма адан гафари вичел коллективда вири хуьурезвай ва вичиз БенбецI лагIаб ганвай кас саки аяндар хъиз къалурзавай. Хъверни Джирасаз гъавиляй атайди тир. Гила Джирасаз хъвер къвезвачир, ада Бенбецан гафарик квай къел гила неинки къилелди аннамишзавай, гъатта рикIелдини гъиссзавай.

Эвленмиш жедайла вичи тади къачурдан гъавурда Джирас гила акъунвай. «Баде рекъидалди мехъер ая» лугъуз тади кутаз хъанай адак дидедини бубади. Мехъери рикIивайни бадедин гъакIни чIехи уьмуьр генани яргъи хуьвуна лагъайтIани жеда: гила ада гъар сеферда вичин патав хуьруьз хтайла хтулдивай птул тIалабзава, вичивай гъам такунваз атIа дуйнъядиз хъфиз жезвач лугъузва. Тадини Джирасак гъавиляй акатна жеде. Чара кас тир Бенбецан сивяй акъатай меслят вичин вахтунда диде-бубадин ва я бадедин сивяй акъатнавайди тиртIа, гадади мехъер авуник фад хев кутун тавунни мумкин тир.

Муькуь патахъай Заира акурла, адавай тади къачун тавуна акъвазни хъаначир. Парам буй-бухах, еке шабалт вилер авай, далудал яргъи чIулав киф алай и руша адан рикIи гъа сифте акун кумазни чIугунай. Иллаки адан къилин юкъвайтIуз цIар ганвай къечIемди ам гъейранарнай. Джирасан рикIел вичин дидедин шикил хтана, жегъил вахтара гъа икI къечIем аваз ягънавай шикил.

Абур чеб чпел библиотекада туьш хъанай.

Джирасан рикI ктабрал алай. КIвализ вугун тийидай са къит ктаб кIелдайла, иниз Заирани атанай. Амни, вичиз лазим ктаб къачуна, Джирасан къулухъ галай столдихъ ацукънай. Са къадар декъикъаяр алатайла, руша гададивай вахт хабар къунай. Гъа чавуз тир Джирасаз адан къечIем акурди. Гъа чавуз ада сифте яз эвленмиш хуьникай фикирнай, КIвалинбуру вичик кутазвай тадидал эхир эцигдай вахт хъанваз акунай. Джираса вахт гъикъван ятIа жаваб ганай ва рушахъ галаз ихтилат давамарун къетIнай. Амма

Заира, ихтилат авуник хев кутун тавуна, хъфенай. И карни Джирасаз рушан лайихлувилерикай сад яз акунай.

Джирас мад са сеферда кІвалахдилай гуьгъуьниз библиотекадиз фейила, адаз ана Заира акунай. Ада явашдиз рушаз салам гана, амма жаваб хъаначир. «Белки, ван хъанач жеди», – теселли ганай вичиз гадади. Мад ам рахун хъувуначир. КІелзавай ктабда вуч кхъенватІани адан кыле гъатзавачир, вучиз лагъайтІа кылевайди маса фикир тир: «Им ахъайна виже къведач!.. Пата-къерехда вил авайди туш... Таниш хъана кІанда!..» Квелей гатІундатІа течизвай жегъилдин рикІел кьетІен са гъерекат атана. Ам сятиниз килигна. АтІа сеферда руша вичивай сятдин шумуд ятІа хабар къур чІав агакъайла, гадади: «Я руш, сятдин нянин ирид я» лагъана. Заира вичин вири сив ацІурзавай лацу иер сарар аквадайвал ван алаз хъуьренай. Абур библиотекадай санал экъечІнай. Гъа чІавуз Джирасаз Заиради университет куьтягъзавайди, адакай гележегда чІаланни эдебиятдин муаллим жедайди чир хъанай.

Амай вакъияяр вири фад-фад кыле фенай.

Абурун мехъерни хъана, адан гуьгъуьналлаз Джирасаз вичи кІвалахзавай идарадинни диде-бубадин куьмекдалди къве кІвалин секция къачудай мумкинвални хъана. Са гафуналди, цІийи хзан патал цІийи уьмуьр башламиш хъана. Амма цІийи бахт атана агакъначир...

Сифте яз таниш хъайи вахтара Джираса Заира гыхътин хзандай ятІа фикир ганачир. Гъа чІавуз адан рикІел БенбецІан гафар атаначир, рикІе куькІвенвай кІанивилин гъиссди вири гафар, вири крар къерехдиз гадарнавай. Джирасаз гъар гыкІ ятІани чизвай эхир Заира вичин къве вахахъни дидедихъ галаз яшамиш жезвайди. Вахар къведни гуьулерихъ галаз чара хъхъанвайбур тир. Амма адан дидединни бубадин алакъайрикай Джирасаз эвленмиш хъайидалай гуьгъуьниз чир хъанай. Адан буба, пабни аялар гатазва лугъуз, бубавилин ихтияррикай магърумнавай. Заиради вичин са акъван экв алачир аялвал гзаф дертлудаказ рикІел хкидай. А чІаван шикилрикай вичин бубади диде, къунши итимдиз салам гана лугъуз, гыкІ чІарар къуна

гъаятда галчлурнайтла, ахпа нажах къуна адал хкажайвал ва вич, пуд-къуд йисавай аял-руш, бубадин гъилик «Диде ахъая!» лугъуз кклайла, дахди вич гъикI туп хъиз гадарнайтла ва вич къилихъди цла гъикI акъунайтла, адан риклелай садрани алатдацир. Гъа чавалай инихъ адаз вичин буба таклан хъанай. Са гъихътин ятлани себебдалди, вичин вахарихъ ва я дидедихъ галаз суьгъбет хъайилани, ам адакай буба лугъуз рахадир, гъакI адан тIвар къадай ва вичи адаз ийизвай нифрет эксик тахъанвайди къалурдай. Амма Джираса куьчедал ва я базарда гьалтай таниш са дишегьлидиз салам гайила, Заиради «вуна адаз вучиз салам гайиди я?» лугъуз гъуьлуьз гъуьнтI гайи дуьшуьшрини бубадидай рушазни пай ганвайди къалурзавай. Заирадин вичин рикел и кар Джираса вичиз хъел атай вахтара гъиз алахънайтлани, гуьгъуьнлай гъайифар чIугунай, вучиз лагъайтла бубадин рушвал хиве такъазвай дишегъли генани къапарай акъатнай.

Вичин папан аял чIаван, вичиз гъакI ихтилатрай чидай вакъийрикай фикирар авурла, Джираса Заирадин руьгъдани зигъинда а яргъал йисара гъихътин зурба татугайвилер хъанатла гила къатузвай, гъеле гъвечIи руш яз бубадихъ элкьурнавай такланвал, къвез-къвез чIехи жез, вири итимриз ихтибар тавуниз, гъабурни аквадай вилер тахъуниз элкьвенвай. Якъин хъи, Джирасни гъа итимрин жергейрай тир. Вичинни папан араяр рекъинин маса себеб адаз жазгъизвачир...

КIвале къалар къвердавай мукъвал-мукъвал жезвай. Эхиримжиди яцIу ракъун раклар кутунихъ галаз алакълу хъана.

– Вучда ракъун ракларикай? Чи кIвале угърийрин вил ацукъдай вуч ава? – лагъанай Джираса сифте яз Заиради ракларикай ихтилат куд авурла.

– Вирида кутазва... Чи кIвалик вучиз жедач?! Чун бомжар туш хъи!

– Ам хатадай агал хъайила, ахъайиз хъхъун мумкин туш, лугъузва.

– Вирида гьикI ахъа хыйизватIа, вунани гьакI ахъа хыйида ман... ТахъайтIа, вун итим тушни?– Заирадивай вичин гъуьлуьк хкуьрдай са гаф лугъун тавуна акъваз жедачир.

Джирас адан и хесетдихъ галаз вердиш хъанвай. Ада папан бязи гафарин «рипер» гьисс хыйизмачир. Ам папан неинки цаз алай амалар, гьакI амай кьериз-цIаруз винел акъалтдай кIвалин-йикъан къайгъуйрик жез алахъунин хесетарни япалай ийиз вердиш хъанвай. Амма ада ракъун рак къачуник яргъалди хев кутун тавун и кардихъ галаз алакъалу тушир.

Идан себеб я мишекъат девирни, я гъвечIи, гьамни вахт-вахтунда гун тийизвай мажибни тушир. Я идалди ада «Зун итим я, за заз кIандайвал ийида!» лугъунни ийизвачир. Шегъерда вирида илигна ракъун ракларар кутунай и жегъил итимдиз инсанар чеб чпивай къакъатун, сада садаз ихтибар тахвун, гьар сад вичин къилдин къабухда гъахъун аквазвай.

Гьелбетда, къецел чIуру девир алукънавай. Виликан уьлкве чкIанвай, цIийиди арадал атунын умуд гьеле авачир. Вуч умудар авайтIа, абур гьеле гъа куьгъне уьлкведихъ галаз алакъада амай. Уьлкве хуьз тахъай инсанри гьар сада вичин кIвал къилдин къеледиз элкъуьриз алахънавай, абур акваз-акваз дегиш жезвай, накъ садбур тиртIа, къе масадбур жезвай. Виридан къилин пеше маса къачуз маса хгун хъанвай. И савда-базардин метягъдиз неинки са шейэр, гьакI инсанар чебни элкъвенвай. Джирасаз, лагъайтIа, дегиш жез кIанзавачир. Адаз бан-бубайрин дагъвивилин адетризни кхъин тавунвай къадим къанунриз вафалувал хуьз кIанзавай, гъа къанунар чеб хуьз кIанзавай. ИкI инсанриз чпиз чеб ихтибардайни къиметдай аватунин гъавурда акъазвачир ам. Ахпа гьикI ятIани, ракъун раклари Заирадин къилих хъсанвилихъ, ачухвилихъ, муьгъуьббатлувилихъ элкъуьрунин умуд аваз, Джираса папан истемишун къилиз акъуднай. Амма гьадалдини кар туькIвеначир.

Гъуьлуьнни папан арайра къайивал артухарай мад са себеб авай, амни къе ада кIвализ хкай набатат тир.

А цуьк Заирадиз са шумуд йис идалай вилик Джирасан кІвалахал, адан кабинетдин дакІардал ақунай. Гьелбетда, а какахънавай девирда паб вичин итим кІвалахал алани-алачни ахтармишун патал атанвайди тир. И кар Джираса вичини къатІанвай.

– Им вуч я? – хабар къунай Заиради, дакІардин шуьшейрай винелди фенвай яргъи-шуькІуь пешериз килигиз.

– Набатат я ман, – жаваб ганай Джираса.

– КІвалин цуькведиз ухшарди туш...

– Чуьлдин цуьк я. ТІвар вуч ятІа чидач. – лагъана Джираса, вичи набататдиз ганвай къилдин тІвар папаз малумар тавуна.

– Ваз ам гъинай атанвайди я? – вичин суалдин жаваб вичиз чизвайтІани, хабар къунай Заиради.

– Чимназа гайи цуьк я ман. За ваз ихтилат авурди вуч тир...

Заирадин чина хъен артух хъанай. Амма а серинвал Чимназ вахтсуздаказ кечмиш хъунихъ галаз алакълуди туширди Джираса къатІанвай.

– Гадара ам! Къейибурун шейэр кІвале тадайди туш...

– Им савкъат я, – жаваб хганай Джираса. – Ам багъишайда вичел чан аламаз гайиди я.

Заира хъелна хъфенай. Итим кІвализ хтайлани, ам адахъ галаз рахан тийиз хъана. «Гена хъсан хъана, – фикирнай Джираса, вичи вичиз сабур гуз, – къал-къиж галачир хъел хъана...»

И цуькведихъни Чимназахъ галаз алакълу къилдин биціи тарих авай. Адан са пай Заирадиз чизвайтІа, муькуь-дакай адаз хабар авачир. Муькуь пай анжах са Джирасаз чизвай ва ада ам, садазни талгъана, раиж тавуна, милайим-даказ ва чІехи гъурметдивди рикІин къене хуьзвай. Гъавилляй гагъ-гагъ ада вичин рикІе са тІал авайди хъизни, гъа са чІавуз Чимназан вилик вич тахсирлу язни гъиссзавай. А гъисс Заирадихъ галаз араяр рекъирдавай генани къати жезвай.

Чимназ Джирасахъ галаз санал са идарада къунши кабинетда кІвалахзавай дишегъли тир.

Чуьлдай гъайи, я вичиз, я масабуруз тІварни течидай цуьк кІвалин шартІарив, авайвал лагъайтІа, идарадин шартІарив вердишариз кІан хъун са акъван екеди тушир, къанни цІуд касдикай ибарат, чІехи пай дишегълияр тир коллективда гъадан рикІел атун мумкин тирдал кье Джираса са шакни гъызмач. Вучиз лагъайтІа алукънавай какъхай йисара яшайиш къвердавай четинди жердавай дишегълийри чпин кабинетра авай кІвалин цуькверизнабататриз яб хъиязамачир, кІвалахални кІан хъайила къвез, кІан хъайила хъфизвай. Мажибар къуллугъчийрив агакъар тежезвай я чІехидавайни (адан лакІаб БенбецІ тирди квез малум я) садазни туьмбуьгъ ийиз жезвачир. Идарада гъатнавай ихътин къайда гъам къилевайди, гъамни адан гъилик квайбур патал къулайди тир.

Коллектив битавди яз амачир. КІвалахзавайбур сад садаз такваз, сад садал гъалт тийиз, садаз муькуьдан уьмуьрдикай, яшайишдикай хабар тушиз гъафтеяр, варцар жедай, гагъ-гагъ абур къвед-пуд вацралай мажиб гудай са юкъуз гъалтдай.

Гзафбуру чпиз пата-къерехдай кІвалахар жагъурнавайтІани ва гъиле авайдини са акъван вичихъ галкІиз жедайди яз амачиртІани, ам гадардай къимиш гъеле садазни къвезвачир. «Белки, хъсан вахтар хкъвен...», – умуд гъеле садани квадарнавачир. Анжах дишегълийри чпин кабинетра авай цуьквериз яд хгузмачир, абур пузмиш хъана къуразвай.

Виляй вегъенвай цуькверизни набататриз Чимназакай чара хъана. Ада вири абур кІватІна вичин кабинетдиз хкъана, ам абурухъ гелкъвез хъана. Абурал чан хтана, пешерпиришар, хилер-тІурар дулу хъана.

Гъар вич кІвалахал атайла, къеце рагъ аваз хъайитІа, Чимназа набататар авай гъешер идарадин чІехи дегълиздиз – шуьшебенд янавай яргъи ва гегъенш айвандихъ акъуддай. Акурдаз акІ хъунни мумкин тир хъи, гуя ина, дегълиздин

къиле – эхиримжи кабинетда цуькверин туьквен ахъайнава. ГьакI садра хьунни авунай.

– Цуьквер маса гузвайбур яни? – хабар къунай садра идарадиз атай са жегьил итимди.

– Эхъ, – жаваб ганай Чимназа, сив алахъна, лацу седе-фар хьтин сарар аквадайвал хьуьрез-хьуьрез. – Къачу.

Муьштери жез кIан хъайида савдадик хев кутуначир, адаз Чимназан ачух, михьи, ван алай хьуьруьнай цуьквер маса тагузвайди чир хъанай.

– Къачу ман! – лагъана Чимназа, жегьил алатна физ акурла. – Чна маса гузвайди туш, гьакI багъишзавайди я.

Жегьил кас дегълиздин къилиз атана. Набататриз вил ягъна, ам, къил сухна, кабинетдин къенезни килигна.

– Яъ, – лагъана ада, – инаг сагъ са оазис я хьи! Гьи цуьк къачуртIа жеда?

– Гьим кIандатIани къачу, – лагъана Чимназа, хьуьрез-хьуьрез. Ахпа вичин жумартвални алава хьувуна: – Гьикъ-ван кIандатIани къачу.

Жегьилди гьар са гъиле са гьеш къуна: сада – герань, муькуьдани – шуькIуь-яргъи япар алай кактус.

Итимди гьешеравай цуьквер икI къачуна хъфинал Джирас мягътеларнавайтIани, ада са куьтIни авуначир. Амма ам адан тажубвал къатIай Чимназан шад баянди къацIаз хкана:

– Сад вичин – адахлидиз, садни ярандидедиз къачун-вайди я, – Чимназа вичин гуьзел хъвер авуна. – Гьим низ ятIа, жува фикир хъия.

– Туш, – лагъана Джираса. – Сад – папаз, сад ашнадиз я. Гьим низ ятIа, жува хълагъ.

– Квевай, итимривай, ашняяр галачиз жедач, – хъвер галачиз рахана Чимназ.

– Ашна тахъуй, рикIиз хуш дишегъли хъурай, кIаниди хъурай, – Джираса вичин келима хьуьтуьларна, адаз маса тав хгана.

– Им маса ихтилат я... Къилинди муьгъуьббат я...

Мад хьуьрез акъвазнавай Чимназан чулав вилерин деринрай Джирасаз сифте сеферда са гьихьтин ятIани сефил-

вал акуна. Хзан авай и гуърчег кІалубрин, гъамиша вич дишегъливилин гъуьндурда хуьзвай, вич кве аялдин диде тир, амма икІ тирдахъ вичин акунралди садни чІалахъар тийизвай и гуьзелди вичин вилерин деринра ихътин пашманвал гуж гъалибна чуьнуьхзавай хъиз хъанай Джирасаз. «Белки, зун яргъалди дишегълийрин вилерин деринриз килиг тавуна аматІа?.. – хиялнай итимди. – Уьмуьр я ман... Чаз сад аквазва, сад аквазвач... Инсанриз исятда каш-мекъ авун, дуланажагъ гуьнгуьна тун четин хъанва. Иллаки дишегълийри и кар чпин рикІин деринра регъевзва, амма вичинел акъуд тийиз алахъзава... Анжах тек са Заирадивай вичин рикІевай велвелани пакадин йикъакай авай къалабулук, Чимназавай хъиз, чуьнуьхиз жезвач, гъавиляй ам адан чинал пайда жезва жеде...»

Амма Джираса авур и хиялрикай садни гъакъикъатдив къурбур хъаначир. Заирадин къайивилин себебарни масадбур тирди адас чир тахъана авачир, амма ихътин фикирар авуналди гъуьл вичин папан еришрин-гъерекатрин гъавурда жезмай къван дуьздаказ акъаз алахъзавай. Чимназан вилерай акур дерин сефилвиликай лагъайтІа, гъадан гъа-къикъатни масад тир. ИкІ тирди Джирасаз Чимназа вичин «оазисда» авай саки вири цуьквер идарадиз къевезхъфизвай патан ксариз пайна куьтягъайла чир хъана...

Амма а чІавалди идарада маса важиблу вакъиаяр къиле фенай.

БенбецІаз вичин идара тахъай мисал авуна кІанзавачир. Адалай цІар чІугурвалди вичин гъакимвални ред жедайди чІехидаз чизвай. ГъвечІи коллективдин къиле авайтІани, адас вичин гъакимвал чІехиди хъиз аквазвай.

Пенсиядиз экъечІна са шумуд йис хъанвай, вични шанкІал, къилелай чІар фенвай, вилерални еке, яцІу шуьшеяр авай айнаяр алай, пеле авай дерин биришрин къилелай, гъар вилин къаншарда кІерецар къван авай кве тІур экъечІнавай ам, экуь-шуьтруь костюмни алукуйла (адал ам, шуьткъверни гъатна, гъамиша куьрс хъана жедай), къабух хана къецІилдиз амай бенбецІ хъиз аквадай – иллаки, кІул вегъенваз, къил виликна къекъведайла. Идарачийри

адаз гъавиляй «БенбецІни» лугъузвай. Амма и лакІаб адал бенбецІдин акунар ала лагъана акъалтайди тушир. А ух-шарвилер коллективди гуьгъуьнлай къатІайди тир. И лакІаб арадал атунихъ маса себеб авай.

Гъеле совет девир амаз са гъинай яТІани гъана коллективдин къиле тайинарай и гъакимдин мецеллай гафарикай виридалайни гзаф сивяй акъатзавайди «улыбка» тир. Амма касдивай урус чІалал и гаф лазим тирвал лугъуз жезвачир. Адан сиве и гафунин къилел къвезвайди (муькуь гафаринни вай-гъал тахъана амачир) маса мусибат тир. Язух гаф «улипка» хъиз акъатдай. «В чалавеки самый дарагуй вещь – это улипка», – къизилдин сарар къалуриз, хъуьрез-хъуьрез лугъудай ада гъар сеферда вичин чІехи кабинетда коллектив кІватІайла. Адаз вири къуллугъчийри чпин везифаяр хъуьрез-хъуьрез авуна кІандай, и кардай ам виридаз бегенмишни хъанвай. ЯТІани, гъар ижлас хъайила, вичин «улипка» рикІел гъиз хъайи адал «Улитка» лакІаб акъалтнай. И кардиз рехъ ачухайди Чимназ хъанай.

Адетдин са ижласдилай гуьгъуьниз къуллугъчийр чпин кабинетриз чуکلун хъувурла, Чимназ Джирасан патав атана:

– Рушар захъ галаз рази хъанва, вири хъуьрена чІагизва, – ам вични, куркур хъиз, хъуьрезвай. – Заз ви фикирни чир хъана кІанзава.

– Куьн патахъай? – мягтел хъанай Джирас.

– Чи «улипка» лугъудайди рикІивайни «улиткадиз» ухшар я. Гъавиляй я адавай «улыбка» дуьздаказ лугъуз тежезвайдини.

Чимназ, хъвер атІана, Джирасаз килигиз акъвазна. Ада гуя вичин хци цІелхемлу вилералди вичихъ галаз санал кІвалахзавай и итимдин акъул-камалдин дережаяр алцумзавай, налугъуди адак вичин зарафатдин гъавурда дуьздаказ такъунин къалабулук ква.

Джираса яргъал вегъеначир. Ам хъуьрена чІаганай ва вичин акъул-камалдал рехне гъаначир. Адан хъуьруьн къуруди тушир: абурун чІехиди, дикъетдивди фикир гана килигайла, рикІивайни бенбецІдиз ухшар тир.

– Айнаяр алудайла, ухшарвал иллаки бетерди я, – хуьуруьни вилерал гъайи накъвар михъна Джираса.

– Къабух алачир бенбецІ! – алава хуьвунай жегъил, иер, вич квалалахал къабулна са акъван вахт хъанвачир Чимназа, итимрин арадайни вичин гуьзчивилин терефдарар жагъунал рази хъанваз...

Гъа икІ чІехидал БенбецІ тІвар акъалтнай. ЛакІаб са акъван кутугайди туширтІани, коллективда чпин гъакимдиз къвезвай гуьрмет тавуна авачир. Абуруз адан къадир чизвай. Касдин кѳимет иллаки четин йисар алукуьайла гена ни хкаж хъанай. Са уьлкве чкІана, цІийиди арадал са гуж- баладалди къвезвай залан йисара БенбецІ вич вичивай квахъначир. Идара ва коллектив девирдин регъверик акат- навайтІани, абур сагъдаказ кІвачел аламукъун БенбецІан гъунар хъанай. Идара авай бицІи дарамат къа-къудун патал татай министирарни милицаяр, угъриярни къачагъар хъаначир. Абурук идара михъиз агал хъийиз алахъайбурни тІмил хъаначир. Амма БенбецІа виридаз дурум гана, сада- вайни ам кІвач илисни битІишариз хъанач, гуя коллектив- диз къабух алачиз аквазвай и гъвечІи инсандал яцІу ракуьн къеркъ алай. Ам вичин тади квачир еришдалди чкадин гъукумдин лап вини кІарара авайбур и гъвечІи идара хуь- нин лазимвал чІехиди тирдан чІалахъариз алахънай. Ада гъизвай делилрихъ чІехи гъакимар бажагъат агъазвай, авайвал лагъайтІа абуру адаз ябни гузвачир, абурузни ам далудихъ кас галачир са гъашарат хъиз аквазвай, гъавилай абуру идара агал хуьвунин ва ам авай чка чпин гъилик аву- нин гъакъиндай шумудни са къарарни акъуднай. Амма БенбецІа виридалайни чІехиди чІалал гъана. Ам чІехидан патав фида ва я аниз ахъайда лагъана адан мидяйри гъич фикирни авуначир, я ам гъикІ адан патав фенатІа абуруз хабарни хъаначир. Абуруз гуьгъуьнлай чир хъанай: вири- далай чІехидини БенбецІ са хуьруьнвиар я, абур мектебда санал кІелайбур, са хуьре санал чІехи хъанвайбур я. Гуьгъуьнлай абур лап талукъ мукъва-къилиярни я лугъуз ванер акъатнай. Вири мидяйриз БенбецІал кІеви къабух алайди акунай, адак къягъ хъийидай садни хъхъаначир.

Коллектив, лагъайтІа, гъакІни инанмиш тир: лап гъа и чІехи «къабух» далудихъ галачиртІани, БенбецІди идара хуьдай, вучиз лагъайтІа ам гъахътинди тир: садан кылни такъатдайди, иникай фена аникай хкечІдайди, вич къван пуд чилерин кІаникай физвайди, къачурдалай багъаз маса хгуз алакьдайди, ракІарай чукурайтІа дакІардай хкведайди, ламариз балкІандин лэнар ядайди, къатирдал шивцин пурар эцигдайди, къушран какадилай сар твадайди, къуьлуьн тІварциз тІвал ядайди... Алуькнавай дар девирда ихътин чІехиди хъун цавай аватна гъиле гъатай пай хъиз тир.

БенбецІаз вичин къадир чизвай. Вичел къуллугъчийри лакІаб эцигнавайди адаз хабар авай, амма ада и кар садазни къалурдачир. Ам хъсандиз чидай са камаллу касди ихътин са шагьидвални авунай: «Эгер адан чиниз тфу гайитІа, ада, цуькІуьн гъилив миьна, са затІни тахъайди хъиз лугъуда: яраб марф къвазва жал?»

БенбецІдик хкуьрдай, хкІадай кас амачир. Ам мураддив агакьнавай: ада вичин чка, вичин къуллугъ, вичин гъакимвал хвенвай. Амай крарикай адаз са къайгъуни авачир. Коллективдинни чІехидан арада кхъин тавунвай икърар къабулнавай: гъарда вичиз кІандайвал ийин, идаради кІвалахзаваз къалурин, авуна кІани кар хъайитІа, гежел тевгъена ийин, гайи вахтунда мажибарни къачун. Ихътин икърарни, авайвал лагъайтІа, мажибрин гъвечІивиляй кутІуннавайди тир: БенбецІа вичин къуллугъчийриз патакъерехдани чпиз къве кепек къазанмишдай мумкинвал гузвай. И карди чІехидахъ, вуч лагъайтІани, чІехи ва регъимлу рикІ авайдакайни лугъузвай.

Мадни чІехидан рикІ суварар къейд авунал гзаф алай. Саки вири суварриз ада коллектив санал кІватІдай. ТІуьнхъун тешкилдай, къуллугъчийрив къуьлер ийиз, манияр лугъуз тадай. Тамадавилел рикІ алай касдин. Гъар сефердани ада межлис вичиз адет хъанвай гафарилай башламишдай: «В чалавеки самый дарагуй вещь – это улипка». Коллективдин гуьгъуьлар гъасятда ачух жедай, виридан сивер япарихъ фидай, къайгъуяр-къамар рикІелай алат-

дай, межлис, чѐмѝѝ авахъзавайди хъиз, вичин нетижадив агакъдай.

Дар девир алукъайлани, Бенбеѐла межлисилай гѝил къачуначир.

Чимназа Джирасаз гѝешина авай набататни гѝа ихѝтин шад са мярекатдилай гуѝгуѝуниз ганай. Авайвал лагѝайтѝа, гѝа межлис хъана са къадар йикъар алатайла. Амма а ядигар гунин дувулар Чимназа иштирак хъувур гѝа эхиримжи межлиса авай.

Гѝа сефердани, амайбур хъиз, Цѝийи йисан сувар Бенбеѐлан кабинетда къейдзавай.

Чимназ а юкъуз дишегѝлийрикай виридалайни иер тир. Яргѝи чѝулар чѝарар ахъайна, тѝарам бухадив къур, хурни къуѝнер ахъа, гимишдин рангунин яргѝи булушка алаз кабинетдиз атай адан гуѝзелвал Джирасаз сифте яз аллагѝсузди яз акунай. Гѝамиша кѝвалахдал адахъ галаз вичин къуншидихъ галаз хъиз хуш рахун-рафтарвал хуѝзвай, адетдин са-къве келима, мукъаят къве комплимент авуна рахаз вердиш Джирасан мез и сеферда лугѝудай гафар авачиз амукънай. Вич ацукънавай чкадилай гѝеле раѝара амай Чимназан вилериз килигай итимдин вилер са гѝвечѝи геренда адан вилера акъунай ва адаз абурун чѝулав деринрай къасухдай, са нин ва я куѝн ятѝани хъиляй чуѝнуѝхнавай къалабулухни пашманвал акунай. Гѝикъван и гѝамлувал уѝтериди тиртѝани, Джирасаз ам такуна ва я гѝисс тавуна амукъначир, вучиз лагѝайтѝа дишегѝлиди чуѝнуѝхна хуѝзвай а дертлувал жегѝил итимдиз танишди тир. Гѝа са вахтунда Чимназан вилера Джирасаз са вичиз багѝишнавай къилдин эквни са легъзеда куѝкѝвена чуѝнуѝх хъхъайди хъиз хъанай. Адан фикирар тапанбур хъаначир.

– Зун зи къуншидин патав ацукъда. Ваз цал цавай къуншияр чара ийидай ихтияр авайди туш, коллега, – зирингдиз лагѝанай Чимназа Джирасан патав ацукънавай къуллугѝчидиз.

– Вун хѝтин гуѝзелдин хура гѝикѝ акъвазда! – къуллугѝчиди, къарагѝна, вичин стул дишегѝлив вугана.

И юкгуз Чимназ чир жедайвал амачир. Ада манияр лугъузвай, кьюлерзавай. Итимрини дишегълийри чпи чеб кьюна ийидай аста кьюлер авуникни кьил кутурди Чимназ тир. Ада, магнитофонда вичи кІвалайя гъанвай кассета туна, са таъсирлу макъам кутуна, БенбецІаз кьюльуьник экечІун теклифнай. Межлисда тамадавал авунни рикІелай феи БенбецІа яргъалди Чимназ ахъай хъуваучир: мад ва мад гъа са макъам кукхаз, Чимназан са пай ачух туькме хурарал кьил эцигна (налугъуди и БенбецІ гъабурунни иеси я) умундаказ чархар язавай. Чимназа са аксивални ийизвачир, ам хъуьрез-хъуьрез рази жезвай. Джирасан кьилия гъасятда хиял фенай: «Ида са нин ятІани хъилия ийизвайди я... Гъуьлуьн хъилия туштІа низ чида?.. Хзанда къл хъанва жеди...»

Гъар гъикІ ятІани, Джирасаз и декъикъайра, къарагъна, къизилдин сарар экъисна, вилер акъална, вич Чимназалай са кьилин куьруь яз, адан хурал чІар фенвай кьил эцигна ян гузвай БенбецІан айнайрин юкъваз са ифей гъуд чукъуьз кІан хъанай. Амма ада маса рехъ жагъурна:

– Авторитарный режим куьтягъ хъана алатнавайди я, гъурметлу шеф, къара жемьятдивни са нефес къачуз гице, – лагъана, зарафат авун яз, ада Чимназ БенбецІан гъилия ахкъудна, адахъ галаз вич кьюльуьник экечІна.

БенбецІа хъилен са лишанни къалурначир:

– Зун демократиядиз ерли акси кас туш, я хванахва! За ви гафуниз кьюват гузва, – лагъана, ада кьюльуьник санлай кье дишегълидиз теклифна: кьведан юкъварилайни хъиз кьюна, гагъ садан хурал, гагъ муькуьдан хурал кьил эцигиз вичин чархар ягъунар давамар хъува.

Чимназ хъуьрезвай. Са арадилай кьюльуьник экечІай-бурун къадар гзаф хуникди майдан дар хъайила, ада секиндив вичин кьил Джирасан кьюьнел эцигнай. Итимдив вичин рикІин гъерекат акъвазай хъиз хъана. Адаз вич са гъихътин ятІани гегъенш ва са касни авачир атирлу са чуьлдин юкъвал аватай хъиз авай. Ширин аваздин везинди адаз вичин беден гъисс ийиз тазмачир, адаз вични Чимназ сад садак ккІанвай кье пириш яз назик шагъвардин лепей-

ра кьугъвазвай хьиз авай. Адаз акI тир хьи, вичивай са мус ятIани квахьай са багъа мурад, хиял жагъун хьувунвайди хьиз. Гъавиляй ада мад са куьникайни фикир хьийизмачир. Чимназан рикIени, чандани гъа ихьтин гьиссер авайди ада мефтIедин икъван чIавалди гьерекатдик тахьай хьтин са пипIелди къатIузвай. Адаз вичин виликан гъалатIар садрани тахьайбур хьиз, вич яшамиш хьайи уьмуьр вичинди туширди хьиз, я тахьайтIа гъакIан бинесуз, гъакъикъат галачирди хьиз тир. Джирас патал халисан уьмуьр исятда башламиш жезвай ва адан, яни уьмуьрдин, бахтаварвилехь сергьят авачир... Адаз и куьл куьтягъ хъана кIанзавачир...

Амма шадвилин мярекатар фад куьтягъ жеда. Иллаки идарайра. Межлис югъ мичIи жедалди давам хъанайтIани, вирида ам ам фад куьтягъ хъанвайди хьиз гьиссзавай.

Дишегълияр чIехидан кабинетда къайда хураз, стол миxьи хьийиз, къаб-къажох чуьхуьн хьийиз амуькнай. Итимар гъар сад санихь чкIун хьувунай.

Джирас вичин кабинетдиз хтанай. Авайвал лагъайтIа, ам дерин ва гъеле вичивайни къатIуз тежезвай, вичи гъеле бегъемдиз аннамишни тийизвай са гьиссди иниз хканай. Адаз вичи вуч гуьзлемишзавайтIа чинни ийизвачир, амма ада са вуч ятIани вилив хуьзвай. Гъа са вахтунда и вилив хуьн ада вичин са легъзедин ягъалмишвал язни, хъванвай ичкиди кутунвай тапан хиял язни гьисабзавай.

Гъавиляй ам сифтедай чIалахъни хъаначир, ада вич пиян хъанва лагъана фикирнай: рак ахъайна кабинетдиз хьуьрез-хьуьрез гъахъай, беденда звар аваз, вичин тIарам буй куьлзавай жуьреда галтадиз, сархуш хъанвай жуьреда килигиз акъвазай Чимназ акурла, Джирас къах хъана амуькнай, адаз вичин бейнидин, рикIин деринра авур хиялар икI садлагъана чандал атун гъакIан са хъен, лепир хьиз, гъакI карагай шикил хьиз авай. «Гила авай ичкияр шак алай чкайра гъазурзавайбур я...», – хиялдай фена адан.

Джирасан патай са гьерекатни такурла, Чимназа, вилера къезил туьгъметдинни хатур амуькыз гъазурвилин хъвер туна, лагъана:

– Зун кьужахламиша, Джирас! КичIе жемир!

Жегъил итим анжах гила, Чимназан ван галукъайла, и гафар адан иер, ацІай назик пІузаррилай алатайди акурла, хъвайи ички са гъиллени квачирдахъ агъунай. Амма ам вич вичихъ са акъван агъанвачир, адаз вучдатІа генани чизвачир.

– Ина инсанар ама, чун аквада... Хъсан жедач... – и гафар сивяй акъатирдавай Джирасаз вичиз вич дакІан жезвай, ада рикІяй вичи вичиз экъуьгъзавай, «кичІерхъан я вун, къей хва!» лугъузвай. – Чун хзанар авай инсанар я, Чимназ!.. – вичин и легъзедин ажузвилин себеб ачухариз алахъна ам.

– Туш, Джирас, чибур хзанар туш, кІан квачир фураp я... Чун бахтсуз инсанар я... Зунни, вунни... – Чимназа, теспача яз амай Джирасав агатна, адан гардан къуна, ам къужахламишна, адан къилелай тавазивилелди кап алтадна, ахпа адан сивиз яргъалди давам хъайи дерин ва ифей темен гана. Ахпа, темен къатІна, Джирасан вилера накъвар алай вилер атІумарна, хълагъна: – Чавай чи бахт патал са затІни ийиз жезвач, я чун алахъни ийизвач...

Чимназ хъфенай.

Гъа хъфейди – ам яргъалди кІвалахал хтаначир. Ам, ичалатра рак уьзуьр аваз, азарханада къатканва лагъай хабар Джирасан япарихъ са шумудан сивяй галукънай. Адал къил чІугваз физ кІан хъунин фикирни атанай касдиз, амма вичи къалурай ажузвилелай гуьгъуьниз тІазвай дишегълидин къилив фини адаз генани артух тІарвал гудай хъиз авай Джирасаз. «За зи ажузвал, адан уьзуьрдикай хабар аваз, къасухдай авурди хъиз фикирунни мумкин я ада, – вичи вичик лугъузвай Джираса. – Адаз зи хзандин, зинни зи папан арайрикайни хабар авай саягъда зазни вичин хзандикайни вичин тІал-квалдикай хабар авайди яз гъисабзава жеди ада». Гъа и фикирри Джирас Чимназан патав фин энгеларзавай. Гъар гъикІ ятІани ада дишегълидин вилик вич тахсирлу яз гъиссзавай. Гъи патахъай къачуртІани, адаз вич батІул яз аквазвай.

Йикъарикай са юкъуз хабарни авачиз адан кабинетдиз Чимназ атана акъатна. Ам къуранвай. Чинин рангар атІан-

вай. АгІа межлисда адал алай абуррикайни мешребрикай виле акбадай са затІни амачир. Налугъуди им маса, зайиф ва юхсул хъанвай, са зурба тайинсузвилини вилик тамамдиз вичин ажувал хиве къунвай гъейри са дишегъли я. Чехи хъана аквазвай анжах къве вили ам Чимназ тирдакай лугъузвай. Вилера авай таниш пашманвални гъамлувал эвелдай хъиз уѳтериди яз амачир, гъасятда виле акбадайвал артух хъана аквазвай. Адан гъилел цуьк авай гъеш алай.

– Чимназ!.. – садлагъана кІвачел къарагъна Джирас. – Вун... Вуна... Заз ви...

– Им ваз зи патай савкъват хъуй. – Чашмиш хъанвай Джирасав гаф лугъуз тунач ада. – Аманат хъуй... Зун хъфизва...

– ГъикІ хъфизва? КІвалахдила элячІзавани?

– Вири хъфизвайвал... – ада набатат авай гъеш дакІар-дал эцигна. – Идаз мукъвал-мукъвал яд гуз хъухъ. Им чуьлдин цуьк я. ТІвар заз чидач. За чи хуьруьн къилихъ галай сувай гъайиди я. Аявал авуртІа, кІвалин шартІарив вердиш жедайди я. Цуькни ахъайда. НекІед хъчариз мукъвади я, тІвар заз чидайди туш.

– Адаз за ви тІвар гуда...

Чимназан сивел сефил хъвер атана, ам, мад са гафни талгъана, кабинетдай экъечІна.

Гуьгъуьнлай Джирасаз чир хъайивал, Чимназа вичин кабинетда авай къван вири цуькверни ажаиб набататар кІвалахал алай дишегълийриз пай хъувунай. Адалай къулухъ Чимназ садазни ахуначир.

Ада Джирасаз лагъай «зун хъфизва» гафарикни тайин мана кваз хъанай: са зур варзни алат тавунмаз, Чимназ рагъметдиз фена лагъай хабар акъатна.

Джирасаз вичин рикІин са пад хкатай хъиз хъанай, ада вич Чимназан вилик са квелди ятІани тахсирлу яз гъиссзавай ва и гъисс сакІани адан хурай акъатзавачир. Адаз амукъайди вичел акъалтзавай руьгъдин азиятар-азабар вичел Чимназа аманатай набатат къурун тавун патал алахъун хъанай. Гъар юкъуз кІвалахал къвез, ада ядигардиз яд гуз хъанай. Набатат баркавандиз экъечІзавай. Гъар гатфариз

шуькгуь яргъи пешер фараждаказ хкаж жез, ада кабинетдин дакар гуьзеларзавай. Зулухъди пешер пузмиш хъайила, Джираса абур мукъаятдаказ мукIратIдив атIудай ва гатфарихъди набататдин дувулдилаь цIийи цIирер пайда хьунал вил алаз акъваздай.

Гъа икI са шумуд йис алатна фенай. Сугъул ва са бахт-ни галачир йисар.

Вич гъикъван мукъуфдивди набататдихъ гелкъвезвай-тIани, ада цуьк ахъай тавуни жегъил итимдин бейнидай вич Чимназан вилик тахсирлувилин гъисс акъудзавачир. «Белки, идаз цуьк ахъаюн хас кар туштIа? – фикирзавай Джираса. – Чимназа набататди цуькдайди заз къасухдай лагъайди ятIа? Зун вил алаз акъвазун патал? За вич рикIелай алуд тавун патал? За датIана жуван тахсирлувал гъиссун патал?..»

Ада вичиз эхиримжи сеферда Чимназа цуькведикай лагъай гафар рикIел хканай: «Аялвал авуртIа, кIвалин шартIарив вердиш жедайди я». «Белки, и набатат Чимназа вичин кIвалай гъана заз гайиди ятIа? – садлагъана къилиз ягънай Джирасан. – КIвалахдин кабинет кIвал туш къван... Гъавилай цуькни ийизвайди туш...» Гъа чIавуз ада, Заира-диз хъел къведайди чизвайтIани, кIеви къарар къабулнай: набатат кIвализ хутахда!..

...Джирас рак гатадай ванци ахварин хиялдай акъудна. Рак хъел кваз, гъутарив гатазвай.

– Вуж я? – ракарихъ фена хабар къуна Джираса.

– Ахъай! – буйругъни ажугъ квай ван Заирадинди тир.

– За рак къеняй агалайди туш, – лагъана Джираса, – адал вич вичелай тIаб акъалтнавайди я.

– Ахъай лугъузва за ваз! Къахчуна кIандай затI ава.

– Ахъа жезвач лагъана за ваз. Ахъайдай махсус ксариз эверна кIанда, – ракара экъуьрай куьлегрикай са куьмекни тахъай Джираса.

– За эвердай са касни авайди туш! – сифтедай ракара къуьл эцягъай ван ахпани гурарай тади кваз эвичIзавай кIвачерин ван акъатна...

* * *

Инал, нукътІа эцигна, гъикая акъалтІарнайтІани жедай.
Вучиз лагъайтІа Джирасанни Заирадин алакъяар, абурун
хзандин къисмет квелди куътягъ хъанатІа хълагъунин ла-
зимвал амачир.

Агал хъана амукъай ракъун раклариз вуч авунатІа ха-
бар къазвани куъне?

Ам кІвалин иесиди хкудна гадарна, адан чкадал
цІийиди кухтуна.

Гъадалайни важиблу вакъиа жегъил итимдин уъмуърда
къецел гурлудаказ вичин ихтиярда гъатзавай гатфарин са
юкъуз кыле фена: Чимназа багъишай чуълдин набататди
кІвалин вири даклар тирвал тикдаказ хкаж хъайи шуькІуь
епер хътин тагъар гъана ва абурал некІедин хъчарал жедай
хътин хъипи данакъиранар хътин цуьквер пайда хъана.

2008

ГУРАР

Гьикая

Гьамиша хьиз фад къарагъна къецел экъечІай кьуьзуь Алхазура югъ рагъ авайди жедайдал рикІяй шадвал авуна. Цавал са булутни алачир. Яру дагъдин кьилелни югъ нисинлай кьулухъ чІимелди жедайвилакай хабар гудай цифедин кІватІни къе пайда хьанвачир. Гад тиртІани, гъаваяр чІурубур яз кве гьафтедилаини гзаф хьанвай, куьруь марфар къвазвай, гьар юкьуз, рагъ частунилай алатайла, хуьр виле эцягъай тІуб таквадайвал цифеди къазвай.

Къе адаз хуьруьк физ кІан хьунин мад са сеbeb авай: адаз ахварай гулар акунвай, чилелай цавуз фенвай яргъи, адетдин тахтайрикай авунвай гулар. Адан а кьил цава квахьнавай. Кьуьзек вич гуларин кІанив акъвазнавай. «Ихътин яргъи тахтаяр гынай атанатІа?» – фикирнай ахвара Алхазура. Юкьвай чам гана фенвай гулар мягъкемди тахьунин кьурху акатнай адан рикІик. Ам, кьвед-пуд кІарцІиз хкаж хъана, кІвачер эцягъна хьиз, гулар юзуризни алахъна, амма гулар са чІарни юзанац... Ибурни гьич. Гуларин лап къакъандай кьуд нукьтІа – цавун аршдиз хкаж жезвай кьуд кас аквазвай. Абур вуजार ятІа адаз аян тир...

Виликра акурбур хьиз и ахварни ада къаридиз ахъайнач.

– Кисна кІвале ацукъ, я кас! Вун гъа и мукъвара фенвайди туширни?.. Са варзни хьанвач... – лагъана Сачлакъариди вичин кьужадиз, адан вилик са хара куьлегар эцигна.

Алхазура са чукъкни авунач, вучиз лагъайтІа, ам гьар гьилера фидайла, къариди гъа и гафар лугъудай. Гъавиляй и гафарихъ кьуьзек патал са манани авачир. Белки, къаридизни вичи лагъай гафарихъ са метлеб аваз аквазвачир. Адаз чизвай: итим гьикІ хъайитІани фидайди я. Гъавиляй ада алава хьувуна:

– Кастумар алуки. Дустарал кыл чугвадайди нехир-банди хыз алукина фидач кван. – Папаз итимди костюмар алукидайдини чизвай, гавилий кьариди гьабурни виликамаз стулдихъ вегьена гьазурнавай.

Алхазура костюм алукина. Са шумуд йис беден жуфт-диз казвай и партал ада вичел гила куьрс хьанвайди гьис-сзавай, гавилий ам квалин пипевай буйдин гуьзгуьдиз далу гана акъвазнавай. И кардин гьавурда авай кьариди костюмдин хкис хьана акъвазай хев чкадал ахцукьарна:

– Ви гуьзгуь гила зун хьанва ман?

– Зи гуьзгуь гьамиша вун тир, – кайванидин рикле шадвилин целхем тунин ниятдалди биришри кьунвай чина авай берекат ранг фенвай цару вилера куьквей са живви куьунивди артухарна хыз лагьана кьуьзека.

Кьариди кьужадин и алахьуниз артухан кьимет ганач, ятлани а кьимет гьихьтинди ятла адан гафарикай хкат та-вуна авачир:

– Жуван дустариз саламар лагь. Эхир хьи абуру вун чпин патав хутах тавунмаз вун абурулай алатдач.

– Зун хьфирла, вунни хутахда за, – лагьана Алхазура, кьаридин кьаб алай гафариз жаваб яз.

Кьетлен дуьшуьшра алукидай бухари бармакни кьилел алукина, куьлегрин харани кьве чкадал пайна кьве жибинда туна (пенжек амайдалайни артух куьрс хьхьанай), Алхазур айвандихъ экьечина. Адаз кеклец кьариди гуьгьуьнал алаз гьидайди чизвай.

Гурарай айвандихъ, далудихъ ацлай кварни галаз, Гевгьер хкаж жезвай. Ихьтин лишанди Алхазурак генани руьгь кутуна:

– Пакаман хийрар, чан руш. Ацлай кварни гьалтайла, завай тефена акъвазиз жедани?

– Абат хийрар, чан халу... Вуна дуьз лугьузва... – Гевгьерак кьалабулук квай, датлана, куркур хыз, хьуьрез-рахаз жедай ада кьуьзекрин гуьгьуьл кьун яз гьамиша ийидай хьтин хуш зарафатар ийизвачир.

– Вуч хьанва? Вун цуруз аквазва хьи, чан руш? – жегьил дишегьлидин рикликай фад аян хьанваз хабар кьуна Сачла-кьариди.

– Айвар кІвализ хтанвач... Накъ пакамахъ Агъа хуъруъз мехъерик физвайди я лагъана кІвалай екъечІайди я.

Сачла-къариди тІуб сивив тухвана:

– Ву-у-ув, накъан марфадик хъайиди ам вуч мехъер хъуй?

– Жегълриз марф-жив авайди яни? – лагъана Алхазура. – Тилифун гвачни?

– Хкуднава.

– Дустарикай-таярикай вуж галай?

– Дустар вири чпин кІвалерава... Чидач лугъуда...

– Сабурлу хъухъ, чан руш, – теселли гана Алхазура. – Айвар къиле гар авай гада туш... Вичикай студент хъанва лугъуз, чІехи хъанваз гъиснава жеди... Агъа хуъруъз садаз зенг-затІ къванни ая.

– Авуна... Мехъерик квай лугъуда... Йифен межлисдани къуълерни авунва... Гзаф ашкъилу, туънт къуълер...

Алхазуран рехи спелрикай са уътери хъвер фена:

– Хкведа ам... Жегъл я... Вичин къилди сирер хъун мумкин я... Зун хуъруък физвайди я, хабарар къада акурбурувай... Са гел жагъун тавуна жеч... Са бязибуру хъиз къил атІай гада туш ам... Гъвечи-чІехи, пис-хъсан чидайди я... Накъ чи гъаятдай фидайла, зал гъалтнай ам. Салам-калам гана, зи кеф-гъал хабар къуна. Зун зи дустарал къил чІугваз мус физватІа жузунна... Шумуд гълера захъ галаз атайди я, къумекар гайиди я... Хкведа ам...

Алхазур, къаридин гълевай вичин кекІецни къачуна, гурарай эвичІна.

Гевгъер Алхазураз вичин хайи велед къван хуш тир. Къуншидал яшамиш жезвай и жегъл дишегълдихъ Айваралай гъейри мад къве аял руш авай, абур гъеле гъвечи классра амай. Адан итим, Селим, харатІ устІар яз, датІана пата-къерехда кІвалахиз, хзандиз са къас фу къазанмишиз жедай. КІвалинбурун патав ам кІвалах къери хъайи ва я ерли авачир вахтара ахкъатдай. ЦІи ам, хци мектеб къутя-гъайла, гълевай кІвалахни туна, хтана, Айвар Магъач-къалада университетдик кутунин къайгъуйрик хъана. Жегълдин крар тукІуърна, мад вичин фу къазанмишунин

геле гьат хъувунай. Амай крарай хзандин кьил кьун Селима вичин папал ихтибарнавай. Гевгъера а ихтибар къадир-лудаказ къабулзавай ва вичин везифаяр дагъви дишегълидиз хас жуьреда кьилиз акъудзавай. Къуни-къуншидихъ галаз, хуьруьнвийрихъ галазни адан алагъа-салагъа виридан майилар вичел чIугвадайди тир. Патав рухваяр-сусар гвачир къуьзуй Алхазуразни Сачла-къаридиз гъар пакамахъ къве квар яд гъун ва герек хъайила амай маса къульу-шуьлуь куьмекарни гун Гевгъера вичин хивез къачунини ам сувабдин крарин гуьгъуьна авайдакай лугъузвай. Гъавилияй Алхазура ам вичин хайи руш хъиз къабулзавай.

Алхазура, Гевгъер алай чкадал са акъван винел акъуд-начIани, Айвар йифиз кIвализ тахтун дериндай рикIик къунвай. «Девир чIуруди я, – фикирна къуьзека, – жегъилар рекъелай алуддайбур гзаф хъанва... Пис крарикай Аллагъди вичи яргъазрай».

Ам кIекец гар алахънавай, амма ламувал кумай чиле эцягъиз-эцягъиз, вичин гуьгъуьна бицIи тIеквенар таз-таз физвай. Вич кIвалай экъечIунин кьилин макъсад ада генани артухандаказ гьиссзавай. Гъа гьиссди адаз Айвар сагъ-саламатдиз кIвализ хкведайвилин умудни гузвай.

Хуьр умун тир. Гуьзелдиз, баркавандиз алахъна аквазвай дагъларини къацу чуьллерин, хуьруьн куьчейринни кIвалерин шикилрай адаз акур цIийивал сад тир: чIимелвилерилай гуьгъуьнниз дагъларин кукIушар живеди къунвай. Илисай циф авай йикъара ван саки михъиз атIай Чехи вацIун сес мад къати хъхъанвай, амма адахъ авай са цIийивални авачир. Гъавилияй Алхазура хуьруьн кимел тефин къетIна: анални вичин къедда авай са касни тежедайди адаз чизвай; анал хъайитIа жедайди накъ хъивегъна лухъ хъайи ичкибазрикай къе чпин тIазвай килериз дарман хъийидай сад гьалтдатIа лугъуз вилив хуьзвай къвед-пуд баят къеркъеш я.

Хуьр къвердавай ичIи жезвай. Иеси амачиз гадарнавай кIвалерин къадар артух жезвай. Жемятдин чIехи пай яшлу инсанар ятIани, чIехи итимар кимел техфинин сифтегъан сеbeb Алхазура жегъилар хуьряй экъечIна яргъал шегъериз фин яз гьисабзавай. Жегъилар амачирла на низ акъул-

камал гуда, на низ чешне къалурда? Гъавилай агъсакъалриз кимел хъфинин лазимвал амукъзавачир. Виликан вахтара хъиз, кимел кІват хъана гъялдай хътин уртах кІвалахарни хуърухъ-жемятдихъ алукънавай цІйи девирда са артух амачир. Ахътин кІвалахар хъайитІани, абур, халкъдивай хабарни такъуна, къилдин ксари чпи гъялзавай. Хуърухън кимер вергери къунвай. Агъзур йисара халкъдикай халкъ авур хуърухън къурулуш икІ садлагъана чукІурай девир атун садани вилив техвей кар тир. Дуънья акунвай Алхазуран къил цІйи девирдай акъатнавай: вири къуд пад базардиз элквевнавайла, инсанвилин къанунар са къунизни лазим яз амукъзавачир, инсанар кІанзни-такІанз дегиш жезвай, девирди илитІзавай къайдайрал амал авуниз мажбур жезвай.

Гъавилай Алхазураз хуърухъз экъечІуникай са акъван гъяз амачир. Адан рикІ алай дустар дуъньядилай хъфенвай. Абурун кІвалер ичІи хъанвай. Рухваяр-рушар шегъерра яшамиш жезвай ва хайи бинейрал садра къванни къил чІугваз хтун абурун рикІелни къвезвачир. Диде-буба амайла садра-къведра хкведайтІани, ичІи хъанвай кІвалел къил чІугваз хтуник веледри хев кутазвачир.

Гъавилай Алхазура вичиз уьмуърдин эхирда цІйи пеше хкъгънавай: вичин рагъметдиз фенвай дустарин кІвалериз килигун, абурухъ вичивай жедайвал гелкъуьн. «КІвалерални чан алайди я, – жаваб ганай ада вичин къаридиз, сифте сеферда ихътин везифа вичин хивез къачурла, кайваниди «фимир, чпин рухвайриз-рушариз герекзамачирла, вуна а ичІи кІвалерикай вучзава?» лагъайла. – Виче дуланмиш жезвай кас амачиз хъайитІани, гъар са кІвализ яшамиш жез, вичин къене инсанрин ял аваз хъана кІанзава, вучиз лагъайтІа гъар са цла, гъар са лангатди, гъар са хандакІди, гъар са къванци, гъар са ракІини, гъар са дакІарди чеб кІвал яз арадиз атайдалай инихъ чпиз ван хъайи къван гафар, чпиз акур къван крар, чпин къене яшамиш хъайибурун гиссер, хиялар, сирер, ниятар, къилиз акъатай ва такъатай мурадар хуъзва. Чпиз ван хъайи къван лайлайринни ишелрин, акур къван мехъерринни яедин мярекатрин са пай кІвалин цлари чпиз чІугунва ва чпе хуъзва, абурукай кІвалин руьгъ арадал атанва. Руьгъдиз гъуърмет тавун гу-

нагъ я... – Ахпа Алхазуран рикел садлагъана вичин цийи «пешедин» тварни атанай ва, ада хвеши хъанваз, алава хъуунай: – Жуван уьмуьрдин сифте кыляй, квачи чил кьурла, за дахдиз келер хуьз куьмекнай, закай келербан хъанай, ахпа чехи уьмуьрда чуьллербан (папа адан кьурухчивилин пеше гъа ихътин гафуналди эвезнавай), гила, чил квачерикай хкатдай вахт кьезвайла, закай квалербан жада!».

– Салам алейкум, Магъмуд! – лагъана Алхазура чехи кьве мертебадин квалерин варарив агакьайла Жибиндай куьлегар акъудна, варарал алай чехи дапардив къадаиди галай гьалкъа хъагъна.– Атанва зун вал кыл чугваз.

Вар ахъайна, ам гъаятдиз гъахъна. Квалелай чарх яна, сахси алай къавун черейриз, турбайриз килигна. Турба хкатна, къавалай авахъай яд цакай агъуз авахъайди аквазвай. Гъаятдиз патан кас атай-хъфей гел авачир. Къуьзек, айвандин гурарин къулунихъ галай дапар ахъайна, къул хкажна, винел экъечна.

– Гила суьгъбетар авуртла жада чавай, Магъмуд. Зун гьикI ава лугъузвани вуна? Залай ваз хъсан я... Зун ингъе агъа мягъледай и вини мягъледиз хкаж хъана, ял къуна ава, – Алхазур мегъежардиз далу яна акъвазна.

– ...

– Стул за исятда къачуда... Ацукъда... вун инжиклу жемир... – ада дегълиздиз фидай ракарал алай дапар ахъайна, са-са квалин рак ачухиз, кьенез килигна, вири шейэр, гъамиша хъиз алай-алайвал, амма са гихътин ятлани пашманвилин кьир алайди хъиз аквазвай.

Тавханада, мугъманар къабулдай квалин къуд цакайни халичайрин винелай рамкайра аваз шикилар куьрсарнавай. Алхазур Магъмудан чехи суьретдин вилик акъвазна. Адалай Алхазуран дуст жегъилдиз ва уьмуьрдихъ инанмишвилив ацанваз, чулав спелрин квенквериз звар ганваз килигзавай.

– ...

Алхазур стулдал ацукъна.

– Зи къари писзавач. Рахан ийизва: икI мийир, акI мийир лугъуз. ЯтIани зи къилел-кIвачел элкъезва. Залай викIегъ я.

– ...

– Зи гадаяр лугъузвани вуна? Хкведа... Сад хтана хъфенай. За ваз алатай сеферда сугъбетнай хьи... Муькуьди къе-пака зи хтуларни гваз хтунал вил алайди я. Вичи зенгнавай... Гила сим галачир тилифунар хъанва, дуст кас. Мус кIан хъайитIани зенг ийиз жезва... Вуна кIвалахай почтуна авай хътин тилифунар амач: гъарайдай къван туьтер усаз, ни хъ галаз рахазватIа, адаз са ванни тежез, я жувни ада вуч лугъзватIа гъавурда такъаз...

– ...

– Вун фад къена... Вал чан аламаз а тилифун акъатнайIа, вун акъван фад рекьидачир. Ваз зенгердай, вуна зенгердай...

– ...

– Вибурукай ван-сес авач... Чеб гъина аватIани чирзавач, са хабар къванни гузвач. Зи къунши Селима, келемар маса гуз Урусатдиз фейила, ви чIехи хцин куьгъне адресдал къил элянай... Ана амач ви хва... Муькуьдан гелни садазни малум туш. Ви къари къейила хтайбур я къведни. Куь къведан сурухъни къванерни яна... ШабатI хьиз, къилихъ тIвар алай къван галачиз, тунач. Гена Аллагъ рази хъуй ви рухвайрилай...

– ...

– Амуькъ тавуна абур гъиниз фида?.. Маса кар хъанвайтIа, са хабар тахъана жедачир. Вил галайбур чеб тахъайтIани, хабарар фад агакъда.

– ...

– Вучда, дуст кас, къадарар я. Вун, ви кайвани амайтIа, абур, белки, хкведай.

– ...

– Ахътин къариб хабарар авач... Айвар накъ йифиз кIвализ хтанвачалда.

– ...

– Ваз ам чидач? Алатай сеферда захъ галаз иниз атайди гъам тир ман... Ада заз ви рухвар, халичаяр, месер айван-

дал акъудиз куьмекнай. Абуруз рагъ гун патал... Хъсан гада я.

– ...

– Вун гъахъ я. Ваз чидач... Вун фад къена... Ви къаридиз чир тахъана жеч... Селиман гада я... Гъан, гена риклел хтана! Ви къавун чутхвар хкатнава... Селим хтайла, за гъадав туьхкIуьриз тада... Зал къавал акъахдай гьал аламачирди ваз аквазва, чан дуст. Бейкеф жемир...

– ...

– Заз чизва вун бейкеф тежедайди... Вун зи гъавурда залайни хъсандиз акъазва жеди... Заз гила къарагъдай ихтияр це... За Идрисални, ШабатIални, Кштаралдни са къил чIугуна кIанзавайди я, ваз чида хьи. Зун кIвалербан я, дуст кас, кIвалербан!

Алхазур вичи ахъаяй вири дапIарар агал хъувуна, куьчедиз экъечIна.

Хуьруьн гуьтIуь са шумуд куьче атIана, ам Идрисан кIвалел атана.

– Салам алейкум, зи дуст. АтайтIа жедани? – жибиндай исятда лазим тир куьлегар галай гьалкъа акъудна, гъаятдин варарал алай дапIар ахъайна.

Инани Алхазур кIвалел элкъвена, айвандал хкаж хъана, кIвалериз гъахънач. Ахътин лазимвал авачир, вучиз лагъайтIа патан кас иниз атанвай гел-затI аквазвачир. Идалайни гъейри, айвандихъ Идрисан шикил куьрснавай. Са мус ятIани тIатIилриз адан хтул хтайла, гъада рангарив ягъай шикил тир. ЧIехи бубадиз вичин неведи чIугунвай ядигар гзаф ала тир, гъавилай ада а суьрет кIвализ атай гьар садаз аквадайвал айвандин цлалай, рамкада туна, куьрснавай. Са акъван вичиз ухшарвал авачиртIани, Идриса атайбуруз ам вич я лугъуз дамахардай. Къуьнерихъ япунжи галаз, гъиле чIехи гапур аваз, далудихъ Шалбуздагъ галаз, акъвазнава чубан Идрис и шикилда. Къацу сувал хиперин суьруьни алаз аквазва. Вичин чIехи бубадин гъиле чумахъдин чкадал гъиле гапур вугуналди жегьил шикилчидиз Идрисан къилин пеше и дагълар, и сувар, и чил хуьн тирди къалуриз кIан хъанай жеди: ихътин зурба къаравулвал

ийизвай чкада хиперни гъа къваларив са машгъулат яз гваз хъурай лагъай хътин мисал хъанвай.

Алхазура Идрисан шикилдихъ галазни авур ихтилатарни Магъмудан кІвале авурбурулай са акъван тафаватлугур хъаначир. Къилдин чаравилерни авачиз тушир:

– КІвалериз зун гъахъдач, дуст кас, бейкеф жемир... Акъван вахтарни авач, мумкинвални, миxъиз лахлах хъанва зун... Ваз аквазва хъи...

– ...

– КІанчІ хъиз ава? Авач, дуст кас, авач... Фена зи къаридивай хабар яхъ... Ада зи лахлахвал кваз къунва... Фимир лугъузва куъчедиз, зак гъал кумач лугъузва... Зи язух чІугвазва. Къаридиз язух къвезватІа, лахлах я лагъай чІал я. Гъахъ я ам...

– ...

– ... Ви рикІик жемир... Зал чан аламай къван зун иниз къвез жеда...

– ...

– Куъмекчи лугъузвани вуна? Ам гъинай за жагъурда? Хуър ичІи жезва... Чіалаз килигдай жегъилар амач...

– ...

– АтІа гада? А-ан, Айвар лугъузвани вуна? Гъелбетда, пис аял туш... КІелиз шегъердиз фидайди я къе-пака... Университетдик кутунва бубади, Селима. Шегъердай хкведатІа, низ чида... Яда, ам накъ йифиз кІвализ хтанвачалда, мехъерик фейиди...

– ...

– Ам къван авайла? Зун? Сифте а суал жуваз це, ахпа жавабни це! Вун гзаф жагъайди яни кІвалай, Айвар къван авайла?

– ...

– Дуъз я, чна кІвалахайди я, чна дяведавай бубаяр эвезайди я дидейрихъ галаз чуълда, никІе, сала, багъда. Жегъилвилерни, женжелвилерни авурди я. Гунагъ крар авурди туш... Гила жегъилар къайгъусуз хъанва. Абурун мизантерезар дегиш хъанва. Абуруз писданни-хъсандан, дуъзданни-чІурудан часпар жагъурун четинарнава девирди.

– ...

– Са гъафте инлай вилик ви хци зенгнавай. Хабарар къазвай. КІвалер гьикІ ава лугъузвай. Хквез кІанзава лугъузвай, мумкинвал авач... Ви рушани зенгнавай... Аялар мектебриз хъфир къван вич хкведа лугъузвай... Гъада, хтайла, кІвалер къакъажда. БартІалриз¹ рагъ гуда. КІвалел са кІус чан гъида.

– ...

– Эхъ, гъамни и девирда пара я. Аллагъ рази хъурай чпелай... Хъфида зун. Магъмудал къил чІугуна, вахъ галазани рахана, гила ШабатІални Кштарал са къил эяна кІанда. Хъфидай ихтияр це.

– ...

Къуъзека Идрисан варцин дапІар агал хъувуна.

ШабатІан кІвалериз мукъва жердавай Алхазуран спелра, вичизни хабар авачиз хъвер гъатзавай.

ШабатІ кефчибег тир. Зурба зуърнечи тирвили ам хуъруъз истеклу авунай ва гилани, къейидалай къулухъни, хуъруънвийри ам сивел хъвер алаз ва гъурметдалди рикІел хкизва. Адак мад са хесет квай. Куъчеда вичел вуж гъалтайІани, ада чинеба къулухъай фена, адан къуънел вичин залан гъуд гъалчна, ахпа кІанчІал тІуб тикдиз къуна «кафир!» лагъана гъарайдай. Аял-куял я, паб-итим я лугъудачир. Жемят вердиш хъанвай ва адан хурук акатайбурукай садни бейкеф жедачир, налугъуди уьмуърдал ашукъ ихътин зарафатчидин вилик кафир хъун са акъван пис кар туш.

Мехъеррик зуърнедай ядай авазрин лазимвал къвезкъвез къери жедай вахтар алукуъайла, ШабатІа рикІив къуначир, девирар, инсанар фад-фад дегиш хъун адаз алапат яз аквазвачир. Адан рикІ, виликдай хъиз, хциз амукънай. Бязи мехъеррик, иллаки яшлу инсанри къуълер авун патал, абуррук руъгъ кутун патал, жегъилри, ШабатІаз эверна, халкъдин куъгъне макъамрикай ягъ лугъудай. Ада ваъ лугъудачир. Хуъруън шадвилерикайни пашманвилерикай ада садрани къил къакъуддачир. Вичихъ галаз гъамиша зилчи хъайи Менсебни далдамчи Катиб амачиртІани (абур гала-

---

¹ *БартІалар* – гамар-халичаяр, месер-яргъанар. «Парталар» гафунихъ галаз акадарун гъалатІ я. – Авт.

чиз ада вичи язавай авазар виниз дережада аваз тамамариз тежезвайди хиве кязвай), ШабатІа хуьруьнвийрин тІалабун, са гьакъини къачун тавуна, кылиз акъуддай. Вичин къари рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз ада зурне ягъ хьувунач. «Кафир!» лугъуз, мад садални гъудни гьалч хьувунач. Гагъ-гагъ ам кимел атайла, адан таяр-туьшери адал вичин къуьне гъуд эцягъиз, «кафир!» лугъуз, адак руьгъ кутаз алахъдай. Амма ада и майилвилер япалай ийидай. Ихътин сефилвилин себебрикай сад адан пуд хва чпин диде кучудна хъфейдалай къулухъ мад бубадин патав тахтун тир. Эхиримжи сеферда рухваяр буба къейила хтана. Ам кучудна хъфейбур мад хайи кІвализ ахкъатначир...

Алхазура ШабатІан са мертебадин кІвалерилай чарх яна. ДақІарар ахъайя, къенез феи кас-мас аватІа килигна. Атай-хъфей гел авачир.

– Салам алейкум! – Пузаррикай хьуьрена Алхазур, къве кІарцін гуарин кылел хкаж хъана, шуьшебенд авай айвандин рақІараллай дақІар ахъайиз-ахъайиз. – АтайтІа жедани?

– ...

– За вучиз дақІарар ялзава лугъузвани вуна? Зун пенжерийрай фидайди туш, кафир...Ви рикІелламачни, алатай сеферда вуч хъанайтІа?.. Куь мягледин къуд-вад кефчибег атана ви кІвале тІуьнар-хъунариз ацукънавайди ваз акуначни? За абур гъарай кылеллаз чукурнай...

– ...

– Нагъахъ чукурна? Пиянискаяр?

– ...

– Хата квайбур туш лугъуда вуна... Ваз гъуьрметна атанвайбур тир? Эхъ! Зурба гъуьрмет я! Чарадан кІвализ, иеси авачиз, вуч лагъана къведа?! Вични дақІардай?!

– ...

– ДақІардай атана кІанзавачтІа, рақІариз дақІар ягъмир лугъузва вуна, тушни? Инани кефчибег тир вун, гъанани кефчибег яз ама! Зи рикІелай алатнай дақІардиз къеняй дақІар ягъиз... Зигъин квахъзава...

– ...

– Вуч?! Зунни иниз са птулка гваз атун лазим тир? Са виш граммар тахъай мисал авунай!а кІандай ваз за ина, ви кІвале? Тушни? Зун аник кумач, хванахва. Хъжезмач.

Алхазур айвандихъ фена. Яргъи айвандихъай къуд рак къуд кІвализ физвай. Къуьзек къуд кІвализни килигна. КІвалера ламувал чІугунвай шейэрин ял авай. «Са мертеба я ман... – фикирна ада. – Мукъвал-мукъвал рагъ гана кІанда. Ракъинилайни гзаф иеси кІанда, иеси». – Ам цлав гвай куьсруьдал ацукъна.

– ...

– Рахана вучда? Куькай рахада? Ви техквезвай къей рухвайрикай рахадани?

– ...

– Инал ви себ лап кутугай чкадал ала, зун рази я. Хтана ви къилихъ са къван къванни ягъиз хъанач... Пуд хва жен – садни бегъемди тежен!

– ...

– Ваз къван герек авач!ани, ам чаз, хуьруьнвийриз, герек я.

– ...

– Я, дуьз я. ГъикІ хъайитІани, инсанар хъиз, къванерни ацахъдайди я, абураллай кхъинарни алатдайди я, виридан эхир гъа са даимлух я. И къил а къил авачир... Вири тахъай мисал ийизвай... ЯтІани чилел инсандин уьмуьр къванерал атІанвай тІвараралди са къадар давамар хуьвун адет хъанва. Гуя къейибурун тежрибади чан алайбуруз уьмуьрдин тарсар гузва, четин вядейра куьмек ва теселли гузва... Бес и кар ви къей рухвайриз чизвачни?

– ...

– Зани, гъа вуна хъиз, абуруз себ гузвайди я, вири хуьруьни. Къий чеб бармакдин кІаник!.. РикІелламани-е, чІехи хци ваз Московдай зенгердайвал? «Буба, зав иниз ванер агакъзава вуна хъивегъунарзава лугъуз! Хъвамир ман, на чун беябур мийир ман...» Им Московда беябур жезва! Вич хуьре беябур хъанвайдакай хабар авач... ТІиб хъиз текдаказ къулав гумайдаз са стІал ички гъарам яни, я къей хва?

– ...

– Вун гъахъ я. РикІел хкун герек авач, квахъна фий...
Къван за эцигда ваз! Чархукай са къаяб атІуз тада за Сели-
мав, кхъинар за жува ийида. Заз чида адал вуч кхъидатІа...

– ...

– Заз аян тир вуна гъаки лугъудайди: «Зун къейила, зи сура Чехир авай цел тура, ЧичІек, афни, памадур, Са тІимил къван къел тура!» Ви рикІ алай гафар тир. Ваъ, за маса гафар кхъида... Къванце за ви шикил твада, клубдин сегънеда вуна зуърне язавай шикил... Пара иер шикил я. Вун акъван иерди хъайиди туш... Зуърне хкажна къунваз, адан далдадикай ви яргъи нер аквазвач...

– ...

– Гъа ваз авачир шикил заз ава. Гъам твада за. «Рухваря аваз, хуъруь ягъай къван я» лагъана кхъида.

– ...

– Зун туънт жезва? ГъикІ ваз къванни, кхъинарни герек авач? Ваъ, ваъ, за хиве къурди за къилизни акъудда... Вавай хабарни къадач за, чан дуст, бейкеф жемир...

– ...

– Зак къалабулух ква лугъузвани вуна? Айвар накъ йифиз хтанвачалда кІвализ... Зи куъмекчи...

– ...

– Ам къван авайла, вуна зунни кІвализ тахтай йифер хъайиди я лугъузва. Лагъ, лагъ. Жегъилар туширни къван чунни!

– ...

– Хуъруьз Урусатдай атанвай жегъил муаллим рушар авай кІвалериз зунни Кштар фейи вахтар лугъузвани вуна? Хъайи крар я. Вучда гила? Вун феначирни? Вун пеле кІур акъуна къулухъди гадар хъайивални рикІел хкваш... Бес я, вахъ галаз ихтилатар авуна куътягъ жедайди туш! За Кштарални са къил чІугуна кІанзавайди я. – Алхазур къарагъна.

ДапІар агал хъувуна, ам гъаятдай экъечІдайла, ада багъдиз вил вегъена. Чехи тарарикай заландаказ ва къалиндиз ичерни чуъхверар темягъ тухудайвал куърс хъанвай. Вахт-вахтунда артухан хел-пут атІун тавуни тарариз са гъихътин ятІани вагъшивал гузвай. Алхазура дериндай агъ чІугуна: адалай я вичин, я дустарин багъларихъ

гелкъвез, абурухъ галайвилер ийиз жезмачир Ам сад-
лагъана акъваз хъана.

– ... – Шабатлаз вичин дустуни лугъудай гафар амай.

– Гъаятдин вар агалмир лугъузва вуна, аялар багъдиз атурай. Туьрай чпиз... Тушни? Ваъ, за акI ийидач. За са муаллимни галаз мектебдай аялар гъана гъабурув атIуз та-
да. Къилел чIехиди алачиз абуру багъ кукIварда, дуст кас...
Бегъер рикIивайни зурбади хъанва ци... Вуч? Вуч?

– ...

– Ваъ, зун аник кумач лагъанай хъи за ваз... Виш
граммар жуваз гъана аку... Гъана авайди я лугъуда къван
шарабдин вацIар...

– ...

– Ваз ана затIни авачирди гила чир хъанани? Хъфена
кIандачир аниз...

Алхазур куьчедиз экъечIна. Гъа вичи лугъудайвал,
дустарихъ галаз, абурун тIварарихъ галаз, абурун руьгъ-
ерихъ галаз авур ихтилатри ам вичин руьгъдин деринриз
авуднавай. Адаз са вичин рикIе, руьгъда, бейнида авайда-
лай артух къецепатай са затIни таквазвай хъиз тир. Сад-
лагъана адан рикIел вичиз ахварай акур гуарар хтана ва ада
вич гъа гуарарай винелди хкаж жезвайди гъиссна; ада залан-
вал гъиссзавай, амма ам са гъи ятIани къуватди винелди
ялзавай, адаз, къуьзеказ вичизни и кар хуш тир. «Гъакъи-
къатда гъахътин зурба гуарар хъанайтIа хъсан тир, – хиялдай
фенай адан. – Заз, белки, Айвар гъина аватIа аквадай». Адаз
вич Кштاران кIвалин патав гъикI акъатнатIа чирни
хъаначир. Рекъе адал гъалтай са шумуд касди гайи са-
ламрин ва къур хабаррин ван адаз хъаначир. Гъалтайбуру
къуьзек хибри ва я биши хъанва лагъана фикирна, чпин са-
ламар ада япалай авунилай гъил къачунай. Абуруз Алхазур
гъи алемда аватIа хабар тушир.

Кштاران гъаятдин варцеллай дапIар ахъайдайлани адаз
вичи вучзаватIа жагагъат хабар авай. И кар адан гъилери
чеб вердиш хъунин таъсирдик кваз къилиз акъуднай.
Гъаятдиз гъахъайла, къуьзек вич вичел хтана. Акъваз хъана
ва ада вич исятда гъина аватIа ва вичи вуч авун ва я лугъун
лазим ятIа аннамишна. Чкадал хтайла, вич Кштاران гъаят-

дал акъатнавайди ва вич вуч патал атайди тиртІа адан рикІел хтана.

– Салам алейкум, Кштар, азиз дуст! Кштар-муаллим! Атанва зун... – лагъана ада, вичин дустуни уьмуьрда тамамарай пешедин тІвар кьетІендаказ чара ийиз ва гьуьр-метдалди къаз.

Са жавабни тахьуни Алхазур мягътеларна. Ина са вуч ятІани хъанвайди адаз аян хъана ва ада вичин дикъетлувал къалинарна. Гъамиша кІвалин къулухъ галай тевледин цлавай къаткурна эцигнавай къуларин гуар чкадал аламачир. Кштара ам къавуз сахси янавачир тевледин къавал акъахун патал раснавайди тир. Марф къвадайла вичи ва я къариди къавуз кул гун патал. Тевледа ада вичин багъдин емишар, салан майвяар хуьзвай. Гила тевледа хуьдай затІ амачиртІани, гуар бейкардаказ чкадал аламукъун лазим тир.

«Гуар вутІ хъана?» – ван алаз хабар къаз кІан хъанай Алхазураз Кштаравай, амма ада «Ам ваз чир хъуй ман» жаваб гудайди чиз, къуьзека са куьтІни авунач. «Къуларин кубут гуар низ герек хъуй? – фикирна ада. – Ам чуьнуьхдай хътин са затІ туш эхир».

– Бейкеф хъанва, дуст, вун закай, гъахъняй зи саламдиз жавабни гузвач, – явашдиз, гуя вичи вичиз лугъузвайди хъиз, кушкушна Алхазура.

– ...

– Ванмир? Рахамир лугъузвани вуна заз? Яда, зун ви патав ихтилатариз атанвайди я, на заз кис хъухъ лугъузва... Вуч хъанва? Хийир хабар хъуй.

– ...

– Хийирдин хабар ятІа, хъсан я, – Алхазура балхундихъ фидай гуарарин къулунихъ галай дапІар ахъайна, заландиз къул хкажна, шуьшебенд янавай айвандихъ хкаж хъана.

Айвандихъ акъатнавай са ракни адан къве патай къве дакІар агалнавай. Къве чкадилаь дакІаррин арада шикилар авай рамкаяр куьрсарнавай. Сад къилди Кштаран шикил тир. Жегъил муаллим къилел гъяркъуь зранар галай шляпани чандал чІагай костюм алаз, туьтуьна галстук аваз, виле-

ри царцар гуз килигзавай. Хуьруьз и шикил ягъай вахтара атай жаван урус муаллим рушари ихтин жегил дактардай татана рактарай атанайтани ахъай тавуна тадачир. Кштара амай дустар патал адан шляпа зарафатардай са багъна тир. «Алукмир, – лугъудай абуру, ам биологиядин муаллим тирдини кьейд авун яз, – вун кьарникъуз хъиз аквазва». Авайвал лагъайта, шляпа адан кьакъан буйдихъ галаз дигайдаказ кьунвайди тир. Дустариз шляпади Кштаран дагъвивал квадариз, адак гьакимдин кьилихар кутаз кичлезвай. Амма ада яб ганачир. Та пенсидиз фидалди ада гъа шляпа алукнай. Гатузни, хьуьтлуьзни. Къилин къаб ам патал клубанвал ва вич кьайдада аваз хуьнин, мектебда клелзавай аялрин, вичихъ галаз санал клвалахзавай муаллимрин ва хуьруьнвийрин вилик вич гьи члавуз хъайитани гьар са дуьзгуьн кар кьиле тухуз гьазур тирвилин лишандиз элкьвенвай. Гьавилай дустари мад адак хкуьр хьувуначир. «Чи арадани шляпа алай сад хьурай», – лагъана, секин хъанай эхирни абур.

Йикъарикай са юкъуз, мектебда гатун татилрин вахт алукъайла, хуьруьнвийр мягътел хъана амуькнай. Кштар муаллим кьилел кьакъан бухари бармак алаз клвалай экъечина. «Бес я! – лагъана ада вичел гьалтна мягътел хъайи гьар садаз. – Гила за кимин кьванер чими ийида». Им адан пудкъанни цуд йис тамам хъайи югъ тир. Амма адавай кимин кьванер яргъалди чими ийиз хъаначир, сифте кьари, са вацралайни Кштар вич рагъметдиз фенай. Кимел атана ацукъай чкадал ахвариз феи адан рикл акъваз хъана.

Аялар адаз авачир.

– ...

– Фикирлу хъанва зун... Рикел хкунар чеб чпелай расалмиш жезва, дуст кас... – саки кушкушкарди лагъана Алхазура, вичиз, гьаятдиз гьахъайла, Кштара авур тагъкимар рикелламаз. – Яда, ви гуарар вутл хъана, гуарар?

– ...

Алхазура дегълиздин рактараллай дактар ахъайна:

– Куьчедаллай гуарар клвале жеч эхир.

Ам са-са клвализ килигна. Рагъ экъечидай пата авай клвалин ракт ахъайдайла ам садлагъана акъваз хъана.

– ...

– Вуч «ван мийир» хъана, яда? Ви ракларри чИгъ-Пигъзава лугъуз зи тахсир яни? Хтана чЕм ягъ петилриз, – Алхазура, вичин гафар векъибур яз акуна, абур лагъана лугъуз рикляй гъайифни чIугуна ва гъа са вахтунда адак гъалабани акатна, гуя ада исятда рак ахъаюналди са виже-суз кар ийида.

Адаз чизвай: рагъэкъечIдай пата авай кIвалин кве хилен ракларал дапIар алач, адахъ кIвалин кьенехъди явашдиз гъил гелягъун бес я, ам регъятдиз ахъа жеда, ада, амай ракларри хъиз, чИгъни ийидач. Иллаки, кIвализ гъахъдайла, эрчIи гъил галай пата авай хиле гъич вандач. Гъавилляй Алхазура биришри кьунвай, дамарар хкиснавай штIум гъил кьетIидаказ гъа хилел илисна. Адаз кIвалин кьеняй сифтени-сифте акурди ракларин кьаншардавай даклардин кIанивай са къвалахъди эцигнавай кьуларин гу-рар хъана!

Къуъзекан чанди цIай кьуна. Ада кIваликайни, вичи-кайни са ни ятIани векъи зарафат авунвайди кьатIана. Гъи-левай аса тIарамдиз кьуна, ам кьенез гъахъна.

Вилериз акур шикилди адан хъел-ажугъ, амай вири гъиссер михъиз тахъай мисална. Буш хъайи гъили аса, кIвалин чилик халича квайтIани, галукъна ван тавун патал, са тIимил хкажна хъиз кьуна.

– ...

– Тс-с, – садлагъана сес акъудна ада, пIузаррал тIуб эцигнаваз, гуя вичиз Кштара лагъай гафарин ван амайбу-рузни къвезвайди хъиз.

Цлавай гвай ракъун каравутдал Айварни са руш ксан-вай. Гададин къуънел кьил эцигнавай рушан чкIанвай яргъи чIарари гададин хур михъиз кIевирнавай. Абур акъ-ван ширин ахвара авай хъи, къуъзека икI анжах малаикар ксун мумкин я лагъана фикирни авуна. Гъа и фикирди ам вич вичел хканай. Анжах гила адаз чилел акатайвал гадар-навай пекерин юкъвай Айваран мобильник акуна. Ам хкажна, Алхазур кьецел экъечIна. Къуъзеказ телефон хкуднавайди чизвай. Айвандихъ атана, ада телефон кутуна.

– Гъавиляй тир женжелди завай зун кІвалериз килигиз мус фида лугъуз хабар къазвайди, – лагъана ада куш-кушдалиди. – ДакІардин тІуб алатай сеферда захъ галаз атайла къасухдай ахъайна туна ада. Малаик ваъ, луту я, луту.

– ...

– Кязавач за адак... Дидедин рикІик хъанва...Зун кІвалив ахгакъдалди хейлин вахт жеда, язух дишегълиди вичи вичин рикІ тІуьна куьтягъда. ИкІ дидедиз ам фад жагъида, – Алхазура, фена, мобильник гадани руш ксанвай кІвале къачур чкадал эхцигна, адан къвалав мукъаятдиз Кштаран кІвализ талукъ вири куьлегарни агудна, ракІар явашдиз агал хъууна.

– ...

– Эхъ, азни и уьмуьрда са къадар амалар чир хъанва... Вун гъахъ я, дуст. Ви гъилик кІелай къван аялар вири вибур я лугъудай вуна. Къуй гъакІ хъурай...

Алхазур, гуларин къул агал тавуна, гъаятдиз эвичІна. Рушни гада авай кІвалин цлахъ фена, акъвазна. «Женжелди зун атуниз игътият ийизвай, гъавиляй гулар кІвализ хкажна, ам чкадал аламачирди за къатІудачирди хъиз хъана адаз... Зун акъван хибри хъанвач... Вун гъеле чранвач, зи жегъил дуст...», – вичи-вичик фикирна къуьзека.

Адаз исятда вичин вил, дуьз лагъайтІа яб квел алайтІа чизвай. Са зур декъикъадилай кІвалай къати хци сесерикай ибарат макъамдин ван акъатна.

– Дидедин зенг я, – лагъана Алхазура, гъаятдин варарихъди гади камар къачуна.

2009

ГЕБЕ

Гьикая

Бухсай халудикай са вуч ятлани кхьидай ниятар захъ садрани-къведра хьаначир. Ятлани арадал затл атаначир. Вучиз лагъайтла заз квелай эгечдатла чизвачир.

Чубан итим тир ам, ва адан пешедин къетленвилерикайни куьлуй-шуьлуйрикай заз авай са чирвални авачир. Амма ам къетлен чубан, ажайиб, садазни ухшар тушир кас тирди заз чидай. Зун и кардихъ жуван лап аял члавалай агъанвай ва инанмишвал зи рикле садрани эксик хьаначир. Гилани, Бухсай халу амачирла, адан садазни ухшар туширвал ва члехи итимвал, чан алай чешне хьиз, шикил хьиз, мукьвал-мукьвал зи вилик акъвазиз жеда.

Эхиримжи сеферда зун адал къил члугваз фейила, за а гуьруьш эхиримжиди жеда лагъана фикирначир. Амма Бухсай халудин йикъар акъалтлавайвиликай хаин хиял зи рикляй тефенани авачир. Ам, а хиял, заз жуваз хабарни авачиз, вич-вичелай, са гьинай ятлани атана зи хура гьатнай. За ам кваз къуначир ва за ам гъа атайвалди рикляй чукурни авунай.

Чидач, Бухсай халудиз за а къайи фикирдихъ галаз члугур бицли бягъс зи чинилай, вилерай акунани-акуначни. Амма гила за фикирзава: зи рикляй феи хиял адаз аян хьанай. Амма ада заз вичиз аян хьайиди къалурначир. Ам вердиш хьанвай: адаз вичел къил члугваз къвезвай гьар садан вилерай зи риклиз сух хьайи хиял аквазвай. За исятда къатлузвайвал, ада вичин гьалди патав атанвайдаз къулайсузвални руьгьдин азият тагун вичихъ амай къилин везифа яз къабулнавай. Тушиз хьайила, ада, чара хъжедайла, заз лугьудачир:

– Гьар сеферда хкведай вахтар ваз авайди туш, чан хтул. ЦИийи хьсан ктабар хьайитIа, вахгана рахкура са хкведайдав.

За а чIавуз фикирнай: «Бухсай халудиз рекъиз кIан-завач, ам умуьрдик къаз жедай чка кумай къван къуна акъвазиз алахънава... Са куьк ятIани адан умуд кума...»

Тушир. Зун ягъалмиш тир. Виликан кьермецI, тIарам буй-бухах, къуватлу гьилер авай, вилер хци, мехъеррик туьнт къуьлердай, дустарихъ галаз суфрадихъ итимвиледди ацукъиз-къарагъдай, ички хьунал рикI са къадар артухни алай, амма, гьикъван хьвайитIани, садазни я куьчедани, я кIвалени са харчи гафни лугъун тийидай, акси яз, мез теже-дай къван ширин жедай и дагъви итим заз ам эхиримжи сеферда авай гьалдиз къведайдан чIалахъ хьун четир тир. Ам къурана, кIура хьхъана, вилер къенез хьфена, михъиз штIум хьанвай. Амма гьвечIи хьхъанвай вилера амай цIелхемрини тванвай къилел хтанвай куьлуь чIарарин ва са шумуд юкъуз тун тавунвай чурудин икъи лацувили адан зайифвилер са тIимил инкарзавай. Амма туьтIуьхдин кIан-нелай, буш чкадилаь, тунвай гьвечIи, эйбежер трубкади Бухсай халудин гьайиф чIугваз тазвай.

Ада нефес дериндай ва четиндиз къачузвай. Гьар се-ферда рахадайла, ада трубкадин тIусунин кIуфал тIуб эциг-завай. ЯтIани Бухсай халуди ажузвал хиве къазвачир. Ам вичин патав атай гьар садан гуьгьуьл къаз, хура гьамишан хьтин хци рикI амай инсан хьиз къалуриз алахъзавай. Ала-мат тир, адалай и кар алакьни ийизвай. Налугъуди адан руьгъ авайдалайни зурба ва къуватлу хьанвай, гуя бедендин виликан вири къуватар адан руьгъдиз хганвай. Алава яз, адан къилинни чурудин лацувиляй адан сабурдин зурба-вални аквазвай. Им къатIун тавуна жедай кар тушир. Гьавиляй гьар садан рикIиз, Бухсай халу акурла, къвезвай хаин хиял михъиз квахъзавачиртIани, а фикир къил чIугваз атанвайдан гьейранвилин хьендик акатзавай.

Зун шегьердиз хтай са вацралай хуьрйй хабар атанай: Бухсай халу рагъметдиз фена.

РикI тIар хьун, хажалат хьун анихъ акъвазрай, заз регъуь хьанай. За рагъметлудан эхиримжи тIалабун къилиз акъудначир: зун адаз са ктаб къванни ракъуриз агакъначир. За ам икъван фад куьтягъ жеда лагъана фикирначир жеди.

Ихътин чIавуз жув гъахъардай делилар ва я жуваз тапан теселлияр жагъурун са акъван четин кар туш. Амма заз чида хьи, зи ва зун хътин са масадан чкадал Бухсай халуди акI ийидачир.

Амма заз жуваз теселли яз къабулиз жедай хътин са кар авай: зав Бухсай халудин ван гумай, ада заз ахъаяй ихтилатар за диктофондиз къачунай.

Бухсай халудин руьгъдин вилик зи регъуьвал адан къилихрин ва ахлакъдин вири артуханвилерин арадай заз эхиримжи гуьруьшдин береда чир хъайи адан мад са къетIенвилехъ галаз алакълуди хъанвай. Гъавилай и карди зи рикIиз азиятни кIукI алаз хъиз гузвай.

Заз жув гъвечIи чIавалай ам чидайдатIани, адан рикI ктабар кIелунал алайди за къатIаначир. Эгер заз са ни ятIани и кардикай лагъанайтIани, зани, вирида хъиз, «Чубан итим я, илимрихъ, ктабар кIелунрихъ галаз идан са алакълани авайди туш» лагъана фикирдай. Амма Бухсай халу адетдин чубан яз хъанач, ам еке чирвилер авай савадлу кас яз акъвазнай зи вилик вичин эхиримжи йикъара. Гъа чIавуз ада заз вичин ктабхана къалурнай. Ам са акъван чIехиди тушир. ЯтIани хсуси ктабханадин зурбавал ана авай ктабрин дережади, абур кхъенвай ксарин тIварари тайинарзавай. Касдиз вуч кIелдатIа, вуч кIелдачтIа, хъсандиз чизвай.

– ХъуьтIуьз Мугъандин къишлахрал хъфидайлани, га-туз хайи дагъларин яйлахриз хкъведайлани, гъар сеферда за са ламран пар ктабар къачудай, – лагъанай ада заз. – Чехи пай Мугъанда туна, са къадарбур идаз-адаз пайна, хуьруьн мектебдин ктабханадиз вахкана.

– Къачур къван вири вуна кIел ийизвайни?

– Эхъ. Къиле къван кIелиз жедай ктаб хъайитIа, вучиз кIелдач къван?

– Валлагъ, маншаллагъ! – гъейран хъанай зун.

Бухсай халуди трубкадин тусунилай туб алудна, га-
ламаз-галамаз дерин нефес къачуна. Заз артухан рахунрал-
ди адаз гуж гуз кланзавачир. Амма адаз вичиз рахаз кланза-
вай, ам мугьманрихъ, вичиз суьгьбетардай ва вичиз яб гу-
дай ксарихъ къаних хьанвай. Ада кайванидив суфра ахъай-
из туна. Ичкини гьваш лагъана.

– Вуна идаз гьил яргъи ийидайвал тахъуй... Духтур-
дин тагъким я, – лагъана адан кайваниди, эрекьдин птулка
эцигдайла.

– Туьн-хъуна мугьмандиз клвалин иесиди чешне
къалурун лазим я, – вилера хъвер аваз жаваб гана Бухсай
халуди. – Тахъайтла мугьман гишила хъфида. – Ада птул-
кадин клуф алудна, рюмкайра эрекь цана.

– Де вун хвашгелди, – зи рюмкадихъ вичин рюмка
яргъи авуна, гелягъна. – Вун атурай – рагъ атурай.
Сагърай вун зи къилив атай. Ви сагълугъдай хъвада за!
Хъсан къадирлу инсанрин сагълугъдай хъвана кьейитлани,
къайгъу туш! – ада ички, яд хъиз, хуп-хуп ийиз, хъвана.
Виликра хъиз, ички цавун кьиле туьтлуьхдиз ичирдай
мумкинвал адаз амачир.

Бухсай халу акваз-такваз гъа заз чидай виликан жумарт
ва виклегъ дагъвидиз элкъевезвай.

– Вуна Низами клелнани? – садлагъана хабарсуз
жузунна ада.

– Куьруь шиирар клелна, члехи эсеррив агакънавач, –
вилив техвей суалдиз туьклевей жаваб гун четин тир.

– Клела, вири клела. Ам чиди я, лезги я.

– Чи алимрихъ тахъай виклегъвал ава вахъ, Бухсай ха-
лу, – лагъана за.

Ада за вичин гафарал шак гъайиди къатанвай. Трубка-
кадин тусунилай туб алудна, ада дериндиз са шумудра
нефес къачуна, туб тусунал эхцигна, давамарна:

– Садра Бакудиз азарханада авай са чубандал кьил
чугваз фейила, зун гъана месел алай са яшлу алимдихъ
галаз таниш хъана. Сифте гъада заз лагъайди я Низамидин
лезгивиликай. Шаирди фарс клалал кхъенатлани, адан ши-
ирра авай мягъкем ибараяр лезги клаланбуруз хасбур я ла-

гъанай. Адахъ лезги чІалал кхъей эсерарни авайди малум хъаналдай, амма абур цІапаш алимри терг авурди я лагъанай заз гъа иранвиди.

– А алимдивай ваз лагъай гафар вичивай илимдин рекъелди винел акъудна лугъуз жезвачирни? – шаклувилини, кватнавай ихтилатди кутунвай гъейранвилини зун Бухсай халудив «къекъвей» суалар вугуниз мажбурзавай.

– А суал зани ганай адаз. Вич тек я, Сталина ва гъукуматдин чІехи къуватди тайинарнавай кардиз аксивалун къил регъверик кутур мисал жезва лагъанай.

– Заз аквазвайвал, вуна Низами вири кІелнава?

– Эхъ! – лагъана Бухсай халуди, гъил мад эрекъдин птулкадал яргъи авуна. – Низамидин эсерар кІелайла, зун мад сеферда а алим жагъур хъийиз алахънай, амма, гъайиф хъи, ам рагъметдиз фенваз хъана... Низамидикай мад бесрай. КІелна, са фикирар жувани ая. Гила вахтар ма-садбур я.

Бухсай халудин чиниз ранг хтанвай, адан гуьгъуьлар ачух хъанвай. Адаз рахаз кІанзавай. И кардин вилик пад къадай я сеbeb, я ният захъ авачир. Зун адан суьгъбетчивилиз рум гуз алахъзавай. Адан жумартвилин, мугъман кІан хъунин гуьзел лишанрихъ дерин дувулар авайди заз чидай.

Гъаятдай са ни ятІани эверна. Бухсай халу айвандихъ екъечІна:

– Къунши я. Яйлахдиз хиперал физвайди я. Япунжини балкІандин пурар лигемда къачуз атанвайди я... Вуна заз багъишламиша, зун адан кар туькІуьрна хкведа.

– Ая-ая, – лагъана за.

Заз аял чІаварилай чидай и кІвале гзаф дегишвилер хъанвай. ЧІехи хзан ацукъзавай къилин и утагъда а чІавуз я диван (за къатІайвал, Бухсай халу гъа инал ксузва), я телевизор, я чІехи стол авачир. ДакІарни цІийиди, виликандалай чІехиди хъанвай. Заз чидай затІарикай амайди тек са затІ тир: дивандин далудихъай цлакай куьрснавай гебе. Гъада зун зи бейнидин дериндай яргъал аял чІавариз хутахнай.

Зи риклел ам Хеже бадеди – Бухсай халудин дидеди храй бере алама. Югъ хъуьтІуьнди тир. Чун садбур алер-раллаз, садбурни къамараллаз хуьруьн тик ва гуьтІуь куьчейрайгъуз авахъиз, гъарай къилеллаз авай. Ада чун, мягледин са кІеретІ гадаяр (рушариз вичи къилди эверда лагъанай), кІвализ илифарнай. ЦІийи бартІал кІвалин чилел экІяйна, винелай чІехи суфрани вегъена, чаз са дем къурмишнай. Ниси, дуьдгъвер, суьзме, ргай якІун тикеяр, къенфетар, емишрин зурар, ширин туьнт чаяр туькмишнай чаз Хеже бадеди.

– Къе за и гебе храна куьтягъна, чан балаяр, – кІвачел-къилел элкъез гара авай ам. – Неъ-хъухъ, итимрин къурсах мягкемди хъана кІанда. Куьн итимар я. Регъуь жемир, чан ширинар.

Адаз вичин хтуларни, амай аяларни вири сад тир. Адахъ гъакъван чІехи ва жумарт рикІ авай. Аялриз фу-затІ гун адан рикІ алай кар тир. Къугъвазвай абуруз куьчедай эвериз, гъар садан гъиле дуьдгъвер эянавай фан са тикени са кІал ниси тунни Хеже баде патал адетдин кар тир. КІвализ атана-хъфизвай гъар са аялдин гъиле къенфетар ва я маса ширинлухар твадайлани адан гъилин ачухвилиз къадар чидачир.

Гебе гуьгъуьнлай тавдин кІвалин – мугъманар къабул-дай утагъдин чилик вегъенай Хеже бадеди. Гилад чиликай хкудна чІехи кІвалин цлал хкуни и хзанда халичадиз гузвай къимет артуханди, ам хранвай касдиз, адан руьгъдиз ийизвай гъуьрмет къалинди тирди къалурзавай.

Бухсай халу хтана:

– Багъишламиша, чан хтул, мугъман туна, жув куьчейриз феи мисал хъана.

– Зун мугъман туш хъи, я халу, жуванди я, – лагъана за.

– Ай баркалла, чан хва, ви гафарал къадимлу хъуй вун, – руьгъ акатна Бухсай халудик. – ЯтІа цуз са вад-цІуд граммар.

За, къатІ ягъна хъиз, рюмкайра ички цана.

– Сагърай вун, Бухсай халу! – рюмка хкажна лагъана за, – ви риктин хцивилин, ви виклегъвилин, ви инсанвилин, ви кубанвилин сагълугъдай хъвазва за.

– Пара къван сагърай вун, чан хва, – лагъана ада, за вичиз гайи къимет къадардилай артуханди яз къабулуни адак регъуь хъунин лишанар кутунвай хъиз аквазвай. – Итимвал, садра квадрарайла, мад къажгъидай затI туш. Атана ажалди туьтуьнилай къунвайлани, чаз итимвал квадратдай ихтияр авач. – Трубкадилай тIуб алудна, дериндай къанихдаказ нефес къачуна, ада, хупI-хупI ийиз, ички хъвана.

Эхиримжи гафаралди адаз вуч лугъуз кIанзаватIа зун гъавурда акъунвай. Мукъвал жезвай ажалдикай авай залан фикирдихъ галаз ам вердиш хъанвай. Адаз авай азият туьтIуьхдин кIанелай кутунвай трубкадикай ваъ, вичин итимвал, вичин инсанвал къиле къван, ян тагана, рехне кутун тавуна, къиле къван тухуникай, а кар вичелай алакьдани-алакъдачни фикирдикай тир. За вич бязи суалралди залан хиялрикай яргъа ийиз алахъзавайдени ада хъсандиз къатIузвай. Гъавилай ада вичи, зун ахътин суалар гуникай яргъа ийиз, суьгъбет заз кIандай геле тваз алахъзавай. ЯтIани, уьмуьрдикай рахадайла, ажал галачиз рахаз жезвачир, адан лишанар хабарни авачиз ихтилатда кватзавай.

Хеже бадеди храй гуьзел ва ажаиб нехишрив, тарихдинни яшайишдин сирлу яржарив, уьмуьрдин баркаванвилев ацIанвай чIехи гебедал вил вегъена, адакай жуван рикIел хкунрикай за лагъайлани, чи ихтилат мад сефил патяхъ элкъвенай.

Бухсай халуди вичини и кар къейднай ва лагъанай:

– Уьмуьрни ажал къветхверар я. Абур сад галачиз муькуьди хъун мумкин туш. Ша за ваз и гебедихъ галаз алакьалу, амма ваз течидай са дуьшуьшдикайни ахъайин. Белки, ваз ви кхьинра лазим хъайитIа...

– Ахъая, Бухсай халу, заз ви гъар са гаф ширин я. Ви ихтилат диктофондиз кхъейтIа жедани? – гъамиша рекъехуле жував гвай алат жибиндай акъудна за, суьгъбетчидин ихтилат маракълу жедайдахъ чалахъвал къати хъанваз.

– Кутур жуван аппарат, – лагъана ада.

За кутуна.

– Зи рагъметлу гъечІи стха Бутаян рикІи гебедал гзаф алайди тир. Суьретрин, нехишрин, гамунин гъар са фурун баянар гуз чидай адаз. Гъар са лишандикай са лекция кІелдай. Иллаки и гебе ада къадим лезгийри атІа дуьньядин къурулуш ва аниз инсандин руьгъ хъфинин кІарар-дережаяр, гурарар-мертебаяр гъихътинбур ятІа къалурзавайди яз гъисабдай. Кхъидай са кас тир кІандайди. И вун хътин... Гъайиф, вун адав агакънач. Бакудавай зи хванахва профессордини адаз са шумудра а фикирар чарчел кхъихъ лагъанай, амма стхади «Жеда, агакъда» лугъуз, кхъей затІни хъаначир.

КхъенайтІа, алакьдай адалай. Чакай, къве стхадикай, виридалайни акьуллуди, чирвилер, чІехи зигъин авайди гъам тир. Мектебни вадралди акьалтІарайди я. Адаз тІебиат хъсандиз чидай, вири векьерин-къаларин тІварар ада лугъудай, инсандин чан-беден гъикІ тешкил хъанватІа, ада гъикІ кІвалахзаватІа адаз хабар авай. Адаз Аллагъди гъахътин пай ганвай. «Бес вучиз уьмуьрлух чубан яз хъана ам?» – лугъун мумкин я вуна. Ам къилдин тарих я.

Зи стха, мектеб акьалтІарна, са касни галачиз Магъачкъаладиз фена, духтурар гъазурдай институтдик экечІнай. А пеше адаз вичиз хкъягъиз кІан хъайиди тир. Са йисуз къван ана кІелна, вичикай я диде, я буба (ам гъамиша чубан яз суьруьйрихъ галайди тир) инжиклу авуначир. Бутай гъа вич хътин къве студентдихъ галаз са урус къаридивай кІвал кирида къуна яшамиш жезвай. Маруся баде гзаф хъсан, мергъаметлу къари тир лугъудай. Ам студентгадайрихъ хайи диде хъиз гелкъведай, абуруз хуьрекар гъазурдай, пек-партал чуьхуьдай, галайвилер ийидай.

Бутая вичин вири къуватар кІелуниз, вичин къилин мураддив агакъаруниз гузвай. ГъикІ ятІани садра ада мединститутдин махсус музейдай инсандин кІарабар, яни сагъ са себет: къуру къил, гъилерин, кІвачерин, къулан тарцин, пакун тІваларин къилди-къилди кІарабар кІвализ хканай. Ада абурукай са вуч ятІани кхъена кІанзавай. Абур

авай турба стхади вич ксузвай чарпайдал хъуьцуьгандин кІаник кутунваз хъана. Гадаяр авай кІвал къакъаждайла, Маруся бадедиз и кІарабар жагъида къван. Руьгъ аватда къаридин. Вичин хашпара Аллагъдиз ибадат ийизвай, муьмин кас тир ам лугъудай. Вучда ида?

Хкведа зи стха тарсарай. Къариди къилдин кІвале, вичин иконаяр ва пак маса ядигарар хуьзвай пипІе кузвай шем эцигна, гъилив хурал хаш чІугваз, дуьаяр кІелзава. Вичиз салам гайи Бутаян ванни атанач адаз. Гадади и пак мярекатдиз манийвал тавун къетІна. Ам кухнядиз фенай. Къари бадеди, адет яз, гадайриз хуьрек гъазурна столдал тадай. И сеферда хуьрек авачир. «Яраб вуч хъанатІа? – фикирна Бутая. – Къаридиз хъайи хажалат-затІ аватІа?» Вич ксузвай кІвализ хъфей гададиз вичин мес-къуьжни кІватІ хъувунвайди, кІарабар авай турбани амачирди акуна. Вуч хъанватІа гададин рикІиз садлагъана аян хъана. Ам къаридин патав физ агакъдалди, Маруся баде вич атана акъатна. «Убирайся, ирод! – лагъана ада. – Такого святотатства я не позволю в своем доме!»

Бутай ам гъавурда тваз алахъна. Амма къаридиз адан ван къведай япар амачир. Ада гададин шейэрни багъламадик кутуна дегълизда гъазурна эцигнавай.

– Ма, къахчу жуван мал-деветни, ахлад къил элкъвей патахъ!

– КІарабар гъинава? – галкІидай маса чка-затІ амачир гададиз авайди себетдин дерт тир, ада ам институтдиз вахгана кІанзавай.

– КІарабар за кучудна, – лагъана къариди.

– Гъина?

– Лугъудач. Къейидан кІарабар сура ферикъат хъун лавим я.

– Я чан баде, ваз абур хашпарадин кІарабар ятІа вуч чида, вуна абур куь диндин шартІаралди кучудиз? – къари вичи авур кардал шаклу авун патал лугъуда Бутая. – Белки, ам мусурман ятІа?

– Мусурманри чпин мейитар гадардайди туш, – къариди вич дуьз кар авурвилин чІалахъ тир.

– Белки, ам атеист, коммунист тиртIа? – алатдач гада къаридилай.

– АтIа дуьньядиз фидайла, виридан рикIел Аллагъ хквезвайди я. А язухдин руьгъдиз регъим авун паталай за дуьаяр авунва ва мад хъийида.

Гафунал кIеви къари хъана Маруся баде.

Институтдиз кIарабар вахгун тавуниз килигна, Бутай анай акъудунин месела кватна. Институтдин къилевай ксар урус къариди кIарабар кучудна лагъай ихтилатдин чIалахъ хъаначир. Я абуруз чIалахъ жез кIан хъаначир. А девирда диндихъ инанмиш жезвай инсанар амайди абуруз хиве къун тавун чпин саламатвал тир жеди. Муькуь патахъай чпин студент динегъли инсандин кIвале яшамиш хъана лугъудай ихтилатни абуруз герек авачирди яз акун мумкин тир. Жегъил гада ихътин чкадал къведай чIал чидайтIа, Маруся бадеди вичи кIарабар кутур чка ва я абур вичи кучудайди хиве къадай жеди. Гъайиф хъи, гъа и кар хъайитIани ая лугъун патал адан патав эхиримжи умуд гваз фейи Бутай генани пашман хъанай. Ам, къари къенваз, кучудзавай сефил мярекатдал аватнай. Рагъмет хъуй абуруз къведазни...

Суьгъбетчиди, туьтIуьхдин трубкадилай тIуб алудна, галамаз галамаз нефес къачуна. Ял акъадарна. Ихтилатди адаз гуж гузвайди тайин тир. Амма адаз генани рахаз, вичин рикI аладариз, руьгъдин деринда кIватI хъанвай къван лугъудай гафар ичIириз кIанзавайди аквазвай. Гъавилай за Бухсай халуди вичи лугъудалди вилик ичIи рюмкайра мад са къатIар эрекъ хцун къетIна.

– Ажеб дуьз кар авуначни вуна, – кIубандиз лагъана ада, за ички цайила.

Бутаян къилел атай ва адан уьмуьр миxъиз маса патахъ элкъуьрай дуьшуьш къарибади тир. Амма адакай ихтилат авунин сеbeb гебе тирди зи рикIел аламай. Бухсай халудин вичин рикIел аламани-аламачни лугъуз фикирзавай за.

– Къала яхъ къан садра, – лагъана Бухсай халуди. – Чи ихтилат гебедихъ галаз алакълуди тир гъа, рикIелламатIа ви.

– Эхь, эхь, – рикІяй адан зигъиндал гьейранвализ лагъана за.

– Ихтилат мад гъа Бутай стхадикай жеда. Къе гъадан югъ хьурай. Ша адан руьгъдин хатурдай хъван ибур.

Чна, артухан са гафни талгъана, хъвана.

– Къала кухтур ви аппарат, – лагъана ада.

– За ам хкуднавачир. Гъич рикІелни атанач хкудун.

– ЯтІа зи суьгъбет маракълуди хъана, – хьуьрез-хьуьрез лагъана Бухсай халуди.

– Вун гъахъ я. ГъакІ я, халу.

– Бутай Армиядиз тухвана. Анай хтайла, гъикъван дидедини бубади цийиз кІелик экечІ лагъанатІани, ада яб ганачир. Ам чахъ галаз хиперив атанай. Чубан хъана, чахъ галаз амукъна. Рекъидалди.

Ам къейи йис мишекъатди тир. А къуьд Мугъанда мусибатдинди хъанай. Къалин живер къвана, къати къаяр акъатна. Суьруьйриз еке зиянар хъана. Чуьлда авай суьруьдин са пай садлагъана акъатай къаю кІвачин килел чІагурна къенай. Магъачкъаладай хуьруьн майишатдин министр кьилеваз са жерге гъакимар атана акъатнай. КІвачин килел сарар экъис хъана чІаганвай хипер акур министрди, хъанвай мусибатдин гъавурда такъунваз, жузунна: «Ибуру икІ вучзавайди?» Чубанриз, вахтунда къуьд акъудуниз гъазурвал акваз куьмекар ганач лугъуз, гъакимрикай хъилер авай. Гъавилай, виридакай хкечІна, Бухсая министрдиз жаваб гана: «Хипер, чан алай министр акуна, хвешила хьуьрезва, юлдаш министр». Гъакимдиз вичихъ гелягъайди талба тирди чир хъанвай. Ада са чукъни авуначир. Адаз вичин суал бегъемсузди тирди аннамишнавай. А суалди ам гъихътин министр ятІа къалурнавай. Бутаян жаваб лагъайтІа, мезели ихтилат хъиз, вири Азербайжандизни Дагъустандиз чкІанай.

Са тІимил йикъарилай Бутай месе гъатнай. Ам сталжем хъанвай. Ада вич азарханадиз тухуз туначир. Зун гъавурда акъурвал, адаз вичиз куьмек техжедайди чизвай. Я туштІа ада вичи вичиз са квяй ятІани жаза гун яз икІ ийизвай. Гъа йикъара ада Маруся бадени рикІел хкизвай. Ин-

ститутдай гъайи кIарабрив вич дуьздаказ, инсандин кIарабрив хъиз, эгечI тавунин дертни авай адаз.

– Стха чан, – лагъана ада заз, беденда къайи фул къекъез, – Зун кучуддайла, дидеди храй гебедик кутуна сурал твах.

– Яда, абур вуч ихтилатар я? Вун хътин итимдиз азардин хура акъвазун вуч я! Къе-пака, чкадиз хтайла, ахътин къуьлер вуна ийида хьи!..

Ада хътин туьнт къуьлер чи хуьре садавайни ийиз жедачир. За жува къуьлердайлани, гъам чешне яз къадай.

– Ваъ, вуна за лагъайвал ая. А гебедикай зи фиксиар ваз чизвайди я. АтIа дуьньядиз виридалайни гзаф чи къадим бан-бубаяр мукъва я, гъавилай абуруз адан шикилни хъсандиз чизва.

Зак къалабулук акатнай. Идан гафар терхебавилин лишанар ятIа лугъуз фикирни авунай. Маса чуькъ-затI тавуна, за стхадиз гада лагъайвал ийида лагъана гаф ганай.

Стхади заз лугъудай: «Халичадик кваз сурал тухунин адет пайда гъа дегъ заманрилай авайди я. Гъа чIаварин халичайри инсанрин рикел атIа дуьнья хуьзвай ва анихъ галаз и дуьньяда абур вердишарунин везифа къилиз акъудзавай. Къадим чи бан-бубайри халичани, амай адан эменнини къейидахъ галаз сура твадай. Гъар итимдин хзанда дишегълийри ахътин цIийи халича хрун лазим тир. Чи дидеди храй гебедин чешне, адаз вичизни хабар авачиз, гъа вахта-рилай чав агакънавайди я. Адан гебе зи сура тваз тахъуй. Дидедин ядигар аманат яз амукърай ви кIвале». – Рекъизвай меселни стхади заз вичин чирвилер ачухарзавай. Амма абурухъ и саягъда ада инанмишвал авун зун патал мискIал тир.

Стха са къве йикъалай михъиз гъалдай фенай ва, атай духтурривай са чарани тахъхана, куьтягъ хъанай.

Чи къишлахрал са «Зил» машин авай. Къавал брезент алай. Стхадин мейит гъана месел алаз эцигна, винелай адан япунжини хъивегъна, зун йифен рекъе гъатнай. Стха хуьруьз хкана кIанзавай. Эхиримжи йикъарани йифера я са динжвал, я са ахвар тахъанвай зун рекъе михъиз жаздан

жезвай. Амма кызгын мекъивили зи аман атгузвай. Кабинада са къвалахъди агалтдай хътин мумкинвални авачир. – Акъвазра кван, – лагъана за шофёрдиз. – Зун зи стхадин къвалав фида.

Акъахна кузовдиз, зун Бутаян мейитдин къвалавай япунжидик экечІна. Жуваз хабарни авачиз зун дерин ахвариз фена, гуя къейидахъ галаз зунни хкъенва.

Чидач гъикъван вахт алатнатІа, зун машин акъвазуник ва къати рахунардай ванцик ахварай аватна. Рахазвай чІал цапашринди я.

– Къенвайди хуъруыз хутахзавайди я. Машинда маса затІ авач. Мейит я авайди.

– Бес вун тек вучиз я? Ша, тент ачуха! Къалура заз кузов! – буйругъдалди лугъузва рахазвай касди.

Чун милицайрин постунал акъвазарнавайдан гъавурда акъуна зун.

– Ваз герек ятІа, жув акъахна килиг, – лугъузва шофёрди. – Заз ана вуч аватІа акунва, чизва.

Милицади, къулухъ бортуник ккІана, кузовдин къенез фонардив экв ядайла, за япунжидикай къил кхудна.

Садлагъана гъарай акъатай ам, къулухъди гадар хъана, чилел алукъна. Экъуьгъиз эгечІна. Ада санлай вири лезгийрин диде-буба акадарнавай. Язухдиз, къейидал чан хтай хъиз хъана, зурбадаказ кичІе хъанвай.

– Къейидакай кичІе жемир, хванахва, чан алайбурукай кичІе хъухъ, – лагъана за милицадиз, кузовдай къил акъудна.

– Бес вун чан алайди тушни? – гила заз экъуьгъзава милицади, вичиз ягъай хаф бине авайди тирди къалурун патал.

Чидач, вучиз инсан акІ тешкил хъанватІа. Къенвайдал чан хтайла хвеша хъана кІандай чкадал кичІе жезва...

– Къейиди авай чкада экъуьгъарун гунагъ я, стха, – сабурлувилив секинарзава за ам. – За жуван стхадихъ галаз адан эхиримжи рехъ пайзава.

– Багъишламиша, стха, – лагъана вичин сеперрикай регъуь хъайи милицади. – Куьн, лезгийр, халис итимар я. Гъала машин. Куь къейидаз Аллагъди рагъметрай.

Чи рехъ давам хъанай. Мад заз ахвар хтаначир. За датІана гебедикай фикирзавай. Инсанри чпин тарихдин зигъин квадарзавайвилай абурун уьмуьр муракабди жезвайди яз жагъанай заз. Дувулривай къакъатирдавай чун къисметрин гарари акатай патахъ гваз физва, гваз къекъезва. Чун анжах жуван хам, беден хуьз, амма руьгъдин къайгъу са акъван чІугван тийиз вердиш жезва.

Бутай хуьруьз хкайла, за чилик квай гебе хкудиз тунай, адак, сурарал тухудайла, стха кутуна кІанда лагъайла, мукъва къилияр, иллаки дишегълияр, «кІвачерик квай бартІалдик кутун хъсан жезвач, михъи са маса халича хъана кІанда» – лугъуз, зун стхадин эхиримжи тІалабун къилиз акъудуникай къерехдиз ийиз алахъзавай. Амма за жуван риклевайди къилиз акъудна. Гебе кІвалин вилик квай багъдиз тухвана, кІвач хкІун тавунвай жив алай чкадал вегъена, хъсандиз михъи ийиз туна. Ахпа за стхадин эхиримжи мурад къилиз акъудна.

Стха кучудна хтайдалай инихъ за гебе чилел вегъиз туначир. Ам за жув ксузвай дивандин далу патахъай цлаз ягъна. Гила ажалди атана зи туьд къунвайла, зун гъар юкъуз и гебедиз килигзава. Фикирарзава. Веревирдерзава. Уьмуьрни ажал тупІалай ийизва. И мукъвара зи гъиле къадим «Мисридин къейибурун ктаб» гъиле гъатна. Гъанавай гзаф шикалар-лишанар заз зи дидеди хранвай гебедилайни жагъана. Ингъе килиг ибур, – Бухсай халуди, ацукъай чкадилай къурай яргъи тІуб туькІуьриз, лагъана: – и рагъ, къушар, и луьткъеяр, и гичинар...

Ибурун виридан гъавурда акъаз хъанайтІа вуч хъсан тир!

Заз лугъудай гаф авачир. Зи гъейранвал Бухсай халудиз лезги дишегълиди хранвай гамунай къадим «Мисридин къейибурун ктабда» авай шикалар акунихъ галаз алакълудди тушир. За гъейранвал вичин са кІвач сурун япал алай и кас дегъ заманрин сирера къекъуьнал, ада мукъвал жезвай ажал къалабулук, къурху, теспачавал квачиз вилив хуьнал ийизвай. Налугъуди им адетдин са мугъман атунал вил алаз акъвазнава.

– Гила зунни гъа и гебедик кутуна рекъе хтур лугъу-звайди я за кІвалинбуруз. Алатай заманра гъар са лезги кІвале са махсус халича авайди тир – къейибур кутадай. Гъадаз килигиз, инсанрин рикІел ажал жедай, Аллагъ жедай. Гила хъиз туш. Иски халичаяр, гебеяр, гамар, сумагар, пщІуяр гъакІан синтетикадин гъапур-чапурдихъ дегишарзава цІйи несилри чи. Абуруз чизвач хъи чпивай тарих, дувулар, инсанвал, таъсиб къакъудзавайди... Гъайиф... Яда, зибур яргъияр хъана... Багъишламиша, чан хтул. Къала хцуз кван садбур... Хкуд жуван аппаратни...

Бухсай халудихъ галаз чун хурушумар алуқъайла чара хъхъанай.

Магъачкъаладиз хтайла, за сифтени-сифте Низамидин чІехи эсерар кІелна. И жигъетдай захъ Бухсай халудихъ галаз ийидай гзаф меслятар ва ихтилатар пайда хъанвай. Гъайиф хъи, адан ажалди заз ам ахвадай мумкинвал ганачир.

Зун ам къейи чкадал хуъруыз хъфенай. Сурурал ам гъа вичин стха кутур гебедик кваз тухванай. Адан мейит, сурун лакъанда туна, къванералди агал хъувурла, Бухсай халудин рухвайрикай сада, накъв вегъиз эгечІдалди вилик, гебени суруз вегъена.

– Дидедин тІалабун я, – лагъана хци. – Рагъметлудан рикІ алай бартІал тир ам, гъадахъ галаз хъурай лагъана.

Гебе сурал вегъей накъвадик гъамишалугъ яз акатнай.

И карди тежер къван зи рикІ къарсурна. Бухсай халудихъ галаз мад са чІехи тарих, сирлу ярж, девиррин шагъадатнама чилик хъфенай. И кардал Бухсай халу рази тежедайди заз чизвай. Вучиз адан кайванидиз, рухвайриз чизвачиртІа, заз сир яз амай. Абуруз, чпивай хъайитІа, къейидаз хъийизвай эхиримжи гъуърмет таъсирлуди ва чІехиди ийиз кІан хъанай...

Заз амуқъайди тек са теселли я: Низами Генжеви лезги тирдахъ зун гила кІевелай инанмиш хъун за жуваз Бухсай халуди багъишай чІехи ядигар яз гъисабзава. Адалайни гъейри, за хуърй жуван дидеди храй са халича, шегъердиз хкана, цлакай куърснава. Ам, гъелбетда, Бухсай халудин дидеди –

Хеже бадеди храй хьгинди туш. Адан чешне масад я.
ЯтIани...
2010

БАХТИКЪАРАЯР

Саилар, це лугъудайбур, къекъверагар, набутар, къарачияр, сияпуар, сиягъар... Авачир жуьре авач. Виридан «пешекарвал» виниз дережада аваз кыле физва. И сефил ва бахтикъара алемда гъардаз вичин хатI, вичин чка ава. Вири са кардалди умумиламиш жезва: пул тIалабуналди.

Гурлу базардин къерех тирвал, тIуьн-хъун гъазурзавай бици духанрин патарив ацукъна, абуру чпин югъ няни ийизва.

Ибурун арадай виридалайни бахтаварбур къарачияр я, яни машрикъ патан куьчери тайифайрин векилар. Абуру хзан-хзан хъана «къазанмишзава». Им абурун яшайиш я, ацукъун-къарагъун я. Хзанрин кылеры – итимри, мумкин я, са гъина ятIани халисан кIвалах ийизва ва я йифиз хзан акъваззавай чка хуьзва, папари ва аялри чпин «пеше» кылиз акъудзава.

БицIекрикай сада къуьлерда, муькуьда манияр лугъуда, са къадар чIехи аялар, «садакъа це» лугъуз, тавакъудалди ваъ гъа, кIеви чин гъалдна, буйругъ гудай саягъда рахада, налугъуди амайбурун пеше ибуруз пул гуз хъун я.

КIеретIралди икъван саилар акурла, тадиз алатна физ кIан жеда. Икъванбурун сузадиз гъай лугъуз хъун мумкин туштIани, жувак са тахсир квайди хъыз гъисса. Ихътин бахтикъара къаришма арадал гъанвай тайин къуватар аватIани, абуруз я тIалабзавайбурун, я гузвайбурун алемдикай са къайгъуни авачирди чизватаIани, инсанар икI уьмуьрдин кIаниз аватуник жуван пайни квайди хъыз жеда ваз.

Вуна хкъягъзава, низ гуда къве манат, низ гудач лугъуз.

Хъайи хирде пулар а патал хъивегъзавай, тIиш-пIуз алатнавай ичкибазрилай кам яна фида вун, тагана финикай рикI генани залан хъунин игътият аваз. Виридан арадай ваз

«пешекарвал» лазим дережада авачир сад-къве саилни та-
куна жедач. Иллаки язух, гьалдай фенвай, етим къарияр.
Абур гьасятда чир жеда. Вири жемьтди абур яргьалламаз
гьисс ийида ва гьабуруз гуда. Икъван гзаф инсанар ягьал-
миш жезва лагьана фикирдач вуна, гьавилай гьабурун
дугьривилинни жумартвилин селдик акахьда вунни.

Амма уьмуьрди гьар юкъуз вичин цийи мужизатар
арадал гьизва. Гьабуру ви тежриба артухарзава, аявал хци
ийизва. Къвез-къвез ваз чир жеда хьи, чеб «пешекарар»
хьиз къалур тежезвайбурун ва я тийизвайбурун арадани
виниз дережадин «устадар» ава.

Месела, зал гьахьтин къве къари-баде гьалтна.

Шегьердин къулан куьчейрикай садал, халкъ гзаф квай
чкадал, датлана са яшлу дишегьли це лугьуз ацукьна жедай
(мумкин я, ам исиятдани гьанал хьун). Вирида хьиз, зани
адаз са шумудра пул ганай. Садра гьикI ятлани шегьердин
маса кыле заз гьа къари са кIеретI хтуларни галаз ачух
куьчедал алай гатун кафеда ацукьнаваз ва жумарт бадеди
хтулриз недай-хьвадайди алай ацIай стол къурмишнаваз
акунай.

За адаз вуч лугьудай къван? Салам гана алатнай зун.
Ам зи саламдин гьавурда акьунани-акьуначни чидач заз.

Зи къуншидални са чIехи хзанда яшар вишев агакъна-
вай къари ава. Гагь-гьагь адан кIвалинбуру ам, тухвана,
кIвалин къулухъай, инсанар базардиз физ-хквезвай рекьин
къерехдив ацукьарда. ШТум хьана къуранвай хибри къари,
вилик тIасни эцигна, яргьи югьди вичиз къалурнавай чка-
дал жеда. Гагь адан агьил руша, гагь юкъван яшарилай
алатнавай хтул-итимди, гагьни птулди, ара-ара физ, баде-
дин «деветрин» аявал хьийиз аквада.

Вучда? Инсанар я. Гьарда къил хуьн патал са чара
аквазва. Инсаф, инсанвал, руьгьдин жумартвал, захавал
квахьнавай уьлкведа са ни ятлани гьа и квахьзавай «кивир-
рик» умуд кухтазва, гьабурукай чара акваз алахъзава ва
абуруз жагьинни ийизва.

Къужахда чуквар ва черел аялар аваз, къвалавни «Чаз
я кIвал авач, я недайди. Квекай са чара, регьимлу инсанар»

ва я маса гъа ихътин метлеб авай гафар кхъенвай къулар патав гваз ацукънавайбуруз на вучнда? Сада вич гъуъл къе-на етим галаз ама лугъуз кхъенва, сада – гъуълъ вич хурухъ аял галаз чукурна лугъузва. Пекерик кутунвай би-ци куърпеяр – ваз абурун чинар аквазвач – ксанва чпиз. Базарда авай гъарай-эверди, гъар са будкадай, гъар са бици туьквендайни духандай къвезвай къати ким-киме авазри, жуьреба-жуьре чаларал лугъузвай манийрин къаришмади, абурални алава хъжезвай диндин манийрини вядери (и эхиримжибур и какахъай мярекатда эвер тавунвай мехъе-рик аватайбур хъиз аквазва) язух етимар яраб икI дериндиз ахвара твада жал?

РикI накъварив ацузва ви. Гузва гъардаз са къвед-пуд манат. Адалай артух жезвач. Гъинай къведа?

Ингъе са дишегъли ацукънава. Къилелай кIвачелди ви-ри чулавра ава, вилерани шал тунва. Шалдин къерехдикай хкатнавай хци нерин кIвенкI аквазва. Идавни чукар аял гва. Чуькъвена агудна хурув, галтазвава ам. ЭчIягъуниз гъич ухшар туш. Лайлайдин гафарин чкадал чуун галаз «м-м-м» сес акъудзава. Къвалавни картондал кхъенва : «Эй, инсанар, къе за са затIни туьнвач, бицIекдизни хура нек авач. Куь регъимдикай чи пай атIумир, минет я». Кхъинрин савадлувиликай рахайта, абур кхъенвайдалайни бахтсуз дережадинбур я.

«Мур хъанвай язух я», – хиялдай физва зи, – гана кIанда идазни».

Базардин къвалавайтуз хтана, рикI дарих яз экъечIна зун айвандик. Гуьгъуълдин залан парар гарув вугуз жедатIа лугъуз. Къуд лагъай мертеба я, винадай агъада вуч аватIа ва жезватIа вири капаллайди хъиз аквазва.

Килигзава зун, гъерекатда авай инсанрин юкъвай зи вилер къилелай дабанралди чулавра авай, вилера шал тун-вай дишегълида акъуна. Яргъи югъди затIни туьтуьнвайди, язух куьрпедиз хура нек амачирди йигин камаралди чи кIвалер галай патяхъди къвезва. Идан къекъуьнрай заз ди-шегълидин са лишанни аквазвач. «Белки, четин яшайишди

идак итимвилини еришар кутунватла?»), – жуван шаклувилел шаклу жезва зун.

Ваъ, туш. Къвезва им виктегъдиз, гъахъзава чи квалитни сад лагъай мертебадин къвалавай экъечнавай къацу тарарин къалинлухдиз. Вилив хуъзва за, мус им анай экъечдатла лугъуз, ина са сир авайди аян хъанваз.

Къвед-пуд декъикъадила тарарин куьлгедикай итим хкечна. Гъиле спортивный сумкани аваз. Къекъуьнар къалинлухдиз гъахъай дишегълидинбур я. Физ-физ, килигзава ам инихъ-анихъди, вич акур-такурди аватла чириз. Амма винелди, къилеллай мертебайриз тамашун адан рикел къвезвач... Килигнайтла, за адаз са вад манат гадардай.

Къенин уьмуьр къаришма я.

Къил хкажна цавуз килигдай, адакай регъуь жедай касни амачирдит хъиз я заз.

ГИЛИКЪАЙ «ПУД»

Келдай йис эхирдив агакзвавай йикъар тир. Хуъруьн мектебда 9-классда лезги чӀаланни эдебиятдин тарсар гузвай, амма вичин килин пеше химиядин муаллимвал авун яз гьа тарсарни тухузвай Къурдул Ярдумович, ракларай атунни кумаз, сарарикай салам гана хьиз, садрани тавур хьтин жуьреда чин атӀугъарна, ванни жезмай къван гзаф векъи авуна, лагъана:

– Абдулов Абди авани?

– Ава, – тӀвар къур ученик, къве гьилни партада атӀумарна. кланз-такланз къарагъна, кендирагъ жакъваз акъвазна.

– Де вун хвашгелди-сафагелди, азизди! – чинал гала-чир хъвер гъана, муаллим столдихъ ацукъна, журнал ахъайна. Вун аквадай йикъарни жеда къван! Вун атурай – рагъ атурай!

Класс са ажайиб кар хьунал вил алаз яд иличай хьиз кис хъана.

– Ваз зун тахкуна гьакъван вахтар яни, я муаллим? Вил хьанватӀа, ма килиг, – Абди суьредай экъечӀна, дабан чиле акӀурна са чарх гана, чкадал акъваз хъувуна.

Инлай-анлай са шумуд хъуъруьнин ван акъатна.

– Химиядин тарсара вун зал гьалтай дуьшуьшарни хъана жеди. Амма лезги эдебиятдин тарсуниз садрани татун завай ваз багъишиз жедач.

– Я чан муаллим, низ герек авайди я а шиирар, бендер, бейтер, гьикаяяр? Вабше гьа лезги чӀал?! Вабше ктабар ни клел хьийизвайди я? Гила вири маса гуз-къачузвай девир я. Эхцигна тур заз са гиликъай «пуд». Зун кӀуьд лагъай клас-сдилай гуьгъуьниз мектебдиз хквезвайди туш, финансовый техникумдик экечӀзавайди я. Дахди аниз гудай пулни гьазурнавайди я. Ада вазни са гьуьрмет тавуна тач. Са

юхсул, члар фейи «пуд» гуз гъайиф къведани, чан муаллим?
– патахъ хъвер алай сив ягъсуздаказ элкъуьрна Абдиди.

Класс хъуьрена. И хъуьруьнай муаллимди саки вири аялар Абдидин патал алайди гъиссна. Ам рикІяй пашман хъана. «РикІивайни пара угъраш девир хъанва, – фикирна ада. – Накъан неречІрини кваз чеб галтІам алачиз гъиссзава...» – Ада вичин гъужум давамарун къетІна.

– Захъ галаз кицІер элуькъармир, Абдулов! Ваз финансовый техникумдиз фидай йикъар аквадач!

– Вучиз? – мягътел хъана Абди.

– И уьмуьр цепной реакция я, Абдулов. Яни чи чІалалди: цІиргъи-реакция. Вазни гъам жеда.

– Дах рахана куьтягънавайди я, я муаллим, – шит хъверна гадади.

– Месела, за ваз химиядайни, лезги эдебиятдайни «къведар» эцигда, вун классда тада, ваз кІуьд класс куьтягъай бирбицІ гудач, ви бубадин пул дидедин къваркъуник кумукъда, ахпа ви дах мектебдин директордин патав фида, ада ам зи патав ракъурда, зани ам гъа атайвал ви «къведарни» гваз ви патав рекъе хутада... Ингъе гъа ихътин цІиргъи-реакция жеда, Абдулов! – Къурдул Ярдумовича вич гафунал кІевиз акъваздайди къалурна.

Абдиди кендирагъ жакъун акъвазарна, гъилер суьредилай къахчуна, сарсахвал квачиз, рикІивай хабар къуна:

– Бес за вуч авун лазим я? Лагъ! Зун гъазур я! Ви тур, зи гардан.

– Ваз лезги мисал чир хъун тарифдин кар я, амма ада вун къутармишдач.

– Куь къутармишда?

– Ваз Етим Эминан тІвар къванни ван хъайиди яни?

– Гъм, – муаллимдин суалди вичин кефи хайиди къалурна Абдиди. – Гъелбетда, чида. СтІал Сулейманни галаз...

– Мад вуж чида лезги шаиррикай?

Ученикди къуьнер агажна. Ахпа, садлагъана вилера амалдарвилини экв куькІуьр хъууна хъиз, вичихъ галаз са суьреда ацукънавай Сефтер къалурна, лагъана:

– И Сефтерни шаир я. Адан шиирар «Лезги газетдиз-ни» акъатайди я. Гъадан са къуд цлар заз чида. Келайтла, зи крар дуъз жедани?

– Кела кван, – вичи тарс гузвай классада шиирар кхъизвай кас хъуникай муаллимдиз хуш хъанвай.

– Келмир, герек авач, кьей хва! – Сефтера Абдидин перемдин пад къуна ялна. – Ам за са урус манидиз кхъенвай пароди я! Келмир!

Амма Абдиди яб ганач.

– Завай муаллимдин гафунал гаф эцигиз жедач, – лагъана ада. – Яб акала, муаллим. И цларари гудай циргъи-реакция ваз аквада хьи:

*Рушар жеда гъар жуъре:
Яру, цлару ва жегъре.
Гъар са рушаз сад кланда,
Сад гъатайла, мад кланда.*

Классди эвелдай цайлапанар ягъдай хътин хъуъруьнар авуна, ахпани гурлу капар яна.

Къурдул Ярдумовични хъуъруьниз мажбур хъана.

– Гъан, гьикI я, чан муаллим? – вичелай рази яз жузунна Абдиди.

– Алакьунар ава автордихъ, гаф авач.

– Мад за гила вуч хъувун лазим я?

– Етим Эминан виридалайни машгъур шиирар гьибур ятла лагъ.

Абди Сефтераз килигна. Ада кланчIал тIуб кьве тупIун арадай акъудна къалурна.

– «Туйквезбан»! «Тумаъ яц»! – инлай-анлай куьмекдайбур хъана.

Абдиди шииррин тIварар тикрарна.

– Аллагъдиз шукур хъуй, кье хъайитIани ваз и шииррин тIварар чир хъайиди! – лагъана муаллимди. – Къведай тарсуна кьве шиирни хуралай чир тавуртIа, я химиядай, я лезги эдебиятдай ваз «пудар» акун анихъ хъурай, ваз абурун нини къведач! Циргъи-реакция мусибатдинди жеда.

– Заз Етим Эминан ктаб авач.

– Учебникдай жагъура шиирар.
– Гъамни захъ хъайиди туш.
– Сефтеравай къачу. Сифте камар къачузвай шаирдихъ
классикдин ктаб тахъана жеч.

– Башуъсте, муаллим! Ам завай! Ктаб завай адал ихти-
бариз жедач, амма адав къве шиирни чарчел кхъена вугуда,
– садлагъана фендигар хвеш акатна Сефтеран чиник. Вучиз
акатайди ятIа, адаз са вичиз чизвай...

Къведай сеферда лезги эдебиятдин тарсуна Къурдул
Ярдумович килигайла, Абди чир жедайвал амачир. Ада
уьмуьрда садрани тавур кIвалах ийизвай: гъил цава къуна
юзуриз, вичиз ганвай тапшуругъ кылиз акъуднавайди
къалуриз алахънавай. Амма муаллимди адаз къасухдай яб
гузвачир. Ада маса ученикриз доскадив эвериз, абуруз суа-
лар гуз, вичин тарс тухузвай. Ада Абди тарсунин эхир па-
тал хузвай. Ученикдиз вичивай хабар къун тавуникай гу-
дай азабди адан жавабдарвал артухарунин ва дуьньяда ви-
ри маса гуз-къачуз тежедайди субут авунин мурад авай
Къурдул Ярдумовичаз.

Ам сятдиз килигна. Абдидиз эвердай вахт алукънавай.

– Абдулов, ша кван, ичIира ви гъебеда вуч аватIа, – Са
акъван гъяз авачир хъиз лагъана муаллимди ва, вилер жур-
налда атIумарна, мукъуфдалди са вуч ятIани кхъиз эгечIна.

– КIелдани? – Абдидиз муаллимдин фикир вичи
къалурдай «игитвилел» желбиз кIанзавай.

– КIела, кIела. За яб гузва, – Къурдул Ярдумовича
кхъинар авун давамарзавай.

– Шиирар Етим Эминанбур я. Рагъмет хъуй вичиз.
КIелзава за:

*Гъайиф тушни вун эцигиз чилерал,
Шиirin вирт я, хуш нямет я, тумакъ яц.
Хаму кард хъиз хвена кIандай гъилерал,
Вун жагъайдаз хунI девлет я, тумакъ яц...*

Сифтени-сифте Сефтер, ахпани вири класс хъуьрена
чIагана. Абдиди вичив Сефтера Эминан къве шиир кхъен-
вай чар перемдин къултухдай акъудна, къве патазни килиг-

на, са куьнин гъавурдани такьуна, къуьнер агажна. Ахпа чар шалвардин жибинда туна.

Муаллим, вилер журналдилай алудна, классдиз, ахпани Абдидиз килигна. Ам вичин кхьирин гъилий ина вуч хъанватIа гъавурда акьунвачир. И карди классдик генани артух хъвер кутазвай.

– Кис хъухь! Кис хъухь! – Къурдул Ярдумовича ручкадин кIуф цавална, адан муькуь къилив стол гатана. – Давамара, Абдулов, за ваз дикъетдивди яб гузва.

Абдиди вичиз лагъайвал авуна:

*– Вун жагъайдаз гъич ви къадир чизавач,
Зар-зибада гъамиша вун хуъзавач.
Бес за гъикIа, вун риклелай физавач,
Зав гвайди ви гъам-хифет я, тумакъ яц.*

Класс мад хъуьрена чIаганвай. Гила Къурдул Ярдумовични, хъвер къаз тежез, къеняй ргазвай, амма са гуж баладалди вичи вич хвена, хъвердиз «галтIам» яна.

– Сскин хъухь! – муаллимди мад стол ручкадив гатана. Ахпа ам Абдидихъ элкъвена: – Бес я. Гила муькуь шиир кIела кван.

КIвачерикай чил хкатнавай хъиз авай Абдиди вири фатгъум-фикир кIватIна, са гафни царарай квахъ тийидайвал, гафар атIуз-атIуз кIелиз эгечIна. Амма адан ванцик къалабулук акатнавайди аквазвай:

*– Вучда вакай и гъал алаз амуькна,
Вегъий ви чандиз са мерез, Туьквезбан.
Цел фир рекъе вун къуд-вадра ацукъна,
Галай гачал жуьнгав хъуьрез, Туьквезбан.*

Гила Къурдул Ярдумовичавайни хъвер къаз хъхъанач. Классдихъ галаз санал муаллимни чIагана фенвай, налуьгуди гъамни инавай ученикрикай сад я.

Абди михъиз гъекъ хъанвай. Адаз ягълук акъудиз кIан хъайила, шалвардин жибиндай ягълухдихъ галаз шиирар кхъенвай чарни акъатна. Са гъилив ягълук къуна гъекъ михъиз, муькуь гъилени чар къуна, ам мад царариз килиг

хъууна: вири гъа кхъенвайвал кѣлнавай. Ахпа ада Сефтераз ихтибарсуз жуьреда вил яна.

Сефтера гила, эрчи гъиликай гъуд авуна, кѣнчѣл тѣуб тикдиз къуна юзурзавай.

– Етим Эминан шиирар тушни ибур? – муаллимдихъ элкъвена Абди. – Эхиримжи бендера адан тѣвар къунва эхир!

– Шиирар Эминанбур язва, Абдулов. Амма рефренар дегиш хъанва.

– Рефренар вуч лагъай чѣл я? – генани гъавурда акъунвачир Абди.

– Шиирдин бендерин эхирда тикрар жезвай сад хътин гафар я. Чир хъанани, Абдулов. Къе ваз Сефтера халисан тарс гана. Ада ваз лезги чѣлахъ гъихътин гъунарар аватѣа къалурна ва ам чир тахъуни, яни ам дериндай аннамиш та-вуни вири вичел хъуьруьрдай чкадал гъидайди чирна. Маншаллагъ, Сефтер! Химиядин элементрихъ галаз ийиз жедай хътин тежрибаяр гъар жуьре шииррани ийиз жедай чѣл, валлагъ, зазни чидачир.

Класеди вичин шаирдиз капар яна.

Абди, къил куьрсна, чкадал хъфена. Ам вичи кѣлай шииррин рефренар чпин дуьзгуьн чкайрал эхцигиз эгечѣна. Чехи шаирдин чѣларин халисан кесер, фикир гана кѣлай-ла, адан руьгъдин дериндив гила агакънавай. Ада вичиз къимет гуникай муаллимдиз са куьтѣни авунач, адахъ ахътин жуьрэтни хъанач, я намусдини къабулнач. Адаз дидед чѣлай ва хайи эдебиятдай усал къимет къазанмишун ягъдик хкуьрдай хътин кар тирди чир хъанвай.

Амма Къурдул Ярдумовича адаз гиликъай «пуд» эцигнавай.

2006

ЖУЪГЪЕНАР

Чубарукар кIвале

Лезги са хуьре зун зи хванахвадал илифна. Мугъман-рал рикI алай иесиди зун гъилин ва рикIин жумартвилелди къабулна. Хъфидайла, ада, вичиз агай-хъфейди къабулдай чкаяр гзаф авайди ва зун мадни хтунихъ вич цIигел тирди малумарунин лишан яз, аз вичин чIехи къве мертебадин дараматда авай са-са кIвал къалурна:

– Мус кIантIани, я дустар, я хзанар галаз, хъша, – лагъана ада аз. – Чкаяр виридаз бес жеда.

Са кIвале зи вил дагъдин лацу чепедай асуннавай цлал алай розеткадинни выключателдин къилелай цлак ккIанвай къве мукуна акъуна. Абур чубарукрин мукар тир. Гъикъван мукъуфдивди, гъикъван гуьзелдиз абур туькIуьрнавай хьи, палчухдин чIунар гатфарин къушари кIуфара къаз гъиз сад садал гъалчиз мягкемдиз эцигнавай и «имаратрал» гъей-ран ва мягтел тахъана амукъун мумкин кар тушир.

Зи тажубвал акур кIвалин иесиди зи мецел къвез гъазур хъанвай суалдиз суалдалди жаваб гана:

– Ваз абур и кIвале гъикI хъайибур ятIа чириз кIан-завани?

– Чубарукри, адет яз, айванрик мукарда эхир, – лагъана за.

– Вун гъахъ я, – жаваб гана хванахвади. – Мукар ийидайла, и кIвал айван тир. Ахпа кIвалерихъ цIйи кIвалер гихлитIдайла, виликан айвандикай кIвал хъана.

– АкI хъайила, мукар ичIибур я ман?

– Абур са ийсузни ичIи жезвайди туш. Гъар гатфариз чубарукрин цIйи несилар, яни алатай ийсуз чеб шарагар хъайибур цIи шарагар ахъайиз хквезва. Гъар хтайла, абуру, гъараяриз, чпикай хабар гуда. Чна дакIарар ахъайда. И кIвал чубарукрин кIвал я. Абуруз, и кIвале ксар хъайитIани,

кичле жедач; чпин шарагриз ем гуз-хъфиз жеда, йифиз ксузни хкведа. Абуруз чпиз и кIвале инсанрикай зиян авачирди чида.

Чубарукри нин кIвалин айвандик муг авунватIа, а касдин бахтар ачух жедайди яз гьисабда лезгийри. Гатфар гьидай къушарин мукар чукIурун гунагъ я лугьуда. Ихътин инанмишвилерал амал авуни зи хванахвадин инсанвилин дережа гьар са мугьмандин вилик хкажзава.

Зи дустунин гьилин ачухвилизни, руьгьдин жумартвилизни, мугьманрал рикI хъунизни къуват адаз вичин кIвале гьамиша чубарукрин мукар авайвилин фикирди гузватIа?

Заз чиз, анжах гьакI я.

Гатфариз чубарукриз дакIарар ахъайзавайвал, ада ярар-дустариз ва мугьманриз, гьи чIавуз атайтIани, ракIар ачухзава, рикI ахъайзава, ам халкъдин дувулралди – къадим адетралди яшамиш жезва.

Заз Нобелан премия гьикI ганай

Дагълух лезги хуьре зун зи са дустунин кIвале къурмишнавай суфрадихъ галай. Къецел къайи уьфтер язавай къуьд алай. Фад мичIи хъанвай. КупIар кузвай пич авай утагъда ферикъатдиз и чIехи хзандин вири векилар, гьам чIехибур, гьам гьвечIибурни, санал ацукьнаваз, са касдини дарвал гьиссзавачир, хъсан, хуш ихтилатрал илигна, гьар са ацукьнавайда патав гвайбуруз вичин гьуьрмет ва агъайнавал къалурзавай, гьа са вахтунда жувахъ авай чирвилерни ва дуьньядин крарикай хабардар тирвални чьунуьхзавачир, яни акъваз тавуна лагълагъзавай телевизордай гузвай хабарриз гьар сада вичин баянар гузвай.

И жуьреда ацукьуни, иллаки къвалариз яр акъатна кузвай ракъун пичини зи рикIел аял вахтар, хайи кIвал, жуван багърияр хкизвай ва зак зурба руьгъ кутазвай. Заз акI тир хьи, исятда залай вуч кар ийиз кIан хъайитIани алакьда.

Дуьньядин ва уьлкведин гьаларикай ихтилатар куьтыгъ хъана, гила суьгьбетар чкадин вакъийарикай, къунши хуьрерикай ва чидай ксарикай физвай. Къунши хуьруьз

Урусатдин ярғал шегьерда яшамиш жезвай зи са дуст ватандал кьил чӀугваз хтанва лагъай хабарди зи хвешивал ирид цавариз акъудна.

– Ам пакамахъ хъфинни мумкин я, – лагъана кӀвалин иесидин хци. (Ам духтур тир, иллаки хъуьтӀуьн вахтунда медпунктар авачир хуьрерай тир азарлуйрин патав тади гьалда эверун себеб яз, ам анриз мукьвал-мукьвал физвай ва адаз гьина вучтин цӀийи хабарар аватӀа чизвай).

– АкӀ хъайила, ам кье акуна кӀанда! – кьетӀидаказ лагъана за.

– За тухуда вун! – виКегьдиз жаваб гана гьамиша тади куьмек гуз гьазур жегьилди.

– Йифен рекьиз экъечӀун хаталу я. Пакамахъ, экв ачух хъайила, алад, – сабурлудаказ рахана кӀвалин иеси ва заз килигна.

Зи хванахвадиз за кьулухъ чӀугуна кӀанзавай. Адан гьуьрметдай за гьакӀ авунни лазим тир, амма за жуван мугьманвилини гегьенш ихтияррикай тежедай кьван гзаф менфят хкудна, вучиз лагъайтӀа заз чун кьунши хуьруьз яхдиз фидай хьиз авай.

– Фена кӀанда, чан хванахвал Ярғал йисара тахкунвай дустунихъ вил хьанва.

– Ихтияр види я, – рухсат гана чаз дустунихъ вил хьун вуч ятӀа чизвай зи амадагди. – Анжах мукъаят хьухъ. Рехъ йифенди я, хъуьтӀуьнди я.

Жегьил духтурди вичин кье чархун мотоцикл худда турла, за рекьиз экъечӀун рикӀел гъана лугьуз гьайифни чӀугуна. Амма дустунихъ цӀигел хьунухьин хура я хъуьтӀуьвайни, я йифевайни, я мурк авай рекьивайни акъваз жедачир.

Чун рекье гьатна.

Кьуд патавай кьакьан дагълар, вири чуьллер, рекьер, живедик кваз, са ранг тир. Цавун юкьвал алай ацӀай вацра зурба чинидин кьапуниз ухшар хьанвай дере кьалиндиз экуьнив ацӀурнавай. КукӀушрини кьаяйри царцӀар гузвай. Мотоциклдин фарадин икьин нур алтад жезвай тик рекьини рапрапар гузвай, вучиз лагъайтӀа ам хьсандиз таптагъ хьан-

вай муркIади кьунвай. Амма духтур гада (адан кьене ички авачизни тушир) гзаф мягкем ва мукъаят тир. Идалайни гъейри, адаз и рекъер хуралай чир хъанвай, акI тир хьи, и рекъерини, и гададини, адан мотоциклдини, фадлай сад садан аманевияр хъанваз, чпи чеб хуъзва, сад садан гъавурда ава.

Хуъруъв агакъайла, саки вири кIвалер ксанвай. Зи жегил дустуниз зи куьгъне дустунин кIвалер алай чка чизвачир. Зи рикIелни и чкаяр бегъемдиз аламачир, вучиз лагъайтIа хуър дегиш хъанвай, зунни иниз ахкъат тавуна гзаф йисар тир.

Хуъруън кьерехда авай са айвандик экв куькIвена. Якъин хьи, ам чи мотоциклдин ван хъана куькIуърайди я.

Айвандик са итим экъечIнавай.

– Яда, вун вуж я? – гъарайна за.

– Зун Нобель я, – жаваб гана заз. – Вун вуж я? Хийир-хабар? Ваз вуч кIанзавайди я?

За зи тIвар лагъана. Адан чи патар патал ажайиб ва дуьньяда машгъур тIварцIи шадарнаваз ва зак зарафатар ийиз кIан хъунин квал кутунваз, за алава хъувуна:

– Нобелан премия кIанз атанвайди я.

Ам зи зарафатдин гъавурда акъунвай, адалайни гъейри, адаз зи тIвар идалай вилик ван хъанвай ва адаз зун гъи пешедин иеси ятIа чизвай. Ада заз, вичин куьгъне танишдиз хъиз, теклифна:

– АкI ятIа, ша хкаж хъухъ кIвализ!

– Ваъ, ваъ, пара къван сагърай, кIвал-югъ къени хъурай. Чаз маса дердияр ава. Ви куьмек герек я, – за адавай зи куьгъне дустунин кIвалерал гъикI фидатIа къалурун тIалабна.

– Зи кIвализ илиф тавунмаз, за ваз са гафни лугъудач. Хкаж хъухъ!

– Йиф я... Геж я... – багънаяр жагъуриз алахъна зун.

– Заз абур чидай гафар туш! – кIвалин иеси куьчедал эвичIна. – Я хкаж хъухъ, я атайвал ахлад.

Ада зун дуст такуна техъфидайди гъисснавай.

Заз маса чара амукънач: жуваз лагъайвал авуна.

Нобела гъа йифиз зи дустунизни (абур къведни талукъ миресар яз хъана), маса чпин мукъва-къилийризни эверна, хуъруьн зуърнечиярни далдамчи гъана, йифди зурба дем къурмишна.

Пакамахъ чун элкъвена хкведайла, адаз сагълугъдин ва алхишдин гафар лагъайдалай къулухъ за адаз зи суални хгана:

– Гила завай зун Нобелан премиядин лауреат я лагъайтIа жеда, тушни?

– Эхъ, эхъ! – такабурдиз жаваб гана халис дагъвиди. – Лайхлубур хъайитIа, мад ракъура!

Мисал арадал атун

Бубайрин синагъарни мисалар арадал гъарбур чпин саягъда атана ва къвезва. Синагъар инсанрин гзаф йисарин, мумкин я, виш, агъзур йисарин тежрибадин нетижа яз пайда хъана. Мисалар садлагъана, хабарсуз, адетдинди тушир, къариба са дуъшуъшдин бинедаллаз «битмиш» жезва.

Ихътин фикирдал зун жуван вилералди акур са ва къиади мадни гзаф мягъкемар хъувуна.

Агъил яшара авай са писателдикай «пара мискъи кас я», «чарадан жибиндай нез кIандайди я» лугъудай ихтилатар ван къведай. Ахътин фикирдал алайбурни а касдин амадагар, адахъ галаз нез-хъвазвайбур ва санал кIвалах-завайбур тир. И гафарни абуру ам агъузарун патал ва адакай пис рахун яз ваъ, ам гъихътинди ятIа гъахътинди яз, адан дережа хвена къабулунин ва адан зайиф терефрал дуствилин хъвер авунин лишан яз лугъузвайбур тир.

Са сеферда амадагри и касдин дачадин патавай фидайла, лугъуда:

– Ша чна адак чун адаз мугъманвилиз атанвайбур я лагъана кичIе кутан.

– Хъсан фикир я. Ша! – ашкъилу хъана муькуьбурни.

Писателдин дача къакъан ракъун жугъундалди элкъуърна къунвай. Ракъун тIваларин ракъуе патай еке дапIардалди агалнавай.

– Ам гъа ина ава, – лагъана атанвайбуру.

КІвалин иесидиз эверайла, дачадин атІа кыляй, къалин пешер алай тарарин арадай са зурба чубан-киці, элуйкъыз-элуйкъыз, мугъманар галай патахъди сухулмиш хъана.

– Им чи дустуникай хъанвайди я жал? – зарафатна сада.

– Ваъ, ангъе вични къвезва.

– Киса, Ардавул! – гъарайна иесиди киціиз.

Киці, ав акъвазарна, ракІарин сивив иесидин вилик тумунал ацукъна.

– Гъей, дуст кас, рак ахъая! Чун ви мугъманар я. Вун дагъви яз на дагъвийрин адетар чІур тийидайди чаз чизва, – ягъанатдин тав кваз лагъана дустарикай сада.

И гафарин гъавурда акъурда хъиз, вичин иесидиз вафалу киціи, гуя вичиз ая лагъайди хъиз, гъугъ авуна.

Дачадин иесидин рикІел гълени-меле рак ахъаюн алачир. Ам дагъвийрин маса адетрилай эгечІна. Атанвайбурувай са-садавай хабарар къаз гатІунна: «Ви гъалар гъикІ я?» «Ви гададин кІелунар гъикІ я?» «Рушаз мехъер мус ийидайвал я?» ИкІ гъазурнавай суалар писателдихъ мад гзаф авай. Атанвайбуруни, адан хесет чиз, вири суалриз сабурлувилелди жавабар гузвай. Абуруз мадни чизвай хъи, исятда и касди эвелни-эвел Дагъустанда, ахпа вири уълкведа, гуъ-гъуънлайни дуъньяда вуч вакъиаяр физватІа гъабурукай хабарар къада, веревирдер ийида, вичин фикирарни лугъуда.

Мугъманривай хцидаказ рахазни жезвачир, вучиз лагъайтІа, сада са кІус ван хкажунни киці къарагъзавай ва, вилик кІвачер ракІарин ракъун тІвалара атІумариз, гъугъ ийиз акъваззавай. Писателдин дустариз и киціикай виликдайни ван хъайиди тир ва абурун рикІел са критикдин къилел атай дуъшуъшни хъсандиз аламай...

И критикди чи писателдин цІийи ктабдиз рецензия кхъена акъудда къван газетдиз. Авунвай тарифрилай къалурнавай кимивилер гзаф хъуниз килигна, писателдиз

рецензиядикай хуш кьведач. Ада критикдиз кар кьун кьетІда. Фида адан патав ва лугьуда:

– Вун пара кьван сагърай, дуст кас. Буна кьалурнавай нукьсанар вири дуьзбур, халис пешекарди авунвайбур я. За абур вири, кьведай сеферда ктаб акьуд хьийирла, туькІуьр хьийида. За ваз зи дачадиз атун теклифзава, рецензия «чуьхуьз».

Хвеша жеда критикдиз, ирид цаварик хкІада:

– Са писателни икьван чІавалди зи гъавурда акьурди туш, са вун акьуна. Маншаллагъ! Ви рикІ чІехи я. За ви теклиф еке шадвилелди кьабулзава.

Хкведа абур дачадиз. Гъахьда жугъундин кьенез. Эверда иесиди вичин киціз:

– Ардавул, ваз багъа мугъман ава. Кьабула.

Сив ахъайна, зурба кІирер аквазвай кьанба киці вичелди кьез акур критик алай чкадал кьах жеда. Ардавула, атана, вичин вилик кьве кІвачни хкажна, мугъмандин кьуьнерал эцигда ва гьакІ акьваз жеда.

Критикдин руьгъ аватнавай.

Ина аялрин арада гъвечІи стхади, вич са масада гатайла, чІехи стха галаз хтай мисал хьанвай. Анжах чІехи стхадин везифа инал киціел гьалтнавай.

Ардавула, лагъайтІа, вилер критикдин вилера туна, ахъазвай чІехи сивел ягъанатдин хъвер алайда хьиз, вичин винизвални кьуватлувал гьиссзавай жуьреда гуя хабар кьазвай: «Гъан, кьей хва, гьиле гьатнани? Гила садра ахъай хьия кван на а рецензияда вуч кхьенвайди тиртІа».

– Гъей, я-я-я-да! И-и-и-им залай алуд! – ван зурзаз-зурзаз лугьуда рецензиядин авторди.

Амма адан ван кьведай кас амачир. Дачадин иеси кІвализ гъахьнавай. Ада вичин рикІевай кьисас кьилиз акьуднавай.

Критик адан фендинин гъавурда гила акьунвай. Адахъ амай фикир вич кьутармишдай са рехъ жагъурун тир. Хци гьерекатар авунихъ ва я катунихъ файда авачирди адаз чизвай. ЭгечІа ам киціихъ галаз, аялди хъ галаз хьиз, куьлуьз-куьлуьз, милиз-милиз рахаз:

– Чан диде Агълабрик фейидан киц! Чан дагъларин цуьк Ардавулчик! – Куьлуь кьве кам кьулухъди фида критик. – Ви иеси ламран хва я. Адакай итимни хъайиди туш, писателни садрани жедайди туш, чан цаварин рагъни варз хътин Ардавулчик! – мад кьве гъвечи къадам ракларихъди къачуда. – КицИн хчин ктаб михъиз дарбадагъна кланзавайди тир, ваклан хчин къван къванцел, цлар цларцел туна кланзавайди тушир, чан сивиз кьей женнетдин къуш Ардавулчик! – ракларай кьве кам куьчедихъди хъувуна язух критикди.

Ардавула вичиз лугъзвай келимаярни, вичин иесидикай лугъзвай гафарни вири сад хъиз хушвилелди къабулна. Аквар гъларай, мугъмандин рикИн дерт кицИн рикИв агакъна. Ада тапацар критикдин куьнерилай къахчуна, амма кьулухъди хъфенач. Ам къвалавай хъиз акъваз хъана, налугъуди ада «Ви хуш гафарай чухсагъул, амма гила акат зи вилик» лугъзвай.

Кесиб мугъман яваш-яваш, кичИез кичИез, вири беденда зурзун аваз, рекъе гъатна. КицI адан къвалал алаз къевзвай. Куьчедик кас-мас квачир. Гьалтай сад-къведни, кицI акурла, яргъай ягъиз, вил къягъиз, алатна физвай. Шегъердин къерехдал ахгакъайла кицI ацукъна, гуя ада лугъзвай: «Гила жув жуваз ахлад. Амма рикIел хуьх: мад сеферда на зи иесидик хкуьрайтIа, вун атIа дуьньядиз сагъ беден гваз хъфидач».

Критик автобус акъвазардай чкадал агакъдалди, кицI ацукъна, мугъмандин гуьгъуьна килигзавай. Ам автобусда ахкъахайла, Ардавул элкъвена дачадиз хъфена. Адаз критик вичин гъавурда акъурди ва гележегда ада неинки са Ардавулан иесидик, гъакIни амай писателрикни хкуьр техъйидайди ва михъиз лирикадин шиирар кхъинал элячIдалди чизвачир...

– Яда, ахъая рак мугъманриз! Бес я гафар элуькъарай къван! – мад сеферда хълагъна атанвайбурукай сада чпин ният рикIивайни тирди хъиз къалурун патал.

Писателди вичин вири ихтилатар авуна, хабарар къуна, вакъийрикай суьгъбетар авуна куьтягънавай, адаз хълагъ-

дай маса гафар амачир. Амадагрин чинин клевивилиз аксивалдай маса рехъ-хвал жагъун тавурла, ада эхирни лагъана:

– Рак за квез ахъайда, амма кицџин жаваб за гудач.

Гъа икІ и дуьшуьшдин шагьидар хъайибур патал и гафарикай мисал хъана.

Месела, папа заз гагъ-гагъ лугъуда:

– Алад базардиз, флан шейэр къачу, жув алцуриз тамир.

За жаваб хгуда:

– За рак ахъайда, амма кицџин жаваб за гудач.

Пара хъсан мисал хъанва, гъасятда вири гъавурда акъазва. Гъавилай ам жуван гъикаядалди халкъдин арада машгъурунни за жуван хивез къачузва. Са гафуналди, рак за ахъайзава, амма кицџин жаваб завай гуз жедач.

Кфил

Хуьруьнви и гададин муьжуьд йис тир. Тванвай къилел са тџимил члар хтанваз, адан элкъвей чинин ачухвал тамамдиз аквазвай ва ада тџебиатди ганвай камаллувилин экв хъичирзавай. Заз адахъ галаз рахаз ва адаз яб гуз хуш тир. Къуд пата авай гатун дагъларин тџебиатдини, чун ацукънавай къацу къакъан чџуруни, агъада туьнтдаказ авахъзавай вацџун ванцини заз и гададихъ галаз суьгъбетар авун ширинарзавай.

– Ваз кфил ягъиз чидани? – хабар къуна за адавай, вучиз лагъайтџа зи суалдихъ вичин дерин бине авай.

Гададин жавабди зун тажубарна:

– Заз кфил авач, амма заз мукъвал-мукъвал ам ахварай аквазва.

– ГъикІ?!

– Гуя за са къакъан къванцел ацукъна чџехи са чуьлда кфил язава, – акьуллу вилера ихтибарвал аваз ам заз килигна. – Ваз за ягъзавай макъамдин тџвар вуч ятџа чидани-е?

– Вуч я?

– «Ялгъуз яйлах»¹.

Зун зи япарихъ агъунач. Амма жуваз адан жавабди авур къарсурвал за винел акъуднач ва ихтилат давамарна:

– Ваз ви макъамдин тІвар чІехибурувай ван хъайиди яни?

– Ваъ. Ахвара заз адан тІвар чизвай.

– Ваз ахвара мад вуч акуна?

– Заз зи кфил хаз ва я сада чуьнуьхиз кичІезвай... Зун ам кІевирдай са чкадихъ къекъезвай...

Чи ихтилат гададин ваха къатІна. Атана стхадиз лапІаш вегъена кат хъувуна. Гадади адан гуьгъуьниз чукурна.

И адетдин ва яшариз килиг тавуна акъуллу аялдин суьгъбетди зун тежедай къван мягътеларнавай. Заз адан бу-ба чир хъун анихъ акъвазрай, адан чІехи буба ва чІехи бубадин бубани чидай. И гададиз чІехи бубаяр акун къисмет хъаначир. Амма адал эхцигнавай тІвар чІехи бубадин бубадин тІвар тир.

ЧІехи бубадин буба пара милайим, дугъри, къени хесетрин, ширин ва дилавар мез авай камаллу къуьзек тир. Адал гъамиша къелечІ, хатІ гутунвай лацу чуру жедай. Течир ксари ам пак инсан яз, чан алай пІир яз, шейх яз къабулунни мумкин тир. Ада вири уьмуьрда чубанвал авунай. И четин кІвалах техжезмайлани, ам сала-багъда пер гъилеваз аквадай.

Амма чун, а чІаван гъвечІи аялар, патал ам Кфил-буба тир, вучиз лагъайтІа мукъвал-мукъвал чун вичин гъаятдал ацукъарна, ада чаз кфил ядай.

Макъамар гзаф ва жуьреба-жуьребур жедай: явашбур ва туьнтбур, пашманбур ва шадбур, амма вири ширинбур, рикІин деринриз кужум жедайбур.

– Гила за квез «Ялгъуз яйлах» ягъда. Ам за жува туькІуьрнавай макъам я.

И аваздиз яб гудайла, чун, аялар тиртІани, са чІарни юзан тийиз, суьгъуьрда гъатнавайбур хъиз, кис жедай, чи

---

¹ Ихътин тІвар Шалбуздагъдин ценерив гвай са яйлахдални ала. Адан тарих къадимди я. Адакай за са маса сеферда ихтилатда (*Автор*).

вилера, чи рикIера, чи руьгъера са гыхьтин ятIани зурба са сир гъахьдай. Чун михьиз а макъамда цIрадай, чаз чи гъилер, кIвачер, беденар, руьгъер, фикирар, хиялар, мурадар гъа и макъамдикай ибарат хъанвай хьиз жедай. Чаз чун, чи дагълар-дерейар, булахар-вацIар авайдалайни гзаф ширин жедай. АкI жедай хьи, чаз гъар векьин, гъар нуькIрен, гъар са цекврен чIал чида... Са арадилай Кфил-бубади кфилдин сесиник вичин ванни акадардай, налугъуди гила кфилдихъ галаз балабанди зил къазва. Чакай сад-къведа чинеба накъвар михьай дуьшуьшарни тахъана амукънач.

Къени и макъам зи рикIин дериндай зав рахазва, амма ам сакIани завай ван алаз тикрариз жезвач. Адан шикил, адан акунар-къекъуьнар квахънава. Я а макъам заз маса санайни, са къавалдивайни ван хъхъанач. Кфилдин сесиник акахънавай Кфил-бубадин ван къе заз и чкIанвай дуьньядиз атанайтIа кIандай. Зун инанмиш я хьи, а авазди вири инсанар, чун чи аял чIавуз хьиз, гъейранарда, руьгъдалди, камалдалди чIехи ва девлетлу ийида.

– Гъан, бегенмиш хъанани квез? – лугъудай Кфил-бубади, макъам ягъна куьтягъайла.

– Хъана, хъана! – са сивяй гъарайдай чна. – Мад ягъа ман, чан буба!

– Мад бесрай. Гила фена къугъугъ квез. Куьн аялар я, куьн звериз-галтугиз, хъуьрез-къугъваз хъана кIанда.

Ахпа ада хъфена вичин кфил, хтулри къягъ тавурай лагъана, чуьнуьхдай. Садазни ам алай чка чир жедачир.

Рекъидайла ада лагъаналдай:

– Зи кфил низ жагъайтIа, гъадаз хъурай.

Кфил гъеле садазни жагъун хъувунвач.

Гила зун ам жагъидайдахъ инанмиш я: Кфил-бубадин камаллу птулдиз аквазвай ахварри умуд кутазва.

Къуьлердай къун

Гъар сеферда хуьре мехъеррик ва я са маса шад меж-лисдик туьнт макъамар ягъдайла, хейлин инсанар, иллаки

жаван гадаяр-рушар, аялар чпин са хуьруьнвидин кьунран суракьда гьатда.

– Гьина кутуннават! ада кьун?

– Багьда авачир.

– Вини пелел хак янава.

– Ша фин анал!

Хуьряй макьамрин ван кьвезва. Кьун яб акализ акьвазда. «Ваь, им зи макьам туш, – фикирзава жеди ада. – Ибур гилан жегьилри кьуьлердай юмшагь, аста-аста авазар я. Зун абурун тай жедач».

Туьнт «Лезгинкадин» ван акьатзава. Кьун алай чкадал хкадарунар ийиз эгеч!зава. Акурда рик!ивайни фикирда хьи, ида кьуьлзава.

Килигиз атанвайбуру макьамдихь галаз кьур капарни ягь хьувурла кьунран «кьуьлер» генани туьнтбур жезва. Вири хьуьрена ч!агизва.

Амма кьунран дердер масадбур я. Адаз вичин к!вачерик квай чил кузвай хьиз ава...

И кардин себебни са-кьве гафуналди лугьуз жедайди туш.

Са сеферда гатун эхирра кьунран иеси, гьайван багьдин пип!е, емишдин тарарив агакь тийидайвал хак ягьна (адаз кьунра тарарин хам алажиз кич!езвай), хзанни галаз кьунши хуьруьз фенваз жеда. Хуьревай женжелриз к!анзавайдини гьа и кар тир. Сифтени-сифте абуру багьда авай гатун ичерал гьужумна. Ахпани – кьуват гьиниздат!а течизвай, кар-ч!ал авачир шувакьар я ман – акьудда и кьун вичин иесидин са мертебадин к!валерин кьулу ва вичени кьир цанвай ифенвай кьавал. Вири и к!валахар кузвай рагь авай юкьуз кьиле физвай.

Вич лугьумир, гьа йикьара и к!валерин иесидин кьуншиди вичин кьве кьветхвер гададиз ч!агьанни далдам кьачунваз жеда кьван. Гьар пакамахь векьиз фидайла, бубади рухвайриз тагькимиз авай:

– Эвелни-эвел «Лезгинка» ягьиз чира! Амай макьамар – ахпа. За хтайла яб гуда. Чир тавурт!а, япар акьажда.

Гадаяр алахъна са гьафте къван хъанвай. Абурун устадвал яб гайидавай къабулиз жедай хътин дережадив агакънавай. Чпин япар хуьн къветхверар патал важиблун тир эхир.

Гатун зурба ракъини ифирна хуьтуьл хъанвай къирдал алай къунра вуч авурай къван. КІвачер кузва, авай са къутармишвал хкадарун я. Къавалай чилел лув гудай руьгъни адахъ авачир. Япара анжах «Лезгинкадин» ван ава. Язух гъайвандиз и аваз кикера гьатзавай хци ифиндин са пай хъиз авай. Гъанлай къулухъ, гъинай «Лезгинкадин» ван атайтІани, адаз вичин кІвачер кузвай хъиз жезва, ада алай чкадал хкадарзава.

И кардикай вири хуьруьз чир хъанва. Жегъилри, зарафатчийри ва кефчибегри мехъеррик чпиз «Лезгинка» ягъун тІалабзава. Абуруз чизва хъи, чпи къуьлдайла, и къунрани хкадарзава. Аста-аста макъамрал къуьлердайбурукни гила лувар акатнава, гъабурни лезги туьнт къуьлуьнал элячІнава.

– Ядаяр, – саки гъар юкъуз минетзава къунран иесиди вичин къуншидин къветхверриз, – квез маса макъамар ягъиз чидайди тушни? Бесрай ман...

– «Лезгинка» – дуьньядин сад лагъай ва эхиримжи къуьл я! – дамахдивди лугъузва гадайрин бубади. Маса макъамар дуьньяда авайди туш! Къагъмир зи гадайрик! Жуван къун маса хуьреризни твах, лезги къуьл рикІелай алуднавай къеркъешрикай итимар хъхъурай!

Мугъманвилин сирер

– ГьикІ я? – хабар къазва за шегъерда хатадай гьалтай са танишдивай. Хуьрериз хъфенвайни? Вуч хабарар ава?

– Э-э-э, вучда хуьруьз хъфена, ана жуван бубадин кІвал амачирла?

– Мукъва-къилияр авачни?

– АцІанва, сагъ хъурай чеб...

– Гъабурун патав хъфида ман. Ял ягъда, булахрай къайи ятар хъвада, жигерра гъава цІийи хъйида. Дагъдин гъава хътин затІ авайди яни?!...

– Яда, хъфин вун ийида-е. Са юкбуз ваз гъурметарни ийида, гъилерал-тупларални къада. Пака аквада хьи ваз: квалин иесийрикай итимди кициз гъараяр гуда, аялриз ахмуарда, папа кацел чапатлар гьалчда, верчериз экъуьгъунарда... Булахдин ятарни, дагъларин гъаваярни вири хкат хъйида...

Са сеферда гатуз хайи хуьруьз ахкъатайла (заз ана гъеле жуван чъехи бубайрин квал амай), пакамахъ фад къунши са дишегълиди верчериз экъуьгъунарзава:

– Куьн хайрат хъуй, куьн! Гиликъайбур! – ада анжах верчерин демек ахъайнавай. – Гъикъван куьне гъаятар чалда?!

Ам кул къачуна абурухъ галтугзава. Ахпа акъваз хъана, даклардихъ элкъвена гъарайзава:

– Яда, я пай атлайди, за ваз къарагъ лагъаначирни! Фена данадиз сала хакъ ягъ, къей хва! – ахпа дишегълиди цурай къецивалзавай дана акъудна, гъадал элкъвена: – Вазни жагъана къецли жедай вахт, квачер хайиди!

Зи рикел танишдин гафар хтана. Зун и крар квел куьтягъ жедатла лугъуз вил алаз акъвазна.

Гъаятдал, вилер тлушуниз-тлушуниз, цуд-цусад яшда авай хъгин гада экъечина. Ада, данадин гарданда са къилихъ хакъ галай еб туна, къецли гъайван гъаятдай акъудна. Хакъ данадин гуьгъуьна галчур жезвай.

За гададиз, гъил къуна, салам гана ва кеф-гъал хабар къурдалай къулухъ суал гана:

– Гъикъ я, квез мугъманар авани?

Ада, мягътел хъанваз, жаваб гана:

– Эхъ. Чи халадинбур хтанва. Гъелелиг ксанма абур... Шегъердай хтайбур пакамахъ фад ахварай аватдач, – хъвер фена адан сивикай, вич дидеди гъикъ ахварай авуднатла рикелламачиз.

Мад ихтилат давамарун герек яз амукънач. За анжах, гададик руьгъ кутун яз, хълагъна:

– Маншаллагъ, на дидедиз куьмекар гузва. Хъсан гада я вун.

Шикилдин бейкефвал ва хвешивал

Хууре кучуднавай дидедин сурал шегърдавай хва техъфена са шумуд йис хъанвай. Сурариз гъахъдайла, ада, вичин тахсир гъисс ийиз, вичиз теселли гузвай: «Вучда къван, уьмуърдин татугайвилери, мишекъатвилери хкведай рекъер агална... Мумкинвал хъайила хквезва зун...»

Хцин хизан: вич, паб, аялар, къалин ва къакъан къиригар инихъ-анихъ ийиз, ракъун жагъунрин арайрайтгуз багъри сурухъди атана.

Къванциз килигайла, хва къарсатмиш хъана: къванцеллай шикилдила диде бейкефвал кваз, пУзарин къилер агъуз хъанваз, вилерани дерин пашманвални туьгъмет аваз килигзавай.

«Багъишламиша, диде чан... – ван акъуд тавуна, лагъана хци рикIяй. – Татугайвилер, мишекъатвилер гъакIан багънаяр я... Чидач заз, захъ вуч хъанватIа... Къуьзуь жезвани... Юргъун хъанвани... Гъил къахчу залай, ферсуз хцелай...»

– Ваз шикилдик наразивал квай хъиз, дегиш хъанвай хъиз ақуначни? – сурарай эхкъечIдайла, хабар къуна хцин папани. Адан ванцикни зурзун акатнавай.

Гъуьлуь, чукъкни тавуна, къил эяна. Адахъ лугъудай гафар амачир...

Хци къведай сеферда сурал хъфин яргъал вегъенач.

Шикилдиз килигна ам – дидедин чин ачух хъхъанва, пУзарикни хъвер ква, вилера шадвал ава, гуя ада хциз, су-саз, хтулриз чан-рикI ийизва.

Хва, рикIе хвешивал ва туьтуьна шел акIанваз, уьмуърдин юлдашдиз килигна, адани, вилер къеженваз, къил эяна, яни ада «зани къатIанва, зазни ақунва» лугъузвай.

Къелни фу

Гуьзел гъегъенш залда мехъер гара гъатнава. Столар тУьнрив-хъунрив ақIанва. Мугъманри садбуру незва, садбуру хъвазва, садбуру къуьлерзава.

Чамран баде, хурьяй атанвай кьуранвай, чин биришрин чилина гьатнавай, яшариз кьудкьадалай тIимил тушиз аквазвай кьари, са гьилив фан кIус кьачуна, муькуь гьил вилерин кьилелай кьав хьиз эцигна, столдаллай няметриз килигзава, са куьхь ятIани кьекъвезва.

– Ваз вуч кIанзава, я баде, – хабар кьуна за. – Инал алачир затI авач. Кьачу, неъ.

– Са куьнини зи иштагь тухузвач, чан бала, рикI кьазвач. Кьел хьайитIани жагьурзавайди я.

ПапIахъандивай за кьел гьун тIалабна.

Кьари-бадеди, фал кьел кIвахна, са-са кIус гьилив атIуз, сарар амачир сиве тваз, жакъваз хьана...

Уьмуьрлухда вичиз такур затIар и столдал алайтIани, абуруз ада темягь тавуни зун гьейранарнавай.

Жуван руфуниз кьуллугь тийиз, адан гьилияй ажуз хьунухь хиве такъаз яшамиш хьайи и кьуьзуь дишегьлидин уьмуьр яраб гьихьтин четин ва зурба вакъиайралди девлетлу ятIа? Яраб адан руьгь гьихьтин чIехи имтигъанрай акъатнаватIа, ам гьихьтин сабурдив, инсанвилин дережай-рив, таъсибдиб, дишегьлидин эркинвилив, муьгьуьббатдив, ихтибарлувилив, ягь-намусдив, камаллувилив ва кьенивиливни дугьривилив ацIанватIа?!

«Ам кьадим лезгийрин руьгьдин ирс гвай баде я, фикирна за. – Ахьтинбуруз руьгьдин фу ва руьгьдин кьел руфунин истемишунрилай вине тир».

2006

«Кьил атIайди»

И сеферда хуьруьз хьфейла, зи рикI михьиз тIар хьана, вучиз лагьайтIа, ичIи хьана, хкведай кас амачиз, етимвиле гьатна, чкIизвай кIвалерин кьадар алатай сеферда хтайла акурдалай хейлин артух хьанвай.

– Инани кас амачни? – хабар кьуна за зи миресдивай, захь галаз са класса кIелай са хуьруьнвидин кIвалерин патавай фидайла.

– Ваъ. Аквазва хьи ваз...
– Адан диде амай тир хьи?
– Къена... ЦИи пуд лагъай йис я.
– Бес муькуь рушар, рухварь къванни хквезвачни?
– Диде кучудна хъфена. Мад хтай кас хъанач.
– «Къил атІайди» гъар йисуз хкведаиди тир хьи? – за жувахъ галаз кІелайдаз хуьруь ганвай тІвар къуна.
– Гъадан хажалатдик къейиди я ман дидени.
– ГъикІ?!
– Вахъ галаз кІелайди рагъметдиз фенва, мирес. Ви чан сагърай, – зи мукъва-къилиди заз а кас гъикІ къенайтІа ахъайна...

Амма зи рикІел маса вакъиаяр хтана.

Захъ галаз кІелайди гзаф викІегъ ва надинж гада тир. Чуьнуьхдай хесетни квачиз тушир. КукІун-чухунани вилик жергейра жедай. Хуьре гъавилай адал «къил атІайди» лагъай тІвар акъалтнавай. Тебиатди адаз къакъан буйни, гуьрчег акунарни, викІегъвилихъни угъривилихъ галаз сад хъиз жумартдиз ганвай.

ХуьтІуьз хуьре аялри чеб авахъун патал гелер кутурла, вири алеррал ацукъна авахъдай. Са къуд-вад кас къамараллаз цІутхун жедайбурни жагъидай. Амма конькийраллаз авахъдайди тек сад тир. Гъамни – «къил атІайди».

Къакъан, тик ва къекъвей, вични къалиндиз муркІади къунвай гелен къилел, хъукъвай хахулрал епералди кутІунавай ва чебни, яни а епер, кІумпар кутуна, звар гана тІарамарнавай конькийрал акъвазна, «къил атІайда» агъадавайбур тагъкимарун яз хцидаказ гъарайдай:

– Полундра!

Хуьревайбуруз и урус гафунин мана вуч ятІа чидачир. Ам абуруз «къил атІайда» вичи туькІуьрнавай гаф хъиз авай. Гуьгъуьнлай заз чир хъайивал, адан бубади армияда гуьълерал къуллугъ авунай, и гафни гъанай атанвайди тир къван.

Ахпа ам, кичІевал вуч ятІа течир и гада, конькийрикай цІелхемар хкатиз, дили къив къилеллаз, тикдай агъуз цІай хъиз атана алатдай.

Садра, икI авахьдайла (чун а чIавуз 8-классда авай), адан хурук вичин тай тир са руш хатадай акатун хъанай. Винелди гадар хъайи руш гъа цавамаз «къил атIайда» гьикI къун хъувунатIа садавайни бегъемдиз къатIуз хъаначир, и дуьшуьш гъакъван йигиндиз ва са куьруь легъзеда къиле фена хьи, налугъуди руша вичи адан гъилерал хкадарайди я.

Адаз рушар гъилел къаз кIандай чIал чаз фадлай малум тир.

Чун гъеле 4-классда авайла, чи классдиз шегъердай хтанвай са руш къабулнавай. Ам, гъелбетда, чи хуьруьн аял-рушарикай гъам пек-парталдалди, гъамни хуьруьн тик-агъуз куьчейра жув-жувахъ агъанваз къекъвез тахъуналди хкатна аквазвай.

Зулун вахт яз, марфар къвана, рекъер бегъемдиз таптагъ тахъанваз, куьчейра цин лекъвер гзаф авай са юкъуз, мектебдив агакъыз-тагакъыз са 20–30 метри амаз, шегъердай хтанвай руш, цIийи чекмеярни алаз, ацIанвай лекъвела гьикI элячIдатIа течиз, кегъкир хъана амай. Аялри, лагъайтIа, хъуьруьнарзавай ва кIеве гъатнавайдаз куьмек гун садан рикIелни къевезвачир.

Чакай виридакай хкатна, кIвачерал жирдин яргъи чIулав ботаяр алай «къил атIайди» (авайвал лагъайтIа, адаз а чIавуз икI лугъузвайди тушир) язух рушан патав фена, ам хкажна, гъилерал къуна, мектебдин дегълиздин ракIарал къван гъанай. Им чун, аялар, патал тежедай хътин кар тир, вучиз лагъайтIа хуьре ахътин кIвалах авуна садазни акурди тушир. Гъатта чIехи халуьрини дишегълияр гъилерал къуна къекъвей дуьшуьшар акур са касни и дагълара бажагъат хъана жеди. Гъатта къуьзуь бадейрини чпин рухвайривни чеб гъилерал къаз тун мумкин кIвалах туширди чаз чизвай. Инал и гадади икI авун мягътел жедай кар тир. Вири аялар къах хъана амай: садни я хуььрезвачир, я маса са гафни лугъузвачир. Гена ихътин яд иличай хътин лал-къейивал чIурдай кар хъана: руша вич къутармишайдан хуьькъвез ифей са лапIаш вегъенай! Гила ада, руша, вичин гьисабунрай, вични амайбурукай сад тирди, абурун чара тежедай са пай тирди къалурнавай. Гъа чIавуз вири чпин чкай-

рал хтанай: аялрин хъверни, гъарай-эверни, шадвални. Ан-
жах руша вучиз, вич сагъ-саламатдиз мектебдин раќарив
агаќарай члавуз ваъ, вич гъилерал хќажай легъезда ва я
дерин лекъвен юќвал и гъахъсуз лаплаш вегъейди ту-
ширтла, садан къилни акъатначир...

«Къил атлаида» вичин и гъвечи тежрибадиќай, вич
чехи хъайила, генани менфят хкуддаиди хуъруъз гъеле
чизвачир...

За институтда ќелзавай йисара, са гатуз зун тлатилриз
хтайла, хуъре зал «къил атлаиди» гъалтнай. Буй-бухах ата-
на, адаќай гъихътин хъайитлани гуъзел дишегълидин къил
элкъуърдай жаван хъанвай.

– Гъикі ава? – хабар къуна за адавай.

– Армияда къуллугъна хтана, ќивалахзава.

– Гъина? Вуч ќивалах?

– Советрин Союз чехи я. Къе – сана, паќа – масана.

Чархаралла зун. Поездра ава...

– Проводник яни?

– Гъакі лагъайтлани жеда, – мад тайинсуз жаваб гана
ада.

– Вун гъикі я? Московда ќелзава лугъуз ван хъана
заз... Стипендия хъайитлани авани?

– Советрин Союз я, – зарафат кваз жаваб гана за. –
Гагъ жеда, гагъ жедач.

– Пул бес жезвачтла, лагъ заз. За ваз гуда. Гъикъван
ќантлани... ќантла за ваз вацра-вацра раќурун.

И гафари зак къалабулук кутуна. Жувахъ галаз санал
ќелайди тиртлани, хуъруъ адаз ганвай твар рикел хкана за
ва, ихтилат маса къацлаз элкъуърун патал, адан суалдиз та-
диз жаваб хгана, вичин вилик суал эхцигна:

– Герек авач, чухсагъул... Вун гъикі хъана ахќъатна-
вайди я?

– Паб галаз хтанвайди я.

– Мубарак хъуй! – лагъана за. – Вуч фад эвленмиш
хъана вун?

– Диде текдиз ама... Гъадаз са куъмек хъуй лагъана
авур кар я...

- Паб на хуьре тазва ман?
- Эхь. Зун хъфизвайди я.
- Паб рази жедани?
- Рази туширтга, ам за иниз хкидачир хьи...

Чун гъа икI чара хъхъанай. Им чун гьалт хъувур эхи-
римжи сефер тир.

«Къил атIайдакай» гуьгъуьнлай заз гзаф ихтилатар зи
хуьруьнвийривай ван хъана.

Вич лугъумир къван, им гъар йисуз хуьруьз цIийи паб
галаз хквез хъана. ЦIийиди акурла, куьгънеди катна
хъфизвай. Гъа икI шумудни са сеферда хъана лугъуда. Ада
чIехи уьлкведин жуьреба-жуьре яргъал пипIерай гъизвай
папар (чебни вири гъихътин сад садалай иер гуьзелар!)
хуьруьн яшайишдикай хабар авай, жуьреба-жуьре четин
кIвалахар ийиз алакьдай, къаридихъ галаз ислягъвал хуьдай
сабур авай, мецел ширин, ацукъунин-къарагъунин тербия
авай рушар тир. РикIивайни, адан папари кIвалин михьи-
вилерни ийидай, булахдилай кварцеваз ядни гъидай, мал-
къарадихъни гелкъведай, фитерни кIватIдай, купIарни эля-
дай, чуьлдай векъин шелеярни хкидай, келемар цанвай са-
лахъни гелкъведай, абур маса гуз базарризни фидай,
къаридихъни галайвилер ийидай, вичин гъуьлуьзни вафа-
лувал хуьдай лугъуда. Инсанрин гафарай, и сусари лезги
чIални чирзавай, къуьлерик-мелерикни чпин пай кутазвай.
Хуьруьнвийри гъакI тир лугъуз къинер къада...

– Я хва, и свас са кIусни писди туш, вуна ам вучиз
рахкурзава? – лугъудалдай дидеди хциз, гъар сеферда ам
цIийи паб галаз хтайла. Язух тушни ахътин дишегълидин?!
Хуьруь чаз вуч лугъурай? Айиб я, я хва!

– Я диде, вуна ахътин гафарикай вучзава? – жаваб
хгудалдай хци. – Вахъ гъар сеферда цIийи сусар хъун пис
яни?!

Эхиримжи сеферда ам цIийи паб галаз хтайла, дидеди
нубатдин цIийи свас кIвале тунач:

– Герек авач заз ам! Квадра инай! Зи свас гъа авайди я!

Хва цIийи свасни галаз хъфена. Мад ам хуьруьз хта-
нач. Са шумуд йисуз ам дустагъда хъана лугъуз ванер

акъатна. Анай ахъай хъвурдалай гуьгъуьниз Урусатда са поезддин купедай кьил галуднаваз адан мейит жагъана...

Эхиримжи суса вичин гъуьлуьн диде рекъидалди гадарнач. Хажалатди аклажарнавай адахъ яргъалди гелкъуьн хъувунин лазимвал хъанач. Къуьзуь дишегъли хчин мусибатди гежел тевгъена рагъметдиз ракъурна. Суса къари эладет тирвал кучудна.

Свас вичин хайи ватандиз хъфидайла, адан къадирлу-вилизни инсанвилиз члехи къимет гайи хуьруьнвийри адаз «хъфимир, акъваз» лугъуз минетарна лугъуда.

– Эгер за зи гъуьлуьз аял ханайла, зун акъваздай... Адаз аял кланзавай... Гада... Аллагъди ганач, – жаваб хганай жегъил хендедади.

И жавабди, заз чиз, «къил атлайдан» къызгъин уьмуьр са къадар маналу ийизва. Адан мурад къилиз акъатнайла, белки, хуьре артухан са квал харапладиз элкъведачир.

2006

МАКЪАЛАЯР

ДЕВИРРИЗ АВУНВАЙ ВЕСИ

Етим Эминан «Веси» шиир шаирдин Чаларикай халкъдин арада виридалайни машгърбурукай сад тирдал шак гъиз хъун четин я. Ихътин машгървилини себеб, заз чиз, эвелни-эвел и эсердин муракабсузвал, дуньядал вичин уьмуьрдин рехъ акбалтI жез амайди са кIам-шам тирди дериндай аннамишнавай шаирдин рикIяй, сел хъиз ахмиш хъана, къвезвай цIарарин дуьзгуьнвал ва ана ганвай гъакъикъи шикилрин кесерлувал я.

Халкъдин арада гегъеншдиз сейли хъуниз килигна вичин бинедин тангъах хвена амукъайвиляй и шиир вич гъатай саки вири ктабра гъа сад хътин редакцияда аваз, кутунар-хкудунар квачиз ганва.

Зи фикирдалди, шиирдин вад бендиникай ибарат тир и эсердин 1-бендинин 3-цIарцIе («Зи гъалдикай хабар тирбуур ягъади») ва эхиримжи бендинин 2-цIарцIе («Ваз арха жеч ви весияр туналди») са мус ятIани фад, шиир халкъдин сивера гъатай йикъарилай эгечIна са гъихътин ятIани куьлуь дегишвилер хъанва, вучиз лагъайтIа а къве цIарцIин эхиримжи гафар чеб рифмада хъун лазим тир гафарихъ галаз Эминаз хас тир хътин къешенг рифмайра гъатнаваз амач. ЯтIани, чаз шак алаз аквазвай и къве дегишвили шиирдин «къулантарциз», адан мана-метлебдиз са акъван зарар гувзач, шаирдиз лугъуз кIанзавай фикиррин тамамвал кIелзавайдав регъятдиз агакъзава.

Амма зи макъаладин мурад шиирдин лайихлувилерикайни къетIенвилерикай рахун ваъ, и таъсирлу, шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ умумиламишзавай и чIал гъакъикъятдиз, чIалан устаддин уьмуьрда къиле феи гъакъикъи вакъиайриз гъикъван мукъва ятIа чириз алахъун я.

Малум тирвал, гъар са чIехи шаирдин уьмуьрдихъ галаз алакъалу къисаярни ва чеб тайин документралди тести къар тавунвай, амма халкъдин сивера ва бейнида мягъкемда-

каз гътнавай, асиррай асирриз физ, давам жезвай ихтилатар гзаф жеда. Етим Эминакайни ахътинбур гзаф ава.

А. Агъаева 1960-йисуз Етим Эминан шииррикай ибарат яз акъудай кВатІалдин сифте гафуна «Веси» шиир кхьинин себеб къази Эмина дуванханада гъахълудаказ атІай кардикай хъел атай сада футфа кутуникди шаирдиз акси хъайи адан гъвечи стхайри, иллаки Мелика, азарлу чЕхи стхадин «мал-девлет тарашиз» алахъунар авун тирди лагъанва.

А.Агъаева 1947-йисуз М. Гъажиева акъудай кВатІалдайни ихътин къейд гъизва: «Шаирдин весидиз килигна, ам сурарал тухудайла, и шиир кЕелиз-кЕелиз тухваналдай. Мелика сурарал халкъдин вилик вичин тахсир хиве къуна и шиирдиз жаваб яз шиир туькІуьрналдай».

А. Агъаева М.Гъажиеван къейдиниз мукъва маса малуматни хгузва: Эминан хтул Ярагъмедов Ярагъмеда тестикъаруниз килигна, шаирди и чІал туькІуьрна къуьнши хуьряй тир вичин дуст Эмирханал ракъурна. Адал шаирди вич къена кучуддай сурарал и чІал лугъун тапшурмишна ва Эмирханани и тапшуругъ къилиз акъудналда. Мелик, гъар гьикІ ятІани, и вахтунда сурарал алаз хъана ва, шиир ван хъайила, адак еке ажугъ акатнай. Элкъвена хуьруьз хтанмазди, адаз Эминахъ вичикай туькІуьрнавай мад маса ши-ирарни авай хъиз хъанани, гьикІ ятІа, Эминан кІвале авай къван ктаб-дафтар гъаятдиз гадарна, абуруз цІай яна каналда».

Са вакъиа ачухарзавай и къве дуьшуьшдай (сиверай кВатІанавай къве ихтилатдай) Меликан къамат къве жуьрединди ва къве терефдини – чпи чеб инкарзавайди хъанва. Санал Мелика «вичин тахсир» хиве къазва, им, са шакни алачиз, хъсан кар я. И кардин чІалахъ жезни регъят я. Меликан муькуь жуьредикай рахайтІа, ам къиле ацукъариз четин жезва, вучиз лагъайтІа стха къейи юкъуз башсагълугъвал гуз халкъ кВатІ хъанвай адан кІвализ атана, адан «ктаб-дафтар» кун къил къилел алачир ва я вичиз эдеб-гъая авачир угърашдилай алакьда жеде. Жемят авай чкада ахътин касдив ихътин чІуру ният къилиз акъудиз

тунни мумкин кар яз аквазвач. ГьакI хьайила, Меликан и кьвед лагьай кьамат бинесузди яз жагъизва.

И жигъетдай профессор Р.И.Гьайдарова вичин «Введение в эминоведение» ктабда ийизвай веревирдер чпихь галаз рейсад хьуниз лайихлубур я: «Абдул-Мелика дугьриданни шиирар кхьизвай, ам савадлу тир, адахь, Эминахь хьиз, «молла» тахаллус авай ва ам стха рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз Ялцугьрин ва патарив гвай ругуд хуьруьн кьазивиле тайинарнай, шаир кьейидалай кьулухь адакай официалнидаказ Етим Эминан гьвечIи рушан кьаюмни хьанай. А вахтара, шариатдихь галаз алакьада авайбурун кьатара, гьвечIи жемьтдин арада ихьтин чIуру гьерекатар ийиз хьун мумкин кар тушир, кьарши муьгьлетда ада вич ихьтин краралди беябурун ва виляй вегъиз тун мумкин тир».

Профессордин гафариз кьуват гун яз, заз 1870йисуз (Гьеле Етим Эминал чан аламаз ва ада кьазивиле кIвалахзамаз!) Санктпетербургда акьатай «Изложение начал мусульманского законовещения» ктабдай ихьтин гафар гъиз кIанзава: «Кьазивиле хьязавай руьгъани касдихь ихьтин 7 лишан хьун лазим я:

1. Акьул-балугьвал.
2. Акьул-камалдин ацIайвал.
3. Динэгъливал.
4. Аквадай гьахьлувал гвайди ва терефкарвал квачирди.
5. Ери-бинедалди михьиди, яни кьанундивай кьерехда аваз дидедиз хьун тавунвайди.
6. Алимвилин рекьяй лазим кьадардин дережа хьун.
7. Эркекди.

Эминакай вичин вахтунда инал ганвай лайихлувилериз килигна кьази хьанатIа, Меликни гьа кьуллугьдал тайинарун адан гьа ихьтин лишанрал бинеламиш хьайидал шак гьидай хьтин делилар чаз аквазвач.

Чехи шаирдин рикIяй атанвай ялавлу «документдални» чавай шак гьикI гъиз хьурай? Ана дуьмма-дуьз ва анжах тайин са манада аваз гьавурда акьадайвал ачухдиз лагьанва эхир: «Зун кьейила, тазиятдиз кьведайди... Архади-

кай хъсанвал тахъайд атуй...; Килиг, за хъыз, икI етимар хвейиди... Заз хъыз, архадикай са югъ тахъайди, Зун хъыз, алтIушна пехъери чухвайди, Зун хъыз, тарашна вири мал тухвайди, Заз хъыз, гъа ихътин зулумар хъайд атуй; Зун хъыз, етим хвена пашман хъайиди, Заз хъыз, хвейидакай душман хъайиди, Зун хъыз, зайиф, гъал перишан хъайиди, Я са кесиб, гъахъ рикIел алайд атуй...»

Ваъ, шаирдинни адан акърабайрин араяр къанвайди, чIур хъанвайди инкариз хъун мумкин туш. Амма гъейран жедай кар ам я хъи, мукъва-къилийрикай рикI ханвай Эмина вичин инсанвилини шаирвилин дережа квадарзавач: и са гъвечIи шиирда пуд сеферда ишлемишнавай «арха» гаф санални къетIидаказ тайинарнавач. Дуъньядикайни багърийрикай хатур амукънавай, вичин вири акъул-балугъ уьмуурда къазивиле кIвалахна, къанунри истемишзавай гирт акъалтIай, чпихъ бине авай делилдралди са кар субутариз вердиш касдивай «арха» гаф тайиндаказ «стха», «вах», «дуст» ва я гъа ихътин маса гафаралди, я туш, гъакъикъи ксарин тIвараралди эвез ийиз жедачирни? Жедай. Эгер шаирдиз ахътин чIал вич къейила сурал кIелиз тунин мурад авайтIа, ада гъакI авун мумкинни тир жеди.

Амма и сефердани, атана ажални мукъвал алайла, Эмина вич, гъамиша хъыз, вичин шаирвилин бажарагъдин ихтиярда твазва. Мукъуфдивди фикир гайитIа, и шиир са нефесдалди лагъанвай ва вич туькIуьр хъунин рекъяй чIалан фаращ уьлчме – сагъ са жуьмле хъыз кхъенва. Заз чиз, шиирдин бендер нукътIайралди чара авун дуьз жезвач, абур гъакI нукътIани запятая эцигиз айру авуни шиир вичин гъакъикъи шикилдиз мукъва ийида.

Ихтилат кватай чкадал шаирдин муькуь къве шиирни – «Дустариз» («Хабар къуртIа зи гъалдикай дустари...») ва «Вуч ийин за?» («Дуънья, вакай вуч ийин за...») – рикIел хкин. Гъабурни гъар сад са шиир-жуьмле я. Ихътин жуьреда са нефесдалди туькIуьрнавай шиирар дуъньядин шииратда лап къериз-цIаруз гъалтзава.

«Веси» халкъдин гегъенш къатариз хуш хъунин сирни шаирдин бажарагъдихъ галаз алакъалуди я. Мукъва-къилийрин, стхайрин, вахарин, миресрин арада чуьруькар,

къайвилер, ягъунар-къиникъар хъун мумкин крар я. Идалди халкъ гъейраниз хъун эсиллагъ мумкин кваллах туш, вучиз лагъайтла адаз ахътин мисалар вичин арадай датлана аквазва. Шиирдин машгъурвилин, ам гъар са девирда ише финин бине и чала халкъдиз ачухарзавай гъакъикъатда ава. Шаирди инсандин тебиатдин зайиф терефрикай лугъуналди, Аллагъдин бендеди вичиз Халикъди тайинарнавай къилин ва пак рекъикай къил къакъудзавайдакай тагъкимарзава, инсандин нефс къати хъуникай, адан къадирсузвиликай, хъсанвилез писвал хъувуникай, хаинвиликай хабардар ийизва. Ихътин лишанар акатнавай касдиз диде-буба, мукъва-къили, стха-вах, мирес-варис авайди туш – гъахътинбур артух хъуникай рахазва шаир. Шаир патал инсандин мукъвавал ва я чаравал важиблу туш, гъим хъайитлани ам «гъахъ рикел алайди», «инсаф авайди» хъун важиблу я шаирдиз. Им ада вичин са акъван яргъиди тушир, амма къатмакъаришвилеривни рикел къарсурдай вакъийрив ацланваз хъайи умуърдикай хкуднавай эхиримжи нетижайрикай сад я.

Гъавилай, гъикъван вичин рикел «архадикай» ханватлани, шаирди, вич аватнавай шартлар гъикъван жуван сабур хуънив къунвайбур туштлани, вичин гъахълувални инсафлувал квадарзавач ва вичел «алтлушна» вич чухвай «пехъер» вужар ятла ачухдиз лугъузвач, вучиз лагъайтла ахътинбур и фана дуъньяди гзаф арадал гъизва, абурухъ галаз женг члугун четин я, авай са чара абур жував, жуван руъгъдив агуд тавун, жув къейилани абуруз жуван чин къалур тавун я. Гъавилай, мумкин я, шаирди вичи тлалабна ваъ, шиир ван хъана адан таъсирдик акатай сада и чал шаирдин сурал келунни.

Гъихътин кесерлу ва таъсирлу шиир хъайитлани, гъикъван ам метлеблудаказ ва гъакъикъидаказ умумиламишнавай фикирралди девлетлу ятлани, ана шаирдин хуси умуърдин лишанарни тахъана амукъдач. Гъикъван автор а лишанар чуънуънуъхиз алахъайтлани, абурун лепирар цларарин арайрай къатлуз тахъана амукъдач.

Эминан «Весини» гъахътин эсер я. Ам арадал атунихъ гужлу себебар тахъана авачир жеди. Амма абур гъихътин-

бур тиртла, чавай кьетИдаказ лугъуз жедач. Абур шаирдин стхаяр тир Меликахъни Небидихъ галаз алакълалу тирвилини фикир чи эдебият ахтармишзавай илимда малум хъанвай бязи документрикай хкатзава.

Месела, шаирди, вичин буба Севзихан кьейила, вичелай гъвечли стхайризни вахариз къаюмвал авурди вири эминоведри ва абурун информаторар хъайи, чебни Эминан сихилдикай тир ксари шагъидвалзава. Рагъметлу Гъалиб Садыкъидини, вичел чан аламайла, вичин хсуси архивда шаирди вичин архайриз авур къаюмвилини гъакъиндай шагъидвалзавайдокументар ава лугъудай. Гъайиф хьи, чаз абур чапдиз акъатнаваз ақунач. Идал алава яз, Эминан ширдани кьве чкадал – санал «етим», муькуьнални «етимар» хуьникай ихтилат физва. И карди инал лагъанвай фикирдиз къуват гузва.

Чна винидихъ санал Р.И.Гъайдарован ктабдай гъанвай чукуна авай «адакай (Меликакай. – А.Къ.) официалнидаказ Етим Эминан гъвечли рушан къаюмни хъанай» гафар гъанай. Гъакъикъатда и фикир са документдалдини тести-къарнавач. Гъурметлу профессордин ктабда гъанвай документри маса къаюмдикай лугъузва.

«Эминан руш Муслиматаз къаюмвал авуникай документда» «Ялцугъай тир Мегъамед-Эминан етим яз амуькнавай руш Муслимат округдин къази Алкъвадар Мегъамед-эфендиди вичин къаюмвилик кутунва» лагъана кхъенва. И къаюмвал, документдай аквазвайвал, муьжуьд йисуз давам хъайиди етим руш патал йиса-йиса гъикъван пул харжнатла къалурзавай рекъемрин сиягъди къалурзава. И сиягъ гъижрет тарихдин 1301-йисалай эгечИна ганва. Им 1884, яни Етим Эмин рагъметдиз феи йис я.

Профессордин ктабда «Етим Эминан вах Эйлиханан документни» ава. Ана Эйлихана стха Эмин кьейидалай гуьгъуьниз вичиз вакъфадикай акъатай пай, гъадахъ галаз гъаятдин пудай са пайни стха Меликан ихтиярда твазва лагъана кьейднава. И документ гъижрет тарихдин 1303-йисан джамад-аль-ахар вацран 20-йикъа кхъенвайди тайин я. Чи тарихдай и югъ алимди 1885-йисан 21-ноябрь яз къалурна-

ва. Зи гьисабрай и йис 1886 лагъайди яз акъатзава. Мумкин я, зун гъалатI хьунни.

Ф.Нагъиева кхьенвай «Етим Эмин: гьакъикъатдихъ рехъ» ктабда сифте яз майдандиз акъудай ва чеб 1886-йисуз кхьенвай, чпи къилди-къилди хзанар кьейдзавай сиягърай аквазвайвал, 1846-йисуз дидедиз хъанвай Мелик I3 къапан чилни крчар алай 5 ири гъайван авайди яз ва 1851-йисуз дидедиз хъанвай Неби 6 къапан чилни крчар алай 4 ири гъайван авайди яз къалурнава. Меликаз чил стхадилай къве сеферда артух авай.

Гъижрет тарихдин 1303-йисан раджаб вацран 3-йикъа кхьенвай са документда Етим Эминан чIехи руш Къизхалума вичел буба кьейидалай гуьгъуьниз гьалтзавай пай ва гъаятдин пудай са пай I8 манатдихъ маса гуз кIанзавайдакай лугъузва. Амма и шагъадатнамада авай са бязи гафари иллаки фикир желбзава: «И кардин гьакъиндай (яни вичин пай маса гуз кIан хьунин. – А. Къ.) заз гъуьжет алаз аквазвай са затIни авач. Гъавилай за маса гун-къачунин гьакъиндай документ зи разивал аваз кутIуниз турди я».

Авайвал лагъайтIа, гъа и гафари ихътин документ Къизхалума са нин ятIани буйругъдалди туькIурнавайди яз аквазва.

Эминан вах Эйлихана чIехи стхадин «гъаятдин пудай са пай» муькуь стха Меликан ихтиярда, мумкин я, хушуналди тунатIани, Эминан руш Къизхалума гъаятдин вичел гьалтзавай «пудай са пай», вичин хайи диде Туьквезбаназ ва я гъвечIи вах Муслиматаз тун тавуна, маса касдиз бажагъат гудай. Аквар гъаларай, и пай Мелика маса къачуна. Ихътин месэляяр гъалзавай вахтунда къазивалзавай Меликаз абур гъялиз бажагъат четин жедай.

Гъа ихътин крарикай виликамаз аян хъанай жеди Етим Эминаз. Низ чида, белки, Мелика адаз, адал чан аламаз, ирс паюнин месэлайрин гьакъиндай са гъихътин ятIани ишараярни авунатIа. Чахъ и гиманар субутардай акъалтIай делилар авач. Амма Меликан къилихрикай лугъузвай шагъидвални авачиз туш.

Гъеле медресада кIелзамайла, вич чIехи стхадин къаюмдик кумай чIавуз Мелика Эминаз кхъей чар «Зи иг-

рами стха» гафаралди гатун жезватлани, кагъзда авай амай гафари Мелик чин клеви жегьил хъайиди къалурзава: «Захъ галаз келзавай и Абдурагъманав, Сеферан хчив, вугана заз курт тадиз ракъура. Са югъни геж тахъуй! Заз келдай чкада мекъи жезва. Куртунин хев лацу хъицикдинди хъуй. Ви стха Мелик». Чарчин тав буйругъ гуинди, туьнтди тирди аквазва, ам кхъенвайдаз са къадар сарсахвални хас тирди тайин жезва. Мелика икI къетИдаказ истемишзавай жуьредини ам къанундин бинедаллаз стхадин къаюмдик квайвилин фикирдиз къуват гузва.

Инсанрин къисметар гълдай къазивилин къуллугъ гъиле гъатай ихътин кас михъиз дегиш хъун, къекъерай акъатун мумкин я. Къазивал Меликал Эминал чан аламаз, адавай, залан азарди аклажарнаваз, къуллугъ ийиз техъжезмайла, гьалтнай.

«Етим Эмин, на етимар хуьналди, Ваз арха жеч ви весияр туналди...» – вич къази яз, шариатдин къайда-къанун чизвай шаирди са гъихътин ятлани весияр виликамаз авуна жеди. Аквар гьалда, а весийри ада хвейи «етимар» рази авуначир.

Гъавилай рекъизвай шаирди-къазиди маса веси авуна: вичин яшар бегъем тахъанвай рушан къаюмвиле Алкъвадар Гъасан-эфендидин стха Мегъамед тестикъарна (и документдикай чун раханай).

Чна чи ихтилатда вичикай садра менфят къачур «Изложение начал мусульманского законоведения» ктабда къаюмар жедай ихтияр сифте нубатда бубадиз ва члехи бубадиз авайди къейднава. Эгер рекъизвайда веси авуртла, дидедизни къаюмвал ийидай ихтияр жезва. Етим Эмина вучиз ятлани вичин рушан къаюмвал авун вичин уьмуьрдин юлдаш Туьквезбанални ихтибар авунач. Инал садлагъана рикел шаирдин ихътин цларар хквезва: «Етим Эмин, къадач къарай хъана кис, Папан рекъе къекъвез хъана ирид йис, Эхир несиб хъайла, гъамни хъана пис, Гъуцари гай ксдиз садни герек туш».

Шариатдин къайдайрай, къаюмрин къвед лагъай жуьре ажал агакъзавай касди авунвай весидалди тайинарзавайди я. Алкъвадар Мегъамед-эфенди гъахътин къаюм хъана.

Адакай Алкъвадар Гъасан-эфендиди ам Куьре округдин къази я лагъана кхъенва «Асари Дагъустан» ктабда. Мумкин я, ам и къуллугъдал Эмина вичин рушан къаюмвили гъакъиндай веси ийидайла хъунни.

Къаюмвалдай мукъва-къили ва тунвай веси авачиз хъайитІа, къаюмар гъукуматди, округдин гъакимри тайинардай.

Инал суал кватзава: вучиз Эмина вичин паб Туьквезбан, вичин стхяяр тир Меликни Неби ва вах Эйлихан вичин аял руш Муслиматан къаюмвиле тайинарунин паталай веси авунач?

Жаваб жагъурун четин я.

Идалайни гъейри, шариатди къаюмвиле къабулзавай касдихъ ихътин лишанар хъун лазим тир:

1. Яшдиз акбул-балугъ хъун.
2. Мусурман дин гвайди хъун.
3. Акбул-камалдин рекъяй тамамди хъун.
4. Муъминвал гвайди ва къени къилихринди хъун.

Ибурал алава яз, веси авачиз, диде-буба къейи етимриз къаюмвиле тайинарнавай мукъва-къилийриз етимдал гъалтзавай паюнин къведай са пай идара ийидай ихтияр авай. (И жигъетдай, белки, Мелика Эминахъ галаз ийиз хъун мумкин тир гъужетра гъа и кар къехуьн ийиз, ада вичелай гъвечІи стхайриз авур къаюмвилел шак гъиз хъанатІа?)

Рекъизвайда весидалди тайинарнавай къаюмдиз веси тунвайди къейидалай гъугъуьниз вичин хиве тунвай кардикай къил къакъуддай ихтияр авачир ва ада чІехи гъакимрин вилик вичин къаюмвал къилиз тухуникай гъахъ-гъисаб авун лазим тир. Эгер ада вичин къаюмвилик квайдан малдиз зиян жадавал ийиз хъайитІа, ада а зарардин чкадал эвез хгун лазим тир.

Етим Эминаз вичин рушаз къаюмвал авун Алкъвадар Мегъамед хътин къени къилихрин, камаллу, Аллагъдин виликни гъакимрин вилик вичин гъилинни руьгъдин михъивал хуьдай касди авун дуьз яз акуна. И карди Алкъвадар Мегъамед Етим Эминан неинки ихтибарлу кас, гъакІни мукъва дуст хъайидакайни лугъузва.

Етим Эминан стхайрикайни вахарикай рахадайла, адан чЕхи стха Шагьламазакайни лугьун тавуна жедач. Ам шаирдиз бубадин патай тахай, дидедин патай хайи стха я.

Ф.Нагъиева майдандиз акьудай, кьилди-кьилди хзанар кьейднавай 1886-йисан сиягьра Шагьламазан тIварни кьунва ва а чIавуз 50 йисан яшда авай ада Татархан хуьруьн кьазивалзавайди тестикъарнава. Етим Эмина вичин гьвечIи рушан кьаюмвал гьадални ихтибар авунач.

Алкьвадар Гьасан-эфендидин «Асари Дагьустан» ктабда гьатнавай, и алимди вичин хва Абу-Муслимаз 1877-йисан бунтарин вахтунда Куьреда кьиле феи вакъиайрикай шиирралди кхьенвай чарче ихьтин гафар ава: «Афатани Шагьнамаза управада протоколар кьиле тухузва». И гафариз и ктаб урус чIалаз таржума авур Али Гьасанова (Гьасан-эфендидин хци) ихьтин баян гузва: «Дуьмма-дуьз икI лагьай чIал я: «Афатни Шагьнамаз, кьуллугьчийрин сиягьда аваз, канцеляриядин начальникар хьанва». Ахпа таржумачиди и вакъиадикай вичин фикир лугьузва: «Амма кьуьзекавай (яни Алкьвадар Гьасановай. – А. Къ.) чав фактар гьакьикьидакъагъарун гуьзлемишиз жедач. Аквар гьалда, и кьве касдини управлениедин ва суддин дарамат чпиз кьунай ва, ина делойрални ктабрал чпин иесивал ийиз, инкьилабчи гьукуматди тайинарнавай са везифани кьилиз акьудзавачир».

Чна гиман ийизвайвал, тIвар кьунвай Шагьнамаз Етим Эминан чЕхи стха Шагьламаз я. Пачагьдин гьукуматдиз акси яз халкъ кьарагьнавай вахтунда, вич женгчийрин патал алайди кьалуриз, ада хийирлу са карни тийизвайди таржумачиди ганвай баяндай малум жезва.

Чи эдебиятдин тарихда Эмина вичин чЕхи стхадиз 1872-йисан 17-сентябрдиз кхьенвай чарни малум я. Чарчяй аквазвайвал, гьвечIи стхади вичел чЕхи стхади тапшурмишнавай кар вичи кьилиз акьудайвеликай кхьизва. Кагьздай Эмина чЕхи стхадиз ийизвай гьуьрмет аквазва. Адан тIварцIихъ гьихьтин ширин ва метлеблуга гафар акалзава, «зи вилерин нур, гуьгьуьлдин шадвал, дава тир жанаби чи стха» лугьузва. И карди Эминан инсанвилини чЕхи дережадин гьакьиндай шагьидвалзава.

Мелика Эмина кхъенвай чарчинни Эмина Шагъламазаз кхъенвай кагъздин арада авай тафават чЕхиди тирди та-йин жезва. И тафават Эмина вичини къатГун тавуна авачир жеди.

Етим Эмина гъам яшайишда, гъам вичин къуллугъда, гъамни вичиз Аллагъди къилин пеше яз ганвай шаирвиле инсанвилеин дережа инанмишвилелди хвейиди мад сеферда субут жезва.

Ихътин, гъар йикъан зегъмет алай, руьгъдин зегъмет алай кIвалах къилиз акъудун акатай нелай хъайитIани алакь тийидайди Эминаз фадлай чир хъанвай. Ихътин зурба везифа къиле тухун патал чЕхи рикI, жумарт ва девлетлу руьгъ хъана кIанда, гъахътин руьгъдив еримишиз тун патал ам уьмуьрдин гъар са камуна вердишарни авуна кIада, лигимарни.

Эминан вири уьмуьр гъахътин мурад къилиз акъудуни-кай ибарат хъана.

«Веси» шиир гъа рекъе авур ниятринни хиялрин, чIугур къван азиятринни гъамарин, тIаларинни рикI хунрин деринвални хчивал тупламиш хъанвай са вулкан хъиз адан рикIяй акъатна ва ам, а вулкан, гилани куькIвена кузма. Ам 120 йисалайни гзаф девирдин къене инсанри пак дуъа хъиз къабулзава.

*Етим Эмин, на весияр хуьналди,
Ваз арха жеч ви весияр туналди.
Татуй залум зи мейитдин чиналди,
Яд кас атуй – са инсаф авайд атуй.*

Эхиримжи къве царце тикрар жезвай сад хътин къати сесери ва гъижайри зенгини хъиз ван авунилай гъейри, ма-на-метлебдин жигъетдай ихътин дерин ва атIуз-атIуз ла-гъанвай гафари шаир Етим Эмина и дуьньядал тухвай уьмуьрдин важиблувал гъихътинди тиртIа къалурзава ва ада вичин везифа михъидаказ къилиз акъудайвиликай лу-гъузва. И уьмуьрдин къилин нетижа лагъайтIа, Зулжалал-дин вилик хъфизвай касди вичин ажални кваз залумвилер гвай гъар садан аксина акъвазарун я.

И тарс къенин адалатсуз ва инсафсуз девирдизни авун-вай веси туш ни лугъуда?

АШКЪДИН ДЕРТ – ГЪАХЪ-ДУВАНДИН ТЕРЕЗДА

Етим Эмина вичи кхъенвай ва вичиз масадбуру ра-къурнавай чарарихъ, чпин къадар тІимилди ятІани, чІехи метлеб ава. Абур неинки къилди са шаирдин хуси уьмуьрдин вакъиайрин, гъакІни санлай чи халкъдин тарихдин къиметлу шагъидарни я.

Малумди вири кІуьд кагъаз я. Абурукай Эминан гъилелди кхъенвайбурун къадар къудав агакънава ва абур адан къуллугъдихъ – Ялцугърин дуванханада къазивал авунихъ галаз алакълу я. Амай вад чар адаз кхъенвайбур Ярагъ Мегъамедан хва Гъажи Исмаил-эфенди, Къеан Агъамирзе, шаирдин гъвечи стха Мелик, Мажалисдай тир Мусадин хва Абдуллагъ ва Куьре округдин гъакимдин заместитель И.М.Астуватуров я. (Эхиримжидакай Алкъвадар Гъасан-эфендиди вичин «Диван ал-Мамнун» ктабда и кас, Тифлисдин эрменийрикай яз, полковникдин чин аваз, Куьре округдин гъакимдин къуллугъдални хъайидакай малумат гузва).

Заз жуван фикир и чарарикай къилдаказ иллаки садал – Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендиди кхъей кагъаздал акъвазариз кІанзава. Идан себебни... Тамум я.

Халкъдин виридалайни гъаф рикІ алайбурукай са ма-нидиз элкъвенвай, вирибуруз хуралай чир хъанвай «Гуьзел Тамум» шиирдин къилин игитдал алай тІвар Гъажи Исмаил-эфендидин чарчени гъалтзава.

Жуван рикІиз ягъай гиманар, суалар раиж ийидалди вилик заз и кагъаз вич тамамдиз инал гъунин лазимвал аваз аквазва:

*«Ялцугърин суддин къази, зи играми хва молла Эминаз.
Гъаф саламар.*

Ва адалай гуьгъуьниз.

ХпитІрал фена, рагъметлу Къурбанан шейэр шариат-див къадай гьалда вичин ирссагъибрин арада паюн ва гьардал вичиз къевезвай гьахъ ви гьилелди агакьарун ва абурун виридан копияр куь дуванханадин ктабдиз къейд авун вавай за тІалабзава. Тамуманни адан мидядин кІвалах куьтягъа, тахъайтІа абур къилин дуванханадиз рекъе тур.

Вассалам, им кхъена 1291-йисан шабан вацран 3-йикъа.

Зун Куьредин суддин Къази Ярагъ Гъажу Исмаил».

И чар сифте яз майдандиз акъудайди ва араб чІалай лезги чІалаз таржума авурди Гъалиб Садыкъи я (Килиг: Етим Эммин. Дагъустандин ктабрин издательство, 1980-й., 199-чин). Чар кхъенвай вахт Гъижрет тарихдин рекъемралди гуниз баян яз алимди а вахт «чи эрадин 1877-йисан сентябрдин 15-йикъал гьалтзава» лагъана къейднава.

Гуьгъуьнлай и кагъаз чпин ахтармишунра ишлемишай алмирини гъа и баян тикрарзава.

Гъа инал суал алай месэлаяр кватзава. Гъайиф хьи, Гъалиб Садыкъи рагъметдиз фенва, адан хсуси архивда хъайи чарчин оригиналдин къисмет гьихътинди хъанатІа чирун четинз акъваззава. Гъавилай чна чи вилик квай гъам Гъижретдин, гъамни Григорианский календардин рекъемар тупІалай авун герек жезва.

Лугъун лазим я хьи, сад лагъайди, Гъижрет тарихдин 1291-йис Григорианский календардин 1874-йисал ацалтзава. Къвед лагъайди: эгер и кагъаз гъакъикъатда 1877-йисуз кхъенвайди ятІа, Гъижретдин тарихдалди а йис 1294 лагъайди жезва.

Чна инал гъанвай къвед лагъай гиман бине авачирди яз аквазва, вучиз лагъайтІа 1877-йисан 15-сентябрь тарихда къетІадаказ малум тир гъулгъулади (бунтари) Къиблепатан Дагъустан къунвай къызгъин бере тир. Ихътин къатмакъариш вядеда округдин дуванханадин къазидиз чарар кхъиз-ракъурдай мажалар тахъун мумкин тир.

Тарихдин и чІехи вакъиадиз талукъ яз Эмина кве шир: «1877-йисан бунтариз» ва «Гъинава» («Фагъумна за гьар жуьре гьал») кхъена. И кве чІални, якъин тирвал, а

мусибатдин вакъияяр чпин эхирдив агакъайла, пачагъдин гьукумдин аксиниз къарагъайбурукай садбур женгина, садбур асмиш авуникди телеф хъайила, амайбурни суьргуьндиз акъудайла ва я ватандай катунал атайла, вири гъа и крари хажалатдик кутурла, кхьенвайбур я.

Тварар къунвай къве шиирдани Эмина вичикай лап къитдаказ хабар гузва. Садан эхиримжи бендина ада лугъузва:

*Дустар Къазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.*

Муйкуь шиир акъалтIарзавай цIарарани шаирди икI кхъизва:

Этим Эмин йифди-югъди «Ребби!» лугъуз шезава хъи...

Яраб и шел-хвал вичивай женгиниз къарагъайбуруз са куьмекни ийиз тежезвайвиляй ятIа?

Пайгъамбардиз хас аянвилив ацIанвай гафар: «Урусатдин КIеви зулум Са къуз вичиз жеда къалум» лагъай шаир, эгер вичивай яракъ къуна женгиниз физ алакъзавайтIа, вичин къве шиирдин игитрин жергейра жедайдал шак гъун четин я. Гьелбетда, адан шел-хвал неинки халкъдин къилел атанвай мусибатрихъ галаз алакълуди, ам къилди шаирдин вичин къилел атанвай бедбахтвиликай – вич залан азардин къармахра акIаж хъуникайни арадал атанвайди я.

Эминакай авай къван хурун ва кхьенвай малуматрай тайин тирвал, ам рекъидалди ирид йисалайни гзаф вахтунда вичин чан вичин ихтиярда амачиз месел хъана. «Шумуд йисуз чIугван азар?» – лугъузва шаирди «За вуч ийин, аман яраб?» шиирда. «Къве вил – цава, беден – месел», «РикI чIулав яз, беден – харанI, Жигер кана хъана кабаб», – вичин азардин баян гузва шаирди маса шиирра.

Мумкин я, 1877-йисуз Эминан гьалар гъа идалайни бетер тир, вучиз лагъайтIа «За вуч ийин, аман яраб?» шиирда ихътин цIар ава: «Дустар къведа гьалар жузаз». Амма

«1877-йисан бунтариз» шиирда шаирдин дустарин килел атанвай бедбахтвилерикай лагъанва: абур чпин азарлу ду-стунал кыл Чугвадай мумкинвилакай магърум хъанвай, и кардикай шагъидвалзавай са бейтинин кве цар чна винидихъ гъанай («*Дустар Къазанфар, Рамазан, Эмин ама квехъ эрзиман*»).

Винидихъ гъайи делилрикай даях къуртIа, Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендидин кагъаз 1877-йисуз ваъ, 1874-йисуз кхъенвайвилехъ бине аваз жагъида. Якъин хьи, чар кхъей Гъижрет тарихдин вахт чи девирдин рекъемриз хкай кас хатадай гъалатI хъанва.

Гила гъа чарчел вичел хквен.

Авайвал лагъайтIа, а чарче тIвар къунвай Тамумал.

Кагъазда чаз и дишегълидикай гузвай са малуматни авач. «Тамуманни адан мидядин кIвалах кубтягъа, тахъайтIа абур къилин дуванханадиз рекъе тур», – тагъкимзава округдин дуванханадин чIехиди тир Гъажи Исмаила вичелай къуллугъдин рекъяй агъадавай Ялцугърин къази Эминаз.

Гъа и тагъкимди са жерге гиманарни суалар арадал гъизва.

Яраб чIехи шаирдин «Гуъзел Тамум» шиир кхъиниз къуват гайиди ва и чIагай чIалан къилин игитдин чешне Куьредин къазидин адетдин чарче авай дишегъли хъанатIа?

Вучиз Ялцугърин къазиди «Тамуманни адан мидядин кIвалах» яргъал вегъенватIа?

Документа къалурнавай вахтунда цIуд йисалайни гзаф хуъруьн къазидин тежриба авай Эминавай и кве касдин месэла гъализ жезвачирни? ТахъайтIа вучиз абур «къилин дуванханадиз рекъе тур» лугъузва?

Ваъ, ина са кар авачиз туш.

Вичин хайи хуъруьн адалатлу къазидин хура чIехи шаирдин рикI авай. Гъа рикI дуванханада къиле физвай гъар йикъан сугъул кралални чарарал гъалиб, абурулай вине хъанвай. Адавай и гуъзел дишегълидин къамат ва ада рикIе тур къизгъин гъиссер къуна акъвазариз хъхъанач. Гъа гъиссери, гъа ашкъиди ам дуванханадин крал яргъал вегъена,

Тамум аквадай легъзеяр артухарунал гъана. Тушиз хъайила, «Гуъзел Тамум» шиир гьикI арадал атурай?

Идалайни гъейри, Эминан шиирдин игит вичихъ халисан жанлу чешне аваз кхъенвайдал шак гъизни четин я.

Эгер Туьквезбаназ бахшнавай шиирда жегьил ва субай Эмина ярдиз, вични масадаз жагъанвай «хупI девлетдиз» хас авунвай кьилин лишанар-гекъигунар кьве жуьрединбур – садбур гъакъикъи уьмуьрдай къачунвайбур ва къадардиз Тимилбур (*«Гимишдин пул дуъзмишна на яхада, Ви ширин мез, шад билбил хъиз, рахада»*), муькуьбурни, къадардиз гзаф яз, гъакъикъатдивай яргъабур (*«Ширин вирт я, хуш нямет я...»*, *«Гъар пакамахъ экъечдай са рагъ я вун, Гъилел кудаи, нур гудай чирагъ я вун, Гъар са ширин емиш авай багъ я вун...»*) ятIа, «Гуъзел Тамум» шиир ахътин «цавариз акъудунрикай» магърум я. Ида 36 йиса авай шаирдин гьиссер халисанбур тирдакай лугъзува. «Туьквезбан» шиирда авай гьиссерни тапанбур туш, амма абур рикIе гъилияй акъатнавай яр вичиз гъат техъйидайвилини дерт аваз лагъанвайбур ва гъавилияй гзаф гекъигунарни гъакъикъатдивай яргъабур хъанва.

«Туьквезбан» шиир гьикI тайин чешне аваз кхъенватIа, «Гуъзел Тамумни» гъахътин гъакъикъи бине аваз арадал атанвайди яз къаз жеда. Амма и шиирда авторди, са вичин гьиссерикай рахунилай гъейри, Тамумавай гуьзетзавай са затIни авач.

Ша чна жуван фикирдай садра и чIал эзбер хъийин ва я ктабдай кIел хъийин.

Къазивалзавай шаирдин рикIе, мефтIеда, руьгъда, вири беденда кьиле физвай къван гьерекатрилай гуьгъуьниз дуванханадин крар кьилиз хутахиз хъун мумкин тир жал?

«Зи чанда гум Къекъвезава», *«Ашкъидин дерт Я хъи зегъмет»*, – жегьил-жаван вахтара Эмина икI бажагъат лугъудай. Инал «ашкъи» гафни Эминан муьгъуьббатдин шиирра авай гьисседиз бажагъат мукъва я, им маса жуьредин къати гъевес я.

И шиирдай Гъажи Исмаил-эфендидин чарче авай тагъ-кимдихъ галаз алакьалу лишанарни са уьтери такуна авач.

Шиир вич ажайибдаказ гатум жезва: *«Гуьзел Тамум, Ая фагьум»*. Вучиз «Ая фагьум» лугьузвайди я? Белки, Тамумни, вичин кIвалах фад куьтягъ ая лугьуз, дуванханадиз къвез-хъфизватIа? Шаирвилин ялав гуьзел къаматди къязмишарнавай шаирдиз гъахьтин куьлуь-шуьлуьяр аквазмайни? Адаз Тамум мукьвал-мукьвал акваз кIанзава: *«Хъайла яргьал, Са дерди-гьал Мецел, гуьзел, Текъвезава»*. Гуьзел атайлани, ада наз маса гузва (*«Аман я ваз, гумир на наз»*). Мадни фикир це: *«Чур хъана гьал, РикI хъана сал...»* Ихьтин гьалда аваз суд-дувандин месэляяр гьалун са къанундивни къунвайди туш эхир. Гъавилай чавай Эмина къанун чурзавай лугьузни жедач.

Тамумазни Эминан рикIикай хабар авачиз туш. И кар маса къве цIарцIевай гафари тестикъарзава: *«Авур икърар Чур мийир, яр»*. Яни абурун арада са сирлу икърар ава. Амма инал лагъанвай «яр» гаф муьгьуьбатдин гьиссдин таъсирдик кваз лагъанвайди яз къетIидаказ къабулунни дуьз къвезвач. Им, акваз гьаларай, анжах яр-дуствилин гьисс я. Абурун къведан икърарни дуствилинди, сада садаз ихтибар авунинди я.

И къве цIарцIелай гуьгьуьниз къвезвай гафари гузвай манани фикир гуниз лайхлу я.

«Зал душманар Хъуьрезава», – лугьузва шаирди. Къве касдин, и дуьшуьшда итимдинни дишегьлидин, арада икърар хъунал ва я а икърар са терефди техуьнал хъуьредай хьтин кар туш, им адетдин кIвалах я. Хъуьруьнин себебар масадбур хъун мумкин я. Месела, икърардикай инсанриз чир хъанва, Эминаз дуванханада Тамуман пад къунихъ ар-тухан майил винел акъатнава ва эхирни гьа арада Тамумай гьа икърардиз къецI гузвай са кар акъатнава. Гъавилай анжах Эминаз акси ксар, – масадбур ваъ гьа! – хъуьрезава. Хъуьрезвайбурун арада Тамуман мидядин терефдарар аваз аквазвач. И вири крарикай округдин къазидизни хабар тахъана авач, гъавилай ада кIвалах фад куьтягъ ая лагъана Ялцугьрин къазидик тади кутазвайди я.

Эгер Эминанни Тамуман арада кызгын муьгьуббатдин икьрар ва адахь галаз алакьалу маса крар хьанвайта, жемьтди абур кьведни русвагь авун, хуьруьн кьази ихтибардай вегьин мумкин тир. Хьанвай икьрар Тамуман гуьзелвили гьейранарнавай шаирдиз адаз куьмек гуз клан хьуникай ибарат я.

И фикирдиз кьуват ихьтин цларари гузва:

*Рекьиб шейтан
Я хьи душман,
Гьич зи члалахь
Тежезава.*

Яни кьази Эмин гьахь Тамуман пата авайди кьалуриз алахьнава, амма адан мида саклани члалал кьезвач, гьавилей дуванханада и месэла гьялунни яргал физва.

Инал заз Гьалиб Садыкьиди вичи акьудай ктабра араб члалай атанвай «рекьиб» гафуниз ганвай баяндални акьвазиз кланзава. Ана лагьанва: «Рекьиб – мида, писвилин гуьгьуьна авай кас». И гафни шиирда хатадай гьатнавайди туш. Ам Гьажи Исмаилан чарче авай гаф я.

Идалайни гьейри, и кьуд цларце фикир желбдай мад са лишан ава: Тамуман «рекьибдизни» шаирди «душман» лугьузва. Аквар гьаларай, и клвалах кьиле тухун паталай Эминай тИмил гьекьер авахьнач: са патахьай дишегьлидин гуьзелвили «чанда» тунвай «гум», муькуь патахьай алат техьйизмай, члалал текьезвай «шейтан».

Эмина шиирда вичин гьалдикай гузвай бязи малуматарни чаз муьгьуббатдин гьиссерихь галаз алакьалубур яз аквазвач. Абур кьез-кьез гужлу жезвай адан азардин лишанар хьиз аквазва, вучиз лагьайта гуьзелдин кьаматди «чанда гум» тунвай шаирди лугьузвай «Залан парар Хьана гьамар», «Зи чан кьураз, ЦПразова», «Зи рикI икьван Кьуразова», «Зи рикI, гьелбет, Ишезава» хьтин гафар Эминанни Тамуман арада авай икьрардихь галаз кьазвач. Икьрар аваз хьайила, икьван тарвилер жеч эхир. Яни Эминаз, Тамуман месэла гьялунилай гьейри, маса кьайгьуярни гзаф ава,

абурни сагъламвилехъ галаз алакъялубур я. ТахъайтIа шаирдал алайбур вуч «залан парар» хъурай?

И вилик квай фикир давамарун патал заз мад кве чар арадал вегъиз кIанзава.

Абурукай сад 1871-йисан 21-июлдиз Эмина Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендидиз кхъейди я. Ана икI лагъанва: *«Алатай базардин юкъуз зун куь патавай хкведайла йифиз рекъе хъана ва кIвач татаб хъана зун чинихъди къванер алай чкадал алукъна, къванци зи мет атIана ва зал еке хер хъанва. Аниз килигна завай куь патав къвез жезвач».*

Муькуь чар Куьре округдин гъакимдин заместитель, ротмистр И.М.Астуцватунова 1871-йисан 18-августдиз кхъенва. Ана Эминаз икI лагъанва: *«Вал алай хер сагъ хъайила, вун а кардин патохъай зи муькуь атун лазим я».*

И кве чарчи и къалурнавай йисуз шаир саки са вацра кIвалахал тефена амукънавайдакай лугъузва. Пуд йисалай, яни «Гуьзел Тамум» шиир кхъей йисуз шаирдин метIел хъайи а чIехи хире вичикай хабар тагана авачир жеди, вучиз лагъайтIа 1877-йисуз Эмин са чарани амачиз месе гъатунни гъа хирен нетижа тирди шаирдикай малум тир вири делилри шагъидвалзава. Месела, Эмина Ярагъ Гъажи Исмаилаз 1873-йисан 5-апрелдиз кхъей маса чарчин эхирда *«Зун, азарлу тир куь усал Эмин»* гафар гьалтзава. Яни къази ва шаир Эминан начагъвал Тамуманни адан месэла гъялзавай 1874-йисуз генани артух хъанвайдал шак аламукъзавач. Гъавилай чаз «Гуьзел Тамум» шиирда гъанвай «залан парар» шаирдин кIвачел 1871-йисуз хъайи гъа хире гъайи азардихъ галаз алакъяда авайбур яз аквазва.

Идалайни гъейри, вичиз хзан авай ва вичиз къисметди Туьквезбан несиб хъувур Эмина уьмуьрдин юлдашдиз гъакъикъатда тахъуй, гъатта хиялрайни вафасузвал авун гъакъикъатдиз муьква кар хъун мумкин яз аквазвач. Мусурман диндин, шариатдин шартIарал амалзавай ва вич а къанунар къиле тухузвай махсус векил-къуллугъчи, идалайни инсанвилин дережайрай yine авай кас хъуни Эмин, ада вичи лагъайвал, «фасикъвилин сагъиб» хъуникай хуьзвай. Адан «РикIел гъваш» шиирдин кве царцIини

къазивилин рекъяй Эмин гъихътин кас тиртIа лугъузва: «*Са бендедин дувандайла, гъакимар, Адалатдин гъахълу тир ван рикIел гъаши*».

Гъавилияй «Гуьзел Тамум» шиир муьгъуьббатдин чIал яз ваъ, тайин дишегълидин гуьзел къаматди садлагъана шаирдин чанда тунвай «гумадикай» яз, гъа «гумади» куькIуьрнавай гъиссерин гуьрчегвиликай яз, гъа иервиликай хкудзавай кфет яз къабулиз жеда. Винидихъ чна садра мисал яз гъайи «*Ашкъидин дерт Я хъи зегъмет*» гафари дуванханадиз атай дишегълидин гуьзелвили арадал гъайи къати велвела-гъисс шаирдиз хабарни авачиз арадал атанвайди ва адавай ам акъвазариз тежезвайди къалурзава. И кар Эминаз «зегъмет» хъизни гъавилияй аквазва. Амма гъикъван шаирдиз вичи Тамуман гуьзелвилел ийизвай гъейранвал къалуриз кIан хъанатIани, шиирда, белки, автордиз вичиз хабарни авачиз, дуванханада хъайи гъерекатрин, Эминан вичин хсуси сагъламвилиз талукъ фикиррин лишанар гъатна. Шиир вични гъа вакъийрин яцIа аваз, гъабурукай са легъезда катунин, шиирдалди хъайитIани жуваз са теселли гунин ва я са хупI михъи нефес къачунин мурад аваз кхъенвайди малум жезва. Шаирдин рикIин секинсузвал шиирдин ритмдай вичяй аквазва, налугъуди и ритм Эминан рикIи ийизвай тахъа-тахъ я.

И гуьрчег ва тIуькIуьр хъунин рекъяйни гзаф зерифназик шиирдин къисмет халкъди вичин жуьреда гъялна: ада и чIал муьгъуьббатдикай лагъанвай зурба мани хъиз къабулна. Эмина икI жеда лагъана гъич фикирни авуначир жеди. Амма шииратдин аламатар масадбур я. Шииррин туйкIвей кIалубра гъатай гафари суьгъурлудаказ нур гуникди инсанрин рикIериз таъсир авуна. Абур и чIалан гъавурда чпин жуьреда акъуна. Къилдин цIарари ва гафари, гагъ-гагъ тамам шииррини са шумуд мана гун Эминан чIалариз хас лишан тирди чи эдебиятда фадлай малум хъанва. Гъавилияй къе чавай «Гуьзел Тамумни» гъахътин эсеррикай сад я лагъайтIа жеда.

Мадни са алава яз, шаирди ганвай Туьквезбанан ва рикIиз хуш хъайи амай гуьзелрин гъакъикъи къаматар, ши-

килчиди чӱгунвайбур хъиз, виле амукъдайвал аквазватӀа,
Тамуман къамат чаз шиирдай ерли аквазвач. Чаз адан ви-
нел патан акунрикай малумди адан тек са лишан я – гуь-
зелвал. А гуьзелвал вич квекай ибарат ятӀа, мискӀал яз аму-
кънава.

Гуьзелвилихъ къаних шаирдиз амукъзавайди а гуьзел-
вал жезмай къван ярӑгалди вичин патав гумукьун я. Гъави-
ляй шаирди хивени къазва:

*Геже-гуьндубъ
Заз, етимдиз,
Вун къакъатиз
КичӀезава.*

И цӀарарай Тамум къакъатдай чӀални шаирдиз
чизвайди аквазва. ЯтӀани... ада и ширин азаб ярӑгал
финихъ ялварзава.

Са гафуналди, винидихъ авур къван ихтилатар зи хсу-
си веревирдер-гиманар я. За абур садални илитӀазавач. Ам-
ма Етим Эминан са шиирдивни, адан уьмуьрдиз талукъ са
документдивни гъакӀ винелай вил элядай жуьреда эгечӀна
виже текъведадал шак алач. Кар чна абурун деринриз
гъахъдай рекъерни куьлегар дуьздаказ жагъурунал ала.

А деринар, лагъайтӀа, гзаф зурбабур я.

2008

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАН АКЪАЖУНАР

СтІал Сулейманаз хас кѣлихрикай сад туѣнтвал тирди адан шииррай хѣсандиз аквазва. Амма ада и туѣнтвал вичин «мецел зирек» тирвилелди иликѣарзавай. Мумкин я, вичин вири уѣмуърда датІана гѣахъ хуѣнин кѣаравулда хѣуни шаирдин ивида ихѣтин кѣлих арадал гѣана ва лигимарна. Вичиз тебиатди жумартдиз камаллувал ва рикІинни мецин хчивал ганвай кесиб стІалви, гѣи кар вичиз гѣахѣсузди яз акуртІани, адаз аксивал ийиз ва я шиирралди кѣимет гуз, дуѣз кІвалахдин пад кѣаз алахѣзава. Кѣисметди фан са кѣасдихъ гѣаф чкайриз акѣудна, дуѣньяда са гѣахѣни авачирди вичиз вичин вилералди акунвайтІани, Сулейман генани гѣахъ жагѣуриз алахѣзавай.

Им, гѣелбетда, адаз шаирвилихъ галаз санал ганвай мад са чѣехи пай тир. Амма а кѣлих кѣвез-кѣвез лигим хѣунухъ шаир уѣмуърдин женгерин яцІа гѣатунихъ галаз алакѣалу я.

Адаз мадни са кар хѣсандиз чир хѣанай: гѣахъ гѣамиша кесибрин патал, халкѣдин дерин кѣатара ава. Вуж а кѣатаривай чара жез, кѣерех жез, абурун кѣайгѣуярни дердияр кваз такѣаз алахѣзаватІа, гѣа кас батІул яз жагѣизвай шаирдиз.

Гѣавилияй ада вичиз гѣахѣсуз яз акур садазни инсафзавачир. Гѣатта, гѣа вич хѣиз, халкѣдин арадай акѣатнавай шаирризни.

Инал чун шаиррикай хатадай раханвайди туш. Лезги эдебиятда Сулейманахъ галаз алакѣалу кѣве гѣуѣжет – ада Ахцегъ Гѣажидихѣни Хпеж Кѣурбанахъ галаз авур эдеби акѣажунар машгѣур я.

Советрин девирда и кѣве гѣуѣжетдизни гѣа сад хѣтин кѣимет гузвай: Сулейман кесиб синифдин шаир тирвиляй ва халкѣдин дерин кѣатарин патал алайвилияй гѣахѣлу яз

гьисабзавай, Ахцегь Гьажини Хпеж Къурбан, са илигун-гилигунни галачиз, писарзавай.

Къенин девирда шаиррин и акъажунриз цийи кылле-лай килиг хъувунин лазимвал ава.

Шииралди авунвай гьужетрин нетижа яз чи эдеби-ятда Ахцегь Гьажидин «Гъетягъар», Хпеж Къурбанан «Чай» ва СтІал Сулейманан «Ахцегь Гьажидиз жаваб» ва «Самовар шиирар пайда хъана.

Чи ихтилат гьабурукай жеда.

1948-йисуз Москвада Гьукуматдин Художественный литературадин издательствода СтІал Сулейманан «Чалар» («Сочинения») ктаб акъатнай, ам, чи фикирдалди, Совет девирда шаирдин чап авур виридалайни тамам кІватІал тир. Ана гъатнавай эсеррин текстер урус чІалаз таржума авун патал гъазурайди Дагъустандин тарихдин, чІалан ва эдебиятдин институт тир. Ктабдин эхирда гъар са эсердиз ганвай баянар А.Назаревичан къелемдикай хкатнавай.

И ктабда гъатнавай «Ахцегь Гьажидиз жаваб» шиир-диз ихътин гегъенш баян ганвай:

«Сифте яз чапзава. Им СтІал Сулеймана Ахцегь Гьажидиз кхъенвай къвед лагъай чІал я. Сифтегъанди ада Къасумхъуруьн райондин Уллу-Гъетягъ хуруьн агъалийрин тІалабуналди туькІурайди я, и хуруьнвийрин чІехи паюни Бакуда Завьялован нафтІадин мяденра кІвалахзавай. Абурун тІварцІелай СтІал Сулеймана вичин чар-че Ахцегь Гьажидиз лайихлудаказ жаваб гана. Ахцегь Гьажиди лагъайтІа, 1905-йисуз Завьялован нафтІадин мяденра кыле фейи забастовкада иштирак авуна лугъуз гъетягъвийр хуруьнриз вегъиз ва абурук тахсир кутаз алахънай.

Ахцегь Гьажи (Октябрдин инкџилаб жедалди кьейи лезги шаир) вич яргъал вахтунда Бакуда кІвалахай нафтІа-чи-фяле тиртІани, ада пролетариатдин интересар аннамиш-нач, ам 1905-йисан инкџилабдин гъавурда акъунач, ада гьисабзавай хьи, забастовкайра иштирик авуналди лез-гийри чеб мажибдикай магърумзава ва чпин хзанар кашал гъизва. Гъа ихътин руьгъдалди кхъенва гъетягъвийрихъ

элкъвена лагъанвай адан шиирни. Ада абуруз сабурлу хьунихъ эверзва ва забастовкадиз экъечІайбуруз санани кІвалах ва яшайиш патал такъатар жагъидач лугъуз кърхуяр гузва:

«Квез кІвалахал акъвазун патал мад санани мяден жагъидач ва садазни мад куь язух къведач.

Ингъе куьне мух недай вахт мад алукънава, гъетягъвияр.

Куьне куь гимишдин сятер, везнеяр ва камарияр маса гуз башламишнава, куьне беденар къецІил тахьун патал пальтойриз ямахар ягъзава, гъетягъвияр» (мана-метлебдин таржума).

Гъайиф хьи, и штрейкбрехервилин рахунриз СтІал Сулеймана хгай жаваб амач. Адан манадикай «Жувакай ихтилатдин» са кІусунин бинедаллаз веревирд ийиз жеда.

«Са сеферда зи патав Бакудай хтанвай зи куьгъне дустар атана. Абуру заз пашман суьгъбет ахъайна: нафтІадин мяденра фялейрин забастовка кьиле фена, амма ам хъсандаказ куьтягъ хъанач, гзафбур, кьал-къиждик кьил кутурбур я лагъана, кІвалахдилай алудна.

Юлдашар сефил хъанвай. Къилинди, хуьре намусдик хкуьрдай мани машгъур хъанвай. «Къуьлер ая, – лугъузвай ана, – куь кьилерикай далдамар куьрсара, куь папар базардиз рекъе тур, кьуй абуру ана месерни хъуьцуьганар маса хгурай, вучиз лагъайтІа, квез, лашар илигна салай чукурнавай ламариз, кьулайвилер куьз герек я?»

И шиирар туькІуьрнавайди а чІавуз нафтІадин мяденра зи юлдашрихъ галаз кІвалахзавай лезги шаир Гъажи тир, ам гъамиша хузаиндин пад къазвайвиляй кІвалахдилай алуднавачир.

Угъраш! Завай мегер ихътин ван тахъай хътин дуьшуьшдилай элячІна физ жедайни мегер?.. За жаваб яз зи чІал туькІуьрна ва ам виридаз ван жедайвал кІвалин къавалай манидалди лагъана. Зи дустари мани кхъена, конвертда туна, Бакудиз рекъе туна. РикІеллама, амай чІаларихъ галаз, ана ихътин гафарни авай: «Гъер кьуд патаз чукІурмир, къацІай кицІ! Шаирдин тІвар къацІурмир, вучиз лагъайтІа

заз виликамаз аквазва хьи, гьикI ви кьил, далдам хьиз, зи дустарин мехъерик алабар жезватIа!»

Ахцегъ Гъажиди ашукъдин тIварцIихъ къати сеперар авуна.

Сулейманан и чапзавай шиир, аквар гьаларай, шаирвилин лайихлувал квадарнавай Ахцегъ Гъажидиз ганвай жаваб тир».

Инал эвелни-эвел лугъун лазим я хьи, А.Назаревича вичин яргъи баянда мисал яз гъанвай Ахцегъ Гъажидин чIалар я лугъузвай цIарарни Эффенди Капиева Сулейманан мецелай кхьенвайди яз малум тир «Жувакай ихтилатдай» гъанвай шииррин цIарар гъа и тIварар кьунвай кьве чешмедай лезги чIалаз таржума хъувуна ганва. А.Назаревичани Э.Капиева гьихътин чешмеяр ишлемишнаватIа чир авун четин я. И кьве авторди мисал яз гъанвай цIарар лезги чIалалди садазни малум туш. Я Сулеймана Гъажидиз гуя сифте яз хгай жаваб хьиз кьалурнавай цIарарни акур кас авач.

Ахцегъ Гъажидин шиир А.Назаревича гъанвай мисалдиз са уьтери мукьва ятIани, Э.Капиева гъанвай мисал оригиналдин гьич патаривайни фенвайди хьанвач. Гьетягъвийрин тIварцIихъ ахцегъвиди кхьенвай шиир СтIал Сулейманан мецелай ихтилат кхъейдав дуьздаказ агакьунал ва я абур дуьз кхьинал шак кьезва. Вучиз лагъайтIа А.Гъажидин шиирда «намусдик хкуьрдай» хьтин са затIни авач.

Гьар гьикI ятIани, суалар кватзава.

Сулейманаз Ахцегъ Гъажидин «Гьетягъар» шиир тамамдиз малум тиртIа?

Шаирдин дустари адаз Ахцегъ Гъажидикай гьихътин ихтилатар авунай, фяле-шаир гьихътин шикилда аваз стIалви шаирдин вилик эцигнай?

Гьетягъвияр Гъажидикай бейкеф хьун анихъ акьвазрай, адан шиирда Сулейманак гелягъзавай хьтин келима-затI авачир эхир.

Ша чна сифте Ахцегъ Гъажидин шиир кIелин, ам профессор Гь.Гь. Гашарова гъазурай «Дустуниз чар»

(Дагъустандин ктабрин издательство, 1994) ктабдай къачу-
нвай-
ди я:

*Эвел квехъ авайтIа гъейбат,
Гила чал атана нубат.
Шив хуьниз амачтIа къудрат,
Гана къахчу лам, гъетягъар.*

*Зубалав¹ зал хъанай хару,
Лап цавар язавай кIуру.
Аллагъ ава бела гуру,
Хъайила хурам, гъетягъар.*

*Ахгакъдач квехъ са кими суд,
Мад и кардихъ хъимир умуд,
Гил куь файтунд резиндин худ –
Хъияхъ гъелер-къам, гъетягъар.*

*Кими жеч жигер пул къачуз,
Гъатда гара базард юкъуз.
Гъафтеда ава маса гуз
Цур, шуьмягъ, галгам, гъетягъар.*

*Къуллугъра амач куь тIварар,
Куьне авур авам крар.
Гъисабна куь сивин сарар,
Гелягъна вагърам, гъетягъар.*

*Куьн хупI ращутI хъана вири,
Амач мяден, чил куьн къвери,
Хкъада чекмедин ери,
Мукъва я квез там, гъетягъар.*

*Гимишдин чIул, сятни везне
Ужусдаказ хгуз куьне,
Парталариз хъиягъ пине
Такварвал куь хам, гъетягъар.*

---

¹ Зубалав (Завьялов) – нафтIадин мяндендин иеси.

*Дуланмиш жеч куь мулхунал,
Куь гьунар я гьа Бакудад,*

*Зубалаван гьа къапудал
Хъивиз жеч къадам, гьетягьар.*

*Гъажидиз хъан куь агьвалат,
Агакъна квеv а хажалат,
Квахъна куь мензил, кроват,
Цементдин гьамам, гьетягьар.*

Шиирда са бязи чкаяр дуьз кххьин тавунвайди аквазва. Месела, къвед лагъай бендина авай «Зубалав зал хъана хару» цIар къачун. Заз чиз, оригиналда «Зубалав лап хъана хару» авай ва я «Зубалав зал хъана къару» авай. Бендинин мана-метлебдихъ галаз гзафни-гзаф чна гъанвай сад лагъай жуьре къазва.

Мадни алава хъийиз жеда хьи, бендина ихтилат нафтIадин мяндендин иеси Завьялов хару хъуникай ва и кардиз Аллагъди бела гудайдакай рахазва. ГьакI хъайила, Ахцегъ Гъажиди лукIвилелди хузаиндин тереф хуьзва лугъудай фикирдин бине мягъкемди жезвач.

Ругуд лагъай бендина авай «Хкъада чекмедин ери» цIарцIин гъавурда акъунни четин я. Заз чиз, «чекмедин» чкадал Ахцегъ Гъажиди «дехмедин» лагъанвай, вучиз лагъайтIа, шаирдин фикирдалди, кIвалах авачиз амукънавай гьетягъвийриз чпиз халис кIвалер эцигдай мумкинвал жедач, гъавилай абуруз амукъзавайди хуьруьн патав гвай тамай кIарас-затI гъана чпиз дехмеяр туькIуьрун я.

Гила СтIал Сулейманан «Ахцегъ Гъажидиз жавабдал» элячIин:

*Рахамир вун акъван кIевиз,
Герек туш а ванар, «къучагъ».
Чир хъухъ, гила за ви сивиз
Яда мягъкем дапIар, «къучагъ».*

Эвер вуна зи гьал жузур,

Ахпа кӱала, це на ви зур.
Акурд я заз са виш агъзур
Ви кӱилихдин ламар, «кӱучагъ».

Ша терг ая на а пеше,
Зи межлисда вун кӱвеч виже.
Вазни чир хӱхъ, фидач ише
Ахътин хӱенчӱин кӱапар, «кӱучагъ».

Тваз Кӱан жеди ваз зун Кӱеве,
А усалвал кӱач за хиве.
Эхирни паимандан сиве
Гъатда ламран цӱапар, «кӱучагъ».

Мийир вуна маса гиман,
Кӱиле фич – вавай гъаяман
Жедач ви дердиниз дарман,
Куърсарда на япар, «кӱучагъ».

Шумуд ву-хътин алан-кӱулан –
Ягъайд я хӱи за квез палан!
Заз кичӱеда жез ваз залан,
Гзаф ягъайтӱа пар, «кӱучагъ».

Гъич са затӱни тушиз кими,
Ацӱанава зи зирзими,
Даяз туш парашут-гими –
Дериндава лабар, «кӱучагъ».

Гатӱамир вун зав Кӱевелай,
Аватда халкӱариз виляй,
Акӱудналди ми хӱи гӱуӱляй,
Куӱтягъ женни ятар, «кӱучагъ».

А чӱалар гваз залай алат,
Эхир жеди ваз хажалат.
Геж чир жед ваз зи агъвалат,

Сулейман я зи тIвар, «къучагъ»¹.

Аквзавайвал, Сулейманан шиир тереди хъанва, ада Ахцегъ Гъажидик хкуързава. Урус чIалаз Семён Липкина авунвай таржумада, бендерин къадар тIимил хъанватIани, намусдик хкуърдай келимайрин къадар шиирдин лезги текстина авайдалай артух хъанва.

Яраб стIалви шаирдиз икъван хъел куь гъанатIа?

За къатIузвайвал, Ахцегъ Гъажиди «Гъетягъар» шиир туькIуьруни ваь, а чIал халкъдин арада машгъур хъуни гъетягъвийризни абур вичин дустар яз къазвай Сулейманаз хъел атанай. Абур садни шиирдин деринриз гъахънавачир. ГъакIни кIвалах амачиз пашман хъанвай гъетягъвийриз и чIал забастовкайрик къил кутун тавур ва мяденда вичин чка гваз амукъай лезги стха Гъажидин мецелай алатун чпин хирел къел алах хъувур мисал хъанвай. Гъавилай абур, чпихъни жаваб гуз жедай шаирар авайди я лагъана, Сулейманан патав атана. Белки, абуру чеб Сулейманан патав фидайдакай Ахцегъ Гъажидизни лагъана жеди, адани Сулейманакай, белки, хкIадай са гаф лагъана жеди.

Муькуь патахъай къачуртIа, халкъдин къанажагъдихъ ва ацукъун-къарагъунихъ галаз къан тийизвай хътин фикирар Ахцегъ Гъажидин шиирдик кваз хъанайтIа, а чIал халкъдин арада раиж тахъун мумкин тир. И шиирдин машгъурвал – им халкъди адаз гайи къимет яз хъана.

Сулейманан жаваб халкъдин сивера гегъеншдиз бажагъат гъатна, ам лезги чIалал акъатай ктабрикни акат тавуна амукъунин сеbeb шиирдин «харчивал» хъана жеди.

Фагъум-фикир гайитIа, Сулейманаз Гъажидин шиирда вуч гафар авайтIа ерли чир тахъунни, адан хъел-ажугъ дустарин гафарал-чIаларал бинеламиш хъана арадал атунни мумкин я.

Сулейман патал а чIавуз важиблуди, заз чиз, инкъилабдин идеологиядин месэла ваь, ахцегъви шаирдин чIалакай кефи ханвай гъетягъвийрин, яни стIалвидиз вичиз

---

¹ Шиир лезги чIалал сифте яз чапзава. Ам и макъаладин автордив Гъалиб Садыкъиди вугайди я.

мукъва, вичиз чидай, вичин дустар яз гьисабзавай ксарин пад къун тир.

Ахцегъ Гъажидин фикир вичин фяле стхяр бейкефарун тушир, адан мурад абуруз дуъз рехъ къалурун, абур аватнавай гьалдин гъайиф чӀугун тир.

Совет девирда Сулейман ва Бакуда нафтӀадин мяденра фялевал авурбурун «пролетарвилин къанажагъ» чранвайди яз къалурун патал, эдебиятдин месэлайрай кхьинарзавай бязи ксариз лезги эдебиятдин тарихда хъайи и гъвечӀи акъажун чпиз фу хъуьтуьлардай лишандиз элкьуьриз кӀан хъана.

Э.Капиева кхьей «Жуван ихтилатди» гъа и кардин паталай шагьидвалзава.

Винидихъ чун вичикай рахай А.Назаревичан гегъенш баяндин эхирдани Ахцегъ Гъажидихъ нагъакъан паркутар галукъзава.

Яни хкатзава хьи, сифтегъан жаваб Сулеймана Гъажидин «Гъетягъар» шиирдиз, къвед лагъай жавабни фялешаирдин экъуьгъунриз ганвайди я.

Вири лацу тапарар хъиз аквазва заз.

Тарихда хъайиди гъетягъвийрин кьилел атай кардихъ галаз алакълу яз ахцегъви ва стӀалви къве шаирди гъар сада туькӀуьрай са чӀал я. Амай вири «баянар» гуьгъуьнлай, вахтар алатайла, Сулейманан тӀвар дуьньядиз машгъур хъайила, адан биографияда Урусатдин инкьилабрихъ галаз алакълу вакъияр къалинарунин мураддалди шаирдин патав хъайи ксари акъуднавай къундармаяр я, са шаир агъузарна, муькуьди хкаж ийиз алахъун я.

Эгер идакай Сулейманаз вичиз хабар авайтӀа, ам ихътин уламдихъ галаз бажагъат рази жедай.

Сулейманан жавабдин бинедата маса себеб, Гъажидин шиир халкъдин арада гъатайла, гъетягъвийринни ахцегъвиндин арада хъайи гъейри къайи рахунар хъун мумкин я. Гъа рахунрик Сулейманан тӀварни акат тавуна амуькьнач жеди.

СтӀал Сулеймананни Хпеж Къурбанан «гъуьжетни» гъа ихътин «уьлчмейрай» акъатнавайди я. Гъадакай хъайи кхьинрани Хпеж Къурбанан шиирдални, адан автордални

буьгътенар вегъенва. Макъаладин сифте кхиле тIвар кър «Чалар» ктабда Сулейманан «Самовар» шиирдиз А.Назаревича ихътин баян ганва: «Шиир 1911-йисахъ галаз алакълалу я. Ам СтIал Сулеймана вичиз малум хъайи Хпеж Кърбанан «Чай» шиирдиз ганвай жаваб я. Хпеж хурьяй тир Кърбан Сиркъи-огълыди вичин шиирда чпик са пунни квачиз «чаяр хъваз» кIанзавай кесибрикай ягъанатарзава. СтIал Сулейманан «Самовар» шиирдин социальный тере-флувилиз ва хцивилиз къимет гун патал ам лезги девлетлуйрикай тир вичин къама ял авай векилдин эсер-дихъ галаз гекъигна кIанда».

Гъаниз килигна, и баяндин гуьгъуьналлаз, Николай Уша-кова таржума авунваз, Хпеж Кърбанан «Чай» шиир ганва.

Чаз ам шаирди вичи кхъей чIалалди инал гъун ку-тугнаваз аквазва, ам Нариман Ибрагъимовани Ривая Гафа-ровади гъазурна акъуднавай «Вернувшийся из забвения»¹ (ООО «Мавел, 2006) къачунва:

*Ажеб тегъерсуз хъвазва чай-шекер,
Я агъа авач, я нехирбан, я нуькер.
КIвалик жедач вичин ацукъдай пекер,
Вуч лазим я акIа чай хъун, эй эллер?*

*КIанда хъи заз эцигайтIа самовар,
Айиб авач чайдан хъурай гъа авай.
Накъвад чевен къула туна сивер хай...
Вуч лазим я акIа чай хъун, эй эллер?*

*ИстикIанар жеда тасмал галачир,
Чай вегъеда зерре атир галачир,
Чайник акван, винел къалпагъ алачир,
Вуч лазим я акIа чай хъун, эй эллер?*

*Поднос жеда зеррени шур алачир,
Чайдик хкуьрдай гимши тIур алачир.*

---

¹Ихътин тIвар алаз и ктабдилай вилик за Рухун Алидикай кхъей макъала «Халкъдин сес» газетда (тешкилайди ва килин редактор М.Къагъриманов) акъатнай. Зи къелемдикай хкатай тIвар масадан ктаб-дал хъуниз къуй кIелзавайбуру къимет гурай.

*Ширин чайдихъ нисини фу галачир
Касдиз чай хъун вуч лазим я, эй эллер?
Шекер жеда вичин къацлал къажгъурда,
Къифре тлуъна тЕквер акваз гъар пата,
Далу элкъурна мугъмандихъ, кукIварда,
Вуч лазим я акIа чай хъун, эй эллер?*

*Гирванка са абасидихъ жагъида,
Аштархандай гимидаваз вич гъида.
Гъар межлисда вич суфрадал лап къадай
Шекер чIурун вуч лазим я, эй эллер?*

*Шекер жеда гъар мусурмандин кIвале,
Дад тийижир маханатердин гъиле.
Куда зун лап ахътин кфирдин хъиле,
Течиз чай хъун вуч лазим я, эй эллер?*

*Хпеж Къурбана лугъун квез чайдин гъал,
Чур хъуй, Яллагъ, чиркиндиз ам хъвадай кIвал,
Бязибурухъ жедачни хунI михъивал,
Нуш хъуй, Яллагъ, абуруз чай хъун, эллер!*

Урус чIалаз авунвай и шиирдин таржума Николай Ушакова, гьелбетда, вичив вугай цIарба-цIай таржумадал бинеламиш хъана авунва, гъавиляй, и эсер маса чIалал кIелдайла, лезги автор халкъдиз винерай килигзавай кас яз вилик акъваз жезва.

Шиирдин оригиналда, ам гъейри ксари кхьин хъийидайла, дегишвилер кухтунвайди аквазва. Месела, зи фикирдай, Хпеж Къурбана рефрендин цIар, яни чIехи пай бендериин эхирра тикрар жезвай цIар амайбуруни гъахъ-тинди яз ганвай.

«Маханатер» гафунин манани чаз малум туш, я Хпеж Къурбанан ктаб тукIуърай ксарини и келимадиз баян ганвач.

И эсер урус чIалаз таржума авунин терефдар хъайибуруз хпежви шаирдин «къама ял» аваз акун шиирдин къуд лагъай бенд хъун лазим я. Чна лагъайвал, и бендина патан касди тур дегишвилер гъатнава. Идан гъакъиндай ана авай урус жуьреда кхъенвай «поднос» гафунини шагидвалзава.

Лезги чІала и гаф бинедилай «ПатІнус» яз гьатнава. Хпеж Къурбана ам маса жуьреда кхьинихъ инанмиш жез четин я.

Бендинин килин фикир, чай хьвадайла, михьивал хуьникай, ам гьакІ ичІидаказ хъун тавуникай физва. Къаб-къажах, недай фу-къафун авачир кесиб-куьсуьбдиз чайни хьвамир лугъун уьмуьрлух мусурман диндал кІевиз акъва-зай Хпеж Къурбанан мецелай атун гьич чІалахъ жедай кар туш. Гъайиф хьи, и бенд ктабда гьатнавай жуьреди шиир-дин гъавурда чІурукІа акъурбурун регъвехъ яд язава.

Хпеж Къурбанан шиир урус чІалалди виче гьатай ктаб (яни СтІал Сулейманан «ЧІалар») Москвада чапдай акъатай 1948-йисуз руьгъани шаир халкъдин душман яз малумарайдалай ва дустагъда турдалай гуьгъуьниз анжах кьуд ийс алатнавай.

Са патахъай, адан тІвар ва чІал чІехи шаирдин ктабда гьатун ихътин макъамда вилив техвей хътин кар тир. Муь-куь патахъай, им чІехи яшда аваз гелни галачиз квадарна-вай хпежвидин тІвар мад сеферда къацІур хъийиз алахъун тир.

Вучда къван, вахтар гьахътинбур тир.

Дериндай фикир гайитІа, Хпеж Къурбанан шиирдик кутунвай къван рехнеяр садни адак кваз аквазвач. Адетдин, шаирдиз вичиз хас хатІуна аваз кхъенвай чІал я. Автордин гъарай-эвер сад я: чай хьвадайла михьивал хуьх! Ина чІуру вуч ава къван? Адалайни алава, и шиирда диндиз талукъ са келимани авач. Гъавилай ам Сулейманан ктабда гьатни авуна жеди. А девирда Хпеж Къурбанан тахсир ам вичин руьгъдин, рикІин деринрай Аллагъдихъ инанмиш, диндал кІеви кас хъун хъана.

Сулейманаз Хпеж Къурбан чир тахъана жедачир, амма адан «Чай» шиир стІалви шаирдиз чир хъун-тахъунин рекъай шаклувилер арадал къвезва, вучиз лагъайтІа «Самовар» шиирдай «Чайдихъ» галаз ийизвай са гьуьжетни аквазвач.

Ша мад сеферда Сулейманан «Самовар» кІел хъийин:

*Ша жемир-тІун вун чаз муькъвал,
Къваз чавай яргъаз, самовар.
Твамир-тІун чи арада къал,*

*Пис фитне, гъавгъа¹, самовар.
Паташов² вич хъайла зурба,
Эцигна келледал турба,
Фагъумда на квални уба,
Бугъ акъаз къава, самовар.*

*Им са деб гъатнава чина
Михъи яд цаз таз пичина,
Атайла мугъмандин чина
Уъзуагъвал я самовар.*

*Чайчиди цаз нубат-нубат,
Ягъиз на цикъвед мугъаммат,
Гъар са гъава гъар са бубат,
Межлисдин агъа самовар.*

*Жергедаваз истиканар,
Жунгавди хъиз ийиз ванар,
Ава къван вахъ ажсеб гъунар,
Гум арида, цава, самовар.*

*Даим хъваз на и къарасу,
Гъич ви рикел къведач хъи зу.
Ширин чайдихъ галаз насу
Чандиз я дава, самовар.*

*Попов³ чай хъайла багъа тир,
Мягъледизни чклиз атир,
Кесибариз чирун къадир
Туш мирвет, рава⁴, самовар.*

*Гъи касдиз хъайтIа девлет,
Гъадаз вуна ийиз гъуърмет,*

---

¹ Гъавгъа – чуъруькар.

² Паташов – самоварар акъуддай заводдин сагъибдин тIвар. Инал ихтилат гъадан завода акъуднавай самовардикай физва.

³ Попов – чайдин фабрикадин иеси. Инал рахун гъадан фабрикадин чайдикай физва.

⁴ Рава – инал: инсаф.

*Кесибариз тийиз рябет,
Жеда вун лавгъа, самовар.
Эхцигайла ахшам сегьер,
Ялгъуз хъунухъ я вун зегьер.
Сулейманаз чидай тегьер
Фагъум кван жува, самовар.*

Аквазвайвал, Сулейманан фикирар Хпеж Къурбанан «Чай» шиирда лагъанвайбурувай чара туш, абуру чпи чеб ахцГурзава, гъуьжетлувилин са лишанни абурун арада авач.

Мумкин я, Сулеймана вичин чІал хпежвидихъ галаз шаирвилин рекъяй акъажун авун яз туькІурна. Месела, рикІел хкин, «Билбил» шиир арадал атайвал. Гъейри ашукъри билбилрикай мани лугъудайла, Сулейманаз вичизни а къушпракай, ашукърин гафар тикрар тахъвуна, лу-гъуз кІан хъана. «Самовар» пайда хъунин бинедани гъахътин фикир хъунухъ тІебии кар я. Яратмишунрин рекъе Сулеймананни Къурбанан арада са душманвални авачирди и къве шиирдай хъсандиз аквазва.

Вири къундармаяр гуьгъуьнлай, Сулейман «ХХ лагъай асирдин Гомер» яз машгъур хъайила пайда хъайибур я. Сулейманакай кхъизвай гъар са кас чІехи шаирдин къамат «чІагур» хъийидай дуьшуьшар жагъуриз алахъзавай ва гзаф вахтара бине авачир къуру ихтилатрикай чпиз даях къазвай.

Шак алач, СтІал Сулейманан шаирвилин дережа гъам Ахцегъ Гъажидин, гъам Хпеж Къурбанан алакъунрилай хейлин вине авай. И кар адан гъар са шиирди субутзава.

И винизвал Сулеймана вичини гъиссзавай ва гъавилай ам шиирралди акъажунризни экъечІзавай.

СтІал Сулейманан девирда ва адалай гуьгъуьннин йисара эдебиятдин месэлайрал алахъай ва чІехи шаирдин тІварни эсерар машгъур авуник пай кутур бязи алимрин гъалатІар гзаф вахтара гъа чІаван идеологиядиз буьркъуьдаказ къуллугъ авуни арадал гъайибур яз хиве къунин ва а къундармаяр винел акъудунин важиблувал къенин девирда чна генани кІевелай аннамишун герек я.

АСИРРИН ХЪЕНДИК КУМУКЪБАЙ ШАИР

Гъайиф хьи, шаир Къурагъ Сейфуллагъан тІвар чи эдебиятда михъиз рикелай фенвайбурукай сад я.

«Дагъустандин комсомолец» газетдин 1990-йисан 1-сентябрдиз акъатай нумрада чапнавай 1937-йисуз къиле фейи Махачкъала шегъердин комсомолдин активдин стенограммадай къачунвай са чІук келайла, заз лезгийрихъ ихътин шаир хъайиди сифте яз чир хъанай.

Санлай къачурла, и чІук Эффенди Капиева и собранидал авур рахунрикай ибарат тир. Адан гафарай акурвал, а яргъал ва тежедай хътин гъахъсузвилериз майдан хъайи йисуз Дагъустандин меркездин комсомолдин актив кІватІ хъунин себеб 1934-йисуз Москвада Гьукуматдин художественный эдебиятдин издательствода акъатай ва вич Эффенди Капиева гъазурай «Дагъустандин антология» ктаб тир. Вичиз жуъреба-жуъре мидяйри секинвал тагузвай Э.Капиева, къежел алайди 1937-йис тирди хъсандиз къатІанваз, и ктаб тукІуърдайла вичи авунвай гъалатІар хиве къазва (къенин гъисабрай абуруз гъалатІар лугъуз четин я) ва гъа гъалатІрикай сад яз ада мад садакай икІ лугъузва: «Гъа антологияда за инкъилабдилай виликан девирдин лезги шаир Къурагъ Сейфуллагъан «Зелимхан» шиирдиз чка авуна ва адаз талукъ тир баян ганач, и кар, гъелбетда, рехъ гуниз лайхлуди тушир, вучиз лагъайтІа и шиир вичин асул бинедай миллетрин арада чуъруък туниз эвер гузвайди я.

Ида акъалтІай чІурувилелди пролетарский интернационализмдин принципдиз аксивалзава.

1935-йисуз Москвада Гослитиздатда акъатай «Къафкъаздин дагъвийрин шиират» ктабдикни Сейфуллагъан «Дуванбегияр» шиир акатна.

1929–1939-йисара Москвада А.В.Луначарскийдин редакциядик кваз акъатай «Литератураддин энциклопедияда» Къурагъ Сейфуллагъакай Гъажибег Гъажибегова кхъенвай гъвечи макъалани гъатнава. Ана лагъанва: «Къурагъ Сейфуллагъ (1895–1915) – лезги шаир. ДАССР-дин Къурагъ хуьре лап кесиб лежбердин хзанда дидедиз хъана. Къуръандин мектебда араб алфавит чирна, ам хайи чIала вичин эсерар кхъин патал ишлемиш жедайвал авуна. СтIал Сулейманахъ галаз сад хъиз Къурагъ Сейфуллагъ инкъилабдилаи виликан лезги эдебиятда кесибрин векил тир. Исламдин гужлу таъсирдик кваз, Къурагъ Сейфуллагъа вичин наразивал гзаф вахтара диндиз хас кIалубда тваз хъанай. Урус таржумайра адан къве шиир ава – «Зелимхан» (Дагъустандин антология), ГИХЛ, 1934) ва «Дуванбегияр» («Къафкъаздин дагъвийрин шиират», Гослитиздат, 1935).

Гъажибег Гъажибегован «Халкъдин яратмишунар ва кхъинар» ва «Лезги шаиррин сад лагъай конференция» макъалайрани Сейфуллагъан тIвар Етим Эминан, Шайдадин, Салигъан, Султанан, Нуридин, Ахцегъ Гъажидин, Хпеж Къурбанан ва СтIал Сулейманан тIварарихъ галаз санал къунва. И макъалаяр 2003-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода «Яратмишунрин ирс» тIвар алаз акъатай Гъажибег Гъажибегован ктабда гъат хъувунва. А кIватIал чапдай акъудун патал гъазурайди профессор Гъажи Гашаров я.

Гъуьрметлу профессор Гъажи Гашаровахъ галаз хъайи чи са ихтилатда гаф Къурагъ Сейфуллагъакай кватайла, ада вичиз гъеле Совет девирдин цIиг къизгъин язмай са вахтунда и шаирдин са къадар шиирар, гъабурукай яз «Зелимханни» Дагъустандин чIалан, эдебиятдин ва искусстводин институтдин архивда 333-нумрадин папкада аваз акурдакай заз суьгъбет авунай. А чIаларин гъарайдиз фейила, заз жагъайди вичел анжах шаирдин са тIвар аламай ичIи папка хъанай.

Винидихъ вичикай ихтилат феи «Дагъустандин антологияда» «Зелимхан» шиирдин къилелай автордин тIвар «Сейфулла, Чубанан хва» яз ганва. ТIварцIин кIаникай скобкайра къейднава: «Биографиядиз талукъ делилар

«ВатГиз хъанач». И чІалан эхиримжи бендина таржумачиди, лезги шииратдин къайда хвена, шаирдин тІвар Сейфулла Курахский яз кхъенва. Шиир туьІуьрнавай йис 1911 ла-гъайди яз къалурнава.

1907–1913-йисар вири Кеферпатан Къафкъазда чилер ишлемишунихъ галаз алакълу къызгъин гьерекатар кыле финалди тафаватлу хъанай. И секинсуз вакъиайрин лепейрик акатай Дагъустандани, иллаки адан къибле пата – Куьре округдани Табасаранда лежберрин гьерекатар генани къатибур хъанай. Гзаф чкайра лежберринни пачагъдин гьукумдин арада яракълу акьунарни кыле фена. Женгиниз къарагъарайбур секинарун патал гьукумдарри алахъунар авунайтІани, маса чара тахъхъайла, пачагъдиз амукъайди 1913-йисуз лежберрин яшайишдиз талукъ реформа кыле тухун хъанай.

Къунши Чечняда и гьерекат халис яракълу дяведиз элкъведай чкадал атанай. Лежберрин кыле акъвазай Зелимхан Гушмузикаев лугъудай касдин тІвар иллаки сейли хъанай. Ам къун патал гьукумди махсус дестеяр кардик кутунай. Зелимханан къегъалвилерикай неинки са чечен халкъди, гъакІ осетинри, Дагъустандин халкъарини чпин маньяр туьІуьрнавай.

Лезги шаир Къурагъ Сейфуллагъани вичин шиир гъахъсуз уьмуьрдикай жаздан хъанвай кесиб халкъдин умудни даях хъанвай «регъимлу къачагъдиз» бахш авун алаамат жедай кар тушир.

Алаамат жедай маса делилар тахъанани авачир.

Месела, вучиз лезги шаирди вичин шиирда лагъанвай къван эвер гунар ва тарифар жуван миллетдин арадай тир Зелимхан хътин са касдиз лагъаначир?

И кардин гъавурда акьун четин туш.

Сейфуллагъа Зелимханаз «гъазаватдин тур» гъиле яхъ лугъуз эвер гузва. Аквар гъалда, шиирдин автор вичин девирда кыле физвай гьерекатриз диндин тав гуз алахъзава, диндал Кевивал гъайдини адаз чеченрикай тир ва вичиз халкъдин гегъенш къатари дериндай майилзавай Зелимхан яз жагъызва.

Им дуьшуьшдин кар туш. Шиирдал аквазвайвал, Сейфуллагъ вични диндал клеви ксарикай я. Гъавиляй адан ши-рар архивра къаткана амукънай.

«Зелимхан» шиирдин лезги текст жагъун тавуниз килигна, зун жува мисал яз гъуниз лазим цIарар урус чIалай цIарба-цIар таржума хъувуниз мажбур жезва. «Вуна Шамилан чка къунва», – лугъузва шаирди. «Вун асландин шарагъ яз йифен цифеда дидедиз хъана, Исятда ажугълу ва гишин мусурманри Цларикай куърснавай тфенгар галудзава. Куьмек це чаз, Аллагъ, гьулдандин регъбер. Шейх Али-Гъажи душманри къунва, Ваз килигна ада жаза къабулнава. Урусар шехъиз-шехъиз дуьзенлухриз хъфизва. Куьмек це чаз, Аллагъ, цIун мецералди».

Шиирда маса шейхерни «гавурри» къунвайдакай суьгъбетзава. «Гунибдиз хкаж хъана, имамдин чкадал ацукъ», – лугъузва Сейфуллагъа Зелимханаз.

Мягътел жедай мад са кар авай. Динэгълийрин тереф хуьниз, гъазаватдиз эвер гузвай и эсер вири Совет уьлкве тирвал цIийи уьмуьр къурмишзавай гурлу девирдаЭффенди Капиева «Дагъустандин антологиядик» кутун ва гъа чIаван цензурадин хци вилерикайни и чIал сагъ-саламатдиз кхатна чапдай акъатун чIалахъ тежедай хътин кар тир.

Сад лагъайди, Капиев, вичин бажарагъни акъул гъикъван къалин тиртIани, гзаф жегъил тир. Ктаб акъатайла, писателдин анжах 25 йис тир. Вичин къил гъихътин хатадик кутазвайтIа, ада тамамдиз гъиснавачир жеди.

Муькуь патахъай, ада и шиирдин важиблувал диндин месэлайрихъ галаз алакълувал яз ваь, пачагъдин гьукумдиз кесиб лежберрин аксивал яз гъисабна жеди. Гъавиляй тир жеди шиир кхъей йисни гъим ятIа къейднавайди. Цензорарни гъахътин фикирдал атун мумкин тир. Адалайни гъейри, абуруз гъа девирдин лап машгъур шаиррикай сад тир Эдуард Багрицкийдин (1895–1934) таржумадини кIевелай таьсирна жеди. Таржума рикIивайни таьсирдайди хъанва.

Капиеван викIегъвилихъ мад са себеб тахъана авачир. Ада вичин далудихъ Нажмудин Самурский галайди гъиссзавай чIал ада комсомолдин активдин собранидал авур

ихтилатрай къатгуз жезва: «Юлдаш Самурскийди са шумудра заз вичин кІвализ эверна, чна адахъ галаз йифен геждалди сугъбетар авунай. Ада заз меслятар ганай ва вуч авун лазим ятга лагъанай. Гъам сеbeb яз заз Кремлда жедай мумкинвал хъана. Зун юлдаш Сталин яшамиш жезвай чкада хъанай ва юлдаш Калининан патавай ацукънай. Юлдаш Самурскийдал къедалди са касни зи къайгъуда хъаначир ва са касдинни рикел милли писателриз ва Дагъустандин эдебиятдиз фикир гун алачир».

Гъар гъикІ ятлани, Эффенди Капиева туькІуьрай ктабдизни ана гъатнавай таржумадиз килигна, тарихда лезги шаирдин тІварни шиир амукъна.

Сейфуллагъакай адан ватанда вуч ван-сес аматІа чирун патал за Къурагъа авай зи таниш, мектебдин муаллим, вичивай аджемдалди авунвай кхъинар кІелиз жедай, вичи шиирарни кхъизвай, Етим Эминан са шумуд шиирни жагъур хъувуна чапдиз ахкъудай Абдурашид Абдурагъмановаз чар кхъенай ва адаз Сейфуллагъакай ван хъайи-тахъай авани лагъана хабар къунай.

Адан жавабди зун тежедай къван шадарнай – пара къадар сагърай вич.

Абдурашид-муаллимди заз ачухарай делилар за адан вичин чарче авайвал хвена гузва: «Сейфуллагъ Къурагъа дидедиз хъана (ам хайи вахт садазни чизвач). Адан чІехи стха Фейзи 1946-йисан гатфарихъ кечмиш хъана. Ам зазни хъсандиз чидай. Ада бригадирвиле кІвалахзавай. Сейфуллагъ жегъил-жаван яз къена. Сейфуллагъа чуьнгуьр ягъиз чІалар лугъудалдай. Ам хуьре са межлисдай кефсуздиз хтана. СтІалжем хъана дуьньядай фена – свас гъидалди.

Чубан – чубан тушир. Адан тІвар Чубан я. (Инал ихтилат Сейфуллагъан бубадикай физва. – А.Къ.). Чубаназ къве паб къисмет хъана. Сифте папаз Гъажимурад тІвар алай гада хъана. Гъажимурадазни къве гада – Гъабибуллагъ, Бугъа, руш ФатІимат хъана. Сифтедин паб къейила, Чубаназ къвед лагъай паб Фатума Кумухъай (Къурагъ райондик квай хуьр) хкана. Абуруз пуд велед хъана: Фейзи, Сейфуллагъ ва Шекерхалум. Абурун вах Шекерхалум Кумухъиз Велиев Аливердидиз тухвана.

Чубан диндин рехъ гвай, тIарикъат гвай кас тир. Адан къвед лагъай гада (яни къвед лагъай папан къвед лагъай гада.– А.Къ.) гзаф чIаларин устад ялдай.

Сейфуллагъан мирес Керимавай заз са куплет, кицIиз сада дарман гана къейила, Сейфуллагъа лагъай чIал ван хъанай:

*Зи кицI варцел хъана яваи,
Жемятари ийиз тамаи.
КицIелайни феи угъраи
Ам вун я хъи, я ламран хва».*

Абдурашид-муаллимди вичин мирес, шиирар кхъизвай кас тир Гъезералидин шагъидвилел бинеламиш хъана, Сейфуллагъан къве шиир – кицIикай лагъай чIал ва мад сад Къурагъ райондин газетдиз ва виликан «Коммунист» газетдиз акъатайди я лугъузва.

За Абдурашид-муаллимдивай «Зелимхан» шиирда тIвар къунвай шейх Али-Гъажидикайни хабар къунай. Авайвал лагъайтIа, и касдикай вуч малум ятIа за гзафбурувай жузунар авунай, амма заз садавайни тайин жаваб жагъаначир.

Са бязибуру а шейх Акушадай тир Али-Гъажи я лугъузвай. Амма а Али-Гъажи тарихдин майдандал Дагъустандиз большевикар атайдалай къулухъ, 1919-йисуз пайда хъана. А кас дустагъда тур хътин дуъшуъшни малум туш.

Абдурашид-муаллимди шейх Али лугъуз Гелхена араб, туърк ва фарс чIалар чидай кас хъайидакай ва ам 1980-йисуз рагъметдиз фейидакай заз кхъенай. Амма ам Сейфуллагъан шиирда тIвар къунвай шейх яни-тушни субутдай делилар авачир.

Гаф атай чкадал лугъун: и макъала кIелдай ксарин арада шейх Али-Гъажидикай са гъихътин ятIани делилар чидайбур хъайитIа, за гзаф тIалабзава чунни хабардар авун. Ахътин делилри чаз тарихдин хъендик кумай лезги шаир Къурагъ Сейфуллагъан уьмуърдин ва яратмишунрин чинрал алава экв хъичир хъийида.

Сейфуллагъан шииррикай урус чIалал «Къафкъаздин дагъвийрин шиират» ктабда гъатнавй «Дуванбегияр» ши-

ирдикай инал рахадай мумкинвал заз авач, а ктаб жагъурун
четин я. ЯтІани ам гъиле гъатуникай чна умуд атІузвач.

2009

ТАРЖУМАЯ

Ктабдин и пай за авунвай таржумайрикай ибарат хъанва. Ам пуд хилез пай жезва.

I лагъай хиле алатай девиррин лезги медениятдин векилри араб ва туьрк чIаларал кхъенвай шииррин таржумаяр гъатнава.

Ярагъ Мегъамедан эсерар араб чIалай, амай авторрин шиирар туьрк чIалай Гъалиб Садыкъиди авур цIарба-цIар таржумайрин куьмекдалди лезги чIалаз чпин бинеда авай къайдаяр хвена элкьюрнава.

II лагъай хиле урусрин ва дуьньядин халкъарин шаиррин чIалар таржума авуна ганва.

III лагъай хиле Дагъустандин халкъарин шаиррин шииррай авунвай таржумаяр гъатнава.

A.Къ.

I

Лезги Салигь

(XVIII лагъай асирдин 1-най)

ВУН Я

Вун алемрин иеси я, пачагърин Кир я,
Инсанарни чинерар халкъ авурди вун я.
Вири шейэр малум я чаз, амма вун сир я.
Чара авур йифни югъ нур чІугурди вун я.

Ви гуьзелвал вичихъ вири къаних са экв я,
На халкъ авур махлукъатрин вун пак дирек я,
Гъар сана вун муьгъуьббатдин бине ва эрк я,
Виридалай винизвилив дуьз кьурди вун я.

Пайгъамбарриз Жабраилан на чин къалана,
Чи хатурдай Мусадивни Таврат вугана,
Микаилни Исафил чи патав ракъана,
Къияматдин юкъуз дуван тухурди вун я.

Исафилан кфилдин сес элкъвейла чилел,
Къейибурал чан хкведа, къарагъда кІвачел.
Эй виридан эвел, даим дири яз къилел,
Малум тушир вири сирер къатІурди вун я.

Я Ребби, заз вун хътин пак падишагъ ава
Шадвилени пашманвиле заз панагъ ава,
Салигъ я зун, вишни шумуд захъ гунагъ ава,
Гунагърилай гъар садан – гъил къахчурди вун я.

Я НЕБИ¹!

Ви гафар кьун хъанач завай, за вуч ийин, я неби?!
Мягшердин югъ² атайла, зи гьал я четин, я неби!

Ви умметар³ ваз савкъатар гваз къведайла вилик ви,
ГьикI къведа зун ичи гьил гваз, чулав яз чин, я неби?!

Зун къаних я акунихъ ви гуьзел къамат, суй, сифет,
Вун ахварай къванни акун зенд я рикIин, я неби!

Вун я гьардан сагьиб-нажат,⁴ гьардан къайгьу чулварди,
На техвейтIа, зи чка я жегьнем дерин, я неби!

Вун дуьньяда шафакъатдин шагъ я вири алемриз,
На са вил заз ягьнайтIа, рикI жедай секин, я неби⁵!

КУЪЗ ЯТIА?

Вуч гуьзелдиз эцигнавай шегьерар
Дарбадагьун, чукIур авун куъз ятIа?
Са чIавуз сагъ чанар, рикIер, жигерар
Ламу чилик акат хъувун куъз ятIа?

Къияматда гьалт хьийида сад садал,
Сада садан хатурар хун куъз ятIа?
Ирин гуда жегьнемда фан чкадал,
Цин чкадал иви хъваз тун куъз ятIа?

---

¹ Неби – пайгъамбар, «вичиз Аллагьди лугъузвайди», Аллагьдин патай керематар къабулзвайди. Къуръандани Мегъамед пайгъамбардиз «расул» (ракъурнавайди) лугъунихъ галаз сад яз «небини» лугъузва.

² Мягшердин югъ – къияматдин югъ, эхирзаман.

³ Умметар – са бажарагьлу касдин кар кьиле тухузвайбур, адан ниятар машгъурзавайбур.

⁴ Сагьиб-нажат – Аллагьдин вилик инсанрин паталай рахадайди, абурун тереф хуьдайди.

⁵ Шиирдин эхир квахънава.

Ибадат гвай кас Халикъдиз хуш жеда,
Бязибуру дуъа тавун куъз ятІа?
Дуънья чапхун ийиз, гъиле къуш жедай
Вич кицІ тирдаз инсандин дун куъз ятІа?¹

* * *

Салигъанди – къара шив.
Цуъквералла пара жив.
Ви чин – са рагъ акъада,
Шагъ дагъда жив цІрада.

* * *

Салигъан шив я семен,
Зи рекъе хъуй ясемен².
Рекъидайди душман хъуй,
Зун а ясдин мугъман хъуй.

* * *

Бахтсуз кас я, нихъ эгер са яр авачтІа,
Садахъ галаз ашкъидин икърар авачтІа.
Гзаф дустар жагъида суфрадихъ къалин,
Халис дустар жедач, пак къастар авачтІа.
Тек инсанди ашкъидив язавай аваз –
Макъам туш ам, зил къадай устІар авачтІа.
Тахъуй гару тухур гаф – къетІи жен, герек,
Гайи гафар ичІи я, крар авачтІа.

---

¹ Шиирдин къатІ квахънава.

² *Ясемен* – жасмин.

Зун ашкъидин кузва цІа, – вуч жеда завай,
Ярдилай я «эхъ», я «ваъ» гафар аватІа.

Зи азабрин тарари вегъизва пешер,
Ви багъдани билбил жеч, гатфар авачтІа¹

НЕГЪЗАВА ЗА

Зи кІаниди, ви терс къилих, гафар-чІалар негъзава за,
Вун инсафсуз тир къван, гуъзел, – ви гъар са кар негъзава за.

Анжах са на гуьлуьстанда къизилгуьлер кІватІ ийизва,
Ви гьилелай зи рикІиз сух хъайи царар негъзава за.

Гъа цацарив зи вилерни буьркьюь ийиз алахъна вун,
И карда ваз жагъай сирер, жагъай бахтар негъзава за.

Сифтегъан яр гадарна на, масадал вун хъана ашукь,
Ви хаинвал, са гаф тахъун, авачир ар негъзава за.

Зун, гьелбетда, гъалатІ хъана, вун акуна къил квадарай,
Арачияр ва абурун иесияр негъзава за.

Кесиб Салигъ са къерехдив туна вуна, играмиди,
Муьгъуьббат гуз, маса къачур ихътин базар негъзава за.

ЗУН ТАБ ГУДАЙДИ Я

Заз кІанда са гуьзел туьтуькъуш хътин...
Зун таб гудайди я, пайгъамбарди хъиз...
Эй гуьзел, къакъудна завай на зигъин,
Ваз суваб жедайвал, чин къалурдач куьз?

Ажайиб къамат я, са къиямат я!
Либас я женнетдин, са аламат я!

---

¹ Гъезелдин эхир квахънава.

Лацу пел мискІин я, вун зи тІеат я!
КІандачни чи ашкЪи ваз цІийи хЪийиз?

Зар-зибадикай я вал алай партал,
Сад я тай авачир ви беден шумал.
Чин рагЪ я куькІвенвай алцифай цавал,
Ви тІвар я барабар КЪурЪандин цІарцІиз.

И чІехи дуьньяда, вири Иранда,
ИсфагЪан шегЪерда, Шеки-Ширванда
Вав кЪедаЙ – чилинни цавун майданда –
Са гЪурьуь, малаик, инсан чида низ?

Ви тІвар кЪаз СалигЪан галатзавач мез,
Ви тариф ийизва гафар бес тежез.
Са теселли кЪванни гудачни на бес
Ви гуьзелвилини лукІ тир касдин рикІиз?!

САГЪ ЖЕДАЙ

Зун ишириз, регЪимдикай хЪел яни вун, кІаниди?
Зун ви патав гваз акурла, малаикар кЪах жедаЙ.
Ви ашкЪидин кемеңдилаЙ жедач тІарам-кІевиди
ИхЪтин дарих легЪзейра, – вак инсафсуздан тах жедаЙ.

АллагЪдивай тІалабда за: «Зи азабар саймиша,
КІандатІа зун зи хсуси накЪвара на батмиша,
На ийидай гЪар са кардал рази я зун гЪамиша,
Анжах тур зун ярдихЪ галаз, зи гуьгЪуьлдин тагЪ жедаЙ!»

Чаравилин тІал атІудай мелгЪем кІанда чи чандиз.
Ви кифера арушна, жув заз кІан я ваз кЪурбандиз...
Чехирчиди чехир цазва зун паталди фейжандиз,
Ам ярди зав вуганайтІа, СалигЪан хер сагЪ жедаЙ.

Ахцегъ Магъарам-Эфенди

(XVIII лагъай асир)

* * *

Эй Межнун, килиг вун Лейлидиз жуван:
Къилелай кIвачелди михьи къизил я.
Амма зун паталди буй-бухах адан
Къаридин цацарин шуькIуь са цуьл я.

Вичин таъсибдалди малаик я ам,
Гуьзелвилелдини – лугъуз жеда гъам.
Амма зун паталди ви къве киф тIарам
Къве чIулав гъуьлягъ я, чIулав къве цIил я.

Зи цIугъдик дуьньядин квахънава зегъле!
Зи ван ша, гуьзел, ваз, яхъ зи гъил гъиле!
И факъир, ваз кIусни авачир виле,
Ви лукI я, ашкъидихъ шезвай саил я!

Вуна заз шадвал це, пашманвилер заз
Гудайди жаллатI хъуй, къведай иви хъваз.
Арабар, румвияр, берберарни кваз
Ава ви суракъда, вири вал гуьл я.

Гъунарар амач захъ, рикI хъанва пелеш,
Агъ, вучиз дарман зи жезватIа эглеш?!
Ахцегъви шаирдин муьгъуьббатдин пеш
ТIурфанри гатазва, гзаф сефил я.

Ашукъ Амрагъ

(XVIII лагъай асир)

РУШАННИ СУСАН ГЪУЪЖЕТ

Са рушани суса гъуъжет ийизва.
Свас рахазва: «Къенин майдан зиди я».
Рушан гафар: «Зун хунча я кЕвизмай,
Гатфарин вахт, цуьквер суван зиди я».

Свас рахазва: «Захъ уърдег, захъ къаз ава,
Эцигна хъиз хурал, ядай саз ава,
Лазимбуруз гудай нямет-наз ава,
Авай вири эдеб-аркан¹ зиди я».

Руш: «Зун бахдиз ухшар тирди якъинда,
Зи хуруда къизил-мержан къалинда,
Гъил хкАмир – шамумаяр хъиткъинда,
Тазаз амай багъни бустан зиди я».

Свас: «Ша къвазин чун сад садан къвалалай,
Къуй килиграй чаз жегъилар яргъалай:
Гузвай суьгъуьр анарри зи хуралай,
Экв авай чин ацАй вацран зиди я».

Ни лугъузва, свас, вибур таб гафар я.
Заз куьн къведни и дуюньядин гатфар я.
Виш чанни квез гудай Амрагъ устАр я,
Анжах руша лугъуй: «Майдан зиди я».

---

¹ *Эдеб-аркан* – жемятдин арада жув тухудай къайдаяр.

Ашукъ Шайда

(XVIII лагъай асир)

АШКЪИДИН ВАХТ

За лугъузвай и гафар
Кхъидай вун я дафтар.
Гъар жуьредин хуш рафтар
Авайдини вун я, яр.
Авуна сад садал туьш
Халикъди чун – жен таниш!

Лянет ийин, масанди,
Гъар са шерн-шейтандиз.
Фагъум ая хъсандиз:
И вахт гъар са инсандиз
Кеф чIугвадай заман я,
ЧIалал ша зи, аман я!

Са желе я муьгъуьббат,
Зи гафар я – миxъи зат.
Эй гвайди гъар гъакъкъат,
Ийимир чаз мусибат.
Ахъайдайди вилер чи
Вун я, чIехи регъбер чи!

Ребби, за ваз ийин дад:
Вахт я, на заз це нубат,
Агуд тийиз хажалат,
Хуьдайвал ви аманат!
Вун сагъиб я виридан,
Хъайиданни жеридан.

Я Аллагъ, я шейх Гъайдер¹,
Гзаф хъанва заз дердер.
Зазни ярдиз – са сефер,
Са рехъ це чаз лап иер.
Къвед са рекъе хъсан я,
Ажеб гуъзел заман я!

---

¹ *Шейх Гъайдер* – XII лагъай асирдин эхирда Хорасанда пайда хъайи суфийрин кIватIал тешкилайди. Ахътин кIватIаллиз вич тешкилайдан тIвар бинедиз къачуналди гъайдерийа (гъайдери) лугъузва. Гъайдерийайри къуд лагъай халиф, Мегъамед пайгъамбардин имидин хва ва езне Али Аллагъдин дережадив агакънавайди яз гъисабзава, шейх Гъайдер, лагъайтIа, Алидин къаматда авайдай къазва.

Ярагъ Мегъамед

(1761–1838)

СТХАДИЗ

Кѣла, стха, гъар макъамда абурлу жервал,
Синагърани азабра вун сабурлу жервал.

Гъикъван вуна къазанмишиз хъайитІа чирвал,
Гъакъван сабур багъишда ваз гъакъикъат тирвал.

Шадвилер ваз чирвилери гуда хъи гъикъван –
Сад Аллагъдин камалдикай пай гуда къакъан!

Вун мураддихъ рекъе твада фикирри таптагъ,
Хъелдин гел хъиз дуъзди жеда ви рехъ, гуьгъуъл – сагъ.

Шаклувилер чирвилерив ая на магълуб,
Тамамвилин, дуъзгуьнвилин хаз тахъуй кІалуб.

Алимривай жузуз жуваз шак алай сирер,
Пайгъамбардин гъадисаяр чира на иер.

Сабурлу хъухъ, рикІевай кар тефейла къилиз,
Зун къулавай къакъатайла, за эхайди хъиз.

Са агъзурни къве вишни яхІурни вад лагъай¹
Йисуз заз дерт акурди я. Аллагъди цавай

Шафакъатдин марф къурна чал, алудна чи пар,
Хъвана чна хуш мижейрив ацІанвай къапар.

---

¹ Ихтилат Ярагъ Мегъамед вичин геле къекъвезвай пачагъдин чапхунчийрикай катуниз мажбур хъайи 1831-йисакай физва.

Я сад Аллагъ, гъил къачу на и факъир залай –
Югъди-йифди ваз дуъаяр ийизвайдалай.

Тварун стха¹, хъухъ арха заз Мягъшердин юкъуз,
Ви гъурметрин вилик зи къил тежервал агъуз.

АХЦЕГЪ МИРЗЕ-АЛИДИЗ

Дерин гъуълуз ухшар авай алимдин чІалар
Агакъна зав – нурарикай хранвай цІарар.

Чехи алим я и цІарар кхъейди цІалцІам,
Хуш атиррин юкъва авай Ахцегъай я ам.

И устаддин зурбавилиз гъич авач къадар,
Пехилдайди, гъейрандайди язва гъар са цІар.

Гъар гъарфуна куътягъ тежер жем хъанва камал,
КІелзавайдаз къалуз чпйй ракъинин жамал.

Даим рикІе Аллагъ авай кас я ам къени.
Ребби, адаз гъурмет ая ви рикІиз кІани.

Адан фикир кваз такъадай хъайитІа са кас,
За къада ам кІур гудайдай вичи незвай фаз.

---

¹ Тварун стха лугъуналди, автор Мегъамед пайгъамбардихъ элкъвена рахазва

Ахцегъ Мирзе-Али

(1770 – 1859)

* * *

Я Ребби, и дуьньяда зи куьмек, тедбир вун я, вун.
Гьар са шей терг жедайди я, эвел, эхир вун я, вун.

Шумуд жуьре тариф ава, амма тек сад вун, я вун,
За ийизвай тарифдихъни авай мурад вун я, вун.

Гьар са касдиз далу кІанда, зи даях тек вун я, вун,
Зи магъара¹, зи умудни вилерин экв вун я, вун.

Гьар затІ вавай тІалабзава – гудайди ам вун я, вун,
Виридалай вине авай акьул тамам вун я, вун.

Вири дегиш жезва, тек сад тежер дегиш вун я, вун,
Чи гьар мецин ачухвални рикІин ериш вун я, вун.

Вичихъ Ахцегъ назим² чІалахъ тек сад тирди вун я, вун,
Адан рикІяй кьейилани такъатирди вун я, вун.

---

¹ Мегъамед пайгъамбар вичин душманрикай катдайла магъарада чуьнуьх хъанай. Хушраканди гьасятда магъарадин сиве чил храна, лугъ-уда, Мегъамед пайгъамбар магъарада авайдал душманрин шак фенач, ам кьутармиш хъанай.

² *Назим* – шиирар туйкІуьрзавайди. Мирзе Алиди шиирра вичиз Ахцегъ назим, яни Ахцегъай тир назим лугъузвай. «Назим» гаф «шаир» гафунилай са дережадин агъуз яз къазвай. Мирзе Алидин вахтара шаирдин тІварцІиз Ахцегъай анжах Магъарам-эфенди лайихлу яз гьисабзавай.

ПАЙГЪАМБАРДИН ТАРИФ

Вун Аллагъдин рикI алайди, экуьнин яр, я расул,
Вун рагъни варз, алемрин нур, ирид цавар, я расул.
Тазвайбуруз вун шифадин¹ къеледин вар, я расул,
Ви дергагъдиз² эверна, зав ая рафтар, я расул:
Дава-дарман тек вун я зи дердиниз гъар, я расул.

Дустарин гъар са кардин къил – велвела, къал, къелет я,
Гъейрат квахъай душмандин кар къилиз финиф адет я,
Эхир сад я къведбурунни – шел-хвал, гатай къил-мет я.
Мискъивилин, къанихвилин ялавда хъун зиллет я,
Ахътин гъалдиз мийир лайих гъич зи къадар, я расул.

Сад Аллагъди къалай рекъай фидайддини са вун я,
Чаз рикI алай пайгъамбар яз чидайддини са вун я,
Гуьзелвилин дун дуьньядал гъидайддини са вун я,
Зунни амай гунагъкарар хуьдайддини са вун я,
Аллагъдин са нуькерни туш вун къван пайгар, я расул.

Вун, ацукъна Сад Аллагъдин вилик, адав рахана,
Уьмуьр халкъдай гуьзелвилив вири беден ацАна.
Мергъаматдин бахтлувилин лепейрал зун къугъвана,
Лугъуз тежер ви иервал Аллагъдилай атана,
Аламатдин имаратдив вун барабар я, расул.

Ви дустарин арадавай са лукI я зун, есир я,
Валай къулухъ Алидизни³ икрамзавай факъир я.
Йифди-югъди вун акваз кIанз къарайсуз я, кегъкир я,
Агакъун ви патав Ахцегъ назимдин ферз-фикир я,
Атай чIавуз къабула зун, тийиз инкар, я расул.

---

¹ *Шифа* – сагъ хъхъун.

² *Дергагъ* – яшамиш жезвай чка; кIвал.

³ *Али* – мусурманрин къуд лагъай халиф, Мегъамед пайгъамбардин езне.

ПОДПОРУЧИКВИЛИН ЧИН ВА ЧЕРГЕС-ЧУХВА ГАЙИЛА КХЪЕЙ ЧІАЛ

Зи и чухва Межнунан яр Лейладив за гекъигзава,
Фирдаусдин гинибашдин бафтадив за гекъигзава,
Пайгъамбардин шивцел алай харадив за гекъигзава,
Къиле авай муьгъуьббатдин жафадив за гекъигзава,
КІани ярдин къве рацІамдив – давадив за гекъигзава.

Къилияй къилиз и парталдин чІугуртІа за шикил-суьрет,
Барабар я адав вири и дуьньядин мални девлет.
Эй бейниван, чир тежедай за чІугвазвай кефни лезет,
За яргъияр ийидач ваз, зиди жеда куьруь суьгъбет:
Ам Кябеда авай хьтин парчадив за гекъигзава.

И партал за алукайла, заз женнетдиз фейи хьиз я,
Ана авай булахрай за наз мижеяр хъвайи хьиз я,
Лапни иер къизилгуьлдин атирар зал къвайи хьиз я,
Лезетрин, кеф-кефиятдин кукІушдал зун хъайи хьиз я,
Ам зи таъсиб хкаж хъайи гъвадив за гекъигзава.

Акъван заз хуш я и партал, затІ жеч чилел икъван иер,
Къит я тариф авун патал шииратдин мумкинвилер.
Ихьтин гуьзел шейиник са рехне-нукъсан женни мегер?
Назиквилиз, чІагайвилиз, багъавилиз эвез тежер
Ам гъар жуьре нямет алай суфрадив за гекъигзава.

Мад гъейри са гинибашдихъ адахъ хьтин жедач парпар,
Ихьтин партал цваз алакьдай женни ахьтин магъир устІар?
Вилик адан михъивилин усал жеда багъа къашар,
Адахъ галай атирдини твазва михъиз зи къиле гар,
Ам гъар жуьре цуьквер алай хунчадив за гекъигзава.

Адан тариф югъди-йифди датІана зи мецел жеда,
Мани лугъуз галатдач мез, мани даим рикІел жеда,
Адан этег, адан хилер, адан чІул – зи гъезел жеда,

Заз ам цїйи дуьнья хьиз я, даим адахъ цїгел жеда,
Ам якъутни мержан авай дерьядив¹ за гекъигзава.

Галат тийиз, рикІин кьеняй ийизва за даим алхиш,
Ийизва за хийир-дуьа касдиз, авур заз ам багъиш,
А чїехи кас лайихлу я тарифдиз, гъич тежер пузмиш.
И парталдин тариф ийиз Ахцегъ назим жеда кьизмиш,
Ам Киранни, Цезаранни абадив за гекъигзава.

* * *

Цїйиз хьанвай черел куърпе Аллагъдин нур галайди хъуй,
Буба хътин, гъам диндал, гъам дуьньядал, рикІ алайди хъуй,
Ам Худади чаз ганвай са цїйи лубълуь² я, лугъуда,
Къуй халкъарин арада ам кьетІенвилер авайди хъуй.
Ахцегъ назим, дуьа ая: ви дустуниз хьанвай аял
Дережайрив агакъдайди яз и чилел атайди хъуй³.

* * *

За вучин, гъар вафасуздаз завай вафа кІанзава,
Зи патав къез, за икрамун, вичиз сафа кІанзава.
Вичин рикІе пехилвални хиянатвал авайдаз
Вичиз регъят, амайбуруз хъунухъ жафа кІанзава.

* * *

И дуьньядик умуд кутун нефсинин я къативал,
И дуьньядиз гъич яб тагун – рикІ-жигердин михъивал.
Дуьньядин мал далу яз кьун – чир тахъун я гъар са шей
Терг жедайди, са Худади хас яз даим диривал.

---

¹ *Дерья* – гъуъл.

² *Лубълуь* – бриллиант.

³ Шиир низ бахшнавайди ятІа ва адан эхир малум туш.

* * *

Вафалу дуст акунач заз и дуьньяда дустарикай.
Чур жезва халкъ, икрагъ жезва жафа алай йикъарикай.
Гъикъван вилив хвейитІани, вафалу сад агакъдач вав,
Чарадаз бахт гудай бенде жагъидач ваз ксарикай.

ВАХТ Я ИМ

Къизилгуьлрин шагъ, ша экъечІ, ви цуькверин вахт я им,
Гуьлуьстанда сейрдай вахт я, чиг гъиссерин вахт я им,
Михекрнни беневшайрин хуш ниэрин вахт я им,
Ашукъ хъанвай гъам билбилрин, гъам лиферин вахт я им,
Виридалай иер, гуьрчег, пак шейэрин вахт я им,
Гъар жуьредин кІунчІар къадай мерд гъилерин вахт я им,
Регъим кІани ашукъбурун дар йиферин вахт я им,
Вуна къе зал хкана чан – ви вилерин вахт я им,
Шад къушарин нагъмайринни гур сесерин вахт я им...

.....
.....1

Эй малаик, зун ви рекъе дили хъанвай билбил я,
Хажалатдик цІугъ ийир къван михъиз канвай билбил я,
Тай авачир ви киферин атир хъанвай билбил я,
Дерт чІехи яз, ви винизвал рикІел гъанвай билбил я,
Жуван пашман манийрикай рикІ таханвай – билбил я,
Жуван михъи ашкъи вири са ваз ганвай билбил я,
Таярилай вине авай, сес кадгъанвай билбил я...
Ви ашкъидиз чІал атІузвай ва атІанвай билбил я...

.....
.....
.....
.....
.....

---

¹НукътІайралди къалурнавай царар терг хъанва.

.....
.....
.....
Квахънавай зи къастни акъул – ийир-тийир хъанва зун,
Ви къаматди чІурна зи тІул – ийир-тийир хъанва зун,
На кваз къунач факъир юхсул – ийир-тийир хъанва зун...

.....
.....
.....
.....
Ви тай жагъич Халикъди халкъ авурбурун арадай,
Къалура чин, алемдин нур, чилин женнет авадан.
Ви къве ал пІуз, седеф сарар вилив такъуй чарада,
Хатадай ви чин акурди, ваз икрамиз, рахада.
Ваз икрамиз, рагъни, варзни гъетер цава зурзада.
И гуъзелвал чуьнуьх авун гунагъ я, ваз аквада.
Зи ашкъидин гъасрет я вун и дуьньядин гъавада,
Малайикдин хътин вилер карагиз, зун цІрада.
Чилин вири къизилгуьлер вун акваз кІанз къурада,
Эй ашкъидин базардин бар, шадвилерин вахт я им.

.....
Гуъзелвилин вилик а ви – вацран ишигъ туьхуьда.
Ви ашкъидик планетрин низам-къайда чкІида,
Ирид цавун юкъвай заз вун лап къакъан цав яз чида,
Ви буй-бухах гекъиг жедай затІ бажагъат жагъида,
Туьк хъиз, къезил ви гуьрчегвал акурдан рикІ ифида,
Вав къадай са гаф тачагъиз, рахайдан мез галкІида,
Гъич са ширин шейни авач, вун хъиз, вун къван верцІидай,
Зун лайихлу ятІа чидач – ви шуьрбет хупІ ийидай...
Гуьлуьстандин вири цуьквер, вун акурла, алгъида,
Чна къведа санал чІугвар гур кеферин вахт я им¹.

---

¹ И бендинилай гуьгъуьниз къевзвай 44 цІар, яни 11 цІарцІин 4 бенд терг хъанва.

И Лейлидиз ялвар ийиз, закай Межнун хьанва хьи,
Генг кьумлухра квахьна акьул, кефсузни зун хьанва хьи,
Завай жуван йисар жаван чуьнуьхна кьун хьанва хьи,
Эй ханум, зи карни кеспи вахь дерт чIугун хьанва хьи,
Ви вилерин суьгьурдик зун михьиз юргьун хьанва хьи,
Куьтягь тежер шелдик, хвалдик зи рикI бархун хьанва хьи,
Ви ужагьра захь пай атIай есирдин дун хьанва хьи,
Хажалатдик зи сагьламвал михьиз чапхун, хьанва хьи,
Зун гьамарин хазинада яргьалди тун хьанва хьи,
Зун кьатIунриз табийзамач – зун ем ви цIун хьанва хьи,
Заз кIанда вун – пай кьачудай зи дердерин вахт я им.

Зун икI пиян ийизвайдан вуч я мурад? – Чидач заз.
Зи кIвачерал гьалдна зунжур – куьз я инад чидач заз,
Гьиндистандин хал заз кьисмет жедатIа, мад чидач заз,
Экв, чимивал хьийидатIа зи чанда гьат, чидач заз...

.....
.....
.....

Вуж я завай кьакьудайди ви муьгьуббат, чидач заз,
Эй михек, заз зи тахсирдин лагь гьакьикьат – чидач заз,
Вуч ятIа вун: дава ятIа, я мусибат, чидач заз,
Эхир нефес хьанва кье зи, бед бендерин вахт я им.

Вахь галаз зун икьрар хьанай, гафни чIал сад авунай,
Чепелукь ви цIал алай – за адавай тарс кьачунай.
Масадаз зи сир лугьумир за и дердер чIугунай.
Квахьна зи кьаст, зи ягь, абур, гар хьиз феи дугунай...
Я Ребби, зун са вуна хуьх, ядайла ви сафунай...¹

---

¹ И бендиникай 6 цIар ва адалай гуьгьуьниз кьезвай 33 цIар, яни есердин эхиримжи 3 бенд терг хьанва.

Ахцегь Абдулхаликъ (Закир)

(XIX лагъай асир)

СЕРСЕР

Эй къабил¹, заз тегъне язава на куыз?
Дуьньяда гъафил яз, вун я мад серсер.
Тух тежез дуьньядин малдикай михъиз,
Кир, Цезарь хъун яни ви мурад, серсер?

Халкъдиз гуз насигъат, аквазвач ваз вун,
Мункараз, Некираз кIандач таб авун.
Дамах гваз, гъарам нез, виликмир руфун,
Жегънемда жеда вун, ийиз дад, серсер.

Анжах са элиф, мим гъарфар яз чидай,
На пайгъамбардикай суьгъбет ийида,
ГъаКI Бедир-гъазават² – на рикIел гъида,
Къил квахъай гафар ви жеда яд, серсер.

---

¹ *Къабил* – Адаман рухвайрикай сад. Инжилда адаз Каин лугъузва. Къуръанда Къабилан ва адан сгха Гъабилан тIварар авач. Амма Адаман рухвайрикай ана ихтилат физва. Къабила Гъабил яна рекъизва. Къан-лудиз мейит гъиниз ийидатIа течиз амукъзава. Къабила вичин гунагъ хиве къазва. Гъадалай гуьгъуьниз Израилдин рухвайриз, яни Адаман невейриз, яна рекъин къадагъа ийизва. Вучиз лагъайтIа, Къуръанда лагъанвайвал, «ни эгер руьгъ масада къейи руьгъдин эвездай ва чилел бедбахтвилер тахъун патал ваъ, маса мурад аваз рекънзватIа, а касди вири инсанар къейидай я». Са гафуналди, рикI михъи тушир инсандиз къабил лугъузва.

² *Бедир-гъазават* – Мегъамед пайгъамбарди мажусияр тир меккевийрихъ галаз авур сад лагъай чIехи дяве (624-йис). Вичихъ авай къува-тар тIимилбур яз пайгъамбар гъалиб хъуни адан тIвар иллаки гзаф машгъурна.

Аллагъ къази хъана, чІугвада гысаб,
Гуда чапла патай ви гыле ктаб.
ГыкІ вуна жагъурда а чІавуз жаваб,
Тачагъиз куьмекдиз къведай сад, серсер?

КЪАРАГУЪЗ

Вуч иердиз халкънавачни чи Халикъди вун, къарагуъз,
ХупІ лайих я ви къуллугъда гъуьруь-гъилман хъун,
къарагуъз.

Заз кІандай: ваз эхиратда женнетдин юкъ гун, къарагуъз,
Сулейманан мулкар¹ вав сад ийирди туш зун, къарагуъз,
Тимил я виш агъзур тават ваз къурбанд яз гъун, къарагуъз.

Я Ребби, ваз шукур хъурай къалур авур заз и жанан²,
Зун дивана хъанва михъиз, квахъна акъул, квахъна аман.
Къакъудна зи сабур вуна, авуна зи гъал перишан,
Еке чІулав вилералди авуна зун вуна пиян,
Гъейран жеда гысс авурбур чим ви рикІин цІун,
къарагуъз.

Аллагъди хуьй вун фалдикай, чІуру вилин нинедикай,
Худади хуьй жадудикай, тегънедикай, фитнедикай,
Зи патав вун тагмукъайтІа, вучда за и дуьнедикай?
Ребби, на чаз санал са пІипІ це женнетдин куьлгедикай!
Къунвачни хупІ вав перийрин гъа султандин дун,
къарагуъз!

Къекъведайла, чкІиз атир, пехил жеда вал чиг цуьквер,
Рахадайла, ви мецелай чкІиз жеда къенди-шекер,
КІвалахдайла, на гъар садаз гуда хийир, барни бегъер,
Гъарда вичиз тешпигъиз вун, гъуьжетрава Шамси-Къемер,³
Ажеб хуш я заз ви хурув лали-мержан къун, къарагуъз.

---

¹ *Сулейманан мулкар* – Соломон пачагъдин чІехи мулкар.

² *Жанан* – лап гуьзел руш, таватрин тават.

³ *Шамси-Къемер* – рагъни варз.

Ви дуст рушан гуьлуьстанда – гатфарин цIиг, билбил рахаз.
ЦIрана рикI куьн кьвед санал акурла заз сейрда аваз.
Къекъезва зун икъван чIавал тирдалайни дивана яз.
КIандай хьи заз, кьве яр къуна, куь арада кефер чIугваз,
Вун жейран хьиз кхун жемир, лагъ Закираз «ун» къарагуьз.

Ахцегь Абдурагъман

(1821–1913)

БАГЪДАЙ ЭКЪЕЧИЗАВА

Гъар пакамахъ гуьзелрин шагъ – дилбер багъдай экъечІзава,
Гъи гъал ятІа чириз ашукъ рикІер, багъдай экъечІзава,
Къейибуруз хгуз жанлу руьгъер, багъдай экъечІзава,
Экуь ийиз къумлукъ, дагълар, чуьллер, багъдай экъечІзава,
Сагъ дуьньяди чІугун патал дердер, багъдай экъечІзава.

Дуьнья фида рикІелай гъакІ акурдан и гуьрчегъ жасад,
Ам къвердавай пиян жеда, вири чанда куз муьгъуьббат,
Зайиф жеда вилерин экв, михъиз акъул жеда къакъат,
Девлетрикай, няметрикай мад фикирдай хъижеч такъат.
ИчІи мурад, къуна адан гелер, багъдай экъечІзава.

Къве рацІам – къве хважамжам я, абибур я вилер адан,
Лацу сарар гевгъерар я нур артухдай сада садан,
Буй-бухахдиз – шамагъаж я, магъидикай хъиз я гардан,
Авач гъич са малаикдихъ ихътин суфат иер, хъсан.
Гуьзелвилини таж, вич эвез тежер, багъдай экъечІзава.

Зи хзанди, мукъвабуру авуртІани манивал заз,
Зи руьгъ, беден, хиялар зи – вири гуда анжах гъадаз.
Динни иман зи куьз я къван, кІандайла заз са гъам акваз,
Къурбандда за вири уьмуьр ам къисмет хъун патал жуваз.
Заз аквазва: цІийи вацран эквер багъдай экъечІзава.

Квахъна фирай адан михъи ашкъидихъай кичІедайди,
Адан рикІин ялавдикай цІелхем къачуз тежедайди,
Адан гъамлу ва шад йикъал рикІ ачухна къведайди..
Анжах зун я, Абдурагъман, гафунилай телкъведайди:
Къуна адан булушкадин ценер, багъдай экъечІзава.

Я РАСУЛ!

Вун я вири махлукъатдин дамахдин дагъ, я расул!
Муьгъуьббатди кузвайбурун вун я чирагъ, – я расул!
Дережадиз виниз къилих, мурадрин чагъ, я расул!
Халкъдин чIехи къудратдалди хъанвай хкъягъ, я расул!
Вун я хкахъ тийир чIехи пакаман рагъ, я расул!

Низам-къайда тун паталди вун дуьньядиз атана,
Вун Аллагъдин патав фена, цавун бушлукъ атIана,
Илагъиди ви мурадар вири къилиз тухвана,
Шадвал ийиз, чарх ягъиз вал, малаикри лагъана:
«Ваз хвашкалди, Аллагъдин дуст, хъурай вун сагъ,
я расул!»

Ви пак къамат махлукъатдиз тамамдаказ акуна,
Пайгъамбаррин руьгъеризни вуна иман авуна,
На къалурай мужизатри халкъар туна тавуна,
Им ваз лайих дережа я и дуьньядин дугуна,
Вун варз я чи, зкуь ийир чилин утагъ, я расул!

Вун гъам эвел, гъам эхир я пайгъамбаррин дестеда,
Абур садни амач, жанлу сад я вун ви жергеда.
Ви пак жасад жавагъир я, вичиз тай-туьш тежедай,
И дуьньядин чкIай багъдал чан хкиз вун къекъведа,
Вуна къунва чилин винел генг цавун тагъ, я расул!

Вун гъахъвал гвай падишагъ я, зун я гъакIан бейниван.
Зун гъар чIавуз ви вилик ква, хуьзва за ви дин-иман.
Вун зи панагъ хъана, язва, жеда мадни даиман,
Зи муьгъуьббат са вахъди я, валди адал ала чан,
Хуьдай чIуру рекъикай чун къеле-синагъ, я расул!

(1834 –1910)

Эхиримжи керематар
Эхиримжи керематар кьуд я гъайиди,
Зун къама ял авайди туш, жуван къимет ава чиз
Яшамиш жез, затІни авач за уьмуьрдиз гайиди,
Емдихъ къекъвер ничхир хъиз зун хъана, къастар авачиз.

Чирвилерихъ хъана къаних, цихъ деве хъиз кьумлухда,
Цив ацІанвай целер вичел алайтІани залан яз.
Заз крсинай багъ акъатна емишрин сан буллухдай,
Багъ къурана. Чарар-цІарар зи кар хъана, масан яз.

Кар-чІал квахъна къекъвенанай зун, авачиз са мурадни,
Заз акІ тир хъи, сирнавзава ацІай вацІун лепейра.
Къуй Аллагъди гъил къахчурай – кІандач мад заз са
затІни –
За авур къван гунагърилай за уьмуьрдин легъзейра.

II

ФАТИГЪА

(Къуръан, 1-сура)

РикІ кудай, регъимлу Аллагъдин баркадиз.
Аферин Аллагъдиз – алемрин Агъадиз,
РикІ кудайдаз ва регъимлу тирдаз,
Дувандин юкъуз гъукум ийирдаз!
Чна Ви вилик чи юкъ къатзава,
Вавай куъмек кІанз, дад-бидадзава.
Твах чун дуъз рекъяй! На хъсанвал низ
АвунатІа, чун твах гъабрун рекъиз –
Ви чІехи хъилек такатайбурун,
На тухвай рекъяй такъатайбурун.

Араб чІалай.

Рудаки

* * *

Тек са душман гзаф я, чѠур ийиз гуьгьуъл.
Амма виш дуст инсандиз тѠимил я, тѠимил.

* * *

Гатфарин югъ гуьлуьшан я – атирлу, вили.
Амма заз йиф багъа я вун гъайи зи къилив.

* * *

Дерт жечни бес: чалагъандин уьмуьр къве виш йис жеда.
Чубарукдин уьмуьр куьруь – анжах са йис – куьз жеда?

* * *

Захъ гала вун; кичѠезва заз вун хъфиз, зун азабда тваз.
Гъисабда за юкъуз сятер, йифиз гъетер гъисабда за.

* * *

Кучудна вун, вегъена накъвни, шимни ккѠалар,
Амма факай сурани ийизва на хиялар.

* * *

Дердини вилик вегъенвайбур азабрин гъам – гъабур чун я.
РикѠе цѠай аваз, чкѠизвайбур вилерай гъам – гъабур чун я.

Мидя кьуватри кутунвайбур виКиник терс кьисметдин,
Фелекди хурук кутунвайбур лепейрал хам – гьабур чун я.

* * *

Атирни ранг багъишна ваз яру кьизилгуьлери:
Ранг – кьекъифай хьуькьвер патал, атир – яргъи кифериз.
На чин чуьхвей яд ал жеда; цав атирдай ащуда,
На ви чIарар чукIурайла ранг алай ви вилерин.

* * *

«Атана...» – «Вуж?» – «Азизди». – «Мус?» – «Алукъайла
пакам сегьер».
«Катзавай ам душандикай...» – «Вуж я душман?» –
«Буба-зегьер» –
«Пуд сефер за гана темен...» «Низ?» – «Пузарриз
играмидан».
«Пузарриз?» – «Ваъ», – «Куьз?» – «Лаалдиз¹». –
«Гьихьтин?» – «Гуя ширин шекер».

* * *

Аллагъди зун кьутармишна гьамуникай, регъимна заз,
Машгьур тIварни акьул-камал, сагъламвални эдеб аваз.
Эгер и кьуд ери-сифет низ ганватIа Халикьди чи,
Гьа касдин рехъ фида яргъал, са дерт-гьамни шел-хвал
такваз.

* * *

Килиг вун и дуьньядиз акьуллу вилай,
Дикъетлувал, уяхвал тушиз гьич кими.

---

¹ *Лаал (лал)* – якьут (яру багъа кьван).

Дуьнья гьуьл я. Сирнавиз кІан ятІа эгер,
Хьсан, халис крарин туькІуьра гими.

* * *

Акьулдинни Камалдин багьда вун зул я,
Гуьлуьстанда ашкьидин – гатфар я, гатфар.

Пайгьамбардин гузва тІвар муьгьуьббатди заз,
Амма вун я ашкьидин – вун! – первердигар.

* * *

Гьайиф, гьайиф, камалэгьли бубадиз
Жеда велед акьул кьери ва начагь.

Ирс яз хциз тадач ахьтин бубади
Вичин дерин чирвилерни бажарагь.

* * *

Чан алайди фида суруз, кьейидини хьийич кьарагь,
Дуьнья гьа икІ туькІуьр хьанва куькІвей кьалай цаварал
рагь.

Фарс чІалай.

Низами Генжеви

ИСКЕНДЕР-НАМЕ

(Члук)

**Искендера загъиддин¹ дуьадин
куьмекдалди Дербендин кIеле къачузва**

Эй чехирчи, чун жегъилдай чехир цуз зи фейжанда,
АцIай цийи уьмуьрдивни атирдив чун пияндай.

Ви няметрин рябетдикай зи пай михъиз атIанва,
Ништа, белки, зи гичиндин къен зегъердив ацIанва.

* * *

Эгер гъи кас гъуьрмет галай машгъурвилихъ къаних я –
Сабур хуьнал дамах авун жеда адан къилих яз.

Чан-рикI ийиз вичин тIварцIиз, адан умуд сад жеда:
Къейилани тIвар амукьда, амай крар яд жеда.

КъетIенди я адал алай чухва, тушир адетдин:
Тур такатдай къеркъ хътин затI я тIвар халис гъуьрметдин.

Мад багъа шей женни мегер чилел хъсан тIварцIелай?
ТIвар хуьн – вине я, ажалди къув ядайла къецелай.

Хъсанвилер кIандай инсан, хиялармир ахвара,
Хъсанвилер ийиз, жуван тIвар хкажа крара.

---

¹ *Загъид* – дуьньядикай къил къакъуднавай кас, девриш.

Анжах хъсан тІварцІикай на жувал партал алуқІа,
АтІласар тур, абур затІ туш хъсан тІварцІиз кутугай.

Атир ягъай гинибашар вири чилиз машгъур я,
Абурун ранг гъа атирдин рангунив къун мажбур я.

Суйгъбетарна атІуз-атІуз йисни вацра арифди
Инсанрикай нур квилеллай гъурметдинни тарифдин.

Румдин пачагъ машгъур хъана хъсанвилин тІвар алаз,
Къазанмишна гъурмет ада, баркалладин зар алаз.

Адаз анжах михъи ният авайдахъ яб аклна,
Тахт къаз кІандай пис ксариз ада рекъер агална.

Девришрин са кІватІалдикай адав хабар агакъна,
Дин гвай кас яз, ам абуруз мукъва жезни акакъна.

Гъар женгинин вилик ада, къаст гваз душман къасабдай,
Девришривай дуьайралди румвияр хуьн тІалабдай.

КварквацІ патахъ туна, ада темягънач гъич мержандиз.
Гъар гъина ам хъанатІани, тІурфан хъана душмандиз.

ЯтІани, ам и саягъда муъмин хъанваз акурди,
Хъел акатай аскерри ам кутаз хъана ахмурдик:

«Падишагъ я вун гъахъвал гвай! Чира тарсар бахтунин.
Чаз балай яз хкажнаваз тахъуй гъа вун тахтуниз?

Ви тажуниз ярашугъ я анжах къегъал рухвар.
Ви регъимдик квай девришар ви гъи йикъан арха я?

Вуна анжах туруналди вири чилер къачузва.
Мигърабдавай факъирди ваз вуч гузва, вуч лугъузва?

Эгер дуьа хци ятІа тиядилай турунин,
Лагъ чаз, – чна гадрин яракъ – хцивал чи зурунин.

Ядач чна чи душманар къилав алай турарив,
Яда душман агъсакъалрин экъиснавай кІуларив».

И арада жаваб хгуз ихътин ифей туьгьметдиз,
Бахтунай хъиз, Искендераз куьмек гана къисметди.

Герек авач алцум тавур жаваб гунуг гъавайда,
Жаваб гудай ч'ав жагъурда къиле акъул авайда.

Падишагъдиз Албуруз дагъдин къекъвей синер акуна.
Ада гъар са виляятда наиб тайин авуна.

Тик къаяйрин дар арайрай, чилерилай Ширвандин
Физвай пачагъ еришдалди такъат авай асландин.

Адан рехъ-хвал, кхъенвайвал Падишагъди цававай,
Алатна фин лазим къевзвай та Дербентдин патавай.

Ина шегъер-затI авачир. Цавун вили гъуьмедик
Къил кхIунваз эцигнавай дагъдин кукIвал кIеледи.

Ана авай са тIимил къван инсанар туьнт яз жедай,
Гъам йифизни, гъам юкъузни абур рекъер къаз жедай,

Искендеран чардах акур, ч'агурнавай иердиз,
А ксари къалурна чеб гъични муьтIуьгъ тежерди.

Падишагъдин вилик варар кIевна, ахъа хъуьвнач.
Икъван вине авайбуруз къушун са къвай акунач!

Абуру гъич пачагъдин тахт, адан чардах кваз къунач,
Дуьнья къурдаз икрам авун гъич герек кар яз къунач.

Гъахъ гвай ч'ехи падишагъди эвер гайи ч'авузни
Абур чпин чкадилай юзана чхъи са кIусни.

Падишагъдиз маса рекъай физ кIан хъана экъечIна.
Абур мадни адаз дагъдин рехъ агализ эгечIна.

Вилик финин къаст рикIеваз, къетIна шагъди: эвелей
И манийвал тергна кIанда тадиз жуван рекъелей.

Ада са виш агъзур аскер авай кьушун гъазурна,
Дагъдин Келеле къуд патахъай яхъ лагъана ракъурна.

Мажаникрай¹ къванерин хар къур лагъана Келеледал,
Харапаяр амукъдайвал Келеле хъайи бинедал.

ЯхцIур юкъуз, юкъва туна, хъанатIани гъужумиз,
Келеледай са ферни фенач, муьтIуьгъ тежез гужуниз.

Хъелер, лувар зайиф хъана, фенвай михъиз такъатдай.
Къакъан цлав агакъ тийиз чIуларин цIил ахватдай.

Къванер ягъдай аскерарни хъиле кузвай: авайвал
Ама Келеле – намус квай свас, суйда аваз ацIайвал.

Мажаникдин ванерикай кичIе тушир Келеледиз.
Ихътин чIавуз аррадэни² хъхъуй ина виже куьз?

Са чIавузни ажуз тахъай кьушун михъиз кIват хъана.
Падишагъдин эмирдалди меслегатдиз кIватI хъана

Сарбазарни, регъберарни. Падишагъди сабурдив
Къил кутуна ихтилатдик, къунвай вичин абурдив:

«И рекъеллай къаядикай куьне заз вуч лугъуда?
Къушун зайиф хъанва, къуват амач Келеле къачудай».

Регъуь хъана гъалибвилер гзаф къачур итимриз,
МетIер чилиз ягъна анал сарбазрини гъакимри:

«Пачагъ, чна ваз къулуьгъиз эгечI авур йикъалай
Чаз магълубвал акурди туш, вични икъван муькъвалай.

ЯхцIур юкъуз ракъинивни булутдив чун дяведа
Хъана, ахвар, нагъар тийиз. Амма инсан вягътедай.

Фидани къван ракъининни булутрин? Ваь. Бендедиз
Къуват ганвач абурув женг чIугваз жедай жуьредин.

---

¹ *Мажаник* – къванер гадардай яракъ.

² *Аррадэ* – къелеяр къачудайла ишлемишдай яракъ.

Чун, девлер хъиз, киклиз хъана, риклиз терсвал деб хъана.
Амма чи рехъ къурбур чалай феи девлер чеб хъана.

Хъсан тушни, и клак туна, маса секин патарай
Куклушрал чун экъечІнайга – жигъиррайни рагарай?»

Шагъ гъавурда акъуна фад: сарбазар къве рикин я,
Абурувай са дуъз рехъ-хвал жагъур авун четин я.

Ал ракъини суърме яна вичин вилин къекъемриз.
Алмасдин кІус кужум хъана гъулуън вили къечІемриз.

Къванер авай вацІун къере, гурлу цІаяр куькІуърна,
Падишагъди тежер хътин чІехи межлис туькІуърна.

Къуд патахъай нурлу хъанвай Навбагъардин цІаяра
Падишагъди, вилегъ ксар кІватІна, къуна хабарар:

«И муькварив къветІер гвани? Анра, килиг, алада,
Дуьньядин дерт-гъам чІугвазвай арифдарар аватІа».

«Сад авазва – ялгъуз девриш, – Искендераз лагъана, –
И патав гвай дагълара къветІ кунвай вичиз тапана.

Са касдизни адан суфат акурди туш, я чизвач,
КъачІар-къевер незва ада, маса тІуьн-хъун ийизвач».

Пачагъ кІвачел хкаж хъана, кІусни энгел тавуна.
Туна къушун, вичихъ галаз са къвед-пуд кас къачуна,

Фидай рехъ-хвал хабар къуна, чирна къуд пад уьрушдин;
Рехъ алатнач, агакъна дуъз абур къветІев девришдин.

Мусибатдин гъа югъ хъиз, тир атай йифни чІулавди.
Шемъалдиз цІай яна лукІра, экв чкІана ялавдин.

КъветІен къенез чкІизвай экв шемъалдин цІун мецерин.
Акъвазнавай къежел Агъа чилеринни гъулерин.

КъветІ нурламиш авур девриш Искендеран къаншардиз,
Падишагъдин цІун къаншардиз экъечІна фад, шагъвар хъиз.

Малаикдин нурлу чиниз пачагъдин чин ухшар тир,
Гуя ам экв чуклурзвай бахтунин ал ярар тир.

Арифдарди лагъана: и шикил вичиз аян я.
Чини нур гун – Дуънья къадай падишагъдин лишан я.

Арифдарди ван хкажна: «Ви суфат хупI я иер!
Къе зи патав атанва вич чилин пачагъ Искендер!»

Девришдиз гъил яна, пачагъ гъахъна къветIез, сирерай
Къил акъатай касдиз гъурмет ийиз, къвазна метIерал.

Хабар къуна падишагъди: «Нихъ галаз ви ава кар?
На вуч незва? На вуч хъвазва? Гъинай гъизва къуватар?

Гъинай гъизва пекни партал? Заз мад са кар сир хъана:
Дар тIеквенда яшамиш жез, ваз гъинай зун чир хъана?»

Агъсакъалди хкажна къил: «Падишагъ, вун сагъ хъурай,
Вирибуруз вуна шадвал, бул няметрин багъ гурай!

На играми жуван гъетрез килиг ийиз гъейбатдив,
Артух ая бахт, Искендер, къудратдивни къуватдив!

За лугъуда гъикI заз вун чир хъанатIа са легъзеда:
Гъар садаз варз чир жеда хъи йифен цавун сегънеда!

Лугъун хъи за, мукъвал-мукъвал гъиле гуъзгуъ на къада...
Гуъзгуъ ава зи рикIени са касдизни таквадай.

За виш йисуз жуван жасад, беден къуру авуна,
Гъавилай заз рикIин гуъзгуъ ачух хъанваз гакъуна.

Гъа гуъзгуъди къалурзава вири галай-галайвал.
Вуна завай хабар къунай зун текдаказ авай гъал.

Хуъзвайвилай вуна, пачагъ, зун тухни я, сагъламни,
Ялгъузвили гузвайди я заз шадвални, илгъамни.

Заз акур къван мидявилер, кIанивилер алатна...
Къена фидай чилел ихътин хуш азадвал низ гъатна?!

Вафалувал авайди туш. Чна куъз и дуйньяда
Жагъурзава дуствал? Авач дуствал пис и дуйньяда.

За алцумна: къадар чирна жуваз кІани-такІандан,
Инсанрикай чуьнуьх хъана рага авай лакъанда.

Садавни зи ара авач, касни авач рахадай.
Зун чизвайди са Аллагъ я вири чидай, аквадай.

Заз герек туш наз-няметар: къевер, къачІар ширин я,
Дагъдин векъер, хъчар къежел – зи нагъар я, зи тІуьн я.

Партални зи векъинди я... Акъудзава йикъар за,
Чахмахдикай къизил хъун я ийизвай гъар са кар за.

Заз уьлквейрин таж къилеллай кас тахкуна йисар тир,
Ингъе къе вун акуна заз – виридалай пайгарди!

Лагъ кван, вучиз, и ккІарни, и мичІ, и гъуьм атІана,
Захъ галаз вун дар бужахда ава, иниз атана?

Таж алайди! И дагъ-дере ви кІвачерик руг жеда,
Зун Искендер шагъдин вилик Гъиндистандин лукІ жеда!

Рахана шагъ: «Камалэгъли, ви яшдал пак зар хъанва,
Зун и патаз акъатунни галай хътин кар хъанва.

Къве чкадал пайнава ракъ Агъади гъар инсандин,
Ам зинни ви ихтиярда ава, килиг хъсандиз.

Куьлегни тур! Гъабурукай рахаз къе зун атанва:
Аллагъди ваз ганва куьлег, тур зи гъиле вуганва.

Заз хъенвай къадардал зи рази хъана, турунив
Къуллугъзава за гъахъунин, адалатдин зуруниз.

На куьлегдив къуллугъзава; заз ви куьмек герек я,
МичІи йифен рак ахъайиз жедайди ви куьлег я.

Къисметдиз кІан хъанва ачух авун за ви куьмекдив
Зи вилик квай кардин дапІар – турунивни куьлегдив.

Дагъдал мягкъем кѣле ала. Гъич куьк квачир инсандин
Тарашчияр ава ана, чапхун ийиз патанди.

Тарашзава аниз атай неинки са карванар,
Чан къачузва атайбурун, ягъиз-рекъиз инсанар.

Вучиз кѣле кѣланзава заз къачуз жуван къушундив?
Заз кѣланзава ам чѣагуриз илимдивни къанундив.

Эгер на заз куьмекайтѣа къачуз кѣле амалдал,
А чин кѣлеви къаяб михъиз за гъич тахъай мисалдай.

Ана авай гъар са къанлу за дарбадагъ ийидай,
Аниз атай гъар са касдиз къулайвал, фу жагъидай».

Къачагърикай ван хъайила падишагъдин мецелай,
Рикѣ экуь хиял авай арифдар вич вичелай

Дуьа ийиз эгечѣна фад, мажаникди дуьадин
Йифен цавун къванер хана; а къванерин харадин

Хура гъатай кѣледивай, дагъдин кукѣвак кѣланвай,
Дурум хгуз хъхъанач мад, ам лап кѣле акѣланвай.

Арифдарди падишагъдиз: «Къарагъ. Ахлад», – лагъана, –
Вавай къачуз тахъай кѣле чкадилай юзана».

Шагъ хтана вацѣун къерел. Адан суфра нуш хъайи
Аскерар кѣватѣ хъана, чпин пачагъ хтун хуш хъайи.

Мад къурмишна гурлу межлис, чангдин ванер чкѣана,
Мад чехирар гъваш лагъана, мад фейжанар ацѣана.

Межлис гурлу хъайи чѣавуз шагъдиз хабар авуна:
«Кѣледай са чархачидиз кѣланзава вун акуна».

Гъваш лагъана пачагъди ам. Чархачини, атана,
Лап чилел къван икрам ийиз, шагъдин вилик алгъана.

Хийир-дуьа авуна хъиз падишагъдин сагълугъай,
Ада шагъдин вилик куьлег вегъена: «Ви къуллугъда

Къвазнава чун, ви буйругъар тухуз кылиз, – лагъана. –
Къаядаллай чи келени йифен миче чкъана.

Ана авай женгинин къве минарани руг хъана.
Ви келеляр мягъкем хъурай, бул девлетри кукл гъана!

Чи келедин келви цлар пад-пад хъана: Худадин
Ажугъдин цлу хана бине чун алай тик къаядин.

Ви яракъдин гъунар туш ам, чун муьтлуьгъай къуватдин
Вилик гъаклан руквадин гъвел я къуват ви алатдин.

Ваъ, вуна ваъ, и саягъда цаву дарбадагъна чун,
Цавараллай келедавай аррадэди тагъна чун.

Гъатта цавун келени кваз муьтлуьгъ ятла эгер ваз,
Чи келени табий я ваз, табий я чи риклер ваз».

Яна шагъди аскерриз вил хабар къадай жуьреда:
Къил такъатдай сир амани квез и кардин бинедат?

«Келе къадай рекъерихъ куьн яхцур юкъуз къекъвенат,
Амма келе дагъдин куквал куь азардиз элкъвенат.

Квекай сад къван агъзуррикай хъанани, тур хклуна,
Келедал са царх авурди? Жаваб це! Ни авуна?

Гъич садани. Анжах къуру са къуьзекдин гафуну
Дарбадагъна келе михъиз, ягъайди хъиз клашуни.

Хелерилай, къванерилай члехи къуват нинди я?
Камал авай итимрикай магърум тахъуй и дуьнья!»

Сирлу йифен аламатдин гъунаррин ван япамаз,
Регъувилляй акъвазнавай сарбазар къил хураваз.

Абуру гъил къахчу лугъуз падишагъдиз ялварна:
«Ви таж даим куьквена хъуй, нурлу ийиз цавар на!

Къуй гъамиша ви тур хци, гъалибилер гвайди хъуй!
Ви терезар даим къизил, даим пулар квайди хъуй!

Анжах са вун таж я кьакъан чирвилерин, камалдин,
Вакай вичин хъен авунва и чилел Зулжалалди.

Ви гьахълувал чир хъайила, чаз мад чи рехъ жагъанва,
Ада чун мад бахтлувилин михъи варцел хканва»,

Падишагъди кӀеледиз фад къилин десте ракъурна,
Ада анай кьекъверагрин кӀеретI михъиз чукурна.

Падишагъди абуруз чил пайна, кьурвал къайдадив,
Рекъе туна абур гъар сад чпиз ганвай чкадиз.

А кӀеледин бязи цлар шагъди цӀийиз дуьзмишна,
Дегишвилер туна ана, кӀеледин кьен дегишна.

КӀеледа са цал амукънач ханвай, кьванер акьуна.
Шагъди кӀеле аманатна адалатдал, гьахъунал.

И чилерин кылевайбур арза ийиз атана,
Искендераз чпин рикӀе авай кьурху лагъана:

Къипчагърикай ихтилатна, абур наши я, лугъуз,
Цан цаз, тумар вегъиз чидач, гзаф вагъши я, лугъуз.

И кьил, а кьил акван тийиз, абуру чил ацӀурда,
Къацариз кӀур гуз, хулара авай ятар къацӀурда.

«Чи чилел чаз гузвай зиян эхиз вердиш хъанва чун.
Фу кьит хъуни яшайишни кесиб хъунал гъанва чун.

Эгер ваз кӀан ятӀа, пачагъ, жуван гужлу гьилелди
Фадлай кьулухъ чи вил хъанвай секинвал гъиз чилел чи,

Чи кӀеледа цӀийивилер тваз алахъун куьз я ваз?
КӀеледиз гъар са жигъирди хата гъизвай хъиз я чаз.

На цал эциг кьванерикай, чи югъ секинз фин патал,
Чун баябан чуьлдай кьвезвай вагъшийрикай хуьн патал».

Падишагъди буйругъ гана: хата кьведай часпардин
Къерех кьуна кьушунди фад цал эцигна мрамардин.

Хатадин рехъ агал хъана гила къведай душмандиз,
И дар кк1а хкаж хъайи цал мягъкемна гулдандив.

Къуркъушумдив т1арамарна, садна дагъдин рагар тик.
Шагъди и кар тагъкимайбур халис устад ксар тир.

Гъанвай шагъди дагъда гъар са к1валах жадай устадар:
Къайгъудар яз, адан рик1е авай зурба мурадар.

Цал эцигна гъужумрикай хуьдай вичин райатар,
Хъфиз гъазур хъана пачагъ. К1ват1 хъувуна т1арат1ар.

Далдамдин ван, къеркъерин ван гъатна, чилер зурзазвай.
Патарив гвай тама авай къавах тарар юзазвай.

Чуьлдиз рекъе гъатна пачагъ. Ат1уз гегъенш дереяр,
Шивцел алаз физвай, ц1ай хъиз, къулухъ туна гирвевяр.

И саягъда, цифер алай цавун мезре ат1ана,
Фида дуьнья алемдавай гъетерилай ц1ар гана.

Къакъан цавун генг дерейриз йифен ч1улав бирчекди
Гана вичин ранг, чук1урна анриз гъетер гуьрчегдиз.

Падишагъни адан къушун, чуьлдиз шивер ахъайна,
Ял акъадриз акъваз хъана. Йифе гъетер эк1яйна

Цавун сува. Падишагъдиз к1анзавач вил акъализ.
Махарихъни ихтилатрихъ к1анзава яб акализ.

Патарив гвай чуьллерикай къазвай ада хабарар,
Яд чкайрин сирерикай къазвай ада хабарар.

Адан япуз дагъларикай, дерейрикай суьгъбетар
Авахъзавай, авахъдайвал фейжанрай наз-шуьрбетар.

Ихтилатна шагъдиз: ина чка ава надир са.
Кузвай гарар къвен тийидай к1еле ава магъир са.

Фируз къванцин къакъан цлар парпар ийиз куьк1уьда,
Ам женнетдай гъанвайди я лугъуз суьгъбет ийида.

Къей-Хосрован тахтни фейжан ава а пак маканда:
Къакъан Сарир я адан тIвар. Ада дуьнья гъейранда.

Къей-Хосрова дуьньядикай къил къакъудна, зай хъана.
Амма адан тахтни фейжан Сарирдиз тур пай хъана.

Хянай къветI сур паталди ада вичиз а дагъдай.
Аниз гъахъун мумкин кар туш: магъарадин къурсахдай

Щурурнавай лал хътин цIай гадар жезва, тIурфан яз.
А чилин шагъ – Къей-Хосрован тухумдай тир инсан я.

Хуьзва ада Къакъан Сарир, къайгъударвал ийизва,
Къей-Хосрован фейжан, адан пачагъвилин тахт хуьзва».

Шагъдин рикIик цIай кутуна и ажаиб хабарди,
Сиягъатрин шагъни тир ам, илгъам авай гъунардин.

Гъихътин клеле хъайитIани, – хъуй женгина къачурди,
Я тахъайтIа, хъурай варар вичи ахъа авурди, –

Искендераз акваз кIандай, къенез гъахъна, ачухдиз.
Адаз кIандай гъар затI чириз чизвайдалай артухдиз.

Ам килигдай гъар клеледин паруйризни цлариз,
Савкъатар гуз жедай анрин сагъибар тир ксариз.

Сирлу крар, течир сирер чирунал ам къару тир.
Сарирдикай хабар хъайи ам цицIи тир, хару тир!

Къуватарни тIимил хъанваз авайдалай шумудра,
Фейжан акун къетI авуна ада вичин умудра.

Адан мурад гъакI фин тушир, рикIяй уьлкве акъудна, –
Вичин чилер сад хъувун тир, мягъкем дибдив агудна.

ЛЕЙЛИ ВА МЕЖНУН

(Чукар)

Междуназ Лейлидин чар

Междуна чар кѣлна вичиз ракъурай:
«Сад Аллагъади чаз мергъамет авурай!

Чарчин сифте кѣиле тѣвар Зулжалалдин –
Ам далда я гуьгъуьлдинни камалдин.

Ам арифрин ариф я. Мез авачир
Гъар куьнин чѣл анжах гъадаз хъанва чир.

Эрчи гъилив экви мичи къвед къве пайна,
Ада вири тухарна, гъал къулайна.

Цавар йифен лампайралди чѣгурна,
Чилин накъвар инсанралди кадгъурна.

Руьгъ кутуна, гана ацѣай уьмуьрни,
Даимлух гъисс ийиз хъунин гъуьндуьрни,

Аманатна инсанрал лап багъа тир
Са хазина – тѣварни вичин дуьнья тир.

Руьгъни ада акъулдин цѣув ифирна,
Къве дуьньядин сивелни ам куькѣурна».

Жавагъир хъиз, ахъа жезвай Лейлидин
Гъар са фикир, кваз таъсирдик ашкъидин:

«Назик я зи чарчин гафар, атѣлас хъиз,
Теселли хъуй абур талукъ тир касдиз.

ЛукI хъанвайдан патай я и рисалат
Чехи руьгъдив чукIурайдаз къазамаг.

ГьикI ава вун, чуьлдин саил, чилерал,
Ирид цавун дертлу векил чилерал?

Вафалу дуст, гьакъикъатдин даях тир,
Муьгъуьббатдиз ишигъ гузвай са рагъ тир.

Эй, ивидай чуьхвей инсан рагар тик,
Жавагъир яз, са касдизни такварди,

Эй чепелукъ, шеминив гвай цIразвай,
Эй Хидиран булах, йифе ргазвай,

Эй дуьньяда велвела тур авара,
Миргиникай юлдаш къурди къумара,

Тегънедик кваз, шехъзавайди рикI падиз,
Къбияматдин къавай жеда чун садиз.

Эй чан-жасад къурурайди сузадив,
Уьмуьрдин къуьл регъвей инсан къазади,

На зун патал рикI кана, руьхъ авуна,
Къуд патай ви анжах синих авуна.

Пак вафадин сагъиб яз вун чида заз,
Рекъидалди са ви вафа хуьда за.

Зи уьмуьр, зи играмиди, руьгъдин экв,
Зун види я. Вуж гала вахъ? Яни тек?

Бахт къакъатна, умуд ханвай кас я зун,
ГьакI ятIани, ви паб я, ви свас я зун.

Зун дапIарда туна хуьзва гъуьлуь зи,
Заз ам чидач, къабулдач ам рикIи зи.

Алмасдивай къачуз хъанач жавагъир,
Сагъ яз ама жавагъир ваз багъа тир.

Хазинани дапIар алаз хуъз ава,
Цуъкни сагъ я, багъдизни сад физ авач.

Зи гъуълуз мал-девлет ава, зурба я,
Ви патав ам суй авачир къантIа я.

Туънт силихрал дамах авур серкеди
Цуъквер гъанач, гъирвал лейли-цуъкведи.

Дигмиш хъайи хъипи афни-лутудиз
Вич элкъвей хъиз хъанай турши лумудиз.

Хъипи, цуру ятIани а афни вич,
Жедач адахъ лумудин дад ва ни гъич.

Мураднай за дуъньяда, рикI цIукI ийиз,
Са вахъ галаз чаз къведаз са муг ийиз.

Агъ, чидач ваз батIул ятIа зун гъикъван:
Нефес къачуз, алама зал вучиз чан?

Кутур касдиз вун гъамуник, бизардик
КIеви жаза гурай къисмет-къадарди.

Гатфарихъди фарашидиз цуък ахъаяй
Дуъньядилаи заз ви са чIар багъа я.

Вун, Хидир хъиз, пак я, регъим ая заз.
Хидира хъиз, зи руъгъ жанлу хъия заз.

Зун къунвай варз я, вун рагъ я цавара,
Дад, гъил къахчу! – минет я зи яргъарай.

Гъил къахчу, яр, ви патав къвез тежезвай
КIанидалай, къалп гунагъди рикI незвай!

Ви дах къена лагъай чѳулав хабардик
Къазунна за пекер, къуна къагъарди.

Эхиримжи сефердиз ам хъфена,
Зун чѳар чухваз, зун хур гатаз ишена.

За вилериз цацар сухна хци тир,
За алукай ясдин партал вили тир.

За, руша хъиз, къунвайвал эл-адетдив,
Адал накъвар авадарна хифетдин.

Ажувилин кѳил завай гъич нез хъанач –
Гъавиляй, яр, ви патавни къвез хъанач.

Ина фана уьмуьр тухуз ава зун,
Амма рикѳай датѳана вахъ гала зун.

Зи яр, заз вал аламайди чида чан,
Сабурлу хъухъ, зани сабур хуьда, чан.

И дуьньядин кѳвале чун я мугъманар.
Жуван тѳал-квал мийир акъван заланар.

Эй, зи шезвай факъир, вилер акъала,
Душманри хъвер тавурай ви накъварал.

Камаллу хъухъ, вердиш хъухъ гъам алудиз,
Душманрив жув тамир виляй авудиз.

Гатфариз къуьл цайи ламу накъвадай
Ник экъечѳна, залан кѳилер юзадай.

Къведач рикѳел хурма-тарцин акунар,
Бул хурмайрив ацѳай чѳавуз куткунар.

Цацар ала къизилгуьлдин хилерал,
Вахт атайла, ацѳуда ам цуькверай.

Сефил жемир, патав дустар гвач лугъуз,
Ви рикІин дуст зун я, за вун тач ялгъуз.

Тек я лугъуз арза мийир, гунагъ я,
Явабурун, текбурун дуст Аллагъ я.

Булутди хъиз, жув накъвара твазва на,
ЦІайлапанди хъиз, жуван руьгъ хазва на.

Дах амач – рехъ хци давам ийида,
КъурайтІани мяден, са лал жагъида».

Межнуна чар кІелна, яру хъана ам,
ЦІийиз ахъа жезвай бубу хъана ам.

«Я Аллагъ! Я Ребби!» – лугъуз рахана,
Хвешивилияй авай вичел тахтана.

ЦІийи къуват авай чешме ргана –
Назик чарчи адаз уьмуьр хгана.

Чар гъайиди къужахда къаз чуькъвена,
Къве гъилизни гана адан теменар.

Ахпа къах яз: «ГъикІ за жаваб кхьида?
Чарни къелем авач. Гъинай жагъида?»

Садлагъана, тади чарар кхьидай
Инсанди хъиз, мугъманди фад къватидай

Акъудна хъиз къелем, кагъаз, мерекут,
Гана адаз, чина аваз берекат.

Къелемдикай са-сад цІарар авахъна,
Назик нехиш хъана чарчер авахъна.

Гафар хтар хъиз тир, вегъей епинал,
Дерт кхъена ада вичи туькъуьнай.

Ада кхъей чар кватибиз вегъена,
Атай мугъман гъа атайвал хъфена.

Ам къумлухдай гар хъиз фена, алатна,
Фад Лейлибиз чар вахгуда ниятна.

Чар хтуни Лейли ийир-тийирна,
Ада кагъаз накъваривди къежирна.

Лейлибин чарчиз Межнунан жаваб

Чарчин эвел дуъа хъиз я, лигим я:
«Аллагъ сад я, мад авач – ам даим я!

Адаз аквар-таквар вири аквазва.
Якъут, алмас гъадан гъиле рахазва.

Ам алембин, ирид цавун Агъа я,
КуькГуьрнавай цава гъетре-юнгъаяр.

Ада йифен мичІ экуьнив эвезна.
Гана риклиз муьгъуббатбин гъевесни.

Багъларизни никІериз марф ракъана,
Юхсулбурув куьмекбин гъил вугана!»

Гъерекат кваз, дериндай агъ чІугуна,
Чаричин мана ачухарна Межнунан:

«Къарай квахъна, чар кхъизва за ярдиз,
Заз са дава ийидайдан дидардиз.

Ваъ, зун гъалатІ хъана, – иви ргазва,
За кхъизва касдиз, зун кваз такъазвай.

Эй куьлегар квахънавайди бахтарин,
КІела кагъаз ацІанвай зи гъамарив.

Зун руг я, куьул илиснавай къазади.
Вун яд я нин къанихвилибиз сузадиз?

Ви кІвачерик ярх хъанва зун жаздан яз.
Амма вун нин чІул ахъайдай инсан я?

РикІи рикІ нез, ава зун дерт гъасилиз:
Низ теселли гузва на, пар къезилиз?

Заз хиялра ви нурлу чин аквада.
Япани ви ава сиргъа чарадан.

Вун Кябе я, зун вафалу лукІ я ви,
Ви кІвалин гъен заз мигърабдин юкъ я хьи.

Эй зи мелгъем, жагъин тийир уьмуьрда...
Терг мийир зун, гевгъер хъухъ зи чехирда.

Тажни я вун, амма туш зи къил патал.
Чуьнуьхна вун зун патал ваъ, гъуьл патал.

Зи ядигар мида касдин гъилева,
Хуьзва юн гваз гъуьлягъди ам вижеваз.

Иремдин багъ, гуьзелвилин вилаят,
Цавун женнет, тийирди зи гъиле гъат.

Вун куьлег я зунжурринни къандалрин,
Мелгъем я зи ашкъидин терс хиялрин.

Зи язух ша, кІвачерик квай руг я зун,
КІур гумир заз, рекъерик квай руг я зун.

Чим це вуна и са гъаб къван накъвадиз,
Цуьк гъидйвал, гатфариз хъиз къукъвади.

Аявалай чилери цуьк ийида,
Руг ацукъай къизилгуьлер шуьткъуьда.

Ви кІвачерик лежен яз ярх хъанва зун,
Инсаф ая – гъам тавуни канва зун.

Бахтсузбурун язух кІусни текъверди
Инсафсуз я, кІусни регъу тежерди.

Зун ви лукІ хьиз, ви нуькер хьиз машгъур я,
Закай душман къамир на, зун алцурна.

Лагъ заз – гъар пар чІугвада за зулумдин,
Милаимвал ярашугъ я ханумдиз.

Ви кІвачик за къалханни тур вегъизва,
Амма уьмуьр зи фейивал гъа физва.

На ви яракъ гадарзава пашмандиз,
Гъа идалди куьмекзава душмандиз.

Жуван хуруз сухуналди хенжел на,
Рекъизвайди дуст я ви, гъваш рикІел на!

Назик, къезил гафуни ва саламди
Азадвал хуш кас элкъуьрда къуламдиз¹.

Чалахъ жемир дирхемдихъ вич гайидан,
Вилел алай суьрме чуьнуьх ийидай.

Муьгълет жедач агъавалдай лукІарал
Вич лукІ тирдаз шит гьиссерин пацара.

Хъсанвилер ая хъсан тІвар патал,
Инсанар ваз муьтІуьгъ жеда гъар патай.

Зун ви лукІ я, яб сиргъадив чІагурай,
Ви вафалу лукІ маса гуз тахъурай.

Эй гъурбатда, яд уьлкведа авайди,
Адахлини мукъва-къили галайди,

Чехирдив сив хкІаз тунач вуна зав,
Дагъдин мурк хьиз хъана зун зав, къана зав.

---

¹ *Къулам* – лукІ.

Куъз я? – къе вун, йиф хуй лугъуз йикъакай,
Захъ шехъзава; гила вучда на закай?

На зи уьмуър, на зи руьгъни къакъудна,
Регъятаказ зун рикъелай алудна.

Шивдиз ягъдай лезнар заз тагана,
Адал алаз на заз цъуз вач лагъана.

Ялавдилай гужлуз куда гафари,
Ранг ала зал къула кайи цъамарин.

Зак хкуъриз гъайиф туштла эгер ваз,
Акъадайвал мийир хци рипер ва.

Еб хъиз, лейли-цуькведин мез яргъи тир,
Атлана ам багъманчиди керкидив.

Хабар гуда ашукъбурун рикъикай
Агъ чъугуни, хуш хъуьруьни сивик квай.

Ви акунра ава къайни турфанар,
Гъич аквазвач муьгъуббатдин лишанар.

Далу гана муьгъуббатдин икъардиз,
Масад галаз бахтлу я вун, крар дуъз.

Табзава на, ваз итим хуш я пара,
Зун я виляй на авудай авара.

Гъинва агъар, гъинва къинер чна къур?
Гъинва бахтар са заз хиве вуна къур?

Муьгъуббатдин икъардиз ктур ганатла,
Яраб ашкъи авай жал? Ам хъанатла?

Ваз зи язух атайди туш. Ятлани
Зун види я, рикъ хана, буш ятлани.

Зун гъа гъам я: руьгъда къуват амачиз,
Зун ви варцел ярх хъанва, кьил гумачиз.

Аламат хъиз, вилив хуьзва за чIав зи,
Нурлу чин гваз вун къведай вахт патав зи.

Чин акурдаз – чир жеда бахт вуч ятIа.
Вилив хуьдай кас бахтсуз я, пуч жеда.

Жавагъиррин иесивал ийир кас –
Гъам я анжах бахтунин сир жагъир кас.

Багъди кефиз ша лагъана билбилдиз,
Амма чIагъра кIуфар ягъна инжилдиз.

Багъманчиди чан-рикI гана анардиз,
Амма тIуьна ам са къацIай мудгъарди.

Дуьньядиз гъахъ атайди туш бакара,
Хазинаяр чуьнуьх ийиз дагълара.

Бес хъиткърдай, къене авай къаядин,
Лалдиз са рехъ жечни къведай дуьньядиз?

Мус бесарда аждагъанди йифериз
Варз кукIварун, экв гузвай чи вилериз?

Чулав хуз, вирт тIуьн тавуна, фидатIа?
Вацразни са азадвал-эkv жедатIа?

Хазинадин куьлегар заз гъатдатIа?
Чин атIугъай хазинадар катдатIа?

Хазина гъат тавур пили пуч жеда,
Мад гуьзгуьйрихъ нур чукIурдай гуж жеда.

Къаравулар катда, гъатна кичI чанда,
Ханум къецел экъечIда дар зиндандай.

Эй зи чирагъ, чепелукъ я итим ви,
Чугуна ам ви экуъни, ви чимди.

Ви тугъметри кузватІани са зи хам,
Къуй яшамиш хъуй гъурметлу Ибн-Салам.

Хъсанвални писвал гузвай сад я вун,
Эй жерягъ, куъз я, азар гуз, сагъ хъувун?

Ракъукай я кІеледин вар, чидани?
Гевгьер жеда хъитІрепІда дар, чидани?

Ви бирчек я гъуълягъ къадай алат хъыз,
Вун гъуълягъдал гъалт тавурай, бадбатІ хъыз.

Гагъ алахъда къурху кутар фикирар
Жагъуриз зи ашукъ рикІиз жигъирар.

Хатадай хъиз ацукънавай хъуъкъвел ви
ВетІрени кваз гъам иличда рикІел зи.

КІанивилай гъатнавайдаз виле руг
АкІ жеда хъи, а ветІ я са чинеруг.

Дили жеда, фида къил зи къилелай,
Чукурдалди а тІветІ за ви хъуъкъвелай.

Савдагардиз ухшар я зи гъал-къиса,
Хийир кІандай гун тавунмаз мал маса.

Пашман хъанва зун къизилгуъл татІана,
Зун жавагъир чара касдин хуъз хъана.

Эй ясемен¹, зун рекъева гъамарин,
Мез лал, вилер буъркъуъ хъанва накъварик.

Чидач хъи ваз: хкахънава акъул зи,
Дили хъанва авайдалай мад тІул зи.

---

¹ Ясемен – жасмин.

Фадлай инихъ амайди туш зун зун яз,
Зун са хъен я, хъендин лепир, юзун я.

Вичиз чан-рикI тагай ашкъи-муьгъуьббат –
Кепекдикни квачир я са куьлуь затI.

Ви ашкъиди заз вичин чин ачухна,
Вун авачиз, ада заз экв артухна.

Гъамиша захъ ви сирлу экв галазва,
Бахтлу я зун на авур хер алазвай.

Авач мелгъем хирер сагъдай ашкъидин,
Бахтлу хъуй вун, сагъ хъуй вун, зи кланиди».

Фарс чIалай.

Иоганн Вольфганг Гёте

ТАМУН ПАЧАГЪ

Ам вуж я икІ шезвайди кѣйи гъумедай?
Эглеш хѣнвай атлу са, хва галай гъвечИ.
Агатнава бубадив аял – кичІеда;
Къуъзека ам къужахда ийизва чими.

– Бала, куъз вун и жуъре агатнава зав?
– Буба чан, заз яна вил пачагъди тамун:
Кѣалин чуру квай адак, таж алай чІулав.
– Ваъ, ам циф я кѣекъвезвай ятарал умун. –

«Бала чан, вун килиг заз, килиг заз, зи хъвер;
Шадвал гзаф авазва и уъруъшра зи:
Кѣашар хъиз я цуъкверни, гевгъер я хилер;
Тавханаяр зи зурба вири я кѣизил».

– Буба чан, зав рахазва мад пачагъ тамун:
Кѣизиларни шадвилер заз хиве къазва.
– Ваъ, зи куърпе, гъавурда акъунач жед вун:
Гар ахваркай кватзава, пешер юзазва. –

«Агат зав вун, зи куърпе; зи мегъуън тама
Чир жеда ваз, гѣалтда зи гуъзел рушарал;
Вацрак шаддиз къугъвада куън, лув гуз цава;
Лув гуз, къугъваз, вун абру твада ахвара!»

– Буба, тамун пачагъди рушариз вичин
Эверзава: абуру элязава гѣил.
– Ваъ, зи бала, и йифиз вири я секин:
Анжах рехи цІвелери юзурзава къил. –

«Бала, зун ви къаматди авунва есир:
Ваз кІан ятІан, туштІани, зиди жеда вун»,
– Буба, тамун пачагъ чав агакъда эхир;
Ингъе ам: заз дарих я, бамиш хъанва зун.

Киче хъанвай атлуди гузва, гузва лув;
Гъам чІугвазва куърпеди, ийизва гъарай;
Акъваззамач атлу мад; ахгакъна атлу...
Къенвай куърпе атлудан гъилерал алай.

ДУВАН

«Лугъудач квез, вуж ятІа ам,
Адалай за ханатІани».
«Тфу, къагъбе!..» – «Ваъ, зи намус
Михи я, икІ хъанатІани.

Лугъудач, вуж ятІа зи яр,
Амма чир хъухъ: тир ам юмшагъ,
Къизилра ам хъанатІани,
ХъанатІани куьгъне валчагъ.

Къабулда за абурсузвал,
Пак ятІани гъая жуван.
Чаз чизва чун, чакай вири
Аллагъдизни чизва хъсан.

Яб це, кешиш, дуванбеги,
Тахсир квач зак, хъсан це яб.
Зи аял – ам зи аял я!
Ингъе, ингъе квез зи жаваб.»

БЕНЕВША

ЭкъечІнавай чулда текдиз,
Малум тушиз, дамах гвачиз,
Милаим тир беневша са.

Чубан руша язавай кам,
Гуьзел тир ам, шумал тир ам.
АкI физвай хьи, акI физвай хьи,
Мецел алаз мани хуррам.

«Агъ, – фикирлу хъана а цуьк, –
ХъанайтIа зун гуьзел – кьил тик –
Лап са куьруь легъзеда,
И таватди атIудай зун,
Вичин рикIив тухудай зун!
Са легъзеда, са легъзеда,
Аижах тек са легъзеда!»

Амма рушаз – гъайиф! – а цуьк
Векьин юкьвай акурай гьикI?
Гъалч хъана кIвач цуькведал.
Къена а цуьк; шад тир, гъелбет:
«Къуй кьиникъ заз хъана кьисмет
Ви кIвачерик, ви кIвачерик,
Ви играми кIвачерик».

Немс чIалай.

Александр Пушкин

* * *

Заз гъайиф туш куьн, йисар зи гатфарин,
Муьгъуьббатдин хиялраваз авахъай,
Заз гъайиф туш куьн, эй сирер йиферин,
Гъевеслу тир кфилдилай алахъай.

Заз гъайиф туш куьн, вафасуз дустар зи,
Гур межлисар ва фейжанар атирлу, –
Заз гъайиф туш куьн, чиг-ченги рушар зи, –
Машгъулатар хуш амач, яз фикирлу.

Гъинава куьн, хуш-хияллу аямдин
Декъикъаяр, рикIин динжвал, дидар зи?
Гъинава цIай, ифей накъвар илгъамдин?
Хъша садра мад, гатфарин йисар зи!

* * *

Зи тилисим, хуьх вуна зун,
Хуьх зун гъуьрч зал ийир юкъуз,
Зун гъайифрин есир юкъуз:
Пашман чIавуз ганай заз вун.

Къарагъдайла, хъана азгъун,
Гур лепеяр гъуьлерин зал,
Къверла тIурфан циферин зал,
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

Хелветди рикI ийиз умун,
Яд уьлквейра хъайи чIавуз,
ЦIун женгериз феи чIавуз,
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

Пак ва ширин ягълмиш хьун,
Суьгьуьрлу рагъ гуьгьуьлдин зи...
Квахьнава ам, гъафилди зи...
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

Фикиррикди тахъуй бархун
РикIин хирер садрани мад.
Сагърай, умуд; ксус, мурад;
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

* * *

Зи рикIема ажеб макъам:
Атанай вун ислягъдиз,
Са шикил хъиз уьтери-хам,
Гуьзелвилин аллагъ хъиз.

Квахьна умуд, дерт-гъам чIугваз
Чалпачухда мидаим,
Вун ахварай аквадай заз,
Ви ван къведай милайим.

Физвай йисар. Турфанри терс
Зи хиялар чукIурна,
Ви гуьзелвал, милайим сес
За рикIелай ракъурна.

Дустагъда зи физвай йикъар
Сугъулдиз, экв авачиз,
Иман, илгъам, уьмуьр, накъвар
Ва муьгьуьббат галачиз.

Ингъе мад – зи руьгъ я хуррам:
Атанва вун ислягъдиз,
Са шикил хъиз уьтери-хам,
Гуьзелвилин аллагъ хъиз.

Ргазва рикI, бахтлу я ам,
Аквaz цIийи гъакъикъат:

Чан хтанвай иман, илгъам,
Уьмуьр, накъвар, муьгьуьббат.

ПАЙГЪАМБАР

Зун перт чуьлдай руьгь къаних яз
ГалчIур жезвай чIугуна.
Ругуд лув квай исрафил заз
Къвечхел рекъел акуна.
Зи вилерик тупIун рикIер
Кягъна ада къезилдиз.
Ахъа хъана аян вилер,
Кхур лекърен къве вил хъиз.
Зи япарик хкIурна гъил,
Гъатна кьиле зенгни къал-къил:
Къукърумардай цаварин ван,
Малайикрин луварин ван,
Гъуьлуьн гъетер¹ юзадай ван,
ЦипицI-чIере чрадай ван.
Гъил пIузаррив агудна зи,
Гунагъкар мез акъудна зи –
Фендигар мез, гвай буш гафар,
Ахъайна зи къанвай пIузар,
ЭрчIи гъилив, ивидай жез,
Туна сиве гъуьлягъдин мез.
Турунив зи падна хуру,
РикI акъудна, зи рикI хару,
Ахъа хура зи денбеден
Туна ада цIай квай жуьгъен.
Заз, мейит хъиз чилел алай,
Аллагъдин ван хъана цавай:
«Эй, пайгъамбар, къарагъ, вегъ вил,
Яб це, зи къаст тафсир ая.
АтIуз чил-гъуьл, рикIер гъафил
Гафунин цIув куькIуьр ая».

---

¹Гъетер – инал: гъуьле яшамш жезвай кIезрияр, балугъар ва маса чан алай затIар.

* * *

1828-йисан 26-май

Вилив техвей нагъакъ савкъат,
Уьмуър, куъз заз ганва вун?
Вучиз сирлу къисметди яд
Жаза чӀугваз гъанва вун?

Вуж я къанлу эверай заз
Буш чкадай тайинсуз,
Ашкъи-гъевес зи руъгда цаз,
Шак тваз кьиле секинсуз?..

Са мурадни квач зи вилик:
РикӀ ичӀи я, акбул – кал,
Япа ава, ийиз гъарикӀ,
И уьмуърдин зарул къал.

ЭЛЕГИЯ

Тухвей шадвал зи йисарин дили тир
Залан я заз, пиянвал хъиз гижитир.
Чехир хъиз я гъам йикъарин алатай, –
Вич куъгъне жез, артух жезвай къуватар.
Сефил я рехъ. Хиве къазва, дили яз,
Четинвал, дерт гележегдин гуьльуь заз.

Амма кӀандач, кӀандач рекъиз, дустар, заз;
Яшамиш жез кӀанда дерт гваз, къастар гваз;
Дердеринни, къайгъуйринни гъасретрин
Юкъвай зазни чин ачухда лезетри:
Гагъ-гагъ дуъзгуьн гуьзелвал хъваз жеда зун,
Жуван тапан хиялдални шеда зун,
Мумкин я хьи, зи рагъдандал перишан
Муъгъуббатди нур хъичирда гуьлуьшан.

* * *

Заз вун кІандай: мумкин я, зи кІанивал
Хкахънавач руьгъда гелни амачиз;
Къуй ада мад тагурай ваз манийвал;
КІан туш заз ви рикІ хаз алаз-алачиз,
Заз вун кІандай – кисна, умуд эксикдиз,
Гагъ регъуь яз, гагъ гъайрадик ргаз чан;
Заз вун кІандай ачух рикІив, назикдиз,
Къуй масадаз кІан хъурай вун гъа заз къван.

* * *

Вахт я, зи дуст! КІан я рикІиз секинвал, –
Сятер, йикъар физва – вуч я йигинвал!
Уъмуьр санал тухун рикІе ава чи,
Амма, килиг, – ажал геле ава чи.
Дуьньяда бахт авач, динжвал, къаст ава.
Зун эрзиман мурад рикІик кваз ава –
Катиз кІан я юргъун лукІран зи чандиз
Жафани кеф авай яргъал макандиз.

* * *

Exegi monumentum¹

Эцигна за жуваз гуьмбет гъилив эциг тежедай,
Адан патав халкъ фидай рехъ къадач векъи-къалгъанди.
Ам къвазнава такабурдиз къил тик къуна винеда –
Искендеран минарадлай къакъанди.

Ваъ, тамамдиз рекъидач зун – закай жедай руквадал
Члаф тежер руьгъ къарагъда пак илгъамдив ацІана.
Шаиррикай тек сад къванни аламай къван дуьньядал
Зи машгъурвал давам жеда датІана.

---

¹ За гуьмбет эцигна (лат.).

Вири чѣхи Урусатда зи ад жеда турусди,
Ана авай гъар са чѣлал зи тѣвар къада эллери,
Славянрин хтулдини, финнди, наши тунгусди,
Къалмукъдини дуст тир гегъенш чуьллерин.

Зун яргъалди истеклу яз хуьда халкъди фикирда,
За хуш-къени гъиссерал звал гъана лугъуз нагъмадив,
Азадвили тѣвар хкажна лугъуз пехъи девирда,
Рикѣ факъиррихъ кана лугъуз сузадив.

Илгъам, табий хъухъ Аллагъдиз, мийир адаз хаинвал,
Бейкефвилер квазни къамир, таждихъ къанихъ яз жемир
Тарифни шер къабул ая хвена рикѣин секинвал,
Ахмакъ касдихъ галаз гъуьжет къаз жемир.

Урус чѣлай.

Фридрих Рюккерт

ПУД КЪУШ

За тIапасдиз лагъана: «Гангдин¹ секин лепеди
Лтшрешзавай лув це гуьзел макандиз,
Муьгъуьббатдин цуьк гъваш заз, гъкум вичин еке тир», –
«Яргъа я», – заз жаваб гана пашмандиз.

Лекърезни за лагъана: «Гъваш цIайлапан булутрай;
Зун кваз такъаз, рикI дакъанвай кIаниди
Къуй цавун цIу ифиррай, къуй рикIиз чим акъудрай». –
«Къакъан я», – и жаваб хъана гайиди.

Чалагъандиз лагъана: «Зи рикIевай хуш къамат
Чапхун ая, кIуф ягъна садлагъана:
Акъуд жезвач рикIяй яр, тIал эхизни жезмач мад...» –
«Гез я», – жаваб ничхирди заз хгана.

Немс чIалай.

---

¹ Ганг – Гъиндистанда авай чIехи вацI.

Александр Блок

УРУСАТ

Мадни, къизил йисара хъиз,
Пуд балканди ийизва звер,
Нехиш алай чархари, физ,
Гъуьргъуь рекъе тазва гелер...

Саил хъанвай Урусат зи,
Зи рехи тир къазмаяр заз,
Ви манияр гарун къезил –
Накъвар я зи ашкъидин саз!

Чидач заз вахъ кудайвал рикI,
За хаш жуван хуъзва михъиз...
Къачагъвилин мешреб назик
Це на жуван клантани низ!

Къуй табрай ваз, алщуррай вун, –
Рекъидач вун, жедач вун къат,
Себеб яз ви къайгъу чIугун
Рагъул жеда ви хуш къамат...

Вучда къван мад? Куда вахъ рикI –
Са накъвади дегишда вацI,
Вун – гъа там я, чуъл я гъерикI,
Яйлухни я нехишдавай...

Ийиз жеда крар тежер,
Регъят жеда рехъни ялгъуз,
Рекъин яргъай нурлу вилер
Са легъзеда хъуьрей чIавуз,
ГъакI ямщикдин манид ванер
Къведай чIавуз бишиз, гъамлуз!..

* * *

Къегълвилер, машгъурвални гъунара
Гъамлу чилел алатдай зи рикелай,
Дамах гвачир ви суьретди, гуз нура,
Килигдайла заз столдин винелай.

Вахт алукъна, ва вун кваляй хъфена,
Гадарна за йифез багъа заклал зи.
Ви къисметни масад патал куьквена,
Гуьзел тир чин аламукънач рикел зи.

Терс гапал яз, йикъари зи лув гана...
Къизмишвили, чехирди зал хирерна...
Вун некаягъай югъ зи рикел хтана,
Жегълвиллиз хъиз зи, за ваз эверна...

Эверна за, амма вахъ ван галукънач,
Ишена зун, регъимнач на, элкъвенач.
Вун, пашмандиз вили плащ алукина,
Ламу йифиз текдиз кваляй хъфена.

Чидач заз, ви такабурвал, кланиди,
Зи назикди, авунатла гъиниз на...
Ахварайни аквазва заз вили тир
Плащ, алаз хъфей ламу йифиз на...

Зерифвални герек амач, гъурметни,
Фена вири, жегълвални цигел тир!
За ви суьрет дамах гвачир, адетдин,
Столдилай къахчуна зи гъилелди.

Урус чИалай.

Сергей Есенин

* * *

Хъуѣтѣуѣн шуѣкѣуѣ гъарайди,
Шамагъажрин лайлайди
Ксурзава там.
Яд уѣлквейриз цаварай
Физва цифер авара,
Чѣугваз дерин гъам.

Экѣй жезва, чан гана,
Саврух чилел гам хъана,
Къизгъин я къай пис.
Хъанва нуѣкѣр циѣѣи тир,
Етимар хъиз биѣѣи тир,
Дакѣаррив игис.

Агаж хъанва мекъила,
Галат хъанва гишила,
Чуѣкъуѣз сада сад.
Тѣурфан, дили ар ягъиз,
Дакѣардин къул, вар ягъиз,
Хъиляй жезва пад.

Жив галай и гарари
Ракъурзава ахвариз
Пенжеррив нуѣкѣр.
Абруз ахвар аквазва:
Рагъ цавара къугъвазва,
Гуз гатфариз хъвер.

* * *

Гъайиф туш заз, я шехъдач, ван хкажна,
Квахъда вири, гум хъиз ичин тарарин.
Чуплахвилин къизилди чан аклажна,
Хкведач зи йикъар жегъил члаварин.

Гиладун, рикI, нур хкIунвай мекъерин,
Виликдаи хъиз, тахъ-тахъ ийиз, рахадач.
И уьлкведи читдиз ухшар верхерин
КъецIил кIвачив къуьлдаи цIай зак кукхтадач.

Къекъвераг руьгъ, атанва вуч къаза вал:
Зайиф жезва цIай ви мецин куьзерин.
Квахънава зи цицивални тазавал,
Вилерин нур, ацIай вацIар гъиссерин.

Зи мурадар хъанва гила къурай-къит,
Им яраб зи уьмуьр я жал? ахвар я?
Гуя за фад са гатфарин къиляй туьнт
Яру шивцел алаз авур чамар я.

Вири, вири чун дуьньядай куьч жеда,
Верши тарцин кишпирдин сел умун я...
Эй пак къуват цуьк гъидай ва гъич жедай,
Къадимлу хъуй вун шадвилин къанун яз.

* * *

Сагърай, зи дуст, де сагърай, зун хъфизва,
Играмиди, вун зи рикIе авазва.
Къе къисметди чаз къакъатун кхъизва,
Амма адай цIйии гуьруьш аквазва.

Сагърай, зи дуст, гъил къун, рахун куьз я мад,
Дерт чIугвамир, рцIамра гъам кIватI мийир.
И уьмуьрда къиникъ туш са цIйии затI,
Яшамиш хъун – гъамни туш са затI цIйии.

Урус чIалай,

Лев Ошанин

* * *

Дяведин цІа ва я ислягъ девирда,
Дустар галаз ва я абур галачиз,
Гъатда садра чун ажалдин суьгъурда,
Амукъда чун са чарани амачиз.
Эгер ваз чир хъайитІа, гъи патахъай
Гъахъсуздаказ гъужумда вал ажалди,
Яшамиш хъухъ, кичІе жемир адахъай,
Агъузмир къил, гъахъмир пашман хиялдиз.
Яшамиш хъухъ хатавилиз нифретиз!
Бирдан ажал туьш хъана, вун – гъаяман! –
Ярх хъайитІа векъиз ва я живедиз,
Лугъуз алахъ:
– Зал гъеле чан алама.

ИНСАН ЗИ КЪАРШИДА

*– Фашизм квелай башламиш жезва? –
хабар къуна завай къуьзуь балугъчиди.*

Стодаллай шем, куз, жезва гъвечІи,
Гва адан патав пуд назик михек.
Залда экуь туш, туш акъван мичІи,
Къуьлзава ина рушари гуьрчег.
Зи къаршида са ацукънава кас.
Ада, гагъ-гагъ гъил шеминив тухуз,
ЧІугун тавуна, кана цІай кутаз
Къуд пІапІрус, мад сад алахънава куз.
И декъикъайра сирлу ва юргъун
Вуч кватІа адан рикІик – чизвач заз.

Анжах малум я: пакамахъ фад зун
Гъуьлуьз экъечІда и касдихъ галаз.
Герек я адал ихтибарун за
Захъ амай уьмуьр – туш акъван пара.
Гум жезва къалин, кагъулдиз юаз,
Ада аживал тунва зи хура.
Килигзава зи дикъетлу къве вил –
Жегъил жаван я къаншардавай кас.
Ингъе шеминал физва адан гъил –
Белки, папІрусдик кІан я цІай кутаз.
Ваъ, ада, гафни такъудна сивяй,
Садлагъана хъиз хъана лап зирек,
Ийизвайди хъиз нин ятІа хъиляй,
Шеминин цІув са алгурна михек.
Аквазвай заз цуьк куьмексуз, гуьзел,
Аквазвай ада вугузвайвал чан:
ЦІугъзавай ада, хер хъана рикІел,
Пиришрикай руьхъ кІвахъзавай адан.
Амма инсанди къаншарда авай
Кефлувилелди патахъзавай сив.
Пад жезвай зи рикІ, ийизвай гъарай –
И яргъа гъарай агакъда зи нив?!
Бирдан къачуна зи ажугъди дем,
Фикиррикайни азад хъана къил:
Яна за гъутув тахсир квачир шем,
Ахпа а касдин яна алчах гъил...
Багъишламиша, бушлухар гъуьлуьн,
Багъишламиша, лепеяр, гарар,
Аквдач пака квез зун, я заз куьн,
Чир жедач квез зун, пакаман ярар.

* * *

«Зун ви патав къведай чІавуз рекъиз яргъал,
Вуч гъида за?» – ярди чарче кхъена заз.
– Жуван хуш ван ва атирар, дидедин чІал,
Милайим хъвер гъваш вуна заз жувахъ галаз.

* * *

Вили дагълара къекъвезва чун къвед,
Секинвиллин миже хъвас.
Диде-Ватандин лап иер руш – къвед,
Вун вуч багъа хъанва заз!
Вучиз зи рикІиз икІ хуш хъанва вун?
Ви мез ширин тирвиляй?
Чилерин винел ва кІаник цавун
Вун сад тирди чирвиляй?
Ви хъверди, са фад багъишай на заз,
Белки, иниз гъанва зун?
Белки, хабарни авачиз жуваз
ГъакІ вал ашукъ хъанва зун?

Урус чІалай.

Мустай Карим

* * *

Акьуллудаз ачухна сир,
Ихтибарна за тІал адал.
Вичиз хуш яз, хъайивал чир,
Элкъуърнай зун хциз анал.

Ахмакъдаз за сир ачухна,
Ихтибарна за сир адал.
Амма ада, зал талукъна,
Элкъуърна зун лукІраз анал.

ЛАЦУДИ ВА ЧІУЛАВДИ

Эхъ, гьамунин ранг чІулав я, чил хьиз,
Чи чІарар лацу ийиз, лап жив хьиз.

Чил чІуп чІулав я, ятІани адаз
Хас я гьамиша хуъз цуькверин лаз.

Эгер, тек яз, вун дердери чІехи
КъуртІа, лугьумир: и чил я рехи.

* * *

Хкаж хъана зун кукІушрал къакъан –
Эверайла, заз жаваб хтана.

Къакъан дагъ жез заз кІан хъана бирдан,
Дагълар гьамиша зи хиял хъана...

Гъуълерални за хуълер атІана.
Куъз гъжумнайтІа лепейри хару
МичІивилиз ваъ, анжах зи хуруз?
Гъуълер гъамиша зи хиял хъана...

Рекъидалди зун къару жеда вал,
Ви нефес гала захъ яз эбеди,
Зун види хъана, вун хъана зиди,
Хъана гъамиша, яр, вун зи хиял.

Башкир чІалай.

Николай Тряпкин

* * *

Чан зи назик экв, чан зи сирлу экв!
Авач ваз са гаф, затІни туш герек.

Хкахьна сесер. Секин я кул-кус.
Рагъдандин царцІел рагъ хьанва ялгъуз,

Зурзавач ерли вацІавай елкен.
Куърс хьанва адал муьгъ гзаф еке.

Ихтияр сад я цавунни чилин,
Яргъава шегъер, гъава хъиз, вили...

Чан зи секин экв, зи регъуьзвай экв!
Булутрин лужар цавара ипек.

Я мичІи хьанвач, кузвач сана цІай.
Акъвазнава зун, лалвилив ацІай.

Чемерукдиз вич ухшар яз викІегъ,
Куърс хьанва вацІал муьгъ гзаф еке.

Ихтияр сад я цавунни чилин.
Къвез гъахъзава рагъ къенез зи рикІин.

ФенватІа шумуд кълелай йисар.
Мус алатнава нисинин шагъвар.

Фенва кълелай къуватар гъикъван.
Гумадин симер цавара къакъан.

Анжах, легъзеда пайда жез яргъа,
Квахъзава сессуз вагъунар юргъа.

Рекъе хутазва за и югъ, рагъдан...
Чан зи секин экв! Къвезвани ваз ван?

Чан зи назик экв, чан зи сирлу экв!
Авач ваз са гаф, затІни туш герек.

Хкахъна сесер. Секин я кул-кус.
Рагъдандин царцел рагъ хъанва ялгъуз.

* * *

АтІуз муькъвер, кІунтІар чІулав,
Физва мад рехъ, мурдар хъиз.
Ял яда за маркун патав
Ва я багъа часпардив.

Терэфдай зун физва таниш,
Къвазва туьк гъар тарцелай.
Такабурдиз жезва уьтмиш
Булутар зи кылелай.

Гъинай ятІан къведа сесер,
Сесер гужлу, къакъан тир,
Рахадайла къурай векъер
Уьмуьрдикай пашмандиз.

Чин авачир каинатдин
Вилик ачух жеда рикІ,
Куьхъ ятІани, муьгъуьббатдив
Мани лугъуз, шеда рикІ.

Хкведа ви рикІел бирдан
Гатфарин векъ, тІурфанар.
Ви къепІинин чІигъ-пІигъдин ван
Агакъда вав атана.

Урус чІалай.

СИФТЕ ЖИВ

ЭкъечІна ам няниз фад:
– Гуъзетмир зун. Кар ава...
Ацукъзавай сифте жив.
Лацу куъче.
Гар ава.
Киоска са рушавай
Хъвана ада чехирни.

Фикирзавай: «Кар ава...
Зиди туш и тахсирни».
Зенгна кІвализ:
– Ксанва?
– Ахваривай зун тух я.
– Ксанвач? Бес вучзава?
Жавабна:
– Зун ашукъ я!
...Сятдин цІикъвед жедайла,
Инихъ-анихъ тамашиз,
Пакамахъ ам хтана,
Гъисс ийиз вич тама хъиз.
Виче чІулав чихеяр,
Тарар чІулав тан галай,
Вири – чІулав пердеяр,
ЧІулав пипІер тІал алай,
Креслояр чІуп-чІулав
Лал-кис хъанвай тама хъиз.
Руш авай къил агъузна,
Гадани – ухът алахъиз.

Бирдан адаз акуна:
Рушан къизил чIарара
Чуьнуьх хъанва лацу тил,
Хъел хъиз къаюн авара!
Тилдал,
Гила даим хуш,
Гададин пIагъ алкIана,
Вичин йифехъ нин къизил
ХаржнатIа,
Къе къатIана.

– Вуч я ам? –
Руш рахана,
Вилер хъуьрез, зурзас сив,
Играмидаз гадади
Жаваб гана:
– Сифте жив!

Урус чIалай,

Евгений Евтушенко

* * *

Манасузвал – я ажузвал
кІула къадай девирдин пар.
Эхъ, хуш я заз зирингсузвал,
хиве аваз жавабдар кар.

Манасузвал – тухвал я ам.
Чарадан гъам жен вазни гъам.
ВегъейтІа на хирел шекер,
къелелайни куда бетер.

СЕРГЪЯТ

Гъар шейиниз сергъят ава: ашкъидиз,
эхунизни, акъулдизни, гъакІ рикІиз,
гъакІ сергъятсуз гегъеншлухриз-чуъллериз,
Гъавая ви, шаир, рикІи незва рикІ,
сERGЪЯТ ава, лугъуз, яшдиз, гъиссериз:
айиб жер кар авач, жемир вун гъерикІ.

Анжах на кваз къамир бязи угърашар:
жедай къван за кхъена, гъакІ фарашна, –
лугъуз, къуру хъвер ийизвай явандиз.
Вун, сергъятдал алатІани, киснавач.
Чир хъухъ, сергъят гъар генийди гъиссзава
са угърашвал сергъятсуз я инсандин.

ЧИНИН ЧИН

Гъинава ам, чинин чин?
Пис жедачир гъич,

гъардаз, важиб яз кылин,
чир хъанайтIа вич.

Гзафбурун тIарда кыл
са гафуни «зун».
Жуван са жув я векил,
гвай гъахълувал, зур.

МутIлакь касдиз вич пак я,
квачир хъиз гунагъ.
Аллагъди гагъ: «Зун квак я».
Квакра: «Зун – аллагъ!»

Квакра дамах къачуда.
Рахада ахмакъ.
ВикIегъ касди лугъудач:
«Захъ ава ахлакъ!»

ХИРЕР

Д.Г.

Агъ, гъикъван зал хирер хъана задан тир,
неинки са ажугъдикди еке тир,
гъакIни таза пиришдикди цуькведин –
хкведай хъи зун галчIур жез, пашмандиз.

За жувани хер ийидай хабарсуз
регъимдивни миливилив – хатадай,
садаз ахпа тIар жедай лап къадарсуз,
къецIил кIвачив фейидаз хъиз муркIадай.

Гъейрибурал хер ийидай регъятдиз,
жувални хер хъунухъ даим мумкин яз,
куъз гила зун руьгъдиз мукъва, багъа тир
харапIайра гъатнава къве рикIин яз?

Урус чIалай.

Андрей Вознесенский

РОМАНС

РикѠел хуѡх и легѡзе. ГѡакѠни жикѠидин таз Вуна, яр,
Ва Ви кѡуьнел адан херни вилив техвей, азад тир.
Зун – эбеди шаир я Ви ва эбеди ашна я.
Мад – са затѠни, са затѠни.

РикѠел хуѡх и дуьнья чѠехи, жедай кѡван гагѡ рикѠел хуѡз,
Алатайла са агѡзур йис, са шумуд йис гѡакѠ мадни,
Гѡарайда На, ва жикѠиди хер ийида кѡуьнел Ви...
Мад – са затѠни, са затѠни.

Урус чѠалай.

Лоик Шерали

ДИДЕДИН НАСИГЪАТ

Лугъудай заз дидеди:
«Эрчи кьвалал ксус, хва,
Клекрехъ галаз кьарагъ вун,
Эрчи хиле тур на гьил,
Къуй эрчи гьил кьезил хъуй,
Ийидай кар кьизил хъуй».

Лугъудай мад дидеди:
«Эрчи гьилив атIутI фу».
Ахпа мадни хьлагъдай:
«Мугъман жерла дустуниз,
Эциг сифте эрчи кIвач,
Дустуни вун текдиз тач.
Женгиниз вун фидайла,
Эрчи гьиле яхъ кьилинж.
Гъахъ терефда женг чIугу,
Ягъ душманар, тамир динж.

Таджик чIалай.

Абд аль-Азиз Ходжа

**ВАЛАЙ ГЪЕЙРИ,
МАСАД ЗАХЪ МАД ВУЖ АВА?**

Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби, рикI ачухиз кIанз,
Гъил кѐахчун зи гунагърилай минет ийиз Ваз.
Зи далудал дагълар ала дердерин,
Залан парар ала кимивилерин.
Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби, Валай гъейри, захъ
Мад вуж ава, куьмекдай заз, я Ребби, тергиз рикIяй гъак?
Са Вун я за даим дуьа ийирди,
Зун рекъелай алуд лугъуз шийирдин.
Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби! Зи вири мурад –
Жагъурун я Вавай чара, далда са – амни Вун я, Сад.
Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби!
Яб це, зи рикI кѐуранва кѐе, я Ребби!
За гунагърин гъуьлелай зи датIана минетзава Ваз:
Я Ребби, заз куьмек ая гъуьлелай элячIиз патаз,
Зи кѐаст хазвай лепейрал заз четин я,
Намусдин цIай зун курдавай кѐизгъин я.
Зи гунагъар артух жезва кѐвердавай, рикI хъанва русвагъ,
Къил какахъна, рекъер квахъна ама зун – са канвай сиягъ.
Заз миxъи жез кIанзава – зун начагъ я,
Вун гъар са рикI кѐутармишдай ужагъ я.

РИКIЕРИН ХАНУМ

Ярх жеда вун, ашкъиди эверайла хабарсуз,
Кѐурувални рикIерин алатда ви рикIелай.
Вун назикдиз халкънава, гуьзел я вун къадарсуз,

Гъар са шит чин акурла, фида вун вич вичелай.
Вун халкънава есир яз буш хиялрин, мурадрин,
Таниш тушир инсандихъ ви ашкъи хупІ къенида.
Зи кІанивал рикІел гъиз, назиквилин баядрив
КуькІуьрзава цай вуна ахварра ви кІанидан.
Зи рикІивни гупа-гуп ийиз тазва вуна, руш,
Хъичирзава ал рангар зи хъуькъверал ифенвай.
Зи вилерни ялаврив ацІуриз на туна, руш,
Ялаврив, ви суьгъурдин къуватдикай куькІвенвай.
Назик, къезил уьмуьрни ярашугъ я, шагъум, ваз,
Яшамиш хъухъ, амуькьа вун рикІерин ханум яз!

ТУЪШ ХЪУНИН КИЧИ

Эхирни чи вил галай йиф алуькьна,
Ада къилиз акъудна чи мурадар:
Гъалтдалди чи рикІевай кичІ къулухъна,
Шадвал хъваз таз зи рикІив а арада.
Жузунна за: «Йиф, им керчек кар яни:
Ярди темен гана заз, зав агатна?»
Лагъана заз: «Къужахда яхъ яр на ви! –
Къакъатуниин тІурфандай чун акъатна...»
Ашукъ касди табдач – адан гафар тир
РикІин къеняй атанвайбур куькІвена...
Зи къужахда яр чирагъдиз ухшар тир,
Легъзедилай чун ялавдиз элкъвена.

МАРФ

Баркаван марф! Къунвай михъиз датІана
Зи туьнт руьгъдин деринар терс къурагъди.
Зи ашкъидин ярари ам дигана –
Мани яна ана къайнар булахди.
Къве рикІикай садаз муькуь рикІин тІал
Таквадайла, а булахди ргазвай
Садлагъана къатІна сефилвилин гъал,

Къариблукда гъерикІ зи рикІ цукъазвай.
А булах заз са хъвер хъиз я яд чилел,
Ана куьлуь хъверни рикІиз дарман я!
Эгер къе икІ аватІа зун шадвиле,
Ви хъвер я зи руьгъ дигайди, ви ван я.
Вун я вири пашманвилини мусибат
Чукурайди жаздан хъанвай зи чандай.
Залзала хъиз я ви хъвер заз, муьгъуьббат
ЦІийи хъувур, умуд хгуз къакъандай.

ВУЧИЗ?!

РикІивайни, заз муьгъуьббат къанвани? –
Галамачни вил гуьруьшдин йикъарихъ?
Я туштІа, заз жув чаради хъанвани?
Я рикІелай фенвани кеф пІагъарин?
Вучиз, вучиз зи рикІелай алатна
Муьгъуьббатдин миже хъвадай йифер гур?
Вучиз жаван муьгъуьббат за барбатІна,
ИчІивилин зинданра тваз гъиссер гур?
Гъайиф! Гъайиф алатай югъ! Гъайиф хьи!
Мегер вири къенани зи мурадар?
ЦІранани умудар зи, гъуьм-циф хъиз?
Руьгъдин тІалди авуна жал акІадар?
Уьмуьр фена са файдани тахъана –
Тек са рикІин вафасузвал тахсир я.
Гила заз гъикІ жедач ашкъи такъана?
Чаравиле яшамиш хъун – эхир я!

ВУН ХТАЙЛА

За фикирнай, зи рикІе цІай туьхвена лугъуз,
Зи муьгъуьббат эхиратдиз хъфена лугъуз.
Вун хтана – рагъ хтана зи чандиз секин,
Зи вилера ашкъидин цІай хъхъана эркин.
Вучтин гуьрчег тІварар гуз ваз, рахайла вав, чан,

Зи ивида муьгъуьббатдин юзана вулкан.
Зи чан тирвал ашкъидин туьнт селлер рахана,
Зи дердина акъуна, ви вилер рахана.
Валай ахътин алааматдин алахъна хъи нур,
Ви суьгъуьрдин экуьни зун авуна цурур.
Гъикъван хци ятлани ви вилерин хьелер,
Тух жедач зун атлумиз ви экуьна вилер.
Куьз лагъайтла, рекъизвай зун на хъувуна сагъ,
Зи уьмуьрдин рекъе вун заз я нурлу чирагъ.

АШКЪИ КЪАЗАМАТДА

Зи кланиди, гунагъ жеда, эгер чна
Къалурайтла сада садав гъиссер чна.
Рехъ гайитла ашкъидин цуьз кланивилин,
Куда ада диливилив, къенивилив.
Муьгъуьббатдин хаз хъайитла хатур чна,
Куз жеда ам чи ивида, гургур къуна.
Хуьх на ашкъи къазаматда – хура туна,
Хуьх муьгъуьббат мичИвилин сура туна.

ГЪАКІ КІАН ХЪАНА КЪИСМЕТДИЗ

РикI, чи уьмуьр физвачни хупI пашмандиз,
Чна лугъуз: «ГъакI клан хъана къисметдиз».
РикI, чи уьмуьр физвачни хупI явандиз,
Къурагъ хъанва. Къимет авач минетдиз.
Къацу векъер амач, рикI, чи уьмуьрда,
Я къуьлуьн къаз, ишедайвал марфадихъ.
Чи цав амач гъич булутрин фикирда,
Чулав йиф я галайди чи суфрадихъ.
Цай хкахъай чад хъиз ава уьмуьр чи.
Чи рикIелай фенва вишриш пешерин.
Цара ягъай гад хъиз ава уьмуьр чи,
Атир амач, таъсир амач цуькверин.
Яргъияр гвай ажал хъиз, йиф атанва,

Садлагъана хкахънава гъетерни.
Вири цавар гъамлувилив ацІанва,
Алатнава цІийи вацран рекъерни.

ВУЧ АМУКЪНА?

Хъфей чІавуз муъгъуъббат вуч амукъна?
Чидач, амма зун рикІ къуна ацукъна.
Зи сабурдин сергъятсузвал акурди
Хъелна закай садра вичи сабурди.
Садлагъана кис хъана зи булахар,
Къурана зи чиг цуъкверин чІварахар.
ЗатІни вакай амукънач заз, кІаниди,
Амукъайди са жув хъана – кайиди.
Амукъайди «хъайивал хъуй» гафар я.
Зи муъгъуъббат агалнавай варар я.

МАД ВУЧ КІАНДА, АЗИЗДИ, ВАЗ?

КукІвар ая зун, ая зун кІус-кІус,
Зи цІугъдикайни тукІуъра макъам.
Зи жегъилвилин цуъкведиз къуъл гуз,
Куг зи мурадар,зи йисар хуррам.
Зун такабур я лугъуз, къвез хъилер,
Зи гъар гимандал ая на хъверер.
Ма, акъуд зи рикІ! Жедайвал рази,
Хъухъ ам сагълугъдай диливилин зи!

ЛУГЪУМИР, ЯР, «БЕС ХЪУРАЙ!»

Гъяд йикъал рикІ ала зи,
Гуъруъшдихъ вил гала зи.
РикІе ашкъи-цІай ава.
Зи цІуз жаваб – пай ава.
Гъяд югъ – югъ я мурадрин,
Сад рикІерин ниятрин.

Къве руьгъдикай сад жеда,
Къаних чІавуз дад жеда.
Са фейжандай шадвал-гъам
Хъунухъ чна – бахт я ам.
Чаз хъвадай гъевес хъурай,
Лугъумир, яр: «Бес хъурай!»
Бес хъурай чун къакъатун...
Гъяд югъ я чи агатун.

ГАЛАТНАВА ЗУН!

Ашкъидикайни галатнава зун, уьмуьрдикайни галатнава
зун!
Вафадикайни, вафасузвилини шийирдикайни галатнава
зун!
Хиялрикайни галатнава зун, манийрикайни галатнава
зун!
Къизхилгуьллерин атиррикайни, дердийрикайни галатнава
зун!
Гъам вацракайни галатнава зун, йиферикайни галатнава
зун!
Алемдикайни галатнава зун, гъетерикайни галатнава
зун!
КІанидакайни галатнава зун, гаф тахуьникай галатнава
зун!
Къенва зи гъиссер, галамач мад вил, жув текъиникай
галатнава зун!

УЖУЗДИ

Уьмуьр, руг хъиз, я ужуз затІ,
Заз сифтедай тир ам лацу булут хъиз,
Харжна за ам, ийиз барбатІ,
Кана зи цуьк – зи жегъилвал, барут хъиз.
Гуьзелни тир, яйлах хъиз, ам,
Тир хъи заз чар булах хъиз ам,
За шадвал-гъам хъвана адан фейжандай.

Гъай авачир суракъ хъиз, зун,
Цъай амачир яракъ хъиз, зун
Къе, рехъ квахъна, къекъвезва зи гъижранда.

АХВАР ХУНИН ЮРГЪУНВАЛ

Ваз къугъвадай са затІ хъана муъгъуббат,
Ахвар хунин юргъунвал.
Амма ваз чир хъайиди туш гъакъикъат –
Ви писвили азгъунвал.
Къугъвана вун шумудни са къисметдив...
Шумудни са рикІ вегъена кІвачерик,
Русвагъна на, агъуз на цифретдив...
Зазни мани янай на хуш сесерив...
Заз акІ тир хъи, ни ятІани аваз ви
Сефил ийиз, адан мана чІурзава.
Гъар сад анжах кур вилерай акваз ви,
За фикирнай, гъарда жув икІ хурзава.
Гиладзи рикІ хана вакай, саймазди,
ЯтІани зун ваз машгъулат яз ама.
Ахвар хунин юргъунвал, ви аяздиз
Эсер жедач, ашукъ тир са кас амаз.

ЭКУЪНИКАЙ АТАЙ ЭКВ

Мигърабдавай чирагъдин экв
Каинатдин дугуна
Заз, цаварин акахъиз рекІв,,
Рушаз элкъвез акуна.
Ава адахъ варз хътин чин,
Агъ акъудиз хурай зи.
Вилер дерин, вилер эркин –
РикІ секин гъикІ хъурай зи?!
Мили хъуъруън суъгъуърда тваз
Ава гъар са авара.
«Я Сад Аллагъ, шукур хъуй Ваз,
И мужизат къалурай чаз!» –*
Ванер гъатна цавара.

ДИЛИ МУЪГЪУББАТ

Зун ви патав кьведа, яр,
Къужагда къаз ви ажайиб такабурлувал.
Зун ви патав кьведа, яр.
Хъваз мидаим ви гуьзелвал, ви абурлувал.
За гуьлуьз жув вегьида
Жумартвилив ацанвай ви, экуьвилив ви.
За къанихвал рекьида,
Мана чирда уьмуьрдинни михьивилин ви.

ЧУЪНУЪХ ЖЕННИ?!

Чуьнуьх женни, яр, вакай зи муьгъуьббат,
Зи ашкъини, зи цай-ялав, къизгьинвал?!
Чуьнуьх женни ажуз хьунин мусибат,
Зав гуьжетиз, харла на зи эркинвал?!

МУЪГЪУББАТ АМАЧИРЛА

Низ кхьизва шиирар за
Цайни, эквни атирар гвай?
Вуж паталди шехъзава зун
Ашкъидин гьам, фикирар гваз?
Вуж паталди ахвар хазва,
Къалабулух рикле туна?
Вуж паталди зи рикле тазва,
Муьгъуьббатди йикье туна?..

ВАРЗ КЪЕНА

Гьинава ви муьгъуьббат,
Гуьзвелвилел ашукь инсан, вацрал ашукь кас?
Экв тахъанмаз гуьруьш хьунар, ви мурадар гьинава?
Муьгъуьббатдин накъварни йифер гьинава?
За жузунна рикливай зи: «Цийи хабар авани?»
За зи риклин гьерекатдай

Жагъурзавай муьгъуьббатдин лепеяр.
Амма, белки, зи рикI кучуд хъанватIа
Куьгъне рикIел хкунра,
Карагунра уьтери, веревирдера,
Са касдизни акван тийир
Дар дакIарра зи чандин куькIуьриз ашкьи?
Хабар къуна рикIивай за муьгъуьббатдин алемдикай.
Хурушумдин суьгъбетрикай ярдихъ галаз,
Гъетеринни ацIай вацран негъилрикай.
Зун къекъевна абурухъ. Садан гелни жагъанач.
Квахъна вири хиялар хъиз симерин.
Гъатта руьхъни
Гел галачиз тухвана гару.
РикIел хкир затIни амач,
Гуя зи рикI къвн хъанва,
Са гъисс амач адахъ, я са сес амач.
Бес ам гъа рикI туширни,
Лугъуз хъайи манияр,
Гъам чIугурди назиквилехъ кIанидан?
Бес гила вуч хъанватIа
Зи хуравай алемдихъ?
Яраб гъиниз квахънатIа
Зегъемлу цIай, зи чан кайи къеняй лап?
Къенвай хъиз я муьгъуьббат
РикIе зи.
Къвез алатиз физвай хъенар
Илифда гагъ рикIиз зи.
Гъатта варзни къенва рикIе!
Дуьз лагъайтIа,
Ада вичи телефна вич
РикIе зи!
Варз къена!..

Араб чIалай.

Гьидаят

АВТОПОРТРЕТ – 83

Зангезурда хана зун.
Ереванда хьайиди я яшамиш.
Рекъида зун
Бакуда.

Хьана закай къизилдин сим – сару сим –
Амукъда зун гьамлу пашман мани яз.
Заз кӀандай хьи, хци зигьин жагъана,
Нетижа къаз жедай феи уьмуьрдин,
Чулав йикъар – лацу йикъар терезда
Эцигна хьиз, абур дуьздиз алцумдай,
Шадвилерни хажалатар гьисабдай...
АкӀ тахьайтӀа, чна тухвай уьмуьрдин
Вири вахтар гьакьда къвед-пуд гафуна.

Хьана закай къизилдин сим – сару сим.
Къейидалай къулухъ гафар герек туш.
Гьат хьувуртӀа са гьаб цӀарар лайихлу,
Гурай абур газетда
Сифте сефер зи шиирар чап авур.
Бес гьикӀ хьурай эхиримжи зи кӀвал-югъ?

Гилад мад вуч лугьуда?..
Гзаф дар я Бакуда...
Зангезурда гегьенш я...
Сурарни лап мукьув гва.
Хайи хуьрйӀ экъечӀава рухваяр...
Зунни гьакӀ я...
Эгер садра хьфейтӀа,
Иви кӀвахьиз шеда рикӀ.

Ана чІехи бубайрин руьгъ къекъвезва.
КичІе я заз
ГъвечІи хуьруьн чІехи суар
Терс кІвачерик рамагрин
Акатна хъиз, дарбадагъ жез,
Тар-мар жез,
Михъиз квахъна,
РикІелайни алатиз.

Заз и уьмуьр чир хъана
Суфатрилай, чинрилай,
За кІелай къван ктабрай,
Гъуьрмет хвейи хъенрайни
Шегъеррайни хуьрерай.
Зи уьмуьр – им пуд цар я зи баяддин
Куьтягъ тахъай лагъана...
И царара руг авай къван рекъерин
Гелер ава къекъверагрин кІвачерин,
Жагъуриз кІанз алахъунрин,
Шадвилерин, хирерин!

... Килигзава зун инлай
Лацу-чулав йикъариз,
Куьтягъ тахъай царариз.
Хкажзава бокал за
Эхиримжи йикъан зи
Эхиримжи манидин сагълугъдай.
За лугъузва: тади ква зак...
Магълубвили агалкъунрихъ тухуда.
Зи манини гафар зи
Хълагъдай югъ,
Акъваз, тади акатмир...

ДАИМЛУХДИН РАХУН

1.

Зун цававай гъетерилай кьакъан я,
Виридалай деринбур я гъуьлер зи.
Гъина,
Ни бес халкънатIа зи эвел кьил
Зи мидаим Ватан яз?
Гъинаг ятIа эвелимжи чешме зи?
Гъар са асир за зи ирс яз къачузва,
Гъар асирдиз руш я зун.
Ирид цавун аршни я зун, лугъузва,
Лап къадим тир къадимлухдин дегъне я,
Йифен йиф я,
Алатнавай йикъаринни
Алукъзамай къван йикъарин ирс я зун.
Мескен я зун акъулдиз инсандин,
Эхиримжи, чкIин тийир мескен я!
Гъуьндуър авай, кьакъан тир!
Зи гъуцар я терезар:
Чилин мичIи чIулаввал,
Ракъинин гур къативал,
Вили цавун миливал,
Терс гъуьлерин къайивал,
ЦарцIар лацу живерин
Ва багъларин верцIивал.
Акъулбалугъ руьгъ я зун,
Дарискъал я заз хсуси экуьна;
Зун уьмуър я, са кьиметдив барабар
Ийида за са асирни легъзе са,
Ам легъзе я нурлувилин са гъетрен
Давам жедай виридалай экуь яз.
Чилин ачух муьгъуьббат
Ва фейжанрин атир яз
Зун дуьньядин дерейра
Пайда хъанвай са сир я.

2.

Океанрин къаюм я зун, даях я,
 Тамамвилин лувар я.
 Фейи йикъа хквезмай
 Йикъахъ галаз ийизвай,
 Дяве я зун, акъажун!
 Зун уьмуьрдин тГурфан я,
 Гатфар я зун, хвешивал,
 ЦИийи тумар цазва за, –
 ЭкъечИда тум цайивал!
 Чилин са пай йифева,
 Ахварик ква инсанар.
 Муькуь пата кузва рагъ
 Нурар хъичиз тапана.
 Зун – гургус я, зи душман –
 МичИвал я
 Вичин тур
 Хци ийир экв туьхуьрун паталди!
 Заз дакIан я, низ эгер
 Хабар туштIа зун хьуникай.
 Зун вахтунин рикIе кузва,
 Килигзава вилералди асиррин,
 Рехъ квадарайбур мад зи патав хкведа,
 Зи деринвал къатIуда,
 Завай къуват къачуда.
 Зи асирар аквазва заз –
 Са-сад къвазна жергеда,
 Турунивни къелемдив женг чIугвазва! –
 Ихтиярар патал вири инсанрин,
 Наз-няметар патал экуь йикъарин!
 Гагъ-гагъ инсан хъиз ава зун рекъевай,
 Амма са вахт къведа – игит жеда зун,
 Бабек жеда халкъ къарагъриз алакъай.
 Шад хабар хъиз, за нубатдин асирдив
 Вугузва цIай Лермонтован шиирдин,
 Заз къурхуяр гузва мичИи къуватри –
 Закай жезва Сталинград!
 Чархачияр ава захъ

Гъар са чІавуз асирра.
Гъабуруз зи ван хъана
Виридалай виликни,
Абуру зи ван агакъарна
Несилрив цІийи.
Къад лугъудай асирда зи чархачи –
Ленин я.

3.

И къил а къил авачир
Гур манидин сес я зун.
Адан аваз – метроном я вахтарин.
Зун ракъинин аялвал я,
Эжувал я вацранни,
Ахвар я зун,
Къаст я зун
Тарарин ва векъерин,
Гъам уьмуърдин цуькверин
Зун чуьл, даях, веси я,
Океан я дуьньядин,
Гагарин я рекъер атІай гъетерал,
Зун къилди гъар са кас я,
ВацІун къадар-къисмет я,
Авахъзава а вацІ даим хурай зи.
За рекъелай шуткунзава ажални,
Чан алайди яшамиш хъуй,
Цуькверини хкажрай къил,
Зун чил я!
Чил!

ЧИРЗАВАЙ... ЧУЬНУЪХЗАВАЙ...

Зи муаллимриз

Заз чирзавай куьне
Дуьм-дуьз рекъяй физ,
Гъида лугъуз ада зун зи мураддихъ.

Куьне чирна
Кевевайдаз куьмек гуз,
Абрун гьамар
Жуванбур хьиз гьисс ийиз.

Гарариз за далу янач, хур гана,
Чимелвилер кьатІна вилик фена зун.
Гьукумдаррин вилик гардан кІрнач за.
Куьне чирна
Заз таб тийиз,
Жуван тІвар хуьз пакдаказ.

Куьне чирна
(Тек са заз ваь!)
Гьахъ гьамиша гьалиб жеда лагьана,
Дуьзвал хуьнуьх – гьуьрмет галай кар я лугьуз,
Намус вири крарилай вине яз
Чна жаваб гузва лугьуз несилдин.
Куьне чирна...
Дикъетдивди квез яб гана кисна за,
Инанмиш яз куь тербия тамамдиз
Кьилиз акьуд ийиз завай жезвай хьиз...
... Гила кьвечхел рекьелла зун акьвазна,
А рекьеркай аял чІавуз датІана
Ийидай за фикирар.
Куьне чирна:
Мураддихъ вач кьетІи яз,
Ажуж жемир, манийвилер алуда!..
Амма балкІан гьалзавайда
Пияда
Кьулухъ тада, кІусни саймиш тавуна,
ГьакІни машин гьалзавайда
БалкІандал
Алайдини кьулухъ тада, вилик физ.

Куьне чирна заз...
Амма хьи гьа са чІавуз
Чуьнуьх ийиз хьана закай:

Дуьньядин
Рекьер-хулер къекъвейбурни тик тир чІал,
Бязибуру и рекьера чпин вахт
Серф тавуна, лифтераваз йигиндиз
Хкаж жез-жез физвайдини чуьнуьхна.

Куьне чирна заз,
И дуьньядин фу-къафун
Туйкъуьлни я, ширинни я, ам чна
АвунватІа къазанмиш.

Куьне чирна заз...
Амма квевай хъанач закай чуьнуьхиз,
Багда эЧел цуькверилай гзаф жедай чІал,
Намусни ягь, метягь-затІ хьиз, пулдихь маса гудай чІал,
Вуж ятІани хъуьредай чІал айгьамдив...
Гъайиф, амма жезва икІни:
Цаву гайи савкъатар
Фура батмиш жезва чилин къайгъуйрин.

Туширни вуч жегьил зун!..
А вахт фидач рикІелай.
За хиялдай куьн къужагда къазва зи.
Къе заз вири чизва, вири аян я...
Амма рикІ зи масад я –
Рагалай ам кІеви я,
Ам гагь жив яз аквада –
Рагь алахъай майдизни ам къвада гъа.
Сиреризни, гъакІни цІийи крариз
И дуьньяда сан авач...
Гъинай заз чир хъурай къван,
А йисара гъеле гъвечІи гададиз,
Малайикдиз гуж авур чІал иблисди,
Гъахъ негъна хьиз, таб майдандал алайди?!

Гъинай чир хъуй, са низ ятІа галтІам ягъиз
Жериди,
Са нел ятІа къамчи илиг жериди,
Теспачавал пар хьиз кІула жериди?!

Белки, куъне чуънуъхнатІа крар и
Чун синагъун паталди
Чи уъмуърдин
Декъикъайра четин тир?!

Белки, квез чизвайтІа,
Йисаралди жезвайди чи къуъд давам,
Шад берейрал рех алайди датІана...
ГъинвачтІани, куъне тагай тарсар чаз
Акуна квез лазим яз гун
Уъмуърди.

КАТНАВАЙБУР

Саврухди къув ягъизвай, лацу живер алчудиз,
Кас авачир жигъирар цавуз физвай чкайра
Етим хъанвай къулара шехъзава руъхъ агъудив,
Фан ял ама туъхвенвай тІануррани акайра.

Турфанни циф къекъвезва, хажалатар вилик кваз,
Умуддин са целхемни амачиз туш куъкІвена.
Бейкефвални ажугъни аваз рикІе, гъарикІ яз
Физва юргъун инсанар жигъиррайтІуз туъкІвена.

Яд яргъариз тухузва абур къекъвей рекъери,
Куън гъинай я, гъиниз я? – хабар къадай кас авач.

Нагъвни, дертни гъам алай царцІар гузва вилери,
Далуыраллай гъамарихъ къадар авач, мас авач.

Палчухдайни живерай фенва гелер кІвачерин,
РикІе лугъуз тежедай къинелмишдин тІал ава.
Квез чизвач хъи есирар бахтсузвилини, дердерин,
Ватандин гъам зурба я ватандилай цІал алай.

ТухвайтІани гъиниз куън рекъерини хулери,
Гъамаривни къурхуйрив ацІай рикІер датІана

Хквез жеда ватандихъ, жуван хайи чилерихъ,
Аниз хъфир рехъ-жигъир аватлани атлана...

Ана ама балкИанни, ана ама пурарни,
Анжах ажугъ къекъвезва алайди хъиз балкИандал.
Ватандивай хъайибур, къакъатайбур цаварни
Девирдин кур зигиндиз хъфизва яд ватандай.

Къе йифиз вуч жедатла? Пака къилел вуч къведа?
Ажуж хъанва инсанар мусибатдин къуталра.
Низ чидай къван – асирдин эхирда и гуж жеда!
Хайи чилел къекъвезва чун кичИ аваз хиярла...

МичИи-хъипи пакама, чилни жезва чаради.
Гужуналди катзава яд чилин цIуз-вацIузни.
Эхирдал къван ганвайла хайи Ватан – багъади,
Вучиз ганач я уьмуьр, я физ жезвач сурузни?..

Фугъараяр акъвазай чка ясди къаз ава,
Абрун хъенар шехъзава накъвар, ван-сес галачиз.
КIвал квахъайдан гъавурда КIвал квахъанавай кас ава,
РикI куз гайи сабурни гайидай я алачиз.

Йикъар фида, атана рагъдан жеда уьмуьрдин,
Куьтягъ жеда лугъумир чи рикIе тIал сузайрин...
Ам чи тIал я шезвайди, азаб я чи шийирдин,
Мусибат туш яргъавай Фелестиндин балайрин...

Чан чандивай къакъудна, рикIихъай рикI галудна,
Гуя дагъдин къаядин са пад хана алудна.
Чилеллай къван тIурфанри, мусибатри авара,
Аквар гьалда, Аллагъни чукурнава цаварай...

ШИИРАТДИЗ

Шиират! За вав имтигъан вахгузва.
Сад лугъудай сеферда хъиз, атана.

Яраб мус на жавабриз за хгузвай
Яб гудатІа, зи лазимвал кьатІана?

Вуч кІеретІ я галайди ви ракІарихъ –
Жаванарни дуьнья акур итимар.
Зи шиирни хъуьтІуьз дагъдин рагариз
Хкаж жервал хъанва жеди лигимар.

Белки, зулун аватІа ам гарара,
АватІа ам нехишра зи йикъарин?
Белки, ятІа ам гатфариз дагълара
Цуьк ахъаяй гъвергъвер хару суварин?

Мус вуна захъ яб акалда, шиират,
Хиве такъаз заз тажар, гъакІ тапана?
Белки, маса лугъуда заз гъакъикъат:
«Нин яхцІур йис ятІа, ам геж атана...»

Кевиди я ви кар-дуван. Шагъидар
Асирар я. Герек авач баянар.
Пушкин кьена жегълзамаз – чилин зар,
Лорка кьена яхцІур йисни тахъана.

Зи уьмуьрда гъайиди туш бахтуни,
Вердиш я зун зидвилерив вахтунин.
Хабар къазвач заз чидайди хуралай,
Гузва анжах заз течидай суалар...

Вучиз чна редактордин япариз
Ферикъат хъун патал тапан кузва цІай?
Амма руьгъда звал алай кьван тІаларин
ТІвар кьун патал вахтуникай авач пай...

Шиират! Лагъ, мус зи нубат агакъда? –
Минет я, зи дуван ая кІевелай.
И дуьньядал машгурвилин суракъда
Авай касдин гелни квахъда чилелай.

Зун рекъева – хкаж жезва винелди.
Къегъал касди куклуш муьтлуьгъ ийида.
Зи рикле экв ава умуд-целхемдин,
Зазни жуван къакъан куклуш жагъида.

Пехил жедач зун кар чидай нахайрал,
Тик пелел зун къулухъ туна алатай,
Яхдиз фена машгурвилдин дагъаррай,
Шив гъатайла, гъалзавай лап агъадай.

Шиират! Зун, дагъдин клук хъиз, рехи я.
Акъваз, къелем... Гаф алцифрай, гъял хъурай!
Хъайитлани къисмет гъикъван пехъи яз,
Чун сад садал гъалтда, чраз члал хура!

Азербайжан члалай.

Нурмамед Мередов

ХАЙИ КЪУЛАН ЦАЙ

Зи вилер алкџанва къула кузвай цџал.
За Зуьгъре гъетрекай куьрсарна пенжек.
Къекъвей къван рекъерин аваз рикџе тџал,
Алатай йикъариз гъахъна зун яз тек.

Заз гзаф шейэрин чир хъанва метлеб.
Ашкъидин кана цџа. Гила къанва зун.
Дустарин къуьнерин мягъкемвал, мешреб
Чир хъана, тџурфанри къалурдайла зур...

Кузва цџай, кузва цџай зи хайи кџвалин!
Вацра зи къилেলাй ийизва сирнав.
Рикџ юмшагъ жезва зи, гџиссерин ифин
Гъатзава ивида, хъана цџай-ялав.

Кузва цџай, кузва цџай зи хайи къула,
Маяк хъиз – гимийриз тџурфанра авай!
Заз хайи къулан цџай акъван я ала –
Хъвазва за ам, нур хъиз, кџвахъзавай цавай!

Хтанва ви патав: хъанва зун юргъун,
Хайи къул, ял ядай ихтияр це заз.
Гъайиф хъи, вахт авач...
Вилив хуьзва зун
Рекъери яргъал тир – яргъаз, мад яргъаз!

Кузва къул зи кџвалин, ярар хъиз яргъал!
Ал-яру рагъданри ийизва зун шад!
Фена зун. Янач ял.
Агъ, рекъер – зи тџал!
Агъ, рекъер – зи къисмет!
Рекъер – зи макъсад!

АШУКЪ КЕРЕМ

Ашукъ Керем, ягъ са макъам!
Цифедава зи рикI, зи чан.
Гъахънава зи кIарабра гъам,
Пехъи гар хъиз машрикъ патан...

Шумуд мани...
Шумуд аваз...
Ашукъ, ви саз яни инсан?
Жаваб гана Хидира¹ заз:
«Инсандилай саз я къакъан».

Ашукъ Керем, ягъ са макъам!
Чи рикIерай къуй квахърай руг!
Са фикирди – «уьмуър – макъам» –
Чи бейнида тавурай муг.

Чехи дуьнья хъанва верем.
Ам юхсул я, рехи яз къил...
Авазралди, Ашукъ Керем,
Къутармишда чна и чил!

ЗИ ГЕНГ ВАТАН

Бубайрин Ватан...
Зи чил – генг, масан...
Вахтунилайни яргъи я зи чуъл!
... Зун мадни рекъиз физва, диде-чан.
Кутазва на зи яйлухдик накъв-чил.

Запаб хъиз хура твазва на ам зи...
Яргъа, лап яргъа гъалда за уьмуър.
Ашукъ жеда зун гуьзелдал назик.
Дарих хъайила, кхъида шиир.

---

¹ *Хидир* – къисайрик квай ариф.

Са карда магълуб хъайитІа эгер,
Маса кІвалахда ажудач за жув.
На зун магълуб жез ханвани мегер?
Ваъ, на ханва зун гун паталди лув!

Алукъда са вахт, шадвилай чІехи
Зи руьгъдиз лув гуз кІан жеда яргъаз –
Маса чилерал, гъетерал экуъ,
Фикирда даим хайи чил аваз.

Амма фейила зун рекъин са пай,
Къурада зи сес, бес жедач гъава...
Дидеди вугай накъв аваз гъапа,
Хгуда за лув Ватандиз цавай!..

* * *

Камаллу СтІал Сулейманаз

Яб це, чил!
Шумуд йис фена бада, за
Гъиле къун тавуна къилав квай дергес,
Гъисс тийиз атирар векъерин таза,
Ван тежез къушарин ва къавахрин сес,

Аламач зи рикІел цанвай чилин ранг,
Аламач капал зи адан мили ял.
Гъавилай зи кылел, белки, къвазва жанг,
Гъавилай сух жезва зи фикирриз тІал.

Накъвадин хура хъиз, лежбердин иви
Зи рикІе, дамарра ргазвачни бес?
Ингъе къе хтана шегъердай, за ви
Жигеррай, хайи чил, чІугвазва нефес.

Накъвари къунва зи туьд, тийиз инсаф,
Гуя зи кузва хур, гуя гъамиша
АкІана амукъда туьтІуьхда са гаф
Элкъвенвай чилихъ зи:

«Багъишламиша!»

* * *

...Вал хъанва хер.
Агъузмир кыл!
Ваз течиз туш, гуьзетзава хзанди вун.
Белки, ахкваз кланзава ваз
Лацу къугъар вили вирел,
Эхиримжи сефер шаддиз
Гъейран хъжез гуьзелвилел?
Ваъ, рекъимир... Минет туш им – амма чир хъухъ,
Ваз ихтияр авач уьмуьр таклан жедай!

...Дуст кас, ви рикI тIарзавани?
КичIе жемир – алатда тIал.
Фад гадар а дарманар на,
ЭкъечI экуь дуьньядиз вун!
Са касдизни таниш тушир,
Гъатта жуван дустунизни –
Хатада이니 лугъуз тахъуй: икрагъ хъанва уьмуьрдикай!
Къуьзуь хъуй вун, жегъил хъуй вун,
Амма, чир хъухъ, ава къанун:
Къуй тIар хъурай ви кыл, ви рикI, амма... амма –
Ваз ихтияр авач уьмуьр таклан жедай!

...Заз ван хъана – ваз хъанва дерт,
Ви гъалдикай хабар я заз.
Элкъуьгъ къулухъ, гадар еб-цIил.
Де им гъихътин кIвалах хъурай,
Жува жув куьрс авун, кIвалер кана лугъуз?

Чна чIагай цIийи кIвалер эхцигда ваз.
Ваз ихтияр авач уьмуьр таклан жедай!

...Руг хъиз куьгъне цларилай,
За чинилай дертлу цавун
Чукурда циф, булутрин цIиргъ,
Чими капув ифирда рагъ,
Адан са кIус къачуда за,

Аби цавал атӱда за:
Буьркьуйди хьуй,
Кьуй лалди хьуй,
Кьуй набуд хьуй техъжер дири,
Гьихьтинди вун хьайитӱани,
Кьуй лап накъ на кучудна ви авай са хва,
Кьуй вун мягьтел жез амукьрай
Дидедин сур кьурунал фад,
Дустарини вун маса гуз хьайитӱани,
Жува жуваз къаст ийиз вун фейитӱани –
Ваз ихтияр авач уьмуьр такӱан жедай!

Нин умудар атӱанватӱа уьмуьрдикай,
Эхиримжи сефер цавуз кихлигайла,
Кьуй куькӱуьрай адан кьилел, цӱайлапан хьиз:
«ВАЗ ИХТИЯР АВАЧ УЬМУЬР ТАКӱАН ЖЕДАЙ!»

Туьркмен чӱалай.

III

Гъамзат Цадаса

МЕЦИ КЪИЛЕЛ БАЛАЙ ГЪИДА

Са тIвар-ван авай къванцин устIарди
(Гзаф зурба тир гъунарар адан)
Эцигна хандиз кIвалер мармардин –
Чуьнуьх жезвай къав булутрик къакъан.

Ханди шадвиляй межлис къурмишна,
Авуна вири махлукъдиз эвер.
Шарабдин селлер къвазвай ахмишна,
Гъизвай суфрадал чранвай миргер.

Тухвана устIар жумарт агъади
Зирзимидиз генг – къизилрин юкъваз,
Нур чукIурзавай гъар са гъамгади,
Лагъана: Къачу кIандай къван жуваз!..»

Дамах акатиа, лагъана бирдан
Шешелер ацIур авур устIарди:
«Эй, чIехи пачагъ, са куьлуь нукъсан
Къалур, куматIа за авур кардик».

Киснавай агъа. УстIарди акъван
Тарифна вичин – лагълагъна ада:
«ХкудайтIа за цлакай са къван,
ЧкIида ви кIвал – къван са заз чида!..»

Хан кисна. Амма устIардиз саймаз
Зегъерлу чехир гана – къена ам.
Чунни, инсанар, ухшар я адаз:
Чи мецини чал гъизва балай, къам.

ФИЛНИ ЦЕГВ

Басня

Марф чкІана чилериз,
Чан хкатна зегъемдин.
Тама къуърен мехъерик
Халкъ кІватІ хъанвай бегъемдиз.

Тпуънар-хъунар ацІанвай –
Столар лап зурзазвай.
Тостар шумуд лагъанвай,
Мугъманри кеф чІугвазвай.

Амма пиво эрекъдиз
Яна хъвайи, луъл пиан,
Столдихъай къерехдиз
ЭкъечІна са фил пиан.

ЯцІу ванцел рахана,
Фурс кваз, звар тваз хуртІумда:
«Квани квек сад, атана,
Завди къуват алцумдай?»

Гуъгуъл хана мугъманрин.
Бирдан са цегв экъечІна:
«Ял тежедай» чукъванрик¹,
Язух фил, вун экечІна!»

Хъуърена фил: «Тавуна
Лагълагъ, ша вун гъужумдиз».
ФуртІна, нефес къачуна,
ФитІинна цегв хуртІумдиз.

Цеквре вичин мураддин
Вилив хуъзвай ихътин кар:

---

¹ Чукъван – гъвар, яргъи кІарас.

ХуртҮм тирвал устаддиз
Кутаг хъана тихтихар.

Фил вич вичел хтана,
Гъарай ийиз гатҮмда.
Къил юзуриз датлана,
Уф тваз жеда хуртҮмда.

Ахпа, хъиле рикІ хана,
Валарай тҮз кат хъана.
– Ана, къегъал, гъикІ хъана?
– Ажуз хъана, кІват хъана!

Филдиз ван-сес къвезмачир...
Къур акъатна туьтуьхдиз,
Мад чукуриз жезмачир –
Ярхарна ам тихтихди.

Амма цеквре дустарин
Юкъва вичин гъалибвал
Тебрикзавай гостарин
Ийиз хъана сагъибвал...

Зи хкет я куьгънеди:
Фил, хкажай дамахди,
Гъатта вилик пепедин
Яргъи жеда алчахдиз.

МАЙМУННИ ХАРАТ УСТІАР

Басня

Садра тама маймундиз
Пакаман са береди
Акуна: гъвар атҮзвай,
Тахта ийиз, Агъмеда.

Са зур метри атІана,
КІун язавай хъиткърдиз.
Муькуь падни атІана –
Мад цІийи кІун а фердиз.

Гуьзетзавай чинеба
Маймунди кар харатдин:
Иеси жез кІан хъана
Адаз ихътин сенятдин.

Агъмед гъвечи геренда
Къайгъу аваз къекъечІна.
Маймун адан чка къаз
Далдадикай хкечІна.

КІунар вири акъудна
Вири санлай, атана.
Агат хъувур хъиткърда
Маймундин тум акІана.

Алакънач тум хкудиз,
ЦІугъдай къван туьд галатна.
КичІе хъана бегъемдиз,
Маймун гъалдай аватна.

Къулухъ хтай Агъмедаз
Язух маймун акуна,
Тум рикІелай фидайвал
Адан дуван авуна...

Гъамзатан и хкетди
Гузва ихътин насигъат:
ЭкечІдалди са кардик,
Чира адан гъакъикъат.

Авар чІалай.

Расул Гьамзатов

ЭХИРИМЖИ КЪИМЕТ

Поэма

Чилел чарх гуз, каинатдин къурухра
Гимийри лув гузвайдахъ зун агъадач,
Куъз лагъайтIа, чаз цаварин бушлухрай,
Гъетери хъиз, абру нур гуз аквадач.

КъекъвезвайтIа абур цавун дегънейра,
Гъар сад нурлу са гъед хъана куз жедай,
Тегъерандин гур базаррин дезгейрал
А гимийрин запчастарни гуз жедай...

Савдагаррин мал-метягъдин къиметар
Барабар я гъам къизилдив, гъам зардив.
Вилелайиз дезгейраллай няметар,
Къекъвезва зун дар даркалра базардин.

Къацу-вили тав алай хуш вилер хъиз
Мешгъеддай тир персияви рушарин,
Рапрап ава пакам къиляй, тегъер хуъз,
Дуънья тирвал машгъур къацу къашарин.

Ажайиб нур хъичизава къашуни,
Цавари хъиз хурушумдин береда,
Гуя заз ван къвезва адан гафунин:
«Къачу на зун – тахъайтIа, ваз дерт жеда!»

ЦарцIар гузвай жавагъирар жергеда,
Дуънья гъейран ийиз, ава тавуна. –
Сирнавчийри Япон гъуълуън дегънедай
Гъайибур я, чандилай гъил къачуна.

Гѝи туѝквенда метягѝ бул я, санбар я –
Кѝиметарни ана гѝакъван агѝуз я.
Халичайрив гѝайди маса гѝунар я –
Са чѝавузни хѝайиди туш ужуз яз.

Икъван гуѝзел нехишрай и гамарин
Заз Хунзахдин мензераяр аквазва:
Гѝуя алван цѝуѝкведавай суварин
Генг уѝруѝшра свалар, кѝветер кѝугѝвазва.

Кѝачу лугѝуз гѝарайзава са касди,
Кѝалин чуру зурзас хурал кѝезилдиз.
Кесиб ятѝа – теспягѝ кѝачу кларасдин,
Пул аватѝа – тупѝал кѝачу кѝизилдин!

Лап рикѝивай алахѝнава муѝкуѝди:
– Ачух жеда куѝ бахт, – кар я дуѝшуѝшдин, –
Ша, мугѝманар, филер кѝачу магѝидин,
Я тахѝайтѝа гѝайкал кѝачу гимишдин!..

Заз ван хѝана: ихѝтин гѝар са гѝайкалди
Хуѝда лугѝуз рикѝел хирер хѝуникай,
Тѝаларикай хаинвилин завалдин
Ва буѝгѝтенди кѝилел балай гѝуникай.

Хуш нехишрин безеклувал, азадвал
Акур чѝавуз зун хиялди тухвана.
Кѝубачидин заргарриз хас устадвал
Исфагѝандай атайди за кѝатѝана.

Тебриздавай гур базарда шаларин
Тѝурфан ава, гар кткана цѝилерик,
Гѝуя акѝ тир, Цѝудахардин рушари
Лувар кѝвай хѝыз кѝуѝлерзава мехѝерик.

Заз акѝ я хѝи, иниз кѝвезвай эллериз
Кѝалур ийиз ачухвални иервал,

Эверзава вири чІагай шейэри:
«Чун фад къачу, ахпа пашман тежервал!»

Карвансара лугъуз жеда базардиз:
Метягда вил туна къвезвай жемятдин
Са пай савда ийиз къвезва пайгардиз,
Са пайни – чеб алцуриз таз регъятдиз.

Инавачир са кас авач: саилар,
Зияратчи, гъатта чинви-шулугъчи,
Угъриярни, гъкуматдин векилар,
Къачагъарни, прессадин къуллугъчи.

Тегъерандин базарда зун бегъемдиз
Гъатна ава къе хиялрин мерезда.
Заз акІ я хъи, эцигнава алемди
Алатай вахт ва къенин югъ терезда.

Ина вири муѳІуѳгъ я гуз-къачуниз,
Гъар затІуниз къимет ава базардин.
Ина гъатта вафасузвал авуниз
Къимет ава лап виниз тир къадардин.

Запчастар гуз каинатдин гимийрин
Аквадач квез Тегъерандин базарда.
Гъахъняй, заз чиз, чил къунвайла дердийри,
Гимиярни лув гуз тежез бейкарда.

* * *

Мад базардал, сегънедал хъиз,
Къвезва къве пад адетдин:
Сада – къимет виниз ийиз,
Сад алгуриз къиметди.

Савда ийиз, квачиз къал-къил,
Алишвериш гъялзава,
Налугъуди, гъар пата цІил
Вич галайнихъ ялзава.

Къве пагъливан хъиз я къве пад,
Суй хкажна гъундуърдиз.
Къве патазни гузва къуват
Чпиз жедай хийирди.

Вуж гъалиб хъуй, вуж хъуй магълуб?
Лугъуз жеда бажагъат.
Аксивиле хуъзва услуб,
Я жезни туш меслегъат.

Къулан цай хъиз, гагъ жез хкаж,
Гагъ агъуз жез, къиметдиз
Жагъин тийиз жеда илаж,
Уълчме квахъна гъуъжетдин.

КватI жеда халкъ, ахъайна сив,
Савдачийриз килигда,
СакIани са текъвез рекъив,
Жуван къимет виликдай.

Къимет патал женгер жеда,
Жеда гъихътин акъунар,
Сад садалай бетер жеда
Къве патанни къушунар.

Къимет ява, амалдар я,
Вич гуз-къачун къилих я,
Анжах адаз лазим кар я
Хъун тажирдиз муьтIуьгъ яз.

Игътияж хъун метягъдихъ гъар –
Къимет патал сувар я.
Къимет гудай къилин устIар
Кархана ваъ, базар я.

Къаркъулуврихъ хътин эрен
Япар ава къиметдихъ.

КицИиз хъиз ни къведай къетIен
Гъунар ава къиметдихъ.

Гагъ хкаж жез, аватиз гагъ,
Аян жеда къиметдиз
Мус жедатIа дяве, къурагъ,
ГъакIни йикъар зиллетдин.

Къин къада за, адалай мад
Аяндарди авани?
Лугъуз жеда адавай фад
Пака жедай гъавани.

Ам къисметрив жеда къугъваз,
Гъукумдар хъиз чилерал.
Шумуд гъаким акуна заз
Адан вилик метIерал.

Пагъливан хъиз я ам симин,
Тариф авай гъунардин.
Ам аватун – ферз я рикIин
Хиялчийрин базардин.

Къе – са, пака маса гъава –
Къиметдиз хас крар я.
Ам са бязи журналравай
Критикриз ухшар я.

Хкаждайвал пиводин каф
Уф гуз, – усал чIалариз
Кхъиз абру тарифдин гаф,
Акъудда, лап цавариз.

Вуч гаф ава устIарвилиз!
Хуъх ам юкъва гъурметдин!
Къимет лайих хъуй шейиниз,
Шей лайих хъуй къиметдиз!

Вилик жезва ксар, гьелбет,
Бажарагъсуз, чалкечир.
Дуъз устӀаррин къадир-къимет
Къейи чӀавуз жезва чир.

Гъажияр хъиз тухузва чеб
Жадуйри чи аямдин.
Абур патал намус-эдем
Метягъ хъанва гъарамдин.

* * *

Тегъерандин гур базар заз
Театр хъиз аквада,
Уьмуьр къилин режисеер яз,
Тамашаяр къугъвадай.

Тамашайра авач майдан
Къакъан, михьи гъиссериз.
Важиблу я жибиндин ван
Гъунардилаь мецерин.

Гуз-къачунин гъерекатра
Къугъвазвайбур ван алаз
Нинияр туш жансуз-кӀура,
Инсанар я чан алай.

Мез дилавар савдагарди,
Сусан тариф чамраз хъиз,
Тарифзава лап пайгардиз
Вичин малдин, алаз хъиз.

Илчияр къвез-хъфей руш хъиз,
Гъавурдава муьштери,
Тажирдивай ам чӀалал гъиз
Жен-тежен са уьтери.

Савдагар вич тум я сикІрен,
Хъуьтуьл мум туш цІразвай.
Базардавай гъар са туьквен
Са сегъне хъиз аквазва.

Авач эвел, авач эхир
Тамашадиз базардин.
Зун я ина нер яргъи тир
Статистдиз¹ ухшарди.

Массовкада къугъвазва зун,
Лазим туш заз, гьелбетда,
Я чІал чирун, я гъазур хъун
Актервилин жигъетдай.

ЯтІани заз хъанач зегъмет
Чирун гафар суалдин:
«Эхиримжи гъим я къимет?» –
Жузарвал перс чІалалди.

Шадвални дерт ийиз багъиш,
Гъахъ-нагъахъ кваз такъазвай
Вич жанаби Алишвериш
Къилин ролда къугъвазва.

Чилин вири гъакимрилай
Мидаим яз тахтунал,
Мягъкем я ам вири гъиляй
Маса гунал, къачунал.

Гъар са затІ я адаз метягъ,
Пулдин вилик ажуз я
Къуьлни мани, намусни ягъ,
Муьгъуьббатни ужуз я.

---

¹ *Статист* – театрда къвед лагъай дережадин, рахунар квачир ролар тамамарзавайди.

Къал-къил авай базарра гур
Гъар шей гъар са дезгедал
Алцумзава, ийиз алцур,
Ада вичин уьлчмедал.

Таб я адаз кьинер-агътер,
Дуьнья адаз семе я.
Радио я адаз сесер,
Кинони са къагъбе я.

Бизнесмендиз ягъ рикел гъун
Кутугдани савдада?
Эхиримжи кьимет лугъун
Лазим я и арада.

Къе карванри гъизвай шеэр
Ипекар туш суьгъуьр квай.
– Квелди я ви къенин алвер?
– Яракъдалди. Хийир ква!

Самолет гваз катна сана,
Сана – туб гваз шейтандив –
Туькгуьрна кар, гуьлле гана, –
Майдан хъанва таландиз.

Посолдив гвай нотани кваз
Буш гафар я, негъилар,
– Премьер къачу! Адахъ галаз
Къачу адан векилар!

Иблисдихъ ягъ авач са кIус,
Цийи гъилле гъазуриз...
– Лорд, на маса гана намус,
Ам нафтIадай къацIуриз.

Пагъ, зурба я Савда гъикъван,
Къастунал ам кIевида:

Чан алайдан къачуда чан,
Къейидал чан хкида!

Гафар гъахъ я арифдардин,
РикI ханвайдан шазда я:
И дуьньядин – гунагъкардин
Агъа сад я – Савда я.

И деминик, Намус эркин,
Алад, къелем гъиликиз,
Шекспираз такур хътин
Мусибатриз килигиз.

* * *

Къизилдин къуд паб къачуда.

– Дяве кIан я ваз?
– Эхъ, дяве!
– Пул це – ви кар жезва гъял.
– Эхиримжи къимет лагъ ви.
– Иви ужуз жезва гъа!

Савда къилиз тефей сада
Гатазва кар туькIвейди:
– Зи зияндин пул це, гада!
– Ви къимет я ифейди.

Гатфарал жив къвайи тегъер
Пул авай са къуьзекди
Акъудзава кIвале йифер
Са гуьзелрин гуьзелдин.

Ахмакъдал ирс гъалтна девлет:
– Акбул, ша зи келледиз,
Абаси ваз гуда къимет! –
Акбул гъахъна мефтIедиз.

Садлагъана атай хьтин
Цаварилай азарди
Сагъламвилин кьимет якъин
Тайинзава гъунардив.

– Накъан гъаким, чъехи, къакъан
Трибунайрай рахадай,
Къе ви кьимет ятIа гъикъван?!
– Чет кепек яз аквада.

Гъахъунал Таб алахънава:
– Мез къуртIа на сарарихъ,
Вун гъилерал жеда цава,
Кваз къизилдин марфарик.

Гуъзелвилив Эйбежервал:
– Лагъ ви кьимет! – рахазва.
– Зи хаинвал турус жервал
Гъихътин кьимет авазва?

– Къил, ви кьимет гъикъван я, лагъ, –
Хабар къазва бермекди.
– Зи кьимет, вун алукайла,
Чир жеда лап керчекдиз.

Дили къилин кьимет багъа
Фад бермекдиз чир хъана,
Амукайла чулда яргъа
Ивидикай вир хъана.

* * *

Къимет гана кхъинардай рангунин,
Къачуз кIандай заз мани и базарда.
Амма пандур гвай зав, – гъана бахтуни,
ТуйкIурна за мани жуван гъунардал.

Им зун патал кеспи тушир цИийи тир,
Зи гафариз хас тушир ранг чумалдин.
И гафарай авахъайди иви тир,
Гуя гуълле гъахъна рикИн гъайкалдиз.

Базардилай виридаз хуш атанвай
Мани къачун виш сеферда къезил тир.
Зун хиялри мичИи цавуз тухванвай,
Хъиткъин жезвай вилерал нагъв сефил тир.

Зун дертлу тир, амма маса язухди
Лугъузвай заз, хкажна хъиз къетИи ван:
– Вуна кхъихъ, илгъам ятIа ачух ви,
Анжах ви чIал низ герек я, бейниван?

Багъда къекъвез агъ чIугунар герек туш,
Килиг, ана къе домино къугъвазва.
Къе уьмуърдин къимет гъатта кепек туш,
На кхъейбур низ герек я, аквазва?!

Чи бубайри деведаллаз къумлухдай
Сифте рекъер тухвайдалай къулухъди
Инсанри халкъ авур махар буллухда,
Амма хас я виридаз фин сурухъди.

Лежбер, гъаким, нуькер –вири хъфида,
Сан аватIа хъфейбурун сурарин?!
Чир хъухъ, ариф инсанар фад рекъида,
Уьмуър яргъи жеда ялтах лукIарин.

Вахт муьтIуьгъиз, лагъ кван, нелай алакъна?
АватIа лагъ къимет гурди накъвариз.
Инсанар мус вуч рикIел хуьз алахъна?
Векъ хтанва Бабий Ярдин накъвариз.

ХупI кIанда заз уьмуърдин хуш авазар,
Амма куьтягъ жеда бирдан суварни,

Лепеяр хъиз, садлагъана акъвазай,
Гзаф жезва, артух жезва сурарни.

«Ажал авач!» – рахазва сад ачухдиз,
Къисметдикай зарафатар мецеллай.
Бейнидик затІ квачирвилай язухдиз
Аквазвачир ажал вичин пелеллай.

Ажал ава лишанда къаз инсанар,
Уьмуьр вегъиз къиметдай ам пехъи я.
Атомдин къве гужди къачур къван чанар
Гъисаб жедач! Дяведин нефс чІехи я!..

Ингъе, вил вегъ къванцел алай и хъендал –
Ам инсна тир, гум хъана ам алатна.
Къейбурухъ агъайтІа, са геренда
Ругуд цавни михъиз чилел аватнай.

Килигайла къад лугъудай асирдиз,
Ам сурарин къадрдай лап вилик ква.
Пуд лагъудай бомба ама эхирдин...
Къил квахънавай дуьньядин ам кІвачик ква.

Кхъихъ, кІелдай кас аватІа чІалар ви,
Къелем кІевиз къуна, ягъдиз эвера.
РикІеллаз хъухъ: ирид лагъай цаварни
Гъаргъардалла аватдайвал чилерал.

* * *

*КичІе тушиз къабулда за ажал зи.
Гъафиз*

Шахсей-Вахсей сувар къиле
Тухузва къе шийри:
Гатаз хурар, ягъиз къилер,
Селлер физва ивийрин.

– Куыз я ихътин ява уьмуьр,
Руг хьиз ужуж, авара?
Регьим ая, чун икI тамир,
Хутах, Худа, цаварал!

За суариз вегьейла вил,
Зи кьил хуруз кватзавай.
Шахсей-Вахсей, кукIвариз кьил,
Зи фикирра гьатзавай.

Заз суар хьиз жезвай кьуд пад,
Гуя чилиз сед хьанва.
Шиирри зи чин кана мад,
Заз тежер кьван дерт хьанвай.

Хирер алай хурудай зи
Иви кьвезвай, тили хьиз.
ХкечIзавай умудар зи
Цифедикай, гими хьиз.

Къакъатзавай азаб завай,
Зи рикIе экв гьатзавай.
Айтматован ктабдавай
Гада хьиз, зун шадзавай.

* * *

Зи ахвар са шуван-шел тир,
Фад къарагъна заландиз,
Тегьерандин «Парк-отелдин»
ЭкъечIна зун айвандихъ.

Экуьн бере, рапрапар гуз,
Зун есирда тваз авай.
Яру рагъни, куькIвена куз,
Базардал нур цаз авай.

– Эй, рагъ, на вуч гузва маса?
ТупІал-закІал, магъир вуч?
– Азиз мугъман, им гаф туш са,
Туш зун заргар, тажир туш.

Зун базарриз физва вири –
Маса гуз ваъ, саймишиз,
Гъар са касдиз михъи, дугъри
Зи тупІалар багъишиз.

Базаррай за шиткида гагъ
Зи кулунив нурарин
Зир-зибилни, руг-гъяш, гунагъ
Тапан, чІуру гафарин.

Зун кузмай къван сагъ я алем!..
Агъ, рагъ, зенг ягъ вириниз:
Гвач дуъньядив элем-къелем,
Буъркъуъни я, дугърини,

ХупІ агъанва садбур адахъ,
Амма дуънья вай-гъал я.
Рахана вич Дуънья:
– Туш гъахъ!
Ви тегънеяр усал я.

Зун – уьмуърдин мягъкем бине,
ГъакІ даяхрин даях я.
Зи мецин гаф даим вине
Жеда, гуя са дагъ я.

Зун къугъуриз кІан хъайи гъар
Са жаллатІ зи гигинкай
Куорсарда за, тукІунвай къар
Куърсардайвал кІиринкай.

Къадим ятІа са шей, лугъун,
Гъакъван къимет вине я.

Гъетерилай, вацралай зун
Къадимни я, куьгъне я.

Зун халкъ хъанва квачиз рехне,
Ашкъини гъам къадим яз.
За инсанриз ганва бине
Зи майданрал даим яз.

* * *

Иран чилел храй къве гам
ЭцигайтIа сад садал,
Лугъуда за фикир тамам:
Дагъ жеда а чкадал.

Иран чилел храй гамар
ЭкIягъайтIа чиле дуьз,
Анаг, садиз чилер-цавар,
Элкъведа генг дередиз.

Нехишрава ранг алвандин,
Къацу, вили – луж хъана.
Гамарикай заз Ирандин
Шагъ-халича хуш хъана.

Белки, бейкеф жеда цавар:
Гамунавай аваран
Икъван иер яргъирушар
Акунач заз цавара.

Дегъзамандин имаратдин
Тарифриз чIал бес жедач.
Шагъ-халича аламат тир! –
Къимет лугъуз мез къведач.

Сад хъиз виш руш Персиядин
Ам храз са йис хъана.

Виш устадди хайи чилин
Шикил адал гъиз хъана.

«Чи къизилдин Персия» тІвар
Гана чпин гамуниз.
Тажиррин кІватІ хъана лужар,
Вил къаних яз ақунихъ.

Эхиримжи къимет лугъуз,
Гам къачуз ва гуз хъана.
Ял уьлкведиз гам са юкбуз
Уьтмиш хъайи гуж хъана.

Амма садра яргъаравай
Лацу гими атана.
Ада Шагъ-гам йисарилай
Хайи чилел хкана.

Эхиримжи къиметдин тІвар,
Шагъ-халича, къадач ваз.
Зун гъейран я, ийиз тикрар:
– Ерли къимет авач ваз!

* * *

Уьмуьр гуьзел я...
Саади

Иран, амач заз ви чилел такурди,
На зун рекъе хутазва.
Вокзалдаллай паровозди сабурдив
Туьнт къалиян чІугвазва.

Ичин багъдал къайнардииз рагъ къугъвазвай,
Зун икІ, ийиз кефи саз,
Рекъе кефчи Саадиди хутазвай,
Дишегълибаз Гъафиза.

За, катра хъиз, рушарал вил тухузвай –
Персиядин перийрал.
За виридаз «Салам алейк!» лугъузвай,
Хъфирла и ерийрай.

Заз вагъундай къакъан дагъдар аквазвай,
Тараравай мукарни.
Къуд патахъай уьмуърдикай рахазвай
Манидалди къушарни.

Жуьт-жуьт хъанва жегъил рушар, жаванар,
Гуя сел я мехъерин.
Базаррал ван ала, ийир гъейранар,
Къерехрив гвай рекъерин.

Мецел – хци, къадир авай хийирдин
Гур базаррай хтана,
Дагъустандин пак чилел за уьмуърдиз:
«Салам алейк! – лагъана.

* * *

Частар гъатда ракетрин,
Фин хъайитга базардиз.
Авач абур, гъелбет хьи,
Чи намусдиз, чи ардиз.

Ифин авай ивида
Чулав вацун къер кайи.
Чи ягъда, чи бейнида
Хъанва дерин фер къайи.

Ягъ маса гуз базарда,
Харж авурдав бажарагъ
Секундатди – такварда
Вугудач гъич са яракъ.

Гъар са чІавуз-девирда –
Циф ва я рагъ алай хуш –
Сад я ганвай уьмуьр чаз,
Адахъ кьимет авай туш.

Дуст, алатай девир хуьх
Пакдиз риклин пердейрик:
Уьмуьр ганва уьмуьрдихъ,
Хура къвазна гуьллейрин.

Дяведа чи Ватан, накъв
Хуьрла, эхиз зиллетар,
Шумудни сад къурбандна
Эхиримжи кьиметар.

Сад зи чІехи стха я
Ахьтин кьимет гайиди,
Ягъ-намусдин арха яз,
Женгчи аскер хъайиди.

Ягъ чукурмир ивидай,
РикІел хьухъ, хуьз мирвет-гъахъ,
Амайди чахъ виридахъ
Эхиримжи кьимет пак.

КІантІа хьуй вун малаик,
Хьуй къастунал кІевиди,
Гъисс ийиз ви хура рикІ,
Буйругъда ваз буржиди:

«Эхиримжи кьимет це!»
Юзурда ви намусни.
Це ам вуна, гьелбет, це!
Гъайиф къвемир са кІусни!

ЗИ ТАР

Нурлу цава ава пешер,
Дувул фенва дериндиз,
Ала, тар, вал гзаф хилер,
Уьмуърдал хьиз кьизгьин тир.

КІвалин вилик экъечІнава
Буй гуьзелдиз чІагурна,
Яргъи хилер, кьунвай цава,
Зи йисар хьиз, какурна.

Ядай чІавуз, инсаф тийиз,
Нажахдивди са хел ви,
Гъахьда михьиз тІал зи рикІиз,
Херзавай хьиз гьилел зи.

Дурнайрин ван атай чІавуз,
Мукьвал тирла тІурфанар,
Къеб ийирла заз са юкьуз,
Ви сифте хел атІанвай.

Мад ахцукьнач билбил хилел,
Марфарикни ахкатнач.
Лайлай ягъиз адан винел
Дидедин ван акъатнай.

Чехи хъана, ашукъ хъана,
Спелриз звар гана за.
Къвед лугьудай хел атІана –
Пандурдал чан гъана за.

Гагъ тІурфанар, гагъни марфар,
Гагъ лацувал, чулаввал.

За лагъана мани – йикъар,
Йисар фена ялав кваз.

БалкІандаллаз, гагъни яхдиз
Къекъвез, за чил къатІана.
Мад Расулаз аса ийиз
Пуд лагъай хел атІана.

Гъа икІ тІимил хъанва хилер,
Агакънава лап тандив.
Гила, сарар хана, мишер
АмукънайтІа хъсна тир!

Къуъзуъ хъанва чун къведни къе,
Агакъзава къакъандив.
Гила, жез кІанз мягкем мягъфе,
Ярх жеда вун пашмандиз.

Маса жуъре жедач лугъуз:
Явашдаказ къвезва йиф...
Жезвач завай ваз куъмек гуз,
Шезва, чІугваз ви гъайиф.

Нурлу цава ава пешер,
Дувул фенва дериндиз,
Ала, тар, вал гзаф хилер,
Уъмуърдал хъиз къизгъин тир.

Авар чІалай.

Рашид Рашидов

ИНСАН

1.

Кланга цуьквер
Экъечрай ви дактардихъ
Я лепейри
Авурай гъуьл безетмиш –
Абурал чан
Гъизвай яран шагъвар чиг
Хъанва вич зи
Нефесдикай туьретмиш.

Цайлапанар
Аватга цав къарсуриз,
Къалабулух
Кутаз дагъдин синерик –
Зи ашкъини
Къалабулух къалуриз,
Рахазва цав
Ахваравай чилерив.

Гуьгъуьнилай –
Лейсан къвазва баркаван,
Гуьрчегзава
Чим ракъинин нурарин,
Аквачни ваз
И легъзда авадан:
Ухшамиш я
Саф лейсан зи накъвариз.

Хважамжамни,
Цавун са пад ацГурна,

Хъуьрезва, кьил
Ви дакIарда акIурна.
Ирид рангни,
Налугъуди, къашар я –
Зи велерин
Килигуниз ухшар я.

2.

Къе лагъайтIа,
Ингъе – нисин береда,
Гужлу тирла
Чим ракъинин нурарин.
Мукъвабуру
Къуьнералла дередай
Къейи Инсан
Хутахзава суариз.

Гъам аквазвай
Агаж хъанвай къуьнерал,
РикIерани
ТIал авазвай дустарин.
Ракъинин хъвер
Алай дагъдин синерал:
Дерт-гъам чIугваз
Чидач рехи дагълариз.

Зунни ава
И жемьтдин арада,
Жезва туькъуьл
Фикирар зал гъавалат:
И кас – къе икI
Хъфизвайди дуьньядай
Чидайди тир
Заз лап аял чIавалай.

Гъалч жезва тIал
Зи гуьгуьлдин симерал,

Хехери хъиз,
Чуькьуьзва рикI гьамари.
Ракъинин хъвер
Ала дагъдин синерал,
Дерт-гъам чIугваз
Чидач рехи дагълариз.

Къайгъусуз я
Дагълар чпин бинедай,
Амма рикIи
Дерт гъам вичиз чIугуна.
... Рехъ авачир
Вичяй къулухъ хкведай
Чкадиз къе
Инсан рекъе хтуна.

3.

Йиф атана,
Цав ацIайла гъетерай,
Гъарай эвер
Гъатна кIвале къуншидин:
Фад хабар це –
Чи бубайрин чилерал
Цийи Инсан,
Инсан хъанва,
БицIиди!

Вири магъле
Нурлу хъана гъасятда,
Дуьнья мадни
Гуя жегьил хъхъана.
Шадвилин хъвер,
Гъевес гъатна гъаятда,
Зани жуван
Цийи мани лагъана:

Лагъана за
Гъурметдай а бицекдин,
Атанвай и
Чилел цийи Инсан яз:
«Азиз бицек,
Фад чехи хьухъ зирекдиз,
Уьмуьрдинни
Бахтлувилин лишан яз!

Къуй ви къуьнер
Гъяркъуь хъурай, азиз дуст,
Гъилерани
Хъурай къуват къегъалдин,
Къуй муьгъуьббат
Атурай ви рикиз, дуст.
Вун Инсан хъиз
Яшамиш хъуй гъалалдиз!

Чин ачух яз,
Гъил ачух яз, пакадиз
Аладрай вун –
Ви гъар са югъ алахърай!
Ви крарал
Дидедини бубади,
Хайи чили
Мидаим яз дамахрай!»

ИКРАМЗАВА ЗА РАКЪИНИЗ

Къуьзуь къилихъ уьмуьрдин сир
Вирибуруз жедач ачух,
Заз даим яз ганвач уьмуьр.
Зазни чидач а сир артух.

За ракъиниз икрамзава,
Куьз лагъайтIа кун паталди

Кузвай туш ам – кузва цава
Инсанриз бахт гун паталди.

Яд кьери тир гъвечи лекъве
Жедачни къван сирнав ийиз?
Амма кIанда гъуьлуьн лепе
ВикIегъ, халис сирнавчидиз.

Къал къачуда лепейри тик,
Гъида ажал, хъайитIа ленг...
Уьмуьрдани ква зи вилик
Женгни тIурфан, тIурфанни женг!

За ракъиниз икрамзава,
Ам игит я – нур мидаим.
Гъар инсандин рикIе ава
Адан цIелхем ва адан чим.

Фазу Алиева

ВИ ПАШМАНВАЛ ЗАЗ ЦЕ...

Ви пашманвал заз це, зи яр,
Ам зи капал эциг на.
Къене хуьмир хуравай пар,
Къамир гъамни рикIик на.

Ви пашманвал за ви вилик
Ашкъидин цIуз ракъурда.
Ялавди ам, живедин чиг
ЦIерекIвар хъиз, цIурурда.

Ви пашманвал вили цавуз
Ахъайда за гъилелай.
Гумади хъиз цава лув гуз
Алатда ам къилелай.

Ви пашманвал, са гъаб руьхъ хъиз,
Вугуда за гарарив.
ЧукIурда ам за уьрушдиз,
Чигедавкай тIулариц.

Ви пашманвал батмишда за
Гъуьле чи шад йикъарин.
Ваз вири бахт къурмишда за
Чилеринни цаварин!

КЪЕГЪАЛВАЛ

Са куьнкайни кичIе тахъун замин я
Агалкъунрин, гъалибвилин гъунардин.

Къегьалвал чаз гена артух лазим я,
Зур гузватIа терс тIурфанри пайгардиз.
Ви куьмекдиз атай чIавуз къегьалвал,
КIусни къулухъ чIугвадач ви жезбиди.
Манийвилер квахьда, гьиссна усалвал,
Ваз виликди эверда пак буржиди.
Вуна тазвай гел басмишдач живери,
Тухудач ам зулун къати селлери.
Амукьда ви уьмуър, нурлуз куз жеда,
Гележегдин несилриз экв гуз жеда.

ИГИТДИН РИКI

Игитдин рикI кана-кана хкахьна,
Адан чим я къе зи рикIиз къванвайди.
Гьахьняй тушни рагъ кузвайди алахьна?
Гьахьняй тушни чилни гегьенш хьанвайди?
Мад хведач игит патав инсанрин,
Амма ада хвейи дуьнья чагьдаказ
Заз аквазва къужахдаваз алванрин,
Акурвал ам къегьал хциз сагьдаказ.
Хуьзва чна чи чил са пак мескен хьиз –
И чилел ам хана, къинни авуна.
Вил вегьейла вили цавун сердендиз,
Заз къегьалдин экуь вилер акуна.

РАГАН КЪИЛЕЛ ИЧИН ТАР

Раган къилел, гатаз къайи гарари,
Анжах са ич аламай са тар ала.
Ич, лампа хьиз, экв хьичириз цавариз,
КуькIвена куз ава, сирлу зар алаз.
Гьикьвн регьят туштIани и емишдиз,
Къаю къунвай тарцикай ам кватзавач.
ХцIу хилел, ранг къачунвай гимишдин,

Ада вичел викІегъ рикІер кІватІзава.
Вуж дуст ятІа кьегъалвилин, намусдин,
Адалай и кьит ич атІуз алакьда.
ФейитІани вич кьилелай гургусдин,
Аватдач ам – пак мураддив агакьда.

ГЪАМУНИН ГИЧИН

Гапулар туш цава царцІар гузвайбур, –
Кьве жуьт вилер я, акьуна, кузвайбур.
АцІай гичин зи дердерин-гъамарин
КукІварна за, гьалчна кьилел рагарин.
Ичи хьанвай зи руьгьдин ван ифена,
А ванцелди зун терсдаказ хьуьрена.
Севт кьекьвена дагьаррани дагьлара,
Пашманвилин са мани хьиз авара...
И хьвер, зи хьвер кьагьардилай бетер тир,
Ам зи рикІин кьазун хьанвай бижгьер тир.
Яраб чилел са кас кьванни алатІа
Зи хьуьруьнин гьавурда дуьз акьадай?
Ни кухкІурда ханвай гичин гьамарин,
Аялвалда ни ашкьидин кІусарин?

КЪИСМЕТДИН ГАР

Акат хьана гарун гужлу гьилерик,
Зурзунар ква верхи тарцин хилерик.
Гагь гьалаба, гагь умуд кваз зурзазва,
Гагь кьацу яз, гагь лацу яз аквазва.
Зунни гьакІ я: гагь шаддиз, гагь кьизгьиндиз
Зурзаз жеда зи хилерни, – якьиндиз
Ви гьил на зак хкІур чІавуз, кІаниди.
Зи дувулар чІугунва ви ашкьиди.
Ви гьиссериз, – види гарун кьилих я, –

Зи цуькнавай руьгьдин хилер муьтIуьгъ я.
Ви гар гагъ туьнт, гагъни жеда тавазе,
Муьгъуьббатни верхи тар хъиз ава зи.

АВАЙДИ ТУШ

Муьгъуьббатдин сирер чирдай
Авайди туш ктабар.
КIанивилин гьиссер чирдай
Авайди туш гьисабар.

Ашкъидин хвеш, тIал гьисабдай
Жагъидач квез керетни.
Гагъ ада чун куз-кабабда,
Гагъ гуз жеда шуьрбетни.

КъвайитIани тIурфан цавай,
Чи бахтарин эхириз,
Муьгъуьббатди рикIе тур цIай
Жериди туш туьхуьриз.

ЦЕМУЪЖУЪД ЛАГЪАЙ ГАТФАР

Поэма

*Советрин Союздин Игит,
Николаев портуна цѐмуъжуд йисан
яида аваз телеф хъайи Цурибдай тир гада
Агъмед Абдулмежидоваз дерин майилдивди
ва муъгъуъббатдивди бахизава.*

Цайлапанрин мукІратІар
Я ракъ туш, я гьулдан туш,
ЯтІани къе абуру
Цавун чІулав майдан буш
КъатІ-къатІзава, гугрумиз;
Са хел тарце акьуна,
Цай галукъай тарцикай
КуькІвенвай шем авуна.
Тар ярх хъана ялав кваз...
Дем кутазвай ажалди.
Дагъларивай яргъара
ЦІун тІурфандик-завалдик,
Гужлу харцик гуьллейрин
Жегъил дагъви аскерди
Гъужумзава виликди
Гъалибвилин сегъердихъ.
Вичин ашукъ рикІелди,
Вилералди жавандин
Адаз дагълар аквазва –
Имаратар Ватандин.
Вун аквазва, дагъви руш,
Хъанва жеди ашкара,
ГъикІ вич вилив хуъзватІа,
Вилер аваз накъвара.

Дяведин цГун гумадай
Ви нагъв адаз аквазва.
Ша фин адан патав чун –
Адав ажал рахазва.
Ша фин гумни цАй авай
А кърхулу майдандал –
Фида халис муьгъуббат
Гуьллейрин терс тГурфандай...
И легъзеда гадади
И дуьньядин даимвал
Тестикъзава, вичин чан
Гунин гьиссиз лазимвал...
ЦЕмуьжуьд йис... Вуч ава
Эхиримжи легъзеда?
Чан гана, ам чан алай
Риваят яз хкведа.

Гуьллейрин уьфт, гуьллейрин уьфт, гуьллейрин...
Ваъ, садазни аквазвач ам исятда.
Садни авач игитвилин легъзейрин
Са лишан къван агакъардай жемятдал.
Гьич садазни акунач, гьикI гьевесдив
Цавун аршдиз килиг ийиз авайтIа
Цурибвидин вилер, хурун къефесдиз
Акъваз тийиз гьикI рикIи рум гузвайтIа.
И легъзеда акур къванбур вилериз
Адан пак тир къакъанвилиз элкъвена,
Чи уьмуьрдин йикъаринни йиферин
Нетижа яз адан вилик куькIвена
Буржлувилин гъед играми Ватандиз.
Легъзедилай Агъмеда чаз лугъуда,
Гзаф кичIе яни-тушни инсандиз
Буржидин гъед вичин рикIик агудай.
Анжах вири къуд къадам я герекди
Пулеметдив агакъдалди душмандин:
Алад –
Кърху квахъда! –

Алад зирекдиз...
Анжах, анжах рикI пад жеда хуруда,
Анжах, анжах ивида чан батмишда.
Къайи хъанвай пелелни гъекъ къурада,
Гимнастерка – гъадани туъд бамишда...
Николаев портуниз чи къушунар
Ахмиш жезва авун патал гъужумар.
Амма чидач, чи Агъмедаз – дагъвидиз
АкунатIа гъалибвили пайдах пак.
Амма къерех къежирнава ивиди,
Ярх хъанва ам, такваз цавун чардах-тагъ.
Къве гъил адан ачух я къве патахъди,
Къве гъил – гъилер фялединни аскердин.
Къунай гъикъван абуру лап къеврагъдиз
Бубад гардан, пIипI дидедин ченбердин.
Гадар хъанва къве гъил – къвед къве къвалахъди,
Фяле гъилер,
Хъайи даим кIвалахдик,
Векъер ягъай,
Кутур цIийи къелемар,
Гъар са кIвалах ийиз хъайи бегъемар...
Вучиз къве гъил икI бейкар яз алама,
Гъихътин гуъзел крарихъ вил галамаз?
Шумуд рикIел чан гъидайтIа абуру,
Саф къилерин ван гъидайтIа абуру.
Шумуд машин,
Мотор чIалал гъидайтIа,
Шумуд къелем къаярикай хуъдайтIа...
Амма гъилер чкIанва къве къвалахъди,
Мад садрани эгечI техжез кIвалахдив...

Тебиатни агъурвилик гъамунин
Хъанва къе агаж.
Ярх хъанва ам ЧIулав гуълуън къерехдал –
Тежез вич хкаж.
Ярх хъанва ам – цIемуъжуъд йис хъанвайди.
Вилерал чIулав

Акълж жезва цифедин чил, цифедин,
Цифедин хшлав...
Генг мугьитДа батмиш жервал гимияр,
Килигун адан
Батмиш жезва. Вилерикай квахъзава
Женгинин майдан.
Тамамдаказ вили партал алукина
Къе Чулав гъуьлуь.
Юмшагъдаказ юزاز ава лепеяр,
Чебни я мили.

«Садра къванни лепейра и
Завай эхъвез хъхъанайта...
Дагълар! Дагълар! Танишбур зи!
Ибур гъинай атанайта?..

Ангъе, ангъе абурукай
Хкатай син къарибзава.
Адан даим къацу ценце
Зи хайи хуър Цуриб ава.
Ана,
Ана
Гичиндаваз
Къвез тухузвай
Булахдай яд
Са руш ава,
Са дагъви руш,
Зи муьгъуьббат,
Захъ авай сад.

– Жегьил аскер вуч паталди
Ашкъидикай рахазва вун?
Вучиз, вучиз ашкъидикай
Фикир ийиз авазва вун?

Жегьил аскер, ви рикI, беден
Ивидава – зара жезва.

Жегьил аскер, вун даим яз
Уьмуьрдивай чара жезва.
«Рахазва зун ашкъидикай,
Куьз лагъайтIа –
Девлет я зи.
Рахазва зун ашкъидикай –
Ийизва ам чилиз веси.

Къуй багъишрай элдиз ада
Игитвални къуват, илгъам.
Къуй куьмекрай завай тахъай
Крар вири хъийиз тамам.

Хвена рикIе гъейрибуруз
Ам миxъи яз, милайим яз,
Къуй давам хъуй зи муьгъуьббат
Чиг жаванра мидаим яз –

Итимвал яз,
Зиреквал яз,
Ягъ-намус яз,
Эркеквал яз.
Зи муьгъуьббат илгъам хъурай,
Чиг рушара давам хъурай –
Вафалувал,
Жегьилвал яз,
Милайимвал,
Сефилвал яз».

– Вуж я, вуж я вун, эй гада,
Вал ажал фад хъана гъалиб.
Лагъ, гъинава ви хуьр-уба,
Ви хайи муг – секин Цуриб?
Гъинва ви кIвал,
Ви юрд,
Ви къул,
Жавандаказ къейи игит?
Гъихътии къисмет ятIа види?
Вуч гана ваз уьмуьрди къит?

* * *

Аваристан, гынлай вун
Жезва башламиш?
Генг Ватандин кунчуна
Я вун са пириш.
Гунибдилай башламиш
Жезва, лугьуда.
Акаро дагъ ви эвел
Язва, лугьуда.
Кандачир заз сергьатриз
Пайна чилин шар –
Ам сад я чахъ авайди,
Чи къисмет-къадар.
Адан гьар са инсандал
Ашукъ я зун, шад,
Векил я гьи миллетдин –
Авач тафават.
Чалар, чинин рангарни
Туш заз гьич чара.
Инсанвал я хуьдайди
Инсанрин ара.
Гзаф ала куклушар
И чилин винел.
Амма куклуш лап къакъан –
Инсан я эвел.
Гьинаватла сифте къил
Зи халкъдин рекъин?
Гьи девиррай фенватла
Адан гел – къекъуьн?
Чи Ватандин тарихдин
Ктабда къадим
Ам яраб вуч чин ятла?
Кхъейди я гьим?
Лугьуда хьи, башламиш
Жезва чи тарих
Надир шагъ вич кукларай
Йикъалай инихъ.

Муькуьбуру лугьуда:
Женгинин майдан –
Ахульго я чи эвел,
Шамилан ватан.
Амма чара туш гьич заз
Маса халкъ, тарих.
Мидаим я гьар са эл,
Гьар садан къилих.
Заз вири са гафар я.
Зи халкъ – зи нехиш
Инсаниятдихъ галаз
Хъана башламиш.

Гьинай ва мус атана
И чилел намус?
Ван хъанай ам дагъларай
Атана, лугьуз.
За лугьузва: «Керчек туш!
Инсаниятди
Вичихъ галаз хайид я
Намусни, ягъни»..
Тебиатди дагълариз,
Синериз къакъан
Багъишдайвал мягъкемвал,
Лигимвал хъсан,
Багъишдайвал цуьквериз
Атирар гзаф,
Дагъвийризни багъишна
Намусни ягъ саф.
Дагъви жеда атлугъай,
Дагъви жеда туьнт ва перт.
Намусдикай рахайтла,
Намусдалди я ам мерд.

Дагъларин пак намусдин
Са клус я ам, мекв я ам –

Жегьил игит Агьмед чи,
Чи тарихдин экв я ам.

Дагъви Абдулмежидов
Неинки са дагъви я –
Шадвилени гьамуна
Ам Ватандин багъри я.

Заз чида: ам чилерал,
Чун вири хьиз, атана,
Ватандикай сифте гаф
Авар чӀалал лагъана.

Ватан мецел гъиз жеда
ЧӀаларал гъар жуьредин.
Ада «Ватан» хълагъна
ЧӀалал хъвайи неКӀедин.

Амма чидач. гън чӀалал
ХълагънатӀа «диде» гаф,
Гъар инсандин уьмуьрда
Играми гаф, сифте гаф...

Маса гафар гьелелиг
Течидайла, сифтедай
И мили гаф лагъанай
Хайи хуьре Агьмеда.

Гъеле вири вилик квай –
Рекъер-хулер аскердин.
ЦӀемуьжуьд йис вилик квай
Гуьзел ва пак сефердин.

* * *

КӀвал адетдин лежбердин
Ирид лагъай цавариз

Акъудда хьи шадвили
Гульушан тир гатфариз:

Дана хада дуьгведи,
КІелер хада хипери,
Гъида вечре цицибар,
Ухшар авай цуьквериз.

«КІекер жеда зулухъди
Цицибарикай», – эзбердай.
Амма вири ферейр
Жедай хьи гъар сеферда.

Абдулмежид къуншийри
Зарафатриз вегъидай:
«Вуч хъсандиз ви кІвалив
Диши жинсер туькІуьда!»

Абдулмежид вични тир
Зарафатрин уста са:
«Зи Шумайсат сагъ хъурай –
Хада ада гада са!..»

Гуьзетзава хзанди
Цийи инсан пайда хъун.
Вахт къайдасуз катзава –
И катунихъ файда хъуй.

КІуьд варз – амма гъарма сад
Са йис хъанва жегъилдиз:
Вилив хуьзва датІана,
Гъалаба кваз гуьгъуьлдик.

«Вахт хъанвачни, Шумайсат,
Ви кефияр гъикІ ава?»
Хва хъун чІехи мурад тир
Дагъви касдин рикІевай.

«Архайин хьухь, секин хьухь,
Абдулмежид, масанди,
Тимил ама цИийи кас
Къведалди чи хзандиз».

Шумайсатан вичин рикI
Секин тушир мискьални.
Эхир абур туьш хьана
Гьа эрзиман йикьални.

Абдулмежид юргьун яз
Ацукьнавай къванерал.
Ширван пепе алазвай
Адан гужлу гьилерал.

«Акьваз, пепе, лув гумир,
БицIи лувар буш жеда.
Вуж жеда, лагь, зи ярдиз? –
Гада жеда? Руш жеда?»

(Вичи фикир ийизва:
«Яраб гьи гаф лугьурла,
Лув гудатIа пепеди.
Назик лувар юзуриз?»)»

Амма гьа и арада
Къуншидин руш атана:
«Куь Шумайсат халадиз
Гада хьана!» – лагьана.

И шадвили чукурна
Къалабулук, пашманвал...
Буба хьайи жегьилди
Гьиссна вичин къакьанвал.

Адаз акI тир и чIавуз,
РикI юязмач хуруда.

Хъанвай анжах теспача,
Гаф тачагъиз лугъудай.

Ахпа бирдан бахтунин
Ялав аваз вилера
Хкажна руш къуншидин
Ада вичин гъилерал:

«На заз гайи шадвиляй
За ваз даим алхишда.
Муштулудай халуди
Ваз лацу кѐл багъишда!»

Мад Цурибдал ван ала
Зарафатрин михъи тир:
«Абдулмежид, валлагъ хъи,
Суйгъурчи я чѐхи тир».

Хъвер ийизвай дагъвийри,
Садан кефни хан тийиз:
«Суйгъурчи я. ТахъайтIа,
Алакъдайни хва ийиз?!

ГъинвачтIани и касдин
Кѐвалин дерин хандакIда
Са сир ава суйгъурдин,
Гъар са кѐвалах алакъдай:

Я карч я ам гъулягъдин,
Я къушран нек, я хат я...
Абдулмежид, хва хъунухъ
Акъваздач ваз регъят яз!...»

Зарафатрин гъавурда
Абдулмежид акъазвай:
Чи дагъларин къанунар
Адан рикѐл алазвай;

Ада, рикІяй лув гайи
Ирид цавун бушлухдиз,
Эвер гана виридаз
Хва «чуьхуьдай» шадлухдиз.

* * *

ЭчІягъзавай къеб
Дидеди уьзягъ,
Гуя чилин шар
Ийизва эчІягъ.

Авунач хиял
Ада гьакІ чІана,
Хцикай игит
Жеда, лагъана.

Чехиди тушир
Дидедин мурад:
«ЭкъечІрай сарар
Зи баладиз фад.

Къекъвез хьурай чир,
Хьуьрез хьурай чир,
Рахаз хьурай чир,
Къугъваз хьурай чир».

Агъзурралди хьиз
Дидейри чилел,
Гьич ахвар гъанач
Дидеди вилел.

Агъзурралди хьиз
Дидейри, ада
Агуднач хайи
Баладив хата.

Агъзурралди хъиз
Дидейри чилин,
Лайляяр яна
Баладиз ширин:

«Чулав гъуьлукъай,
Авуна къвечил.
На ви балкандиз
Ийида къамчи.

Багъри-мугъитни,
Са гъилив къуна,
Цакул хъиз къезил,
Хкажда вуна...»

Хиялначир гъич
Бубадини, цуз,
Дяведив цуз хва
Акъатда лугъуз.

Мурад тир адан
Вичин хва акун
Келерин суьруь
Хуьз дагда гатун.

Я туштIа, вацIа
Эхъуьриз балкIан,
Я къуна куьтен,
Цаз мезреда цан.

Хиялначир гъич
Жегъил бубади
Къада, лагъана,
Тфенг гадади.

Бубадин мурад –
Гъилера хцин

Къуъл хъун тир цадай
Ва я тум перцин.

Мурад тир адан
Вичин бицекди,
Дергес къуна, векъ
Ягъун зирекдиз.

Герек, техилар
КватI хъийирди жен,
Гару тухвай твар
Гъат хъийирди жен.

Гудайди жен вич
Халкъдиз фуни чим...
Абдулмежидан
Мурад тир гъа им.

* * *

Вахт вуч я къван?
Марф я ам,
Сел я дагъдай авахъдай...
Хва агакъна – жегъил я,
Рахаз-луькIвез, акахъдай.

Вирибурун арадай
Ам са дагъви гуьзелдиз
Истеклу тир, килигиз
Адаз пара цIигелдиз.

Дагъви рушан вилерай
Ам лап викIегъ инсан тир.
Ам уьмуьрдин, мурадрин,
Баркалладин лишан тир.

Руша, рикIе цIай авай,
Вичин жумарт ашкъидив

Лекърен лувар багъишдай,
Лекърен вилер дагъвидиз.

Мус ятІаии дидеди
Лагъай жуъре къепинихъ,
Гила руша пенжердихъ
Лугъузва чІал рикІин икІ:

«Чубандилай алакьда
Гел вилив хуъз хиперин.
Амма чидач вучдатІа,
Валлагъ, заз зи вилериз.

Жезвач завай аявал
Ийиз жуван вилерин.
ГъвечІи цІувай куз жеда
Тарар мегъуън, цІвелерин...

Зи рикІиз вуч хъанватІа?
Анани цІай къекъвезва.
Амма вучиз ятІани
РикІ руъхъведиз элкъвезвач.

Секин йифиз и гафар
Агъмедаз ван тежервал
Тикрарзава чиг руша,
Ганвай цаву иервал.

Агъмедан къве чІулав вил
Адаз гуя дуънья я.
Адан чІулав рцІамар
Лувар хъиз я, багъа я.

Килигзава Агъмедни
Рушаз – гуя кукІушдиз.
КукІуш вуч я? – Жигъирдай
Хкаж жеда а хушдиз.

Руш кукІуш туш, адан рикІ
КукІушдилай кьакьан я.
Аниз жигъир жагъурун.
Гзаф четин, залан я.

Килигзава Агъмед мад
Рушаз, гурлу гъуьлуьз хъиз.
Гъуьл вуч я кьван? Сирнавиз,
Жеда гъуьлни гъилив гъиз.

Лепе алай гъуьл туш руш,
Адан рикІин сирлувал
Гъуьлелайни дерин я
Ва зурба я гурлувал.

Агъмед, на гьикІ сирнавда,
Кьил акъудда сирерай?
Къве булут хъиз цавара,
Вилер гъатна вилера!

Вилер гъатна вилера –
ЦІайлапанар акъатна!
И хаталу дуьньяда
Зурба тІурфан акатна...

ЦІай куькІвенвай вилерал
Ухшар аваз лепедиз
Накъвар къвезва ацІана –
Аватда зун дегънедиз.

Я фида зун, гими хъиз,
Лепе жувал гуьл ийиз...
«Ма, тІвал къачу! Майдандал
Ша захъ галаз къуьл ийиз».

Руша теклиф къабулна –
ЦІай пакаман ярарин

КуькIвей хьиз тир майдандал
Ва дегънейра цаварин...

Зав рикIи мад вугузмач
Давамариз кхьинар.
Бес я.
Бес я.
Бес хьурай.
Илгъам ая секинар.

Вуч лугъуда, кхьида,
РикIер чпив рахайла?
Вуч лугъуда, кхьида,
Вилерин чIал авайла?

* * *

Цуриб хуърел гьелелиг
Шад гъетерин зар алай.
Амма чIехи Ватандин
Сергъятдал цIун хар ала.

Вири девир кьарсурдай
Гужлу са ван акъатна.
Адан цIелхем зи хайи
Дагъустандиз аватна.

Дишегълийри
Хъувунач кIватI
Месер а юкъуз.
Итимри кIаш
Къунач гъиле,
Я пер а юкъуз.

Гъар са касдин
РикIе кIевиз
Рахазвай
Шамиль а юкъуз.

Гъар са кІвализ
Гъажи-Мурад
Гъахъзавай
Сефил а юкъуз.

Дагълар туна,
БалкІанрин гуьг
Рамагар
Катна а юкъуз.
КІвал-югъ туна,
Дявед рекъе
Жегъилар
Гъатна а юкъуз.

Гъазур хъанвай
Экв тахъанмаз
Фин патал
Абур а юкъуз.
Рушан ашкъи
Гъалабадиз
Элкъвенай
Агъур а юкъуз.

Вилер михъиз,
Килигнай руш
Агъмедан
Рекъиз а юкъуз.
Гъамунин хъел
Сух хъана хъи
Дидедин
РикІин а юкъуз.

Къеле хъана
Намусдикай
Бубаднн
Чулав а юкъуз:
Мад тупІалай
Хъийиз хъана

Тарихдин
Хшлав а юкьуз.

Бубади хва
Физвай рекьиз
Гъазурна
Четин а юкьуз,
Рухсат гана,
Гафар къачуз
Дериндай
РикӀин, а юкьуз:

«Зи хва, килиг,
Чира къилих дагъларин:
Абру чпин
Рагаралди
Живерикни муркӀарик
Кутаз жеда къуьн.

Къаршиламиш
Ийида рагъ абуру
Булахривди чиг.
Къаршиламиш
Ийида рагъ абуру
Цуькверив назик.

Зи хва, килиг,
Чира къилих чӀижерин
Ва къачу чешне:
Шад я абур
Чпин карда – зегъмет я
Шадвилин бине.

ДатӀана ви
РикӀеллаз хьухь чӀижерин
Са мани гуьзел:
«Вирт дустариз
Гуда чна – душмандал
Илигда хенжел!»

Играми хва,
ФейитІани гьиниз вун,
Ви къилих, хесет
Чижеринди
Хътинди хъуй. Къилинди –
Инсанвал, гьелбет.

Играми хва,
ФейитІани гьиниз вун,
Ви къилих, хесет
Дагъларинди
Хътинди хъуй. Къилинди –
Инсанвал, гьелбет».

Ихътин гафар лагъана хъиз, бубади
Мягкемдиз гьил къуна хчин, чукъвена.
Гила рехъ я вилик квайди гададин.
Гила рехъ я – гумни цІай куз куькІвена.

Тада ада къулухъ жигъир гуьтІуь тир...
Вичихъ галаз ада рекъиз къачузва
Хайи Цуриб ва къаш-къамат экуь тир
Дагъви рушан муьгъуьббатни тухузва.

Гъеле накъвар къуранвачир дидедин,
Адан къамат къазва рекъиз гадади
Ва тухузва вичихъ галаз дяведиз
Умуд гудай жанлу къамат бубадин.

Хайи хуьр, вун амукъда виш йисара,
Зи рикІени хуьда за вун датІана...
Гъа икІ, вичик акатнаваз къуд лувар,
Дагъви Агъмед Чулав гъуьлел атана.

* * *

Адаз садрани
Акурди туш гъуъл.
Каспидин кьерех
Акунай сефил.

Эхъвенач гъуэле
Са чІавузни ам.
МуьтІуьгънай ада
Дагъдин агъзур кІам.

И гъуъл авурди
КІамар тушни бес,
Дагъдин булахрин
Ятар тушни бес?

Гъуъл – ам чуъл я са,
Ятарин я чуъл.
ЭкъечІдач ана
Я цуьквер, я къуъл.

Рушаз гадади,
Курла рикІе экв,
Гуда цуьквер ваь –
Лепедин са мекв.

ЭкъечІдач ина
Я чІутран цуьквер
Ашукъ гадади
Ийирвал эзбер:

«КІанзавани зун? –
АтІуз са пириш.
КІанзавачни зун?» –
АтІуз мад пириш...

Амма, дагъдихъ хьиз,
Гъуьлуьхъни вичин

Хесетар ава,
Къилихар дерин.

Амма на лепе
Муѳтуѳгда, даѳви,
Куѳ лаѳайтѳа, ѳуѳл
Кѳамаркай я ви.

Бедбахт хѳанва ѳуѳл
Дяведа чѳехи,
Ивини ялав
Ийизва эхи.

Фад атанайтѳа,
Аквадай хѳи ваз
Ракѳинин нурап
Лепейрал къуѳѳваз.

Аквадай хѳи ваз
Бахт авай вилер,
Лепейрин лешреш,
Лепейрин сирер.

Аквадай хѳи ваз
Бахтавар яз ѳуѳл,
Манияр ширин,
Муѳѳуѳббатдин къуѳл.

Гила, лаѳайтѳа,
ѳуѳлел хѳанва хер.
Кѳватѳзава ада
Вич хуѳдай аскер.

Душмандин далу
Кукѳварун патал
ѳазур ийизва
Аскерар ада.

Гъиниз фена гъуъл
Къизилверекъдин?
Гумадава ам:
«Фад ша куъмекдиз!»

Чулав хъанва гъуъл
Дяведик чУулав.
Къуд пад гум я, гум,
Къуд пад я ялав.

Ихтибар ая
Дагъвидал жув, гъуъл.
Экуъ хъийида
Ада ви гуъгъуъл.

Балугъар къадай
Луътквейра аваз
Физва къе йифиз
Ам дустар галаз.

Вичиз и дуънья
Такунвай артух
Ада виКегъдиз
КъатІзава бушлух.

Баркалла патал
Физвайди туш ам –
Атанвай буйругъ
Ийизва тамам.

Гуя дидеди
Къайгъуйра вичин
Буюрмишнава
Адаз кар гъвечи.

Гуя физвач ам
Портуниз яргъал,

Гуя физва ам
Къавалай къавал.

Таниш тир адаз
Дагъларни рагар.
МуътIуьгъдай абур
Ада чIавуз гьар.

ТIурфанрикайни
Жедачир кичIе,
Акьуникайни
ЦIайлапан виче...

Амма гуьллейрик
Хъайиди туш ам.
Чидачир адаз
Гуьллейрин хар – къам.

Къуркъушумдикай
ХуьдатIа вич гьикI
Чидачир адаз –
Хуьрвал чинни рикI...

ЯтIани, къурху
Гадарна гьуьлуьз,
Портуниз яргъал
Атана йифиз.

Душмандин къулухъ
Къуна фад чка.
Эфирдай гафар
Гъатзава япа.

Радиограмма
Гафарив герек
АцIанва – кутаз
Умудрик дестек...

Душманрин сирер
Чир хъана пара.
Чи десант вични
Хъана ашкара.

Экуь жезвай цав,
Яралу тир цав...
Бирдан гъат хъана
Чилера са ав.

Башламиш хъана
Гуьллейрин Турфан,
Гранатрин сел
Ва тупарин ван.

Душманар – гзаф,
Жуванбур – тИмил.
Чи аскерри гъич
Агъуззавач къил.

Пулемётрин цай,
Танкарин нехир.
Гъар са югъ – гуя
Язва са асир.

Акъатна къве йиф,
Ксанач Агъмед.
Акъатна къве югъ –
Чилиз янач мет.

Элкьюрна къунва
Гъалкъада абур,
Са капашдавай
Аскерар – чибур...

Амма гудач рей!
Агъмед жезвач ленг:

Авунва ада
ЯхцІур душман терг.

Къве пулемѣтни
Туъхурна ада,
Чибура атуниз
Ийизва шазда.

АтанайтІа фад,
АкъатнайтІа фад –
Гъар са декъикъа
Са йис къван я мад...

Душмандин тупар
Хъанва мад къизгъин.
Атанва хабар:
РикІел ала куън;

Рекъева чибура,
Агакъда ангъе...
Лална кІанда мад
Душмандин луъле.

Давамна кІанда
И женг, и ягъун
Агакъдалди чи
Аскеррин къушун...

Фена виликди
Пулемѣтдал ам.
Ахъайна къве гъил –
Къве лувар тІарам.

И саягъда ам
Лекъ хъиз аквадай,
Лув гуз гъазур тир
Къакъан гъавада...

Клани руш патал
Гадади гъуляй
Жагъурда мержан –
Гъуьлуьн лап кланяй.

Дагъдин синерал
Акьахда жаван
Кланиди патал
Цуьк атлуз алван.

Амма и члавуз
Агъмедан рикел
Хтанач вичин
Играми гуьзел.

Адан риклиз хуш
Играми гъар зат
Ватандин тварцле
Хъанвай санал кват.
Ватандилай мад
Женни багъа зат?!

...Ингъе хъанва ярх.
Хкатнава чан.
Агакъна чибур –
Я шадни пашман...

Къейибуруз ван,
Гъалибвилин ван
Къведач – руьгъериз
Жеда хьи аян.

Чулав чарчеваз
Хтана ви твар
Хайи Цурибдиз
Гваз чулав хабар.

Кхъенвай чарче
Галай дертни гъам,

ГъикI даимлухдиз
ФенатIа ви кам.

* * *

Игитвилер гзаф хъана чилерал.
ТуькIуърнава абурукай къисаяр.
ГъвечIибурун, чIехибурун сивера
Ава абур, яз камаллу мисалар.
Гъа икI абур шумудни са замандай
Фида, гъардахъ аваз вичин къетIенвал.
Жеда гъардхъ деринвални къакъанвал,
Жеда гъардахъ са вичиз хас гуьзелвал.
Гъа и вири къисайрилай къакъанди
Игитвал я аскердин – цIун селлера.
Анжах адан игитвал лап масандиз
Мидаим яз хуьда элди рикIера.

Агъмед, Агъмед, им зун я, зун, хуьремай
Ви яр – кIаниди.
Чизмачни ваз, вун фидайла, вилерал
Накъвар гъайиди?
Йифера ви ахварризни атайди –
Ам зун я, Агъмед.
Эхиримжи легъзеда вал алгъайди –
Ам зун я, Агъмед.
Ахвара заз гудай вуна теменар
Ифенвай, Агъмед.
Зун датIана ви хиялрин серденра
КуькIвенвай, Агъмед,
Ам зи киф я аватайди ви къуьнел,
Ви къенвай къуьнел.
Ам зун я, зун, хуьз хъайиди вун рикIел,
Хуьзмай вун рикIел.
Зи вилера гъа виликан цIай ама,
За багъишай ваз.
Зи рикIикай ваз гъамиша пай ама,

Эвел хьиз, ргаз.
 Къе муьгъуьббат куьз элкъвена? Гумадиз?
 Вал аламач чан.
 Яргъава вун, мукъва ятІан, багъади,
 Зи ала инсан.
 Яни герек ви муьгъуьббат гьарфариз,
 АтІанвай къванцел?
 Чидач, чидач, жаваб гьихьтин гафарив
 ГъидатІа мецел...
 Ялавдин шар хура къвез-къвез къатидиз
 КуькІуьрзава за
 Ва, ацукъна, ваз поэма экуь тир
 ТуькІуьрзава за.
 Къачу вуна и цІарцІивай муьгъуьббат,
 Къачу зи майил
 Къачу вуна и цІарцІивай гъакъикъат,
 Къачу зи гуьгъуьл.
 Хтанач вун хайи хуьруьн къужахдиз
 Хурал Гъед алаз.
 Амма садра акунай заз булахдив
 Вун гъетрев рахаз.
 ТІвар ала вал дамах гвачир, секин тир,
 Адетдин – Агъмед,
 Амма, дагъдин булахар хьиз, лерин тир,
 Гвай вичин къисмет...
 Акъваз тийиз, тикрар жезва дагълара
 Ви адетдин тІвар,
 Тикрар жезва ам Ватандин цавара –
 Ви къисметдин тІвар:
 «Агъмед» – лугъуз эверзава дидеди.
 «Агъмед!» – лугъуз эверзава бубади.
 «Агъмед!» – лугъуз эверзава вахани.
 «Агъмед!» – лугъуз эверзава хуьруьни.
 «Агъмед!» – лугъуз эверзава куьчейри.
 Агъмед ава къепІинани руфуна,
 Агъмед ава пурарани дугуна,
 Агъмед ава Гъиндистанда, Иранда,

Агъмед ава – вридаз ам масанда.
Чулав вилер, цIару вилер – Агъмедахъ,
Чулав чIарар, расу чIарар – Агъмедахъ,
Агъзур жуьре кьилих ава Агъмедахъ,
Агъзур жуьре ериш ава Агъмедахъ.
Агъмед сад я, амма ам гъар сеферда
Масад жезва, дегиш жез гъар тегъерда.
Гзаф ава ухшар тирбур, туширбур,
Гзаф ава абур – халкъдиз течирбур.
Амма сад я абурукай авайди,
Вич садрани рекъин тийиз амайди –
Игит Агъмед, цIемуьжуьд йис уьмуьрдин
Хкаж хъайи виш йисарин гъуьндуьрдиз.
Аял йисар хуьре фена гададин
Къвалав хайи дидединни бубадин.
Амма вири хуьре гила, – хъухъ ваз чир, –
Са кIвал авач Агъмедав тIвар къазвачир.
Амма абур гадаяр я гъвечIи тир,
Гъа вун хътин хцибур тир, цици тир,
Гъа вун хъиз, шез ва, гъа вун хъиз, хъуьрезвай,
Гъа вуна хъиз, чамарзавай, къекъвезвай...
Къуй абуру къуьлуьн никIер цаз хъурай,
Баркаллу хъуй, викIегъ хъурай зегъметда.
Хипер хъурай, дагъда рекъер тваз хъурай,
ЦIийи кIвалер эцигиз хъуй, гъелбетда...

Амма хуьрел рапрап гузва гъетери,
Гзаф ава абур, цавар алцифна.
На куькIуьрай гъетрен къати экверин
Патав муькуь гъетерин экв зайиф я.
Ви гъетрен экв рикIева зи датIана,
Гъар са йифиз экв атайла гъетерин,
Хкведа зи рикIел, гъикI на, атана,
КилигнайтIа зи умудлу вилериз.
Вунни гъеле са гъед хъана кузвачир,
Агъмед лугъуз дагъви тир вун адетдин.
Цава авай гъетре заз чим гузвачир,

Куь садвал заз сир авуна хелветдин.
Дуьзенавал ви мукьва яз цавариз
Анжах гила кьатIузва за ачухдиз.
ХкажайтIан инсан гьихьтин лувари,
Дуьзенавал кьакьанвал я артух тир.
Заз и дуьнья ачухна ви вилери,
На заз ярар куькIуьрна, зи кIаниди.
Я даимлух, я легъзе хьуй уьтери –
Чухсагьул ваз, заз ихьтин бахт гайиди.
Чухсагьул ваз, зи рикI, кьул хьиз, ифйрай,
Чухсагьул, зи ашкьидал чан гьайиди...
Вири хьава:
Легъзеярни иширай,
Шадвални гьам –
Чухсагьул ваз, кIаниди.
Малум я заз, яру пайдах гьилеваз,
Масад ваъ, вун чилин хурал алгъана,
Ахпа, кIвачел кьарагъна, ам вине кьаз,
Рейхстагдал акьахна вун, атана...
И декьикьа чи кьазмадин кьавалай
Акунай заз.
ТIурфан куьтягь хьайила,
Чи аскерар – лекъер кIвализ хтанай,
Вири хьиз, зун вун вилив хуьз фейила.
Тек кьаядив зун лал хьана амукьнай,
Мад фидай зун гьар пакамахъ жигъирдал.
И жигъирдихъ садра ви кIвач галукьнай,
Ана ва гел амайди за фикирдай.

Дагъви руша садра, кьуна гардан ви,
«Агъмед!» лугьуз, кьаршиламиш авунай.
Амма ам вун тушир, тушир масанди,
ЯтIани заз а юкьуз вун акунай.
Акунай заз ви хьен. ГьикI ам женгинай
ЭкъечIнайтIа акунай заз жигъирдал.
Атанай зун хабарсуз ви гуьгьуьна,
Амма квахьнай ви хьен рекьин эхирда.

Гъар гатфариз, май гъатайла уьлкведа,
Салютдин ван къекъведайла цавара,
Целхемраваз вун зи патав хкведа,
Муьгъуьббатдин илгъам аваз лувара.
Физва Яру майдандилай аскерар,
Абурун кам ава мягъкем низамда.
Ви кIвачерин ванни квай а жергеяр
Чи къалхан я и къурхулу аямда.
Чи ракетар физ-хквезва гъетерал,
Гъар гъалибвал къазанмишай бушлухра,
Агъмед, за ваз тебрикзава – къекъвезва
Ви хиялни каинатдин къурухра!
Каспидин къер секинсуз ва векъи я,
Амма физва гимияр яд яргъариз.
Къерелай гъил юзуриз, рикI чIехи яз,
Лугъузва за, ви гуьгъуьниз гъарайиз:
«Сагърай, Агъмед!
Хъсан рехъ хъуй, кIаниди!
Ви рехъ вилив хуьда за чан кумай къван!
Сагърай, Агъмед,
Заз и ашкъи гайиди,
За гуьзетда адан цIай зав гумай къван!»

...Куьтягъ жезва поэма.
КъатI жезва цIарар.
Табий жезмач къелемдиз
Везинни гафар.

Шумудни са цIуд йисар
Алатнава, къвез,
Амма чиг я Гъалибвал,
Гъич къуьзуь тежез.

Акуна заз фидаивал
Вун, агъузна тур,
Аял алаз гъилел са,
На азад авур.

Гърайна за, цIугъна за:
«Агъмед, акъваз тIун!»
Ваъ, фена вун алатна,
Килигнач заз вун.

Чилел агъзур тIварцIелди
Эверзава ваз:
РикIел хъуй вун, бицIи руш,
Тур гъиле аваз.

Ви игитвал умудрин
Мани я, гъелбет.
Зун паталди гъамиша
Ви тIвар я Агъмед.

Амма маса рушари,
РикIе дерт аваз,
Мегъамед ва Алексей
Лугъузва къе ваз.

Амма Ватан паталди
Ви тIвар я: аскер.
Къабула зи муъгъуьббат,
Зи лекъ, зи сердер.

Хтанач вун элкъвена,
Эбеди жаван.
Зи муъгъуьббат кузва вахъ,
Гъед хъана къакъан.

Гатфарин гъед нурлу гъед
Я зи муъгъуьббат.
Ам садрани туъхуьдач,
Ийидач ават.

Авар чIалай.

Нурадин Юсупов

ГЪА СА ГАФАР

– Яда гичин къачуна
Яд гъваш, кІвале яд авач. –
Лап хуш аваз фидай зун,
Амма кІвачел затІ алач.

– ЯтІа, алуки чекмеяр,
Ацукъ мийир секин яз.
– Лап хуш аваз алукидай,
Амма кІвачер чиркин я.

– ЯтІа, чуьхуьх кІвачер на,
КІвале запун-затІ ава.
– Лап хуш аваз чуьхуьдай,
Амма кІвале яд авач.

– ЯтІа, гичин къачуна,
Яд гъваш, кІвале яд авач.
(Вучда, гъа са гафар я,
Лугъуникай дад авач).

ДАГЪВИДИН РУХВАЯР

Гъи дагъвидиз кІандач къван,
Ийиз даим хиялар,
Гъар са кІвалах алакьдай
Хъана вичиз аялар?

Са дагъвидихъ хъана къван
Кар алакьдай рухваяр –
Пуд тир ракъун устІарар,
Пуд тир харат устІарар

Пуд маргъухъан,
Пуд къелечи,
Пуд далдамчи
Пуд зуьрнэчи,
Пуд бичинчи,
Пуд заргар;
Хъун мумкин я бирдан кар,
Жез хъайитІа сарар тІар –
КъецІ тагурай крариз –
Сад я духтур сарарин.

Къунши хуьруьн совхоздиз
Пешекарар герек тир.
Кар алакьдай ксарихъ
Шехъиз авай директор,

Адан патав хабарсуз
Къуьзуь дагъви атана.
Явашдаказ, сабурдив
Директордив рахана:

– За гъанва ви совхоздиз
КІвалах ийир рухвар.
Кар ийида, гайитІа
Яшамиш жер чкаяр.

Директорди хвеши яз
Жаваб гана: – КІвалер квез
Гуда, шумуд аватІа
Куь хзанда сивер квез.

Хъвер авуна дагъвиди:
– Туш зи хзан чІехиди.
Папан хиве ама кІвал,
Хебни, мални, багъни сал.
За гъанва зи рухвар –
Пуд я ракъун устІарар,
Пуд я харат устІарар,

Пуд маргъухъан,
Пуд къелечи,
Пуд далдамчи.
Пуд зуьрнечи,
Пуд бичинчи,
Пуд заргар;
Хъун мумкин я бирдан кар,
Жез хъайитІа сарар тІар –
КъецІ тагурай крариз –
Сад я духтур сарарин.

Кхун хъана директор: –
Халу, за ваз рикІ гуда!
Амма, лагъ кван, кІвалер за
Акьванбувуз гъикІ гуда?!

Мягътел хъайи дагъвидин
Звал къачуна ивиди:
– Вибур гъихътѳн гафар я?
Куъз акьван рикІ ви дар я?!
Рак ахъайна. РакІарай
Пуд юкІ алай юрфарал
Пуд хва адан гъахъ хъана.
Пагъ, директор къахъ хъана!
– Ма, – лагъана дагъвиди, –
Зи десте – за гъайиди:
Пуд я ракъун устІарар,
Пуд я харат устІарар,
Пуд маргъухъан,
Пуд къелечи,
Пуд далдамчи.
Пуд зуьрнечи,
Пуд бичинчи,
Пуд заргар;
Хъун мумкин я бирдан кар,
Жез хъайитІа сарар тІар, –

КъецІ тагурай крариз –
Сад я духтур сарарин.

Директорди, хъвер ийиз,
Хуш гафариз худ гана:
– Вучиз, халу, ихьтинбур
Вахъ са къанницуд хъанач?!

Лак чІалай.

Гъазим-Бег Багъандов

КЪУНАРИКАЙНИ ЖАНАВУРРИКАЙ МАХ

Пуд къун хъана – пуд стха
Дагълара къакъан.
Са ник авай стхайриз
Рагарин юкъва.

Дуьгуь цадай стхайри,
Хъийидай ам кIватI...
Садра никIиз чIехи къун
Хъана рекъе гъат.

Дуьгуь гвена кIанзавай
Стхади чIехи...
Бирдан тамай экъечIна
Жанавур рехи.

Рахана ам: – Ша чна
Алцумин къуват.
Къун рахана: –Акъаждай
Авач захъ такъат.

– ЯтIа, за вун неда, къун,
Рахана ничхир,
Чан аламаз туькъуьнна
Квачирди тахсир.

Стха квахъай муькуь къвед
Хъана кур-пашман:
«Гъиниз фена стха чи?
Вуж ятIа душман?»

Къвед лагъай къун экъечІна
КІвалахиз никІе,
Чехи стха жагъурдай
Къаст ава рикІе.

Амма бирдан жанавур
Мад хъана пайда.
– Ша къуватар алцумин, –
Лагъана ада.

– Залай и кар алакьдач, –
Ажуз хъана къун.
Жанавурдин туьтуьнай
Агъуз фена къун.

Пуд лугъудай къун стха
Хъана мадни перт,
Квахъна къулан стхани
Пара хъанвай дерт.

ЭкъечІна гел жагъуриз
Стхайрин чІехи.
Бирдан адал жанавур
Туьш хъана рехи.

– Вун гынай я, вуж я вун?
– Я адетдин къун.
– Вуч кар аваз атанва?
– Вилив хуьзвай вун.

– Вагъ, ви къилел алайди
Вуч я, гуз нурар?
– Абур ви хук къазундай
Я хци турар!

Руфун падна вагъшидин –
Хъаначни ажеб!

Анай дуьгве ахкътна,
Гуьгъуьнай са хеб.

Ахпа са кІек ахкътна –
Хкажна гъа ван!
Гуьгъуьнай кал эхкъечІна,
Ахпа нехирбан.

Гуьгъуьнайни стхаяр
ЭхкъечІна кьунран:
– Ай баркалла, стха чан,
ВикІегъ ва масан!

Мел авуна кьуншийри,
Стхайриз куьмек
Гана дуьгуь кІватІ хъийиз,
Хкана гъенек...

Амма садра, мичІи йиф
Атайла секин,
Жанавуррин лужуни
Акъудна кьиргъин.

Чехи стха кичІела
Ярх хъана пипІе.
Къулан стха кичІела
Къах хъана пипІе.

Жанавуррин чІехида
Экъисна кІирер:
– Недалди куьн, лагъ кван чаз
Манияр иер!

Чехи кьунра лагъана:
– Вай хъана зи гьал.
Зи вилериз ахквадач
И дуьньядин кІвал.

Къулан къунра лагъана:
– Вай хъана зи гъал.
Жанавурдин руфункай
Жеда хъи заз квал.

ГъвечИи къунра хкажна
Къве карчни. Ада
Лагъана: – За лап чехи
Жанавур неда!

Амайбурни неда за
Пакамахъ са пуд.
Нисинин тIуън недайла,
Неда за са цIуд.

КичIе хъана вагъшийриз.
Тум тIехве туна,
Катна вири тамухъди...
Вуч хълагъда на?

Гъар са карда къилинди,
Тир гъардаз герек, –
Къегъалвал я, викIегъвал,
Хъун даим зирек.

Дарги чIалай.

Мегъамед Атабаев

ЗИ АСИР

КикИз-чухваз,
Ингье асир хъфизва –
Зун баркаллу, беябурни авурди.
Жува жувак гагъ за фикир ийизва:
Аматла заз и дуьньяда такурди?..
Чехи асир...
Дидеди хъиз хкажна,
Чирна вуна заз хъвер ийиз,
Шел ийиз.
Гила,
Чинал чИулав лакъаб¹ акъалжна,
Кланзава зун автоматдив гъвел ийиз.
Эй инсафсуз,
Вахъ галаз зун яшамиш
Хъана, – санал чна чанни вахгуда.
АкълалтIзава чи уьмуър, чи яшайиш,
Ви амай пай на заз пай яз акъуда,
Хъваз вахце ви жем, ацIанвай агъудай...

БЕРЛИНДА

Михьи, туькIвей низам авай шегърди
Йифди эквер язава зи дакIардиз.
Налугъуди, икъван яргъал сефердиз
Атанвай заз гьуърметзава, къадар хуыз.

---

¹ *Лакъаб* – маска.

Амма зи рикI велвеладив ацIанва,
Са куьгъне тIал зи хуруда юзазва.
Са немс гуьзел, зун машгъулиз атанвай,
Вуч ятIани дуствиликай рахазва.

Ихътин тават Адам хайи йикъалай
ИкI бажагъат гъатна садаз гъавая.
Амма заз къе аквазва икI мукъвалай
Ви суьгъуьрдин гуьзелвилин гъаваяр.

Ви дамарра цIай къугъвазва ашкъидин,
Гарава вун а цIай закни кутаз кIанз.
Къачузвач звал са кIусни зи ивиди,
Я вун, я ви шегъер туш заз акваз кIан.

Вучиз ятIа чидани?.. Ви ватандай
Акъатай цIуз акъатнай чи бубаяр.
Аялар яз, юхсул хъанвай чи чанда
Гъалибвилин мурад авай зурба яз.

Чи бубаяр фидай чIавуз гъужумиз,
Чна хуьре суьреяр чи классдин
Танкарай къаз, тахърахъ-пахърахъ, гугрумиз,
Гъалдай, гуя женг тухузва къисасдин.

Чна чакай гъалибчияр хкудна,
Душманар ваъ, чибур хъана къугъвадай.
Чи классдин картадай тIвек акъуднай
Чна Берлин шегъер алай чкадай.

Ништа, гъикъван къисметар а тIеквендиз
АватнатIа. – къадар квахъун мумкин я.
Бес я, юргъун ва тIазвай зи бедендиз
Ксуз кIан я, гуьгъуьлни зи серин я.

Са квелдини тахсирлу туш, гуьзел, вун,
Заз акI я, вун са квелди заз буржлу я.
ВучайтIани, жеч къе заз хуш, гуьзел, вун,
Алат, зи тIал ашкъидилай гужлу я.

«ФУРМА»

Хциз фурма мектебдин
Хкягъзава дидеди.
– Хва чан, им я ажебди,
Къиметни туш екеди.

Шехъзава хва: – Туш герек!
А ужуз затІ куъз я зи?!
Ам кІандач заз! Зун неречІ
Мамедалай пис яни?

Диде хъана яру жез,
Жув жувавай квахъна зун.
РикІ фикирра аруш жез,
Зи «фурмадиз» гъахъна зун...

Зи фуфайка пинеяр
Хъиягъай са бижгъер тир.
Перемдик квай дуъгмеяр
Гъарма сад са тегъер тир.

КъецІил кІвачел шаламар, –
Ганачни хупІ за табни! –
Бармакдилай фенвай чІар,
Галамачир са ябни.

Зун а «фурма» алаз къе
АкуртІа и кстахдиз,
Катда кичІез-зурзаз къе
Ам дидедин къужахдиз.

Зи а «фурма» гапур туш,
Амма ам заз масан я,
Ам зи халкъдин абур-гуж
Къалурзавай лишан я.

Гъайиф хьи, ам музейра
Ядигар яз хуьзавач.
Гъавилай чи невейриз
Ягъдин къимет чизавач.

* * *

Уьмуьр физва – къил акъудун четин я,
Хъсанни пис какахънава вирина.
Гъик1 тухуда къисмет жуван эркин яз
Шаир вилай аватнавай демина?

Пайгъамбар яз рик1евай пак дердияр,
Адаз къван гуз, къурди агъзур гъелягъ я.
Амма адан рик1е къизгъин манияр
Бахт яз турди регъимлу Сад Аллагъ я.

Вакайни за, зи кланиди, кхъена,
Гъейранарна за дуьнья ви къаматдал.
Илгъамдин нур Аллагъди зал вагъена,
Чи муьгъуьббат хъун паталди къуватда.

ЧАЙЧИДИН МАНИ

Ассаламу алейкум!
Чай-чай-чай!
Цуз, чан стха, цуз, къавум,
Чай-чай-чай!

Т и к р а р б е н д :

Агъ, чайхана, чайхана
Чай-чай-чай!
Чай тахъайт1а, вай хъана!
Чай-чай-чай!

Хвена шумуд бенде на,
Чай-чай-чай!

Къутармишда уьлкве на,
Чай-чай-чай!

Сад хуррам я, пьян яз:
Чай-чай-чай!
Агъ, эрекъ, вун, шейтІан я!
Чай-чай-чай!

Гъам гёкчай, гъам къалмуьк чай,
Чай-чай-чай!
Садни мийир къулухъ, чай,
Чай-чай-чай!

Кеф чІугу, хъухъ кІамай къван
Чай-чай-чай!
Квач адак са шер, шейтІан,
Чай-чай-чай!

Ички игри душман я,
Чай-чай-чай!
Чай ви дуст я, ви чан я,
Чай-чай-чай!

Кумукъ чІалай.

Абдулла Даганов

ЖАМИДИНАН РУЪГЪДИЗ

Чидач, вучиз хъанатIа икI: уьмуьрда
Сада садаз бахшнач чна шиирар.
Къе за, гъатна чIулав йикъан есирда,
Жагъурзава рикIяй чIалан ивирар.

Садлагъана, гъич са гафни талгъана,
Геж жезвай хъиз, тади кваз вун хъфена.
Шумудни-са рекъяй вун физ-хтанай,
И рекъяй вун хкведач мад элкъвена.

Накъ ван ийиз таз бокалрив звягърягърин,
Расул хайи югъ чна къейд авунай.
Къе агъузна лувар лекъре Миграгърин,
Туна рехи Шалбуздагъни гъамуна.

Гъеле накъ чун Эседуллагъ дуст галаз
Ацукънавай гъуьлел «Хазар» кафеда.
Гъуьл ргазвай агъузардин ухът галаз,
Чайкайрикни къал квай тежер жуьреда.

Вун абуруз килигзавай сефилдиз,
На лугъузвай: «Куьруь тушни уьмуьр хупI!»
Налугъуди, симерихъ ви гуьгъуьлдин
Ажалдин тIуб галукъзавай – магъир тIуб.

Вуна рикIел хкизвай гъар шаир саз,
Цуькведамаз хару ягъай къастар чиг:
Омар-Гъажи, Гъазим-Бегни Алирза,
Внуковни Амир-Гъази – дустар чи.

Абур гъар сад, магърумвилин гелер таз,
ЦIайни тIал яз гъатнава чи рикIера,

Лугъузвай на, мягкъемдиз чи гъилер къаз:
«Жедач етим чи Союздин сенгерар!»

Зун зи хайи ГочЮбдиз гъикI хъфида,
Дуст Жамидин, текдаказ, вун галачиз?
Хуьруьнвийриз вуч ихтилат ийида,
Хуьруьн мугъман, гъурметлу кас амачиз?

Хкаж хъана Хунададин синерал,
Чун булахдал фвнай, адан гъамга хъваз.
«Зун булахдин вилик къвазда метГерал!» –
Лагъанай на, яд мелгъем хъиз гъапа къаз.

Новгороддин куьчейра чун авай накъ,
Горький хъайи чкайрал къил чIугунай, –
Чи Мегъамед Агъмедовни галай чахъ! –
Гъамзатован межлис гурлу авунай.

Ана Ольга Савинова лугъудай
Са гуьзелди къабулнай чун захадиз.
Туйкъуьл хабар агакъайла, агъузар
Чугвазва къе ада, хайи ваха хъиз.

Дагъустандай ана къегъал рухваяр
Гъалт хъанай чал: Седулагъни, Юнусни,
Мегъамедни Шамил – рикI-гъил ахъа яз,
Гъар камуна хуьз алакьдай намусни.

Гъабурони чIугвазва ви хажалат,
Амма ви руьгъ хкаж хъана цавариз,
Беден хуьре хъанва сура ферикъат,
Адан къилихъ яс чIугвазва дагълари...

Чидач, вучиз хъанатIа икI уьмуьрда
Сада садаз бахшнач чна шиирар.
Къе за, гъатна чIулав йикъан есирда,
Жагъурзава рикIяй чIалан ивирар...

Авар чIалай.

Шамил Къазиев

* * *

Заз акІ тир хъи, фенва вири алатна,
Зи манини куътягъ хъанва, кис хъанва.
Садлагъана вун хтана акъатна,
Килигна заз, – къах хъана рикІ гъисс къанвай.

Амма къиле къал къачуна бейниди:
Къисметди вун рамда цІийи цикІелай;
Муьгъуьббатда тирни ви бахт чІехиди –
Куьгъне хирер алуддай къван рикІелай?

Ваъ, зи рикІи кІвалахзавач савкъат кІанз,
Ингъе ам гъакІ лув гуз ава цавара.
Са куьнвайни жедач адан такъат хаз,
МуьтІуьгъарда ада вири чапарар.

...Бес куьз вун, яр, хъфизва мад, катзава,
Фейи чІавал чан хкана, зи гъал чиз?
... Килиг, къушра аршда лувар кІватІзава,
Ам чилихъди аватзава, ккІал хъиз.

Табасаран чІалай.

Бадрудин Мегъамедов

* * *

Заз экуънахъ акунай вун,
Амма такур гъисаб тир:
Ви вилер тир къве муг къве цӀун,
РикӀ муркӀадин къаяб тир.

ХупӀ вулкандиз я вун ухшар
Живни ялав чукӀурдай.
Зун галачир а ви румар
Къуват туш чил юзурдай.

Шумудра рикӀ ханатӀани
Вакай, мад вал гъейран я.
Ви муркӀара къанатӀани,
Ви цӀуз гъахъдай зун чан я.

Ваз къайгъуни авач зун икӀ
ЦӀани вацӀа хъуникай.
Амма кӀусни туш зун гъарикӀ
Куникайни къуникай.

Къаю къадай, гагъни цӀа кур
Гъа бахт жагъай кас я зун.
Ви гафарихъ михъиз агъур,
Къарай атӀай кас я зун.

На шумудан, хана, лувар
ВеъенатӀа кӀурарик?!
ЦӀуруррай ви рикӀин муркӀар
Ви вилерин цӀаяри!

ХИВЕ КЪУН

За, ахъайна жуван хур,
Хиве къазва цавариз:
Зун инсан яз халкъавур
Шукур хъурай Гъуцариз!

Акьул-камал ганва заз,
Чцда – уьмуър куьруь я.
Амма буьтІруькІ, гъуьлягъ яз
Жедач зун – им вири я.

А дуьньядин азият
И дуьньядин намусдин
Вилик хейлин къезил я –
Гъайиф туш заз са кІусни.

И инсафсуз дуьньяди
Зун ажугъдив ащІурнач.
Муьгъуьббатдин гъвади
Хкажна зун, кадгърна.

Малаик туш цавара,
Инсан я зун, мугъман я.
И дуьньяда авара
Ашукъ хъун вал хъсан я!

* * *

Вун рахайла, ашукъ жеда
Зун чІалал зи дидедин.
Заз алемар ачух жеда
Хайи чІалан бинедин.

Ви хъуьруьнин михъивилай
Заз булахар карагда.
А ви рикІин чІехивилай
Ава зун ви ужагда.

Бязибур пул-девлет чалдай
Жеда къати гъжумда.
Амма чаз чун: зун шамхалдай,
Вунни я заз ханумдай.

Гагъ-гагъ яргъаз къакъатда чун,
Гуя чун я йифни югъ.
Амма вун тагъ ятІа цавун,
Зун я чилин юкъни-юкъ.

ХъайитІани гъикъван яргъа,
Чун са тан я, са чанни.
Цав я чилин рикІин паргъа,
Чил я цавун аманви.

Чили къекъвез чирнатІа заз,
Цаву пар къаз вердишна...
Вун кисайла, дерт жеда заз,
Заз дидед чІал багъиш на!

Ви вилерихъ рангар ава
Агъзурни са жуьредин.
Ви вилера ракъар ава
Каинатдин сегънедин.

* * *

Ви вилера яргъирушар
Ава ирид рангунин.
Ви вилера иер кІунчІар –
Имаратар махунин.

Гагъ вилера – беневшаяр,
Гагъни – данакъиренар.
Гъинай гъана икъван рангар,
Гъар чІавуз сад куькІвена?!

Ви вилер, лагъ, цавар яни –
Йикъан ва я йифенбур?

Ви вилер, лагъ, цIаяр яни –
Къизмишбурни ифейбур?

Дарих чIавуз вилера ви
Жеда марфни булутар.
Минет я ваз: гъилера и
Хамир на зи умудар!

Зун ви рекъе куз гъазур я,
Шагъ зи рикIин тахтунин.
Зун ваз бахтар гуз гъазур я
Агъзурни са рангунин!

* * *

*Темен це кван, темен заз...
С. Есенин*

Темен це кван, темен заз,
Регъуь жемир, къужаха...
И дуйнъяда декIен ваз
Гъатин женнет-ужагъар.

Иблисрив гва чилин гиг,
Женнет вегъез къиметдай.
Иблисни я малаик
Чукурвавай женнетдай.

РикI ацIана ашкъидай,
Ярх хъана зун метIерал.
Заз ви женнет жагъидай –
На туна зун чуъллера.

Къве кIани руьгъ, шад тахъай,
Кана михъиз кIват жеда,
И дуйнъяда сад тахъай,
А дуйнъяда сад жеда.

Темен це заз – бахт я ам
Са герендин, легъзедин,

Зи ашкьидин тахт я ам
Женнетда ви куьлгедин.

* * *

Муьгьуббат я гужлу цай,
Гъиле кьаз хьун мумкин туш.
Гъакъикъи гаф, ялав квай,
Муьгьуббат я – бипин туш.

Зи рикин кьуд патахъай
Къунва кьизгъин ялавди.
Гъакъикъатдин чIварахар
МуьтIуьгъ туш зи кьилавдиз.

Муьгьуббат я михи ягъ,
Парцелайни агъур я.
Адан жигъир гуьтIуь я,
Къуд пад чала-чухур я.

Муьгьуббат и жигъирда
Эцигнавай чирагъ я.
Зи мураддин эхирда
КуькIуьрнавай са рагъ я.

Муьгьуббат – им кумуз я,
Ам куькда тваз четин я.
Мани алай кьве пIуз я,
Гафар гъикъван ширин я!

Муьгьуббатдин суьгьурди
Къунвай кIвале бахт жеда.
Зазни ина жагъирди
Кумузчидин тахт жеда.

* * *

Зи жегилвал авахъзава,
Агъташдин кIам вацIухъ хьиз.

Ви ахварра ярди тупІал
Акалзава тупІухъ ви.

ТупІал маса гуз-къачуда,
Ашкъи жедач савдада.
Ша ви тІуб тван, тупІалда хъиз,
Зи жигъиррин гьалкъада.

Юргъун хъанваз дуьньядикай,
Ксайла вун шириндиз,
На ахварра вун гъайи кІвал
Къакъажзава секиндив.

Ви мили хъвер элкъведаивал
Ви бахтунин лишандиз,
Гъам авай зи рикІ элкъуьрай
Вун патал хуш макандиз.

Пакам къилий яр ядайла,
Пузар жакъваз ахвара,
Аквазва ваз хва хайивал
А шад, бахтлу йикъара.

«Муштулух ваз!» – са пакамахъ
Гатуй ви рак ашкъиди.
Амма зун хъуй а бахтлу кас –
Ваз муштулух гайиди.

* * *

Амурдив гвай чІемерукдай ахъагъай
Гъич са хъелни алатнач гел галачиз, –
Абур гъар сад вич акъатай патахъай
Къвез акъуна зи рикІ алай чка чиз.

Зун дуьньядив килигзава гъамлу яз,
ТІал гъатнава рикІе, пар хъиз, зегъер хъиз.
Ви иервал, цуьк ахъайна, дулу я,
Ви хуруда ашкъи ава бегъер гъиз.

Яраб, гъар са куклушдални базардал
РикI сагъардай ргаватIа булахар,
Гъарарат яз гъатнавайбур сузада,
Хъувун патал къуваранни къурвахар?..

Лагъ кван, ви хур багъ тушни кван диганвай,
Серинвални, ширинвални багъишдай?
Ви ичериз, гумрагъвилив ацIанвай,
Килиг кванни жедатIа гъаKI дуъшуъшдай.

Яраб ви а багъдин сирлу куългедик
ЖагъанатIа ашукъбуруз са динжвал?
Анжах сада чуънуъхда рикI бикедин,
Муътуъгъарда адан назлу надинжвал.

Агъзурдакай сад жеда – ви умудар
Куъклуърдайди тахъай хътин саягъда,
Ада икрам авур гъуцар ва бутар
Вири туна, анжах са вун хкъягъда.

Анжах сада женнетдин багъ дуъзмишда
Ви кIвач хкIур жигъиррални рекъерал,
Муъгъуъббатдин мегърибанвал къурмишда
Эксик тахъун патал а экв чилерал...

Зи уъмуърда алукъайтIа сефил чIав,
Ви хурудал цуък гъурай зи нефесди,
Ахътин цуък хъи, – хъайитIани цав-чил дав,
Рекъин тийир, хуъз ашкъидин гъевесди!

* * *

Агъзурдакай тек са уъмуър хкъягъдай
ГанайтIа зи къисметди заз мумкинвал,
Вун юг гатаз атай чIав за суракъдай,
Гъа чIаван экв, зегъемлувал, ширинвал.

Агъзур ажал атанайтIа зун рамиз,
Анжах тек сад хкъягъдай за къегъалдиз:

Вун риклеваз уьмуьр жуван тамамиз,
Майилдай за вуна гайи ажалдиз.

* * *

РикI – са бицIи, гьакIни хцIу гичин я,
Ада сирер ачухзава дерин тир.
Вилиз таквар са чешмеди, секин яз,
Ам гьиссерай ацIурзава якъин тир.

И гичинди ашукьвилик гьарарат
Хьанвай руьгьдин кьезиларда гьам, туьк хьиз.
Икьван кьелечI безекдиз са хасарат
Тахьун патал яхъ гьиле ам назикдиз.

* * *

Лугьузва на: ваз кIандай са инсанди
Ви хатур хун жеда кьведра заланди.
Ви минетди ийизва рикI кьарсур зи:
– Дад, садрани мад хамир на хатур зи!

– Гьил кьахчу чан, бейкефна вун хатадай –
Вун заз икьван багъа хьунин барадай.
Яраб жери кар я жал – кирс марфари
Хатур хьунух цуькверинни тарарин?

Гьил кьахчу, чан, бейкефна вун хатадай,
Вун милайим, назик хьунин барадай.
Жедани кьван, кар яни, лагъ, акур ваз, –
Цаваривай яргьирушан хатур хаз?

Гьил кьахчу, чан, бейкефна вун хатадай,
Вун иер, вун кьешенг хьунин барадай.
Мегер ширин мани лагъай билбилдин
Ванци багъдин хкуьрдани гуьгьуьлдик?

ИкI ви кефи хунал я заз хвеша, яр,
Багьишламиш, квачтIани зак тахсирар.

Хуш туштIа ви хатур хайи жуъреяр,
Гъа саягъ зав бейкефвилер вахце, яр!

* * *

Зи ярдин чин, сифетдин хуш лишанар,
Вацран ишигъ аватна, мад иерда.
Абур гъакъван чиг я, квачиз нукъсанар,
Къаю атIай нехишар хъиз пенжердал.

Гъейран хъана, мез къуна, пагъ атIана,
Гъич нефесни чIугван тийиз акъвазна.
Зун зи ярдиз килигзава чIагана,
Вири дуьнья хиялривай яргъазна.

КичIе я: витI акъудайтIа алачиз,
ХъиткъинайтIа хурай нефес гъамгадин,
Ярдин суьрет цIрада гел галачиз,
Чим галукъай нехишар хъиз жангадин.

ЗУЪГЪРЕ ГЪЕТРЕН НЕФЕС

Зуьгъре гъетрен нефесди зи дакIардал
Нехишзава, рекъиз къайи шагъвардал...
Вуна вилер чуьнуьхзава регъуьла,
Аян тир хъиз килел къведай шикилар.

Зуьгъре гъед вич килигиз чи гуьруьшдиз,
Ви хатур за хач цуькведин пиришдив,
Алцурдач вун, хъел гъидач ваз уьтери...
Лифре хъиз, лув гузва зал ви гъилери.

Шадвал ая и пакаман сегънедал,
Чи руьгъер икI акахънавай бередал!
Зун кис жеда сирлувилин гъавада,
Чи бахт экуь я лугъуз вун рахада...

Чун саналлаз акуна чи михъивал
Шаклуди яз гъисабдай кас хъайитІа,
Гъиссдач чна серсервилин къайивал, –
Зуьгъре гъетре чи шагъидвал ийида.

* * *

Гъуьлуьн кьер я баябан.
Ашукъбурун жуьтери
Гелерзава къумадал,
Шимерал хъиз къветери.

Зи са пата гъул ава,
Муькуь пата муьгъуьббат.
Адалай вил аладиз,
Зи рикІева мусибат.

Къакъан цава рагъ ава,
Зунни ала чилерал.

Ашкъидикай рахайла,
Рагъ къада за гъилерал.

Къвез кІваче гъул акъурла,
Кузвай руьгъдиз хуш жеда.
КІанидан гъил хкІурла,
РикІин паргъа буш жеда.

Заз къуватар гузвайди
Сад гъул, рагъ я муькуьди.
Зун куькІуьрна кузвайди
Я анжах зи кІаниди.

Гъуьлуьн кьерен къумадал
Ахварава луйтквечар.
Зи кІанидан кІвачерик
Къвез ярх жезва лепечар.

* * *

Таквадайдаз такурай,
Заз, яр, вири аквазва.
Гуьзелвилин алемда
Чун кьвед санал авазва.

Гзаф ава гуьзелар,
Са вун рикИз чими я.
Ви вилерин гуьлрал
Кузва гьетер – гимияр.

За авай гаф лагъайла,
Кваз такъаз, хупІ саз я вун.
Девлет ятІа гуьзелвал,
Лап девлетлу кас я вун.

Герек туш ваз тариф зи,
Куьз я ваз таж гафаркай?!

Ярашугъ я тахтни таж
Хранвай ваз нуаркай.

УстІар тиртІа ашкъидин,
Ви нур гъиле къадай за.
Гзаф надир тварар хъиз,
Ам дуьньяда цадай за.

Ам зини ви дуьньяда
Цадай, магьсул вилив хуьз.
Зун устІар туш. Ви нур заз
Хуш я жуван рикІив хуьз.

Гуьзел рушар гзаф я,
Лугъуз, катмир синерай.
Ви гуьзелвал садазни
Аквадач зи вилерай.

Къумукъ чІалай.

Мегъамед Агъмедов

КАЙИ ХУЪР

Дагъустандин физва сятер,
Гуя хуърер акърабар я.
Инра ягъ квай ава рикер.
Къуд пад къуру къаябар яз.

Гъар дагъвидан инсанвал вич
Нехиш хъиз я къванцел атлай,
Чпур тежедай садрани гъич,
Акъуртлани асиррин цлай.

Халкъ авачир жедач хуърер,
Хуър авачиз халкъни жедач.
Хуър авачиз жедач шегъер,
Хуър авачиз гъахъни жедач.

Жеда вахтар азадвилин
Ва азадвал авачир члав...
Тарагъаждин сиве гишин
Гъатнава зи шиир, зи члал.

Амма са кар хквез рикел,
Зи руьгъда экв куькIуьз жеда.
Гъар сеферда зун са хуърел
Къил элягъиз хъфиз жеда.

Хуър туш гъакIан, са шем я ам –
Серт къаяйрин хуравай рикI.
Чпугварла за гъурбатда гъам,
Ада заз экв гудай назик.

Агъсакъалри заз и хууре
Ахъайнай са куьгъне къиса.
Багъишай и гуьзел бере
Икрамзава къисметдиз за.

...Хуьруьз гъахъдай чкадилай
Тфенг ягъай акъатна ван.
Мад ванер са арадилай –
Хъанва жал са шийир залан?

Атай патахъ тфенгрин ван
Чукуруиз халкъ ава гара,
Чавуш ала къавал къакъан:
«Чи хуьр кузва!» – ийиз гъарай.

Вирида цел чукурзава,
Анжах цивай жеда чара.
Цу мад квалер чукурзава,
Цай мад къвез-къвез жезва пара.

Шехъзава халкъ. Авахъзава,
Булахар хъиз, элдин накъвар,
Гъатта кламни акъвазнава,
Цив ацурна дерин дагъар.

Хуьруьн жемат куьлуь-ири,
Ведре вугуз сада садав,
Са жергеда къвазна вири –
Ик фад туьхуьр жеда ялав.

Амма бирдан цийи гъарай,
Къарсур ийиз чилер-цавар,
Акъатна мад, атуз къарай:
«Жемат, кузва хуьруьн сурар!»

Кузвай квални магъле туна,
Хуьр сурарихъ хъана ахмиш.

Дили ялав кѐве туна,
Авуна ам михъиз бамиш.

Ялавдикай хвена сурар,
Амма михъиз кана кѐвалер...
Хъжеда хуър, кѐвалер-йикъар,
Квахънавачтѐа сурар эгер.

Са чѐавузни дагъвийрикай
Дагъвиар хъун тушир мумкин.
Вири къадим ерийрикай
Хвеначиртѐа сурарин чин.

Сурар ава – хуърни ава,
Хуър авачиз жедач сурар...
Несилар къвез алатзава,
Алатзава гъа икѐ вахтар...

Дагъустандин физва сятер,
Гуя хуърер акърабар я.
Душманри къвез канай хуърер,
Турбур чѐулав къаябар я..

Амма михъиз хъанач тар-мар
Зи Дагъустан цаварик квай.
Куъз лагъайтѐа хвена сурар
Няс душманрин цѐаярикай.

Амай къван гагъ чилин винел
Гъар дагъвидихъ намусни ар,
Са цѐувайни чи пак чилел
Куз жерид туш дагъви сурар.

АСИРРИН СЕРГЪЯТ

Зун девирдин ракъун рекъел
Акѐажнава хиялри.
Хам къурхуди зи руъгъда гел
Тазва залан суалрин.

Цавун яргъар аби-шуьтрукь
Ала я заз, масан я.
И рекъелай гъейри багъри,
Хъанач зун мад масана.

За хиялрай атлузва къе
Шегъерарни уьлквеяр.
Абур вири хуьзва рикъе,
Гъисс хъиз, течир лекеяр.

Къулухъ тазва – рекъер, халкъар,
Хъайибур заз истеклу.
Вилик квазва – рекъер, халкъар,
Звер къисметдин безеклу.

Гъерекатда аваз чилин,
Зун асирдин дамунай
Физва – гарар жезвач секин,
Я жезвач зун умунар.

Гагъ амукъиз кичъе я заз
Жув жувалай гуьгъуьна,
Ва зи рехъ-хвал ичъиз акваз,
Хаталу яз къекъуьнар.

Амма умуд квадардач за:
Рекъин юкъвал галатдач,
Ва аквазда геренда са
Зун асиррин сергъятдал.

НЯНИН ФИКИР

Мадни гару къатадзава
Са-са чар генг чуьллерин.
Рагъдандин рагъ аватзава
Шиш къавахрин хилериз.

Гъамлу хъанвай рикІин къенез
Зулун рагъул гъавадай,
Халкъдин чІал хъиз, гъахъзава, къвез,
Хайи Ватан авадан.

Гъахъзава, къвез, къадим кІвалер,
Гъак ацукъай асиррин.
Ахъайзава руьгъда цІирер
Гележегдин шиирри.

Ватан, зи ван къвезвани ваз?..
Зун – ви, вунни – зиди я.
Къуй уьмуьрдин къуьлуьн къил саз
Хкаж хъурай дири яз.

ГалукъайтІа адахъ ажал,
Анжах гвенвай никІе и
Секин зулу экв вегъий зал,
Чим тваз хъурай рикІе зи.

Ватан, туш им къуру дамах –
Гъам я, авай фикирра,
КІан хъунухъ я вахъ галаз сагъ
Яз амукъун асирра.

* * *

О. Чиладзедиз

Къве куьруь гаф – «Ягъ ава» – алудна
РикІелай на, къад лагъай асир...
АцІурнава тапанчи. Умудна,
Физва цІарцІел намусдин есир...

Къе, лагъайтІа, масакІа тукІуьзва:
Эцигзава суфрадал эрекь...
Лугъун, гада-гуьдуьвал чи куьз я
Са полкунин эфсеррин зирек.

Чулав вацІни кьенва, яд амачиз,
Цифедава кукІушар секин.
Регьят жеда чаз кьве гаф галачиз,
Чан вугурла, жеда чаз четин.

Вучда кьван мад? Вахтунихъ авазва
Цийи гафар лазим тир, кьезил.
Чулав вацІал чулав гар кьугъвазва,
Рехи жезва, Машук хьиз, зи кьил.

Гадарда дуст, душман за агудда,
РикІ ачухда ченгидиз такІан.
Чалпачухди зун руьгьдай авуддач,
Къайгъусузвал рикІиз я залан.

Тегъне аваз гуьгъуьна, агъ аваз
Чинеба тир душмандин мурдар,
Гъарайда за са чІавуз: «Ягъ ава», –
Какадарна асирар, вахтар.

ФИЗВА БУБА

Физва буба жигъирдайтІуз чубандин,
Экуь гъава муьтІуьгъариз кфилдиз.
Хкаж жезва ам дагъдавай тІурфандиз,
Физва буба, кьуьзуь жезвай сефилдиз.

Хкаж жезва ам гуьлутьшан яйлахриз,
Лугъуз жеда гагъ манияр адетдин.
Хъукъванвай фу хъуьтуьлариз булахрик,
Фикирарда рекъерикай кьисметдин.

ВацІар, тамар, чуьллер, дагълар, дуьзенар,
Куьгъне къазма, игис хъанвай чинардив,
Чиг балайрин сесер, багъри серденар,
Лацан суьруь, эглеш хъанвай дагъардив,

Таза кЕлер, хаму тамун вишришар... –
Вири рикЕе хуъзва ада – архади.
И дагъларин дар жигъиррин биришар
АтГудай къван рехи я къил бубадин.

Килигдайла зун жув авай яргъарай,
Хайи хуъруъз гагъ зун гъамлу илгъамди
Хутахайла, акI жеда заз: мукъвара
Дах жигъирра юргъун жеда тамамдиз.

Амма рикIяй зун пехил я бубадал,
Пехил я зун адан гуьтIуь жигъиррал,
Адан гъар са пакамадин гъамгадал,
Адан чIехи камалдин къаш-ивиррал...

Физва буба, уьмуьр авай экуьна,
Шиш кукIушрихъ элкъуьрна къил суьруьдин.
Лацу живер къвезва адан гуьгъуьна,
Адан вилик – къвазва марфар вили тир.

ГУЪЛЛЕДИКАЙ ШИИР

Къена шаир Чулав вацIал,
Гъиле амаз тапанчи.
Рехи саврух пехъи чIалал
Рахана, хаз яван чил.

Маса сефер маса хуруз
Гъахъна чIулав къуркъушум.
Килигзава адан суруз
Къуьзуь Машук хурушум.

Дагъдин хуьре мадни са ван
Акъатзава тIфенгдин.
Дуьньядикай жезва лакъан
Туьнт шаирдиз – пеленгдиз.

Алатнава шумуд йисар.
Къуранва вацI дердинай.

Амма буъркью гуьлледи кар
Давамзава вирина.

Ада, цИйи лишанар къаз,
Мад лув гузва девирриз.
Лап хъсандиз чизва адаз
Къимет халис шаиррин.

Йифен юкъ я– ахвар текъвез,
Пак яз ягъдин терезар,
Кхъизва за: лянет хъуй квез,
Мартыновар, дантесар.

Къаравул я, рикЕваз хер,
Зун мидаим чІаларин.
Къуркьюшумдиз лайихлу жер
Майил гва зи цІарарив.

АХВАР

Алапатдин ахварай заз
Са дишегъли акуна.
Зи секинвал акваз-акваз
Ада пузмиш авуна.

За ахъайна адаз рақар
КІвализ атун паталди,
Муьгъуьббатдин михи чарчар
Хъун патал тух жедалди.

Кун паталди мидаим цІа
Адан руьгъдин, бедендин
И уьмуьрдин гурлу яцІа
Элкъведалди жуьгъендиз...
Амма зун тух хъанач... Багъдиз
Фена зун зи яр галаз.

Аватзавай пеш юмшагъдиз
Регъуьвилини яр галаз.

Гъамлу зулни зайиф яз чан
Аруш хъанвай чинарра,
Адан зенгер тир лап пашман –
Гуя шезва гитара.

Амма зи рикІ архайин тир,
Дишегълидиз туъмериз.
Какахъзавай адан атир
Хурушумдин гъуъмерик.

Зи шадвилин кълелай тІуз,
Къунваз чпин дердейри,

МичІи жезвай цавар атІуз,
Физва лужар къарнийрин.

Аватна чал зариф чайгъун
Лацу-лацу цакулрин,
Клевна ада вичивди чун
Ва вири багъ юхсул тир.

Квахъна михъиз гелерни чи,
И чайгъунда гъатайла...
Амма дуънья хъанай мичІи
Заз, ахваркай кватайла.

Цаварилай, цакулар хъиз
Яргъаз хъфей дурнайрин,
Явашдиз жив къвазвай михъи,
Играмидан гъарай хъиз...

Гъар сеферда, къвадайла жив,
Зи рикІин тІал гурлу я:
Садан тІварцІи куда зи сив,
Нин тІвар ятІа – сирлу я...

* * *

Чухсагъул ваз хъайи кардай,
Хъйжезмайдай чухсагъул.

Гъисс авач захъ вун инкардай –
Ваз кІан хъанай зун, зи тІул.

Аквзвач заз са тахсир вай –
Хъийизмач на зун къабул.

АкъудайтІа на зун рикІяй,
Чухсагъул ваз, чухсагъул!

* * *

МичІи йифиз зун патал
На куькІуьрна цІай.
А цІухъай захъ – бахт я жал? –
Галукъзава къай.

Хушвал, ашкъи вилера
АватІани ви,
Ваз рикІе зи, гъиссера
Чка я кІеви.

МичІи йифиз за жуван
КуькІуьрзава цІай,
Адан цукІвар, галаз ван,
ЦІуьхт жезва цавай.

За гуьзелмиш ийизва
Заз кІаниди – сад.
Амма адаз мекъизва
Зи цІув, туш я шад.

Авар чІалай.

Къасумбег Мигърабов

* * *

Секинвал. Гъетер. Тфенгдин ванер –
Дагъвидин кІвале хва хунин лишан.
Ахъа тавунвай шарагрин сесер
Фикирда аваз лув гузвай къушран
Хура гъат хъана ажугълу гуълле –
Жегъил ва тек къуш акъуна чиле...

Пакадин юкъуз, куькІвенвайла рагъ,
Тфенгдив къунвай инсанди лишан –
Бахтлу, зиринг рикІ са маса къушран.
Акъатна гуълле. Рахана яракъ.
Кат хъувуна къуш. Хъанач адал хер.
Амма цавари ганвай дерин фер...

* * *

Гъа икІ хъанай.
Са югъ мадни куьч хъхъана чилелай,
Са йифе мад мугна адан чкадал.
Са цуьк мадни юхсул хъана,
Къил агъузна мичІивиле,
Авадариз чинеба нагъв.
Зи Пузаррин луварикай
Хкатна са цакул – ви тІвар.
Са йикъан зун чІехи хъана.
Са йифен зун хъана жегъил.
Хъсан хъана,
Гена зи рикІ рехи жезвач
Садрани.

Дарги чІалай.

Супьянат Мамаева

РЕКЪЕВАЙДИ

«Рекъевай кас, куыз вун инал акъвазна?
Тежер къван пар залан яни кѹлавай?
Агъур яни хиялар ви?

Я кас, на
Куыз ленгзава, сефер хана къулалай?

Далу ягъдай жагъызвачни чка ваз?
Я тахъайтІа, фидай са кІвал авачни?
Я авачни теклифдайди ака ваз?
Пар къаз куъмек гудай сад къван авачни?

Давамра рехъ, я элячІа рекъелай!
Я тІиб, я тІаб! Рекъин са пай – ам кав туш!.. –
Гагъ векъи, гагъ хъуьтуьл жез, зи кылелай
Атанай заз и ван. – Къваздай им чІав туш!»

Килигна зун, къуд пад ийиз вилелай,
Баябан я зун авай чуьл, ичІи я...
Анжах зи хъен экІя хъанва чилелай:
Гъада вилик ялзавай зун цицІи яз...

* * *

Милайим гъуьл, тавази гъуьл,
Гъалаба ква лепейрик ви.
РикІе тІалар ава зи, гъуьл,
Хкуьр жедай дегънейрик ви.

Аквамир ваз зун секин яз,
Алщурда вун акунри зи.
Зи дердер вун къван дерин я,
Чалахъдач вун рахунри зи.

Ша за гъапа къада ви яд,
Гъа капай на гъисс ая зун.
Лепейривди ягъиз баяд,
Теселли гуз, кис ая зун.

* * *

Ви алем къе дегиш хъанва:
Ракъинин пак вири нурад
Ада вичиз къачуна хъиз,
Абур залди гадарзава,
Кужум жервал зи чандиз.

Къушар хъиз я нурад а,
Ацукънавай симерал
Зи руьгъдин.
Гъиссзава за гъикІ ятІа вун теспача,
Ви рикІин ван, руьгъдин везин
Гъиссзава...
За зи рикІе муг ийизва
РикІиз ви.

* * *

Ви женнетдин багъда зун
ЭкъечІай са тар хъана,
Хилер цавун тагъда къун
Къисмет жери кар хъана.

Цуьк ахъайна иердиз,
Зи хияпра авай вун.

Къведайла зун бегърдиз,
Чара хъана завай вун.

Гила зал – ви кълемдал
Вун ваъ, масад гейран я.
Зи муьгьуьббат уьткъемдан
Гъиле жедай фейжан я.

* * *

Вуна къе зал цуьквер яргъи ийизва,
Лугъуз тахъай гаф эвезун паталди.
Завай ви кӀунчӀ къабул жедач – ваз чизва:
Зи гъиле кӀунчӀ ава маса къегъалдин.

Къумукъ чӀалай.

КБИЛЕР

Автордикай.....

ШИИРАР

Дуьа.....

Къумлухда рагъдан.....

Чепелукъ.....

«Чепелукъди чепелукъ цІал тухуда...».....

На низ лугъуда?.....

Яш.....

Саилар.....

Шиш-къавах.....

Зи Миграгъ.....

Шииратни, Чехирни, Вун.....

Къве малаик.....

Сажидин Саидгъасановаз ачух чар.....

Арарат.....

Уьмуьрдин тежриба.....

Сегъердинни рагъдандин арада.....

Къвечхел тар.....

Жув яз амукъ.....

Са къуьзуь лезгици Урусатдин Президентдиз кхъей чар.....

Лезги гел.....

Яд къадрида.....

«Чи Жамидин-муаллим тир тамада...».....

Гъей, куьн.....

Цийи йисан сагълуьгъ.....

Къведан ялгъузвал.....

«Алукънава мадни рагъдан...».....

«Къама ялар тваз, жув арифдар хъиз...».....

«Зун Джамидин муьруьдвиле хъана лагъайтІа...».....

«Писни хъсан, атай кбилел...».....

«Икъван гагъда яшайишдиз...».....

Милей.....

«Ава, лугъуда, виридахъ сергъят...».....

«Лагъай чІавуз за ваз «чан»...».....

«РикІиз, йифен хана ахвар...».....

«ДакІардихъ жив кІвахъиз жеда...».....

КІвал.....
 Ясин ва билбил.....
 Йифен цав.....
 «Хам, хьалхъас хьиз, кІеви хьана...».....
 Гъвечи гада дакарда.....
 «Хъфена вун Испикиз...».....
 Къагъриманвал къалин я.....
 Писвал чилел артух хьанва.....
 «Гъикъикъи я Машрикъ патан шаирар...».....
 «Шегъре вилик эКІяй жезва...».....
 Къурагъа къуьд.....
 Бубуйрин чуьл.....
 «Чуплах багъдин тарарикай...».....
 «Физва, физва зун, рехъ атІуз...».....
 «Гана гъаким бубади...».....
 Къекъер.....
 Гъвечи гадади кІелзава ктаб.....
 Низами.....
 Фикир.....
 «Халис шиирар кьит хьанва пара...».....
 «Тупар ягъмир, лезги стха...».....
 Асеф Мегъманан тариф.....
 Зи дуст Азиз Мирзебеговаз.....
 Рекъимир, цегъ.....
 Шудургъадиз баянар.....
 Тупчияр.....
 Экуьн бере.....
 «– Куьз ава вун гуьгъуьлдад циф ацукъиз?...».....
 «Уьмуьрдин вири ваъ, амма и къанун...».....
 «Халкъдай чІавуз лезги чІалан гафарган...».....
 «Аквaz-таквaz уьмуьрдин пай алатна фена...».....
 Вил галамай ахвар.....
 Миграгъ.....

ПОЭМАЯР

Къучи Салман.....
 Чіагъанчи.....
 Шикилрин кІвал.....
 Куг-руш.....
 Къве лат.....

Тарагъаждин вилик кьуъл .....
Кердедин сир (*Аялар патал*) .....
Шудургъа ва карапати (*Аялар патал*) .....

ПОВЕСТЬ ВА ГЪИКАЯЯР

Нехирбанни лекъ .....
Чарав .....
Чара атІай кьуъл .....
Чуьлдин цуьк .....
Гуар .....
Гебе .....
Бахтикъараяр .....
Гиликъай «пуд» .....
Жуьгъенар .....
    Чубарукрин кІвал.....
    Заз Нобелан премия гъикІ ганай.....
    Мисал арадал атун .....
    Кфил.....
    Кьуьлердай кьун .....
    Мугъманвилин сирер.....
    Шикилдин бейкефвал ва хвешивал.....
    Къелни фу .....
    «Къил атІайди».....

МАКЪАЛАЯР

Девирриз авунвай веси .....
Ашкъидин дерт – гъахъ-дувандин терезда .....
СтІал Сулейманан акъажунар .....
Девиррин хъендик кумукъай шаир.....

ТАРЖУМАЯР

I

Лезги Салигъ

Вун я.....
Я неби! .....
Куьз ятІа? .....
«Салигъанди – къара шив...» .....
«Салигъан шив я семен...» .....
«Бахтсуз кас я, ниxъ эгер са яр аватІа...» .....

Негъзава за .....
 Зун таб гудайди я .....
 Сагъ жедай .....
Ахцегъ Магъарам-Эфенди .....
 «Эй Межнун, килиг вун Лейлидиз жуван...» .....
Ашукъ Амрагъ
 Рушанни сусан гъужет .....
Ашукъ Шайда
 Ашкъидин вахт .....
Ярагъ Мегъамед
 Стхадиз .....
 Ахцегъ Мирзе-Алидиз .....
Ахцегъ Мирзе-Али
 «Я Ребби, и дуьньяда зи куьмек, тедбир вун я, вун...» .....
 Пайгъамбардин тариф .....
 Подпоручиквили чин ва чергес-чухва гайила кхъей чІал .....
 «ЦІийиз хъанва черел куьрпе Аллагъдин нур галайди
 хъуй...» .....
 «За вучин, гъар вафасуздаз завай вафа кІанзава...» .....
 «И дуьньядик умуд кутун нефсинин я къативал...» .....
 «Вафалу дуст ақунач заз и дуьньяда дустарикай...» .....
 Вахт я им .....
Ахцегъ Абдулхаликъ (Закир)
 Серсер .....
 Къарагуьз .....
Ахцегъ Абдурагъман
 Багъдай экъечІава .....
 Я расул! .....
 Алкъвадар Гъасан .....
 Зи эхиримжи керематар .....

II

Фатигъа .....
Рудаки
 «Тек са душман гзаф я, чІур ийиз гуьгъуьл...» .....
 «Гатфарин югъ гуьлуьшан я – атирлу, вили...» .....
 «Дерт жечни бес: чалагъандин уьмуьр къве виш йис
 жеда...» .....
 «Захъ гала вун, кичІезва заз вун хъфиз, зун азабда тваз...» ..
 «Кучудна вун, вегъена накъвни, шимни кІалар...» .....

«Дердини вилик вегъенвайбур азабрин гъам – гъабур
 чун я...» .....
 «Атирни ранг багъишна ваз яру къизилгуълери...» .....
 «Атана...» – «Вуж?»– «Азизди». – «Мус?»– «Алукъайла
 пакам сегъер...».....
 «Алагъди зун къутармишна гъамуникай, регъина заз...» ....
 «Килиг вун и дуьньядиз акьуллу виляй...» .....
 «Акьулдинни Камалдин багъда вун зул я...» .....
 «Гъайиф, гъайиф, камалэгъли бубадиз...» .....
 «Чан алайди фида суруз, къейидини хъийич къарагъ...» .....
Низами Генжсеви
 Искандер-наме (*Чук*) .....
 Лейли ва Межнун (*Чукар*) .....
Иоганн Вольфганг Гёте...
 Тамун пачагъ .....
 Дуван .....
 Беневша.....
Александр Пушкин
 «Заз гъайиф туш куьн, йисар зи гатфарин...» .....
 «Зи тилисим, хуьх вуна зун...».....
 «Зи рикIема ажеб макъам...» .....
 Пайгъамбар.....
 «Вилив техвей нагъакъ савкъат...» .....
 Элегия .....
 «Заз вун кIандай: мумкин я, зи кIанивал...» .....
 «Вахт я, зи дуст! КIан я рикIиз секинвал...» .....
 «Эцигна за жуваз гуьмбет гъилив эциг тежедай...» .....
Фридрих Рюккерт
 Пуд къуш .....
Александр Блок
 Урусат .....
 «Къегъалвилер, машгъурвални гъунара...» .....
Сергей Есенин
 «ХъуьтIуьн шуькIуь гъарайди...».....
 «Гъайиф туш заз, я шехъдач, ван хкажна...» .....
 «Сагърай, зи дуст, де сагърай, зун хъфизва...» .....
Назим Хикмет
 Къайнар буллах .....
 ЦIай кутун тавур пIапIрус.....
Лев Ошанин
 «Дяведин цIа ва я ислягъ девирда...» .....
 Инсан зи къаршида .....

«Зун ви патав къведай чІавуз рекъиз яргъал...».....
 «Вили дагълара къекъвезва чун къвед...» .....
Мустай Карим
 «Акъуллудаз ачухна сир...» .....
 Лацуди ва чІулавди .....
 «Хкаж хъана зун кукІушрал къакъан...» .....
Николай Тряпкин
 «Чан зи назик экв, чан зи сирлу экв!..» .....
 «АтІуз муькъвер, кІунтІар чІулав...» .....
Леонид Мартынов
 Сифте жив .....
Евгений Евтушенко
 «Манасузвал – я ажузвал...» .....
 Сергъят .....
 Чинин чин .....
 Хирер .....
Андрей Вознесенский
 Романс .....
Лоик Шерали
 Дидедин насигъат .....
Абд аль-Азиз Ходжа
 Валай гъейри, масад захъ мад вуж ава? .....
 РикІерин ханум .....
 Туьш хъунин кичІ .....
 Марф .....
 Вучиз?! .....
 Вун хтайла .....
 Ашкъи къазаматда .....
 Гъак кІан хъана къисметдиз .....
 Вуч амукъна? .....
 Мад вуч кІанда, азизди, ваз? .....
 Лугъумир,яр, «бес хъурай!» .....
 Галатнава зун! .....
 Ужuzди .....
 Ахвар хунин юргъунвал .....
 Экуьникай атай экв .....
 Дили муьгъуьббат .....
 Чуьнуьх жени?! .....
 Муьгъуьббат амачирла .....
 Варз къена .....
Гъидаят
 Автопортрет-83 .....

Даимлухдин рахун	
Чирзавай... чуьнуьхзавай...	
Катнавайбур.....	
Шииратдиз.....	
<i>Нурмамед Мередов</i>	
Хайи кьулан цай	
Ашукь Керем	
Зи генг Ватан	
«Яб це, зи чил!..»	
«Вал хьанва хер...»	

III

<i>Гьамзат Циадаса</i>	
Меци кьилел балай гьида	
Филни цегв	
Маймунни харат устIар	
<i>Расул Гьамзатов</i>	
Эхиримжи кьимет (<i>Поэма</i>)	
Зи тар.....	
<i>Рашид Рашидов</i>	
Инсан	
Икрамзава за ракъиниз	
<i>Фазу Алиева</i>	
Ви пашманвал заз це	
Кьегьалвал	
Игитдин рикI	
Раган кьилел ичин тар.	
Гьамунин гичин	
Кьисметдин гар	
Авайди туш	
Цьемуьжувд лагьай гатфар (<i>Поэма</i>)	
<i>Нурадин Юсупов</i>	
Гьа са гафар	
Дагъвидин рухваяр	
<i>Гьазим-Бег Багъандов</i>	
Кьунарикайни жанавуррикай мах	
<i>Мегьамед Атабаев</i>	
Зи асир	
Берлинда	
«Фурма»	
«Уьмуьр физва – кьил акьудун четин я...»	

Чайчидин мани	
<i>Абдулла Даганов</i>	
Жамидинан руьгъдиз	
<i>Шамил Къазиев</i>	
«Заз акI тир хьи, фенва вири алатна...»	
<i>Бадрудин Мегъамедов</i>	
«Заз экуьнахъ акунай вун...»	
Хиве къун	
«Вун рахайла, ашукъ жеда...»	
«Ви вилера яргъирушар...»	
«Темен це кван, темен заз...»	
«Муьгъуьббат я гужлу цIай...»	
«Зи жегъилвал авахъзава...»	
«Амурдив гвай чIемерукдай ахъагъай...»	
«Агъзурдакай тек са уьмуьр хкъагъдай...»	
«РикI – са бицIи, гъакIни хцIу гичин я...»	
«Лугъузва на: ваз кIандай са инсанди...»	
«Зи ярдин чин, сифетдин хуш лишанар...»	
Зуьгъре гъетрен нефес	
«Гъуьлуьн къер я баябан...»	
«Таквадайдаз такурай...»	
<i>Мегъамед Агъмедов</i>	
Кайи хуьр	
Асиррин сергъят	
Нянин фикир	
«Къве куьруь гаф – «Ягъ ава» – алудна...»	
Физва буба	
Гуьлледикай шиир	
Ахвар	
«Чухсагъул ваз хъайи кардай...»	
«МичIи йифиз зун патал...»	
<i>Къасумбег Мигърабов</i>	
«Секинвал. Гъетер. Тфенгдин ванер...»	
«Гъа икI хъанай...»	
<i>Супьянат Мамаева</i>	
Рекъевайди	
«Милайим гъуьл, тавази гъуьл...»	
«Ви алем къе дегиш хъанва...»	
«Ви женнетдин багъда зун...»	
«Вуна къе зал цуьквер яргъи ийизва...»	
«Лазим тирла...»	

Арбен Кардаш

СЕРЕДИНА

Арбен Мехединович Кардаш

На лезгинском языке

Редактор *Л. Кардашова*
Художник *Р. Джамамедов*
Художественный редактор *М. Левченко*
Корректор *Л. Кардашова*
Технический редактор *В. Гаджиева*

Лицензия ИД 05334 от 10.07.01.

Сдано в набор. 12.11.2010. Подписано в печать. 20.12.10.
Формат 84x108 1/32. Бумага мелованная. Гарнитура «Times».
Печать офсетная. Усл. печ. л. 35,0. Уч.-изд. л. 25,0. Тираж 500.
Заказ № 324. Цена свободная

ГУ «Дагестанское книжное издательство» Комитета
по печати и массовым коммуникациям Республики Дагестан
367025, Махачкала, ул. Пушкина, 6

ГУП «Типография Дагестанского научного центра РАН»
367015, Махачкала, 5-й жилгородок, корпус 10